

Szabó Ildikó

NEMZETI TEMATIKA ÉS POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓ
A politika szerepe az identitások formálódásában Magyarországon
1867–2006

Akadémiai doktori értekezés

2006.

Tartalomjegyzék

BEVEZETÉS	5
Kollektív identitások és politikai szocializáció	6
Társadalmi kihívások	8
Identitásstratégiák és identitások	12
A. A NEMZETI TEMATIKA	18
I. A politikai szocializáció szövedéke	18
1. A politikai szocializáció	18
2. A szocializációs modell.....	21
a) A szocializáció szövedéke	22
b) A politikai szocializáció modelljének változása	28
3. Összefoglalás.....	29
II. Alaptermatikák a politikai szocializációban	31
1. Az alaptermatikák.....	31
2. A vallási, a nemzeti és a demokratikus alaptermatika.....	38
3. Nemzeti tematizációk	46
4. Összefoglalás.....	48
B. NEMZETI TEMATIKA ÉS POLITIKA	50
I. A nemzeti tematika 1945 előtt	50
1. Két nemzetmodell között: az 1919 előtti időszak	50
2. A nemzeti tematika alapjai a dualizmus korában.....	55
a) A nemzet szakrális konstrukciója	56
b) A nemzeti tematika közvetítése	61
c) Nemzeti szocializáció	64
d) A nemzet politikai fogalma	70
3. A nemzeti tematika első újrafogalmazása: a két világháború közötti időszak.....	79
a) A nemzetfogalom etnicizálódása	82
b) Nemzetközponitú ideológiák.....	86
c) A nemzeti tematika az államhatalom szolgálatában	95
d) A nemzeti identitás formálásának intézményesülése	102
e) A nemzeti tematika elemei	116
4. Összefoglalás.....	119
II. A nemzeti tematika a pártállami időszakban	121
1. Kísérlet a demokratikus tematika kihordására	121
a) Az ifjúsági szervezetek felszámolása	123
b) Demokrácia helyett népi demokrácia	129
2. A nemzeti tematika másodszori újrafogalmazása: a pártállami időszak.....	131
a) Kontinuitás és diszkontinuitás.....	138
b) Az identitásformálás rendszerének kiépülése a Rákosi-korszakban.....	143
c) Az identitásformálás rendszerének fellazulása a Kádár-korszakban.....	152
3. Értelmiségi tematizációk	165
a) A restauráció időszaka	167
b) A konszolidáció időszaka	169
c) A kádári kultúrpolitika kiépülése	171
d) A kádári kultúrpolitika leépülése: a pártállam-nemzeti tematika dekonstrukciója	177

4. A pártállam-nemzeti tematika recepciója.....	183
a) A közvetített világkép és a társadalmi valóság	183
b) Kollektív érzületek	191
5. Összefoglalás.....	200
III. A nemzeti tematika az 1989-es rendszerváltás után	203
1. A nemzeti tematika előtérbe kerülése	204
a) A nemzeti tematika tudásszociológiai kapacitása	213
b) A múlthoz való viszony optikája	221
2. A nemzeti tematika harmadszori újrafogalmazása.....	224
a) A nemzeti tematika politikai mozgástere	226
b) A politikai orientációk nehézségei.....	229
c) A nemzeti tematika 1990–1994 között	232
d) A nemzeti tematika 1994 után	237
3. A politikai törésvonal	239
a) A nemzeti tematika a jobboldalon.....	240
b) A szocialisták, a liberálisok és a nemzeti tematika.....	246
c) A törésvonal elmélyülése: a Fidesz által vezetett nemzeti tematika	249
4. Összefoglalás.....	257
IV. Nemzeti témakonstrukciók 1998 és 2006 között.....	259
1. Kulturális és közösségi szimbólumok	262
2. A nemzet fogalmának újjáépítése	267
a) A nemzet mint érzelmi és cselekvési közösség.....	268
b) A nemzet mint értékrendbeli közösség	272
c) A kishitűvé tett nemzet	273
d) A nemzet mint a parlamenti legitimáció alternatívája	275
3. A nemzet politikai képviselője	279
a) A vezető.....	284
b) Politikai cselekvési formák	287
4. A politikai ellenfél.....	294
5. A nemzeti és a baloldali szociális tematizáció összefonódása	305
6. A kétpólusúvá vált nemzeti tematika	312
a) Magyar kontra magyar	319
b) Állampolgári magatartásminták.....	322
c) A baloldal nemzeti diskurzusának változása.....	330
7. Összefoglalás.....	335
C. NEMZETI TEMATIKA ÉS POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓ.....	341
I. Kollektív identitásminták a politikai szocializációban	341
1. A pártállam politikai szocializációs modellje	343
2. Magyar sajátosságok	349
3. Összefoglalás.....	351
II. Nemzeti identitás és politikai szocializáció.....	352
1. A nemzeti tematika mint identitásformáló tényező.....	352
2. A politikai szocializáció fragmentált modellje.....	362
a) A demokratikus politikai szocializáció modellje	363
b) A fragmentált modell	367
c) A múlthoz való viszony a fragmentált modellben	371
d) Nemzeti ünnepek.....	373
e) A nemzetfogalom és a nemzeti szocializáció	376
3. Összefoglalás.....	385
D. ÖSSZEGZÉS.....	386

IrodalomHiba! A könyvjelző nem létezik.

BEVEZETÉS

A modern Európa történelmében a nemzettel kapcsolatos kérdések, a nemzeti identitás és a nemzeti hovatartozás kérdései rendszerint nem vagy csak alig vetődnek fel kiegyensúlyozott, evolutív társadalmi időszakokban. Ilyen időszakokban az emberek kevésbé foglalkoznak ezekkel, mivel úgy érzik, hogy „rendben vannak”. Konfliktushelyzetekben vagy politikai fordulatok nyomán azonban a csoport-hovatartozások jelentősége megnő, és képesek meghatározni a kapcsolatokat, átszöni a magán- és a társadalmi élet szinte minden dimenzióját.

Ha nincs konszenzus abban, hogy mit jelent a nemzet, ki tartozik hozzá, valamint, hogy a nemzeti identitás milyen szerepet játszhat a társadalom életében, a nagyobb politikai fordulatok nyomán szükségszerűen felértékelődik a nemzeti problematika, mert mind politikai kezelése, mind pedig köznapiság értelmezése befolyásolhatónak ígérkezik. Ennek veszélye különösen a közép- és kelet-európai térségben nagy. A személyesen is átélhető etnikai identitás kérdései társadalmi kérdések is, mivel rendszerint más csoportokhoz képest (például a többség és a kisebbség viszonyában) fogalmazódnak meg, és beágyazódnak a mindennapi életbe. Politikai jelentőségük akkor nő meg igazán, amikor az etnikai identitás elemei összefonódnak a státusidentitás (a politikai, kulturális vagy a gazdasági identitás) elemeivel (Lázár 1996: 9–20). Ilyenkor a nemzeti, etnikai identitás kérdései minden más identitás (például a nemi, társadalmi, családi, lakóhelyi, szakmai identitás stb.) kérdései fölé emelkedhetnek.

Magyarországon az 1867 és 2006 közötti időszak egymást váltó politikai korszakainak mindegyikére jellemző volt, hogy az így vagy úgy értelmezett nemzeti identitás kérdései rendre a politikai élet magyarázó tényezőivé, a politikai identitások formálására irányuló stratégiák és a politikai cselekvések mozgatórugóivá váltak. Könyvem alapproblémája – a nemzeti tematika és a politikai szocializáció viszonya a kiegyezéstől napjainkig tartó időszak

politikai korszakaiban – a politikai identitások nemzeti identitáson keresztül történő befolyásolásához és az ilyen törekvések masszív történelmi beágyazottságához kötődik. A különböző politikai korszakokat más-más identitásstratégiák és politikailag intencionált identitásmintáik jellemezték. A rendszer- és kurzusváltozásokkal rendre megváltozott a politikai szocializáció modellje is. A változás együtt járt e modell egyik tartalmi tényezőjének, a nemzeti tematikának az újrafogalmazásával.

A változó identitásstratégiák, identitásminták és újrafogalmazott nemzeti tematikák kisebb vagy nagyobb mértékben, de rajta hagyták nyomukat a mindenkori társadalom tagjainak identitásán. E nyomok konfúziójáról, társadalmi eloszlásáról, a közvetített tartalmak recepciójának természetéről és a nem formális szocializációban való továbbörökítésükről csak keveset tudunk. Az azonban, hogy a rendszerváltás után kiszélesedett nyilvánosságban a korábbi korszakokra jellemző identitásminták sok eleme vált láthatóvá és fejeződött ki a politikai magatartásokban, jól mutatja a majdnem másfél évszázadot átölelő változások mögött megbúvó folyamatosságok fontosságát.

Kollektív identitások és politikai szocializáció

A politikai szocializáció modellje és a kollektív identitások (illetve az identitások szociális reprezentációi) közötti összefüggésekről sokáig kevés szó esett a társadalomtudományokban.¹ Ez talán nem független attól, hogy ezek az összefüggések több diszciplína (a szociológia, a politikatudomány, a történettudomány) közös határterületén közelíthetők meg. A *politikai szocializáció* olyan kutatási terület, amely ugyan alapvetően a politikai szociológia illetékességébe tartozik, de a szociálpszichológia, a társadalomtörténet, a tudásszociológia és a nevelésszociológia irányában egyaránt nyitott. A *kollektív identitások* kutatása már átnyúlik

¹ Itt és a továbbiakban a kollektív identitás fogalmán könyvem tárgyából következően a politikai szocializációban kialakuló makroközösségi (vallási, nemzeti, állampolgári, politikai, európai) identitást értem. Bakk Miklós meghatározása szerint „A kollektív identitáson az a kép értendő, amelyet egy csoport önmagáról alkot, és amellyel a tagok azonosulnak. Ez nem «önmagában» létezik, hanem csak annyiban, amennyiben egyesek – a csoport tagjai – folyamatosan hitet tesznek mellette.” (Bakk 206: 23)

a politikai kultúra kutatási területére. A politikai kultúra pedig a hagyományos felfogás szerint inkább a politikatudományok felségterülete.

A politikai szociológia és a politikatudomány módszertani hagyományai különbözőek. Azok számára, akik járatosak az empirikus politikai szociológia módszertanában, a szocializáció „puha” tényezői: a tanult tartalmak, a tapasztalatok, az interperszonális kapcsolatok, a gondolkozási, magatartási és cselekvési minták módszertanilag megragadhatóak ugyan, de elméletileg nehezen értelmezhetőek. A politikai szociológia világában szocializálódott kutatók a kollektív identitások *történelmi dimenziójával* és szociálpszichológiai mechanizmusaival sem tudnak mindig mit kezdeni. A politikatudományok felől érkezőknek pedig az identitások *társadalmi meghatározottságával* nehéz számolniuk. Végül módszertani korlátot jelent, hogy a politikai magatartások vizsgálatában a survey módszer a legelterjedtebb, amely alkalmas ugyan mind a világképek szerveződésének, mind pedig a társadalmi térben való elhelyezésüknek a leírására, de a puha tényezők operacionalizálására és vizsgálatára csak korlátozottan használható.

A kollektív identitások és a politikai szocializáció közötti összefüggések jelentősége abban rejlik, hogy az identitások interszubjektív térben épülnek fel, amely egyúttal diszkurzív tér is. A diskurzus a kommunikatív cselekvés tipikus formája, mondja Habermas, mivel a kommunikatív cselekvés minimum két beszéd- és cselekvőképes személy interakciója. A kommunikatív cselekvés tehát nem más, mint meghatározott társadalmi környezetbe ágyazódó nyelvi kommunikáció, a társadalmi integráció egyik formája. Egyúttal a normatív feltételek és eljárások definiálása is, valamint a kommunikáció elé gördített akadályok felszámolásának folyamata. A cselekvők a cselekvési helyzetet illetően kölcsönös megértésre törekednek, hogy cselekvési terveiket összehangolják.² A személyiség a kommunikatív

² Habermas szerint a kommunikatív cselekvés „az argumentáció azon folyamatára vonatkozik, amelyben a résztvevők az idealizáltan kitágított közönség előtt igazolják érvényesség-igényeiket. Az argumentációban részt vevők a társadalmi tér és történelmi idő korlátai nélküli kommunikációs közösség idealizáló feltevéséből

cselekvésben formálódik. A közös életvilág a vitatkozó, de kölcsönös megértésre törekvő személyek interakciójában épül. A társadalom, a kultúra, illetve a személyiség számára kínál más forrásokból nem pótolható fogódzókat, identitást biztosító ismereteket. Az életvilág a családi intimitás mellett a politikai nyilvánosság színtere is, mivel beágyazódik a politikailag megformált társadalmi térbe (Habermas 1971).

A politikai szocializáció a habermasi életvilág szövedékében zajlik. Beavatkozás abba a folyamatba, amelyben a kommunikatív cselekvés aktorainak identitása formálódik. A politikai szocializáció során újratermelődik az életvilág. A szocializáció tartalmi határozzák meg a közös életvilágot építő személyközi interakciók kereteit, szabályait, gondolkozási és cselekvési mintáit, a kommunikatív cselekvés mozgásterét és lehetséges irányait.

A politikai szocializációs folyamatok és az identitások közötti összefüggések kutatása fellendülőben van. Ez nem független a társadalomtudományi paradigma változásától. A korábbi tudományos felségterületek közötti határvonalak elmosódásával a kutatók egyre gyakrabban élnek multidiszciplináris megközelítési módokkal, illetve a kvantitatív és kvalitatív módszerek együttes alkalmazásával.³ Ez a különböző diszciplínák fogalmi rendszerének integrálásával járt együtt (Muxel 1996; 2001; Baugnet 1998; Baillet 2001; Szabó I. – Örkény 1998; Murányi I. 2006b).

Társadalmi kihívások

A politikai szocializációs folyamatok és az identitások közötti összefüggések fontosságát jelzik azok a nagy kihívások, amelyek az intézményes szocializációs törekvések ellenére – vagy éppen ezek mellékhatásaiként – jönnek létre a modern társadalmakban. Ilyenek a

indulnak ki. (...) Ez a perspektíva képessé teszi őket arra, hogy a kontextustól független érvényesség-igény értelmének eleget tegyenek.” (idézi Mezei 1999: 15)

³ A határok elmosódása többek között a politikai szocializáció kutatásával kezdődött a hatvanas évek végén Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban. A kutatások eredményeit igyekeztek hasznosítani nemcsak a társadalomismereti tárgyak oktatásában, hanem a formális és a nem formális pedagógia egészében (a kíváncsúnak tekintett állampolgári magatartások megfogalmazásában, valamint a formálódásukat elősegítő módszerek kialakításában).

szélsőjobboldali jelenségek, a nagy integratív folyamatok ellenhatásai, és ilyen az interetnikus és kulturális viszonyok újrafogalmazódása is. A nyugati democráciákban e jelenségek közös vonása, hogy az állampolgári szocializáció társadalompolitikai eszközökkel kialakított rendszerének szándékolt hatásai ellenében jelennek meg. Nem függetlenek a nemzeti identitás problematikájától, de nem is azonosak vele. Nem függetlenek a demokratikus rendszerek szabadon döntő és társuló, nagy autonómiával rendelkező állampolgárának eszményétől sem. Egyfajta visszajelzést jelentenek a democráciák működéséről, ugyanakkor jelzik szocializációs rendszerük jelenlegi korlátait is.

Röviden szeretnék utalni ezekre a jelenségekre, amelyek jól mutatják, hogy a kollektív identitásokkal kapcsolatos kérdések elválaszthatatlanok a politikai szocializáció sajátosságaitól.

(a) Szélsőjobboldali jelenségek. A 20. század végén olyan identitásminták erősödtek meg Európában, amelyekről már sokan azt hitték, hogy túlhaladtak vagy politikailag jelentéktelen erejűek. Az is kiderült róluk, hogy viszonylag jelentős társadalmi támogatottságuk van. A rasszizmus, az antiszemitizmus, az idegengyűlölet nemcsak szervezett megjelenési formáikkal és akcióikkal hívják fel magukra a figyelmet, hanem az érintett csoportok politikai világképének egészével is, amely rávetül társas kapcsolataik szövedékére. A szélsőjobboldali ideológiák revitalizálódása magyarázható a democrációkra jellemző értékluralizmus lehetőségeivel. Társadalmi támogatottságuk azonban nem magától értődő.⁴

⁴ Tudomásom szerint egyedülálló volt a Német Szövetségi Köztársaság akcióprogramja, amelyet az országszerte, de különösen a keleti tartományokban megszorodó szélsőjobboldali, rasszista, idegengyűlölő és erőszakos jelenségekre adandó válaszul hirdettek meg a 2000–2006 közötti időszakban a Bundestag pártjainak konszenzusos támogatásával, összesen 235 millió eurós költségvetéssel. Az *Aktívan a gyűlölet ellen! A fiatalok a toleranciáért és a democráciáért, a szélsőjobboldal, az idegengyűlölet és az antiszemitizmus ellen* című akcióprogram három modellprogramból állt. Ezek célja az volt, hogy (a) a fiatalok együttesen lépjenek fel a megelőzés érdekében, és hogy (b) a demokratikus konfliktuskezelő stratégiák, a civil társadalom és az állampolgári elkötelezettség erősödjön. A modellprogramokhoz független szakmai szolgáltató intézmények, külön kuratóriumok és – témánk szempontjából ez a legfontosabb – tudományos intézményi háttér tartoztak. Ez utóbbi biztosította az alap kutatásokat és a programhoz kapcsolódó kutatásokat, valamint az értékelést.

(b) *A nagy integratív folyamatok ellenhatásai.* A modernizáció, globalizáció és integráció új csoportképződésekkel és új mentalitások kialakulásával is jár, ugyanakkor ezek a főáramok ellenreakciókat is kiváltanak. Az ellenhatások széles spektrumában találjuk többek között a környezetvédőket, a fogyasztói mentalitást elutasító, alternatív életformákkal kísérletezőket, a teljesítménykényszer elől a társadalomból kivonulókat, az erőteljes individualizációval szemben vallási alapon szegregálódó csoportokat. A globalizáció életre hívta az antiglobalizációs mozgalmakat, az európai integrációs folyamatok pedig a nemzeti identitásra, az interkulturális és az interetnikus viszonyokra hatottak. Ezek a reakciójelenségek a posztkommunista országokban ritkábbak, de valószínűleg csak idő kérdése, hogy ezekben is megerősödjenek.

(c) *Újrafogalmazódó interetnikus és interkulturális viszonyok.* A harmadik nagy kihívást az európai állampolgári szocializáció nyitottságon alapuló, liberális társadalmi eszményeinek és törekvéseinek (multikulturalizmus, altruizmus, a kisebbségek védelme, a hátrányos helyzetűek fokozott segítése, a szabadságjogok érvényesülése stb.) hatásai jelentik. Ezek az eszmények és törekvések nemcsak integratív erővel rendelkeznek, hanem szemben is állnak a más eszményeken alapuló kollektív identitások, illetve a másokkal szemben megfogalmazott összetartozások logikájával. Konfliktushelyzetekben ezért hozzájárulhatnak a másfajta kohézióval rendelkező csoportok védtelenségének érzetéhez.

Az ezredfordulóra a nyugati demokráciák konszenzuális nemzetfogalmának a határai is láthatóvá váltak. A 2001. szeptember 11-ei merényletek és a későbbi terrorcselekmények nyomán azokban az országokban, ahol nagy bevándorló-közösségek élnek, felerősödött az iszlámofóbia.⁵ Sokan félnek az Európai Unió bővítésétől.⁶ A csoportközi és kultúraközi

⁵ Az Európában élő, körülbelül húszmillió muszlim a lakosság 3,5-5,5%-át teszi ki. Legmagasabb az arányuk Franciaországban, ahol a lakosság körülbelül tíz százalékát alkotják.

A kutatások szerint terjedőben van az iszlámofóbia. Egy nemzetközi toleranciaméter eredményei szerint 2004-ben az európaiak 52%-ának voltak komoly fenntartásai az Európában élő muszlimokkal szemben. Svédországban és Hollandiában a lakosság több mint 70%-át jellemzik muszlimellenes érzelmek; Dániában, Svájcban, Ausztriában, Belgiumban és Németországban több mint 60%-ukat. Az olaszok 48%-a értett egyet

viszonyok zártabbak lettek, az együttélés korábbi alapelvei megkérdőjeleződtek. Ebben szerepet játszik az is, hogy a gyakran zárt közösségekben, vallási, nyelvi és kulturális szempontból is elkülönülő bevándorlók egy részének integrációja nem volt sikeres. A 2005 őszen Franciaországban kirobbant zavargások, a külvárosok bevándorló szülőktől származó fiataljainak utcai tombolása látványosan bizonyította, hogy az állampolgárok és az állam közötti korábbi „szerződés” a kevéssé integrálódott nemzedékek számottevő csoportjaira nem érvényes. Számukra a francia nemzethez való tartozásnak alig van integratív ereje. A többes kulturális kötődést a többségi társadalom nem tudta mindig megfelelően kezelni, az oktatási rendszer pedig nem volt hatékony a francia republikánus értékek közvetítésében (Ribert 2006). A bevándorlókkal szembeni intolerancia különösen a multikulturális társadalom eszméjét valló észak-európai társadalmakban növekedett, amelyekben a bevándorlóknak a legtöbb lehetőségük volt kulturális identitásuk megőrzésére.

(d) A nemzeti identitás problémái. A nemzeti azonosságtudat az etnikai azonosságtudattól eltérően „mindig közvetlenül kapcsolódik az államalkotás és az államok közötti párbeszéd problémáihoz”, mondja Löfgren (Löfgren 1989: 16). Azokban az országokban, ahol konszenzus van a nemzethez tartozás kritériumaiban, a nemzeti és az állampolgári közösség viszonyában, a nemzeti identitás problémái rendszerint a társadalmi együttélés gyakorlati kérdéseiként jelennek meg, a társadalmi élet egyéb (jogi, szociális, oktatási, kulturális stb.) problémáinak alárendelődve. Kezelésükre politikai és társadalmi intézmények szolgálnak.⁷ Bár a nemzeti identitás problémái színezik a politikai életet, nem

azzal a megfogalmazással, hogy elkezdődött a civilizációk háborúja a muszlimok és a keresztények között. (HVG 2004. december 25: 29).

⁶ Ennek jele volt az Európai Unió alkotmányának elutasítása a 2005-ös franciaországi és hollandiai népszavazáson és az Unió további bővítésével (például Törökország csatlakozásával) szembeni mozgalmak erősödése.

⁷ Nem véletlen, hogy a nemzeti identitás kérdései Németországban különösen élesen vetődnek fel, hiszen a történelmi múlt feldolgozásának folyamata még nem zárult le.

rajzolnak ki éles, mindent átható törésvonalakat. Az identitások változása a modernizációs folyamatok része.⁸

A rendszerváltást követő másfél évtizedben Közép- és Kelet-Európát a nagy integratív folyamatok ellenhatásai kevésbé érintették. Ebben a térségben elsősorban az interetnikus és interkulturális viszonyok újrafogalmazását kísérő szélsőjobboldali jelenségek és a nemzeti identitással összefüggő kérdések jelentenek problémát. Az állampolgári szocializáció kiépülőben lévő rendszerét (az oktatási rendszert és a nem formális pedagógiát) felkészületlenül érte a szélsőjobboldali aktivitás erősödése, a demokratikus állampolgári kultúrának nem voltak erős hagyományai. A rendszerváltás felszínre hozta a nemzeti identitás megoldatlan kérdéseit, amelyek összefonódtak a politikai és a társadalmi identitás kérdéseivel. Ami Magyarországot illeti, olyan kérdésekre kellett választ találni, mint hogy mit jelent a nemzet fogalma, milyen kritériumai vannak a magyar nemzethez való tartozásnak, valamint, hogy a szocializáció rendszere milyen szerepet játszik az identitások formálásában.

Identitásstratégiák és identitások

Könyvem tárgya *a nemzeti tematika és a politikai szocializáció* viszonya Magyarországon. A kiegyezéstől 2006-ig terjedő időszak politikai korszakait abból a szempontból vizsgálom, hogy milyen folyamatok vezettek bennük a diszkurzív térben folyamatosan konstruálódó és mindig újrafogalmazódó nemzeti tematikától a kollektív identitásokig. Igyekszem nyomon követni a nemzeti tematika változásának folyamatát a vizsgált időszak egészében, és megpróbálok választ találni arra a kérdésre, hogy az egyes korszakok szocializációs

⁸ A nyugati országokban a hatvanas évektől a fiatalabb generációk identitásában a területi meghatározottságokat a különböző érdekekkel és célokkal összefüggő meghatározottságok kezdik felváltani. A határoktól való elszakadás vágyában „*lemondtak a területtel kapcsolatos képzetekről, mint a nemzeti és kulturális identitás alapjairól.*” A Német Szövetségi Köztársaság keleti szövetségi államaiban ez a folyamat nem ment végbe (Göschel 2001: 31).

modelljében milyen szerepet játszott a nemzeti tematika, és milyen mechanizmusok közvetítésében jutott el a társadalom tagjaihoz.

A kulcsfogalmakkal az első részben részletesen is foglalkozom. Most csak annyit szeretnék megelőlegezni a későbbi fejtegetésekből, hogy a *nemzeti tematikát* a makroközösségek kohéziójában szerepet játszó európai alaptématikák egyikének, ugyanakkor a politikai szocializáció diszkurzív tényezőjének tekintem. A kollektív identitásokkal számoló politika diszkurzív megnyilvánulása, megkülönböztető jegye, ugyanakkor a *politikai szocializáció* tartalmi eleme is.

A politika lényegéhez tartozik, hogy folyamatosan reflektál a kollektív identitásokra (Enyedi 1998: 163). A modern magyar társadalom történetének egészére igaz, hogy az identitásban nem az állampolgári közösség, nem a gyakran átrendeződött társadalmi struktúrában elfoglalt hely, nem is a vallás, hanem a nemzet játszott kitüntetett szerepet. A különböző politikai korszakokban egymástól igen eltérő – és tegyük hozzá: kimenetelüket tekintve zsákutcának bizonyult – kísérletek születtek a nemzeti identitások alakítására a politikai szocializáció lehetőségein keresztül. A nemzeti szocializáció történetét nem a kontinuitások, hanem a diszkontinuitások jellemzik. A nemzeti tematika különleges jelentősége ebben rejlik.

A nemzeti tematika megfogalmazása és irányítása a hatalmi pozícióban lévő, megkülönböztetett figyelmet és nagy nyilvánosságot élvező politikai szereplőkhöz kötődik. A különböző politikai korszakokban rendre előkerülő, változó, ugyanakkor állandó elemeket is tartalmazó nemzeti tematikának kettős (diszkurzív és szocializációs) arculata van. Egyik a politikai erőterben mindig változó és versengő politikai narratívája, a másik a (köznapi) politikai szocializációban játszott szerepe. Ezt a kettős arculatot igyekszem bemutatni. A kollektív identitások formálódását az alptématikák (elemzésem tárgyát illetően a nemzeti alptematika) és a politikai szocializáció viszonyában megragadható történelmi, politikai,

szociológiai és szociálpszichológiai folyamatok eredőjének tekintem. A nemzeti tematika és a politikai szocializáció hasonló összekapcsolásával a szakirodalomban nem találkoztam.

Munkám alapgondolata az, hogy Magyarországon az elmúlt másfél évszázad magyar történelmében a *nemzeti alaptermatika* folyamatosan konstruálódott, majd a nagy politikai fordulatok nyomán mindig újrafogalmazódott (Szabó I. 2004). Ez a folyamat alkotja könyvem társadalomtörténeti kereteit. Felfogásom szerint a nemzeti tematika megoldatlan nemzeti és nem nemzeti (társadalmi, politikai és gazdasági) problémákra épült, és ezekből táplálkozott. Minden politikai korszakban szerepet játszott a kollektív identitások formálódásában.

Elsősorban az a folyamat érdekel, amely *a nemzeti tematikától a kollektív identitásokig* vezet. Arra keresem a választ, hogy a politikailag irányított és többször újrafogalmazott nemzeti tematika *milyen társadalmi útvonalon* jutott el az állampolgárokhoz, *milyen intézményi közvetítéssel* vált az identitások egyik tartalmi tényezőjévé, valamint, hogy *milyen szerepet* játszott az egyes korszakok politikai szocializációs modelljeiben. Igyekszem bemutatni, hogy a különböző korszakokban milyen nemzeti témakonstrukciók jellemezték a politikai diskurzusokat. Az identitások meghatározására irányuló törekvéseket társadalomtörténetileg megragadható, politikai korszakokon átívelő, de korszakonként más-más sajátosságokkal rendelkező rendszerként értelmezem. Úgy is fogalmazhatnám, azt próbálom nyomon követni, hogy mivé is lett a nemzeti problematika a politikai aktorok „kezeiben”.

Az egyes korszakok identitáspolitikai törekvéseinek változásai mellett a nemzeti tematika történelmi dinamikáját is igyekszem feltárni. A dualizmus korának, a Horthy-korszaknak, a pártállami időszaknak és a rendszerváltást követő időszaknak közös vonása volt a történelem újraírásának és a nemzet újrafogalmazásának szándéka. Egyaránt törekedtek arra is, hogy az intézményes szocializáció az előző korszakokéitól eltérő identitásmintákat kövessen. A különbségeket a nemzet felfogásában, a nemzeti tematika vezetésében, az

identitásstratégiákban, a szocializációs modellekben és a politikailag kívánatosnak tartott identitásmintákban találjuk meg.

Annak ellenére, hogy a nemzeti alaptermatika témakonstrukciói minden politikai korszakban rendre átalakultak, alapfunkcióik – az identitások befolyásolása és az emberek mozgósítása identitásukon keresztül – változatlanok maradtak. Szerkezeti sajátosságai és tartalmi elemeik jó része túlélte azokat a korszakokat, amelyekben kialakult. A rendszerváltás utáni nemzeti tematika sem független a korábbi rendszer- és kurzusváltások által tagolt témakonstrukcióktól, illetve ezek identitásokban tovább élő elemeitől. 1989 után az egyik legfontosabb törésvonalat is ez a tematika jelölte ki, miközben a nyugati világban a 20. század folyamán már egy másik alaptermatika, a demokratikus tematika vált meghatározóvá.

A nemzeti alaptermatika – a többi alaptermatikához hasonlóan – az adott társadalomra jellemző politikai identitásstratégiák részét képezi. Politikailag nyomatékossított valóságmagyarázatként törekszik az identitások formálására. A politikai lojalitás forrásait az identitásban találjuk meg. A politikai lojalitás természetesen nem pusztán identitáspolitikai szándékok eredménye. A politikai identitások az életvilág egészében alakulnak. Hatással vannak rá a generációk közötti interakciók, a politikai világképek és valóságmagyarázatok, a politikai kultúra mintái, valamint a személyes és a közvetített tapasztalatok is. Az identitásstratégiákat éppen az élteti, hogy a sokféle hatást a politikai szocializáció modelljén keresztül meghatározott irányban integrálják.

A magyarországi politikai szocializáció modelljeinek változásaiban elsősorban azokra a szocializációs ágensekre figyelek, amelyek a felnövekvő nemzedékek széles köreihez közvetítették a nemzeti tematikát. A nemzetfogalmak közül is azokat veszem figyelembe, amelyek a szocializáció folyamatában sokakhoz eljutottak; amelyeknek politikai és szociológiai relevanciájuk is van.⁹ Ilyeneknek tekintem a Horthy-korszakban és a pártállami időszakban állami rangra emelkedett identitáspolitikák nemzetfogalmát, valamint az 1989

⁹ Így nem foglalkozom a politikai és a társadalomtudományi gondolkodók nemzettel kapcsolatos felfogásaival.

utáni, immár nem állami, hanem pártpolitikai keretek között formálódó nemzetfogalmakat. Ezek a politikailag nyomatékosított nemzetfogalmak hozzájárultak a nagy nyilvánosságot élvező nemzeti tematika felépítéséhez, és hatással voltak a kollektív identitásokra.

Könyvem három fő részből áll. Az *első részben* a politikai szocializáció formális és nem formális tényezőinek hatásait értelmezem a szocializációs modell fogalmában. A modell nem formális tényezői közé tartoznak a politikai narratívákban formálódó és nagy integratív erővel rendelkező alaptermatikák (a vallási, a nemzeti és a demokratikus alaptermatika), amelyek felfogásom szerint meghatározó szerepet játszottak Európában a kollektív identitások alakulásában.

A *második részben* a nemzeti tematika változásait követem végig az 1867 és 2006 közötti időszakban. A politikai aktorok oldaláról vizsgálom, hogy az egyes korszakokban hogyan épült fel, milyen változatai voltak, milyen identitáspolitikai jelentősége volt és milyen funkciókat töltött be. Abból a szempontból is elemzem a különböző korszakokat, hogy a politikai szocializáció intézményei hogyan működtek közre a nemzeti tematika közvetítésében és abban, hogy a tematikát vezető politikai tényező hatása érvényesüljön a kollektív identitásokban.¹⁰ Foglalkozom azokkal a társadalomtörténeti és társadalomlélektani okokkal, amelyek a nemzeti tematika fennmaradásához és többszöri újrafogalmazásához vezettek. Végül megnézem, milyen elemekből épült fel a nemzeti tematika a rendszerváltás utáni politikai diskurzusokban, milyen szerepet játszott a pártok politikai önmeghatározásában és hogyan vált politikai törésvonallá a pártok és a társadalmi csoportok között.

Részletesen foglalkozom a nemzeti tematika rendszerváltás utáni témakonstrukcióival. A korszak sajátossága, hogy ezek elsősorban a Fidesz diskurzusait, mindenekelőtt a párt elnökének megnyilatkozásait jelentették. Így külön figyelmet fordítok ezek értelmezésére.

¹⁰ A „tematika vezetése” kifejezést itt és a továbbiakban tudatosan használom. Egyrészt a tematika meghatározásában, ilyen vagy olyan irányának tartásában, témakonstrukciói megalkotásában vállalt domináns szerepre utalok vele. Másrészt érzékeltem, hogy tudatos politikai cselekvésről van szó mind az identitások befolyásolását, mind pedig az ezzel járó feszültségek kezelését tekintve.

Vizsgálom a nemzeti tematika helyét és működését is a rendszerváltás utáni politikai szocializáció modelljében.

Az identitások formálódása szempontjából különösen nagy jelentősége van a gyerekek és a fiatalok politikai szocializációjának. Én is elsősorban erre helyezem a hangsúlyt. A többszöri hatalomváltások azonban rendszerint nemcsak az előző hatalomgyakorlási időszakra jellemző nemzetfogalmat és identitásmintákat akarták átírni, hanem a felnőtt társadalom identitásának „átprogramozására” is törekedtek. Így ezeket a törekvéseket is érintem.

A *harmadik részben* a nemzeti tematika és a politikai szocializáció viszonyával foglalkozom. A politikai szocializáció három történelmi modelljét írom le: a Rákosi-korszak konfliktustagadó, a Kádár-korszak konfliktuskerülő és az 1989-es rendszerváltást követő időszak fragmentált modelljét. A rendszerváltás utáni nemzeti tematika a nem formális politikai szocializáció tartalmi tényezőjeként vett részt az identitások formálódásában. A rendelkezésemre álló empirikus adatok felhasználásával igyekszem bemutatni, hogyan vált a politikai világkép egyik rendező elvévé, és hogyan hatott a nemzetről alkotott felfogások alakulására, valamint a nemzettel kapcsolatos álláspontokra.

A. A NEMZETI TEMATIKA

I. A politikai szocializáció szövedéke

Mindenekelőtt szükséges kifejtennem, mit értek a kulcsfogalmakon: a politikai szocializáción és a nemzeti alaptematikán.

1. A politikai szocializáció

A politikai szocializáció az egyén és a politikailag megformált társadalom közötti interakciók egész életen át tartó folyamata.¹¹ Meghatározó időszaka a gyermekkor és az ifjúkor, amikor az egyén politikai személyiségének alapjai kialakulnak. Az egyén és a társadalom közötti interakciók során az egyén megtanul tájékozódni a társadalomban, kialakul társadalmi és politikai identitása. A szocializáció interakciók sorozataként való felfogásából következik, hogy amikor a politikai szocializáció jelenségeit vizsgáljuk, a társadalom tagjai felől szerzünk ismereteket a politikai hatalom működéséről.

A politikai – vagy más szempontok szerint állampolgári – szocializációban épülnek fel a kollektív identitások, köztük a nemzeti identitás is. A politikai és az állampolgári szocializáció jelenségei egymást feltételezik, hiszen az állampolgári identitás felépítése a politikailag megformált társadalomban zajlik.¹² Az állampolgári szocializációban a hangsúly a demokratikus politikai kultúra működésén, illetve azon kompetenciák elsajátításán van, amelyek a modern demokráciák társadalmi és politikai konszenzusát, az egyének és az állam

¹¹ A politikai szocializációval részletesen is foglalkoztam korábbi munkáimban (Szabó I. 1990; 2000). Elképzeléseimre a legnagyobb hatást Annick Percheron gyakorolta (Percheron 1974; 1982; 1993; Szabó I. – Csákó 1999). Az ő írásai mellett a Berger – Luckmann szerzőpárosnak a valóság társadalmi megformálásáról szóló könyve jelentett sokat számomra (Berger – Luckmann 1998).

¹² A nevelésszociológiai szakirodalomban, az ifjúságpolitikában és a pedagógiában az elmúlt évtizedekben kezdett meghonosodni az „állampolgári szocializáció” kifejezés. Meghonosodásában szerepet játszott, hogy használatával elkerülhető a „politikaiként” jelzett szocializáció félreértelmezése. Az állampolgári és a politikai szocializáció összefüggnek és összefonódnak egymással, de nem egymás szinonimái. Könyvemben mindkét fogalmat használok, attól függően, hogy az identitások politikai vagy állampolgári dimenziójáról van-e szó.

közötti egyenrangú viszonyt biztosítják.. Az állampolgári kompetenciák kialakulása az adott rendszer politikai berendezkedésétől, intézményeitől, politikai kultúrájától függ. Az állampolgári szocializáció folyamatában alakul ki az állampolgári hűség, de a felnövekvő nemzedékek ekkor sajátítják el a tiltakozás, a társadalomból való kivonulás formáit is. Az állampolgári szocializáció politikai jelentőségét korán felismerték. Ez a felismerés vezetett Európában a 18. században a népiskolai oktatás megalapozódásához, és ez tükröződött a század második felétől mind gyakrabban megfogalmazott állami oktatáspolitikai törekvésekben.¹³

A politikai szocializáció nem választható el az „alapszocializációtól”. A szocializációban a politikai és a nem politikai tartalmak egymással szorosan összefonódnak (Percheron 1974: 2–8). Az egyén ennek során sajátítja el az állampolgári létehez szükséges ismereteket, készségeket, világképeket. Politikai személyisége, identitása, világképe, a politikához való viszonya a politikai szocializációban alakul. Politikai orientációi elsősorban a nem politikai események, tapasztalatok dimenziójában kristályosodnak ki. A politikai szocializáció fogalmába a politikai csoport-hovatartozás kialakulásának elmaradása is beletartozik.

A társadalom és az egyén közötti interakciókat a társadalom oldaláról nézve olyan folyamatként írhatjuk le, amelyben az állampolgári kultúra továbbörökítődik az egyéneken; az egyén oldaláról pedig az állampolgári kultúra kialakulásának, az egyén állampolgárrá válásának folyamatoként. A kollektív tapasztalatok a világképekben, társadalommal kapcsolatos érzelmekben és értelmezésekben fejeződnek ki. Állampolgári kultúrának nevezzük azoknak az ismereteknek, értékeknek, normáknak, érzelmeknek, véleményeknek és beállítódásoknak az együttesét, amelyek a múlttal, a jelennel és a jövővel kapcsolatos

¹³ Magyarországon az 1790–91-es országgyűlésen döntöttek arról, hogy Művelődésügyi Bizottság alakuljon a nemzeti nevelés elveinek és rendszerének kidolgozására, „mivel az állam jóléte főképp az ifjúság nevelésétől függ” (Pukánszky 2006: 123).

társadalmi magatartásunkat és a politika világához való viszonyunkat meghatározzák (Szabó I. – Örkény 1998: 11).

A politikai szocializáció kétoldalú folyamatában a társadalom szervezeten és intézményesen ad át az új nemzedékeknek kész világképeket, világértelmezéseket és ezek részeként ismereteket, normákat, értékeket, magatartási mintákat, hogy továbbörökítse magát bennük, és hogy ily módon is biztosítsa állampolgári lojalitásukat. A nyilvánosság alapját alkotó értékeket az új nemzedékek a szocializáció folyamatában sajátítják el. Ugyanakkor a közvetített tartalmak, minták, illetve tapasztalataik, társadalmi praxisuk alapján az új nemzedékek is kialakítják az érdekeiknek legjobban megfelelő valóságértelmezéseket és a politikához való viszonyukat, amivel rajtahagyják nyomukat a társadalmon.¹⁴ Nemcsak a társadalmi környezet hat az egyénre, hanem az egyén is a társadalomra: egyszerre alanya és tárgya a szocializációnak. Ezért a szándékolt és a tényleges szocializáció eltér egymástól (Szabó I. 2000: 28–29). A politikai szocializáció kitüntetett időszaka ugyan a gyermek- és az ifjúkor, de a politikai rendszerek radikális megváltozása a felnőtt társadalom jelentős részét is reszocializációra készíti.

Politikai értékrendünket és viselkedésünket a tipikus helyzetekből általánosított világképünk határozza meg. Ez nemcsak személyes tapasztalataink alapján szerveződik, hanem a közvetített valóság – ezen belül az alaptermatikákban megjelenő valóság – feldolgozásából is. Annál könnyebben igazodunk el a társadalomban, minél inkább kiegészítik egymást a különböző forrásokból származó valóságértelmezések, azaz minél kompatibilisebb az általunk észlelt valóság és intézményesen tükrözött képe, illetve minél nagyobb összhang van az elsődleges és a másodlagos (közvetített) valóságról szerzett

¹⁴ Peter R. Berger és Thomas Luckmann abból indultak ki, hogy a társadalom emberi termék, az ember pedig társadalmi termék. A társadalom a szocializációban összefüggő, adott valósággént áll az emberrel szemben, amit az új nemzedékeknek objektivációként adnak tovább. A tárgyiasult világot internalizációval hozzuk vissza a tudatunkba. Az intézményes világnak az új generációk előtt legitimitációra van szüksége, amely kognitív és normatív magyarázatok formájában igazolja a törvényes rendet. A szocializációban az intézményes renddel együtt a legitimitációt is megtanuljuk. A társadalomra vonatkozó tudás egyszerre társadalmi termék és a társadalom változtatásának tényezője. (Berger – Luckmann 1998).

tapasztalataink között. A politikai szocializáció során a társadalmat átható politikum „lefordítódik” a hétköznapi gyakorlat nyelvére. Szeretnénk egy pragmatikus tudásra, amely a politikai világra vonatkozó általánosításokból és értelmezési sémákból áll.

A politikai rendszerek egyik eszköze folytonosságuk biztosítására új tagjaik szocializációja (Percheron 1971: 35). Tegyük hozzá: mivel a rendszerváltások alapjaiban értelmezik át az állam és az állampolgár viszonyát, ilyenkor *a társadalom egészének reszocializációja* szolgálja az új rendszer fennmaradásának célját.

A politikai rendszereket intézményrendszerük, tulajdonviszonyaik és hatalomgyakorlási módjaik mellett politikai szocializációjuk is jellemzi, vagyis az a mód, ahogy a rendszerek működéséhez és fennmaradásához szükséges kollektív identitások, magatartási és cselekvési minták formálódnak. A szocializáció révén örökítődik tovább nemzedékről nemzedékre a társadalmi rendszer a maga intézményeivel, gyakorlatával, értékvilágával, hagyományaival, szimbólumaival és szokásaival, miközben a társadalom maga is folyamatosan alakítja szocializációs rendszerét.

2. A szocializációs modell

A politikai szocializáció folyamataival kapcsolatos kutatások közismert tapasztalata, hogy a kollektív identitásokra nemcsak a csoport-hovatartozások és a társadalmi státusz vannak hatással, hanem *a szocializáció intézményei* (a család, az iskola, a médiumok, az egyházak, a politikai és társadalmi szervezetek) is (Percheron 1982; 1993; Csákó 2000; Csákó 2004; Sik D. 2007; Szabó I. – Örkény 1998; Nárai 2004; Murányi I. 2004; 2006b; Murányi I. – Szabó I. 2007). A magam részéről ezt azzal egészíteném ki, hogy az identitások formálódásában rendszerhatások is érvényesülnek, amelyeket a szocializációs folyamat egészéhez: a *szocializációs modellhez* köthetünk (Szabó I. 2000).

a) A szocializáció szövedéke

Minden társadalomra jellemző az a modell, amelyet a politikai szocializációs folyamatok követnek. A politikai szocializáció modelljét az egyént körülvevő társadalmi és kulturális hatások rendszere alkotja. Az adott modell a „rendszer” (az emberi együttműködés közvetett formái) és az „életvilág” (az emberi együttműködés közvetlen formái) között közvetít. Hatása a „rendszer” és az „életvilág” közötti viszonyokban érvényesül. A politikai rendszer a modell egészén keresztül éri el az egyéneket. Ha megváltozik a politikai rendszer, az állam és az állampolgárok viszonya is változik. A rendszerváltások a politikai szocializáció modellváltásának a lehetőségei.

A modellre jellemző (a) a szocializációs intézmények működésének módja; (b) az, hogy milyen identitásformáló stratégiák hatnak rá, valamint, hogy (c) a szocializáció folyamatában milyen tartalmak elsajátítására, milyen világképek felépítésére és milyen gondolkozási, magatartási és cselekvési minták követésére nyílik lehetőség.

A politikai szocializáció modelljét több tényező együttese alkotja. Ezeket egyrészt a *formális tényezők* (iskola, szervezetek, egyházak) alkotják, másrészt a *nem formális tényezők*. A politikai szocializációs folyamatok nem formális tényezőin belül elkülöníthetjük a *nem intézményes szemtől szembeni kapcsolatokat* (család, kortársi csoportok, média, kapcsolatok hálózata), a *kulturális tényezőket* (kulturális minták, világkép-konstrukciók, gondolkozási, magatartási és cselekvési minták), a *diszkurzív tényezőket* (alaptermatikák, különböző tematizációk) és a *tapasztalatokat, élményeket*. Az egyén szocializációja a különböző szocializációs ágensekkel való interakciókban zajlik. A szocializáció kereteit és lehetséges tartalmát az adott modell jelöli ki.

Míg a formális szocializáció tényezői az állampolgári magatartások kialakításában játszanak meghatározó szerepet, addig a nem formális tényezők a politikai identitások alakulásában. A szocializáció modelljében a *formális tényezők* rendszerintegráló hatása a

meghatározó. Ezek a tényezők megszűrik, adaptálják a különböző valóságértelmezéseket, ideológiákat, tartalmakat. Integratív képességük és hatásaik révén közreműködhetnek az adott politikai rendszer stabilizálásában és fenntartásában, de a rendszer redukálásában és erodálásában is.

Az iskola jelentősége abban van, hogy az állampolgári szocializációban játszott szerepe révén a társadalmi integráció legfontosabb formális intézménye. Az iskola a politikailag szervezett társadalom első modelljéül szolgál (Szabó I. 2000: 71). *„Ha (...) az iskola intézményesített racionális hatalom – a pedagógiai hatalom – működésének terepe, és ha spontán időleges vagy tartós hatalom-alakulásoknak – a kortárscsoport strukturálódásának – színhelye is, akkor jelentőséggel kell bírnia a politikai viselkedés és kultúra kialakulásában is, hiszen a politika éppen a hatalomról szól”,* írja Csákó Mihály. A tanuló *„arról fog tapasztalatot szerezni és véleményt, ítéletet alkotni, hogyan viszonyul hozzá és társaihoz az intézményi hatalommal bíró személy. Ezek a tapasztalatok nem politikaiak. De (...) a hatalom gyakorlásáról, a formális vagy informális hatalomgyakorláshoz való viszonyról és különféle hatalmak egymáshoz való viszonyáról szólnak, (...) hatásuk pedig épp ezért a politikai szocializáció folyamatának fontos része. Ilyen értelemben az iskola – vagyis a többé vagy kevésbé integrált, de formálisan mindig hierarchikusan szervezett pedagógus csoport – akkor is a politikai szocializáció jelentős tényezője, amikor szándékában is áll ilyenként fellépni, és akkor is, amikor tagadja vagy el akarja háritani magától ezt a szerepét.”* (Csákó 2007b).

A modern democráciákban az iskolai szocializáció hatásfoka annál nagyobb, minél erősebbek a társadalomban a demokratikus hagyományok, azaz, minél hatékonyabb a demokratikus értékek intézményes közvetítése. Hatékonyságát fokozza, ha a társadalmi gyakorlat visszaigazolja a közvetített értékeket. A posztkommunista országokban a nem formális szocializáció (a család, a vallási csoportok, a kortárs csoportok, a kulturális tényezők,

a politikai diskurzusok, a tapasztalatok) hatása azért játszik különleges szerepet az állampolgári identitások alakulásában, mert az iskolai és az iskolán kívüli intézményi szocializáció (civil szervezetek, társadalmi mozgalmak, helyi kezdeményezések) lehetőségei korlátozottak, hatásfokuk gyenge. A nem formális szocializáció hatásaival az esetlegességektől uralt formális szocializáció hatásai gyakran nem tudnak konkurálni. Az iskolán kívüli nem formális szocializáció tartalmai iránt különösen a fiatalok fogékonyak, akik életkoruknál és társadalmi státuszuk átmenetiségénél fogva önálló világképük kialakulásának időszakában vannak.¹⁵

A gyerekek és a fiatalok az állampolgári szocializáció részeként sajátítják el a nemzettel, az állammal és a társadalommal a kapcsolatos történelmi, kulturális és politikai ismereteket, értelmezési sémákat és fogalmi kategóriákat. A nyugati demokráciákban az állampolgári és a nemzeti identitás formálása alapvetően az iskolarendszer feladata. A hetvenes évektől kezdődően a civil szerveződések megerősödésével, valamint a fiatalok társadalmi integrációját elősegíteni hivatott intézmények kiépülésével mind nagyobb szerepük van az iskolán kívüli nevelés keretei között megszerezhető tapasztalatoknak, ismereteknek és készségeknek is.¹⁶

A nem formális szocializáció tudáselemeket (kemény, tényként felfogott elemek) és mentalitáselemeket (puha attribúciók) egyaránt kínálva a személyes interakciókban, a tapasztalatokban, a diskurzusokban, a reakciómintákban, a társadalmi cselekvés formáiban és a konfliktuskezelés módjaiban hat az identitásokra. A vallási, a nemzeti, a demokratikus alaptematikák a nem formális szocializáció diszkurzív tényezői.

¹⁵ Itt csak utalok arra, hogy a globális rendszerhatásokat a politikai kultúra történeti örökségeként is értelmezhetjük. Egy 1997-es németországi vizsgálat ugyancsak arra jutott, hogy a 16–29 évesek politikához való viszonyát alapvetően befolyásolja, hogy valaki a keleti vagy a nyugati országrészben lakik-e (Gaiser – Gille – Krüger – de Rijke 2001: 97–114).

¹⁶ Jól mutatja ezt az a figyelem, amely az EU-ban irányul a nem formális nevelésre és tanulásra. A nagy európai ifjúsági programok (Leonardo, Socrates, Erasmus) egyik fő célja ennek előmozdítása volt. Az EU Ifjúság 2000–2006 Programja 31 országban (köztük Magyarországon) nyújt anyagi és módszertani segítséget a fiatalok nem formális tanulását elősegítő társadalmi kezdeményezéseknek. Az Ifjúság 2000–2006 Programban az EU tagországaiban a 16–25 éves fiatalok 19,6%-a vett részt; az Erasmusban 10,8% (az *Eurobaromètre* 2005 júniusi adatfelvétele).

A politikai szocializáció viszonylag sokat kutatott területe a család szerepe a politikai identitások kialakításában és továbbörökítésében a politikai orientációk társadalmi beágyazódását biztosító értékrendek közvetítésével (Jennings – Niami 1974; Jennings – Percheron 1981; Percheron 1982; 1993; Murányi I. 2005). Gyakori kutatási téma az iskolai politikai szocializáció is (Brezsnyánszky 2001; Szabó I. 1999; Csákó – Berényi – Bognár – Tomay 2000). Az elmúlt másfél évtizedben vált kutatási témává az iskolán kívüli nem formális tanulás szerepe az új nemzedékek társadalmi integrációjában. Arról azonban, hogy a személyes *tapasztalatok* és a kulturálisan közvetített *tartalmak*, a gondolkozási, a magatartási és a cselekvési *minták*, valamint a politikai diskurzusokban önálló egységgé váló *alaptematikák* milyen szerepet játszanak az identitások formálódásában, kevesebbet tudunk. A nem formális szocializáció jelentősége a nagy történelmi fordulatok, társadalmi átalakulások idején és a változásokat követő időszakokban nő meg, amikor a politikai szocializáció legfontosabb formális intézménye, az iskola nem tud hatékonyan közreműködni a világképek alakításában.

„Szocializációról beszélni annyit jelent, mint politikai és társadalmi szinten felvetni az identitás és az identifikáció valamennyi problémáját”, mondja Percheron (Percheron 1974: 31). A szocializációs hatások együttese az adott kultúrára vagy csoportkultúrára jellemző szövedék, amely egyfajta virtuális valósággént benne van a társadalmi közgondolkodásban. A kultúra része, amely a történelem során folyamatosan „szövédik”. Mintázata változik, de megőrződnek benne régi elemek, alakzatok is. A szocializációs szövedék gazdag készlettel: ismereti, érzelmi, értékelési elemekkel, szimbólumokkal, identitássablonokkal rendelkezik a különböző identitások felépítéséhez. Az egyén interakciók sorozatán keresztül építi fel saját identitását a körülötte lévő identitáselemek vagy identitássablonok alapján. Az együvé tartozás érzése az identitások mentén, a hasonlóságok keresésével és felismerésük élményével, a másoktól való különbségek és kategorikus elhatárolódások mentén alakul ki.

Az identitás fogalma a személyiség és a csoporttagság közötti kapcsolatot írja le. Az identitás formálódása elválaszthatatlan az egyéni és a csoportszintű konfliktusoktól. Egyrészt a személyiség kialakulását kísérő fejlődési krízisekhez kapcsolódik, másrészt azokhoz a csoportközi konfliktusokhoz, amelyeket az egyén pozitív identitásélményét erősítő különbségtételek és elhatárolódások kísérnek. Az identitásban mély nyomot hagynak azok az események, élmények, fenyegetések, traumák, frusztrációk, amelyek az egyén identitása ellen irányulnak. Különösen mély nyomot hagynak bennük, ha ezek identitásuk szétzúzásával fenyegetnek (Tajfel 1998). Az egyének, családok, csoportok életét közvetlenül elérő és közvetlenül fenyegető, együttes élménnyé fonódott traumák végigkísérték a 20. századi magyar (és nem csak a magyar) történelmet (Erős 2001). A 20. század története kollektív traumák sorozata, mondja Erős Ferenc (Erős 2007: 7).

A szocializációs szövedék elemei különböző identitáskonstrukciókra adnak lehetőséget. A szocializáció mindig eszmények, elvárások, szabályok, értékek, normák jegyében zajlik. Ilyenek a többség által elfogadott közösségi szabályok, a társadalom működésére vonatkozó alapelvek, valamint a kívánatosnak tartott magatartási, cselekvési és gondolkodási minták. A szocializációs modell tájékoztató pontokat, kapcsolódási lehetőségeket és a társadalomban való eligazodáshoz szükséges fogalmi hálót kínál az állampolgárok kollektív önmeghatározásaihoz, az identitások felépítéséhez, a szűkebb és a tágabb csoportok, valamint a múlt, a jelen és a jövő értelmezéséhez.

Az új nemzedékek kollektív identitása és politikai, állampolgári kultúrája a szocializációs modell szövedékében rejlő logikák szerint formálódik. A modellben leljük fel a csoporttagságok felépítéséhez szükséges tartalmi, érzelmi és attitűdszerű elemeket, valamint a konfliktusok kezelésének mintáit. A modell értelmezési sémákat kínál az állampolgári és a nemzeti közösségről és a politikai csoportokról, valamint a készen kapott és a választott csoporttagságok tartalmáról, amelyekre támaszkodunk csoportidentitásunk felépítésében. A

demokratikus társadalmakban sajátos, társadalomtörténetileg kidolgozódott tudás ez arról, hogy az állampolgároknak milyen ismeretekkel, kompetenciákkal, készségekkel és attitűdökkel kell rendelkezniük ahhoz, hogy a társadalmi folyamatokban aktívan és hatékonyan tudjanak részt venni.

Míg a nemzeti és az állampolgári hovatartozás megtanulásában nem működünk aktívan közre – hiszen ebbe általában születésünk révén kerülünk, és egyfajta adottságnak tekintjük nemzeti hovatartozásunkat és állampolgárságunkat –, addig azt, hogy mit értünk a nemzet fogalmán, hogyan értelmezzük nemzeti identitásunkat és állampolgári létünket, már tanuljuk szocializációnk során.

A szocializációban a formális és nem formális ágensek, ezen belül a kulturális, diszkurzív és tapasztalati tényezők hatásai együtt érvényesülnek. Egymást feltételezik, de egymás tartalmait jelentősen át is írhatják. Ezek a hatások összeadódnak vagy semlegesítik egymást, és rendszerint közvetetten, áttételeken keresztül és hosszú távon érvényesülnek. Nem egymástól függetlenül, még csak nem is egymás mellett érik el a társadalom tagjait, hanem a személyes élet bonyolult rendező elvei által strukturálva, a kapcsolati hálók mentén, a formálódó személyes világkép szűrőjén keresztül. A formális és a nem formális tényezők megpróbálják befolyásolni a politika világához és a politikailag megformált társadalomhoz való viszonyunkat. A nem formális tényezők hatása a politikai identitások kialakításában érvényesül. A nemzeti identitás formálódásához a család elsősorban az érzelmi mintákkal, a személyes hovatartozás evidenciájával és a családtörténettel járul hozzá.¹⁷ A viszonylagos önállósággal rendelkező kulturális tényezők meghatározzák az adott társadalom gyakorlatát mint a szocializáció tapasztalati bázisát.

¹⁷ Murányi István mutatta ki többváltozós elemzéssel egy 2006-os, budapesti és debreceni hetedik osztályosok között végzett adatfelvétel alapján, hogy a nemzeti büszkeség érzete különböző helyzetekben alapvetően a családi kommunikációtól (a családban folytatott politikai beszélgetésektől), a család politikai aktivitásától, a család kulturális háttérétől és a politikai érzelmektől függ. Emellett a szervezeti aktivitásnak volt még számottevő magyarázó ereje (Murányi I. 2007).

Optimális esetben nincsenek alapvető ellentmondások a szocializációs tényezők hatásai között, inkább csak a világ sokszínűségét, az egyén identitásépítéséhez szükséges elemek gazdagságát fejezik ki. Ha azonban egymástól nagyon különböző irányokba mutatnak, impulzusaik nem kapcsolódnak egymáshoz és a közvetített identitásminták feloldhatatlan ellentmondásban vannak egymással, az egyén és a társadalom közötti konfliktusok kiéleződnek. A szocializációs tényezők komplementer, egymást kiegészítő hatása rendszerstabilizáló, rendszerintegráló szerepet játszik, míg a közöttük lévő összhang hiánya hozzájárul a rendszer eróziójához.

b) A politikai szocializáció modelljének változása

A politikai szocializáció sikere alapvetően azon múlik, hogy mennyire sajátíthatók el a társadalmi gyakorlatban használható tudás-, értékelési és értelmezési konstrukciók, az egyén és környezete viszonyának értelmezését elősegítő minták és a hatékonyak, működőképesnek bizonyuló konfliktusmegoldási módok. A szocializáció modelljének sikerességét egyéni szinten az érvényesülésen, társadalmi szinten a társadalom folyamatos megújulási képességén lehet mérni. A sikerességhez az egyén érvényesülését, önmegvalósítását és jó társadalmi közérzetét elősegítő intézményrendszerre van szükség, az intézmények működésének alapelveiben pedig társadalmi és politikai konszenzusra. Az állampolgári kultúra tanult alapjainak gyakorlati „használhatóságát” a társadalmi tapasztalatok igazolják vissza. Az egyén érvényesülése attól függ, hogy a társadalom milyen mobilitási mintákat kínál, és milyen tapasztalatok szűrhetőek le a társadalmi felemelkedés feltételeiről, módjairól, szabályszerűségeiről. A társadalom folyamatos megújulása az egyéni érvényesülések, sikerek eredője.

A szocializáció során a történelmileg beidegződött viselkedés- és reakcióminták és a mögöttük lévő értékek és normák is tovább hagyományozódnak, amelyek – ha megkopva,

elhalványodva és némileg át is alakulva, de – túlélnek a politikai rendszerek változásait. Nincsenek ugyan merev határok a történelmileg elkülönült európai nagyrégiók között, de a társadalmi, a politikai, a gazdasági és a kulturális eltérések, illetve a kollektív élményekben meglévő különbségek kifejeződnek a szocializációs modellekben is. A magyar politikai szocializáció modellje is magán viseli a regionális értelemben vett „politikai köztesség” sajátosságait.¹⁸ A szocializáció modellje a maga viszonylagos önállóságával rövidtávon ellenáll ugyan a kollektív identitások alakítására irányuló (állami, intézményi, politikai) törekvéseknek, de hosszútávon – nem függetlenül a társadalmi gyakorlat változásaitól és az identitásstratégiáktól – maga is változik. Minél közelebb vannak a modell elemei az egyénekhez, annál lassabban változnak.

A politikai rendszerek megváltozása a politikai szocializáció modelljének változásával jár. A nagy politikai fordulatok nyomán rendszerint új modellek jönnek létre. A modell tényezői közötti viszony konfliktusokkal telítődhet, ha a modell folyamatos, fokozatos fejlődését a politikai rendszer radikális változása megtöri. Az átmeneti időszakokban az identitáskonstrukciók jellegét befolyásolhatja, hogy a szocializációs szövedékbe milyen új elemek kerülnek be (ez alapvetően a társadalmi átalakulások irányától függ), és hogy ezek hogyan mobilizálják a meglévő identitáselemeket. A nagy politikai fordulatok nyomán társadalmi méretű reszocializációs folyamatok mennek végbe (Szabó I. 2000). A rendszerváltozások a felnőtt társadalom jelentős részét is *politikai identitásának újrafogalmazására* kényszeríthetik.

3. Összefoglalás

A politikai szocializáció azt a folyamatot jelöli, amelynek során a kollektív identitások kialakulnak az egyén és a politikailag megformált társadalom közötti interakciókban. A

¹⁸ A regionális értelemben vett „politikai köztességről” abban az értelemben beszélek, ahogy Szűcs Jenő jellemezte a közép-európai térséget (Szűcs 1983).

politikai szocializáció kétoldalú folyamat. Egyrészt a társadalom ad át az új nemzedékeknek kész világképeket, világértelmezéseket, hogy továbbörökítse magát bennük. Másrészt az új nemzedékek is kialakítják az érdekeiknek legjobban megfelelő valóságértelmezéseket és a politikához való viszonyukat, és ők is nyomot akarnak hatni a társadalmon. A politikai szocializáció sikere attól függ, hogy mennyire segíti elő az egyén érvényesülését, illetve, hogy mennyire járul hozzá a társadalom folyamatos megújulásához.

A szocializációs modell az intézményes és nem intézményes, formális és nem formális szocializációs hatások együttese. Az adott kultúrára jellemző, ismereti, érzelmi, értékelési elemekből, szimbólumokból, identitássablonokból álló szövedék, amelynek a viszonylagos önállósággal rendelkező gondolkozási, magatartási és cselekvési minták is részét képezik. A vallási, nemzeti, demokratikus alaptermatikák a nem formális szocializáció diszkurzív tényezői. A kollektív identitások felépítése a szocializációs modellben rejlő logikákat követi.

A társadalom szocializációs modelljét a szocializáció intézményei, az identitásformáló stratégiák, a közvetített tartalmak és a gondolkozási és cselekvési minták alkotják és alakítják. A nyilvános kommunikációban történelmileg kialakult, integratív erővel rendelkező közösségi alaptermatikák (a vallási, a demokratikus és a nemzeti tematika) a politikai szocializáció diszkurzív tartalmi tényezőiként befolyásolják az önmeghatározásokat és kijelölik a politikai törésvonalakat.

A gyerekek és a fiatalok az állampolgári szocializáció részeként sajátítják el a nemzettel, az állammal és a társadalommal a kapcsolatos történelmi, kulturális és politikai ismereteket, valamint a nemzettel, az állammal és a társadalommal kapcsolatos jelenségek értelmezésére szolgáló kategóriákat. A nyugati democráciákban az állampolgári és a nemzeti identitás formálása alapvetően a formális szocializáció legfontosabb intézményének, az iskolának a feladata, amely a politikailag szervezett társadalom első modellje. A rendszerváltó közép- és kelet-európai társadalmakban, így Magyarországon is az intézményes állampolgári

szocializáció kialakulatlanásával párhuzamosan felértékelődött a nem formális szocializáció jelentősége.

II. Alaptematikák a politikai szocializációban

1. Az alaptematikák

Elemzésem másik kulcsfogalma, a *nemzeti tematika* az átfogó, makroközösségi alaptematikák egyike. Mielőtt az egyes alaptematikákkal külön is foglalkoznék, megpróbálom az alaptematika fogalmát értelmezni.

Alaptematikáknak azokat a történelmileg építkező és a nyilvános kommunikációban kidolgozódó, nagy integratív erővel rendelkező témaegyütteseket nevezem, amelyek (a) folyamatosan értelmezik a makroközösségek tagjainak egymáshoz és a közösségen kívül lévőkhöz való viszonyát és (b) identitásukon keresztül próbálják őket bevonni a közösségi, illetve a politikai színtérre. Az alaptematikák a politikai közbeszéd jól elkülöníthető, strukturált témaegyüttesei. Építésében és „vezetésében” meghatározó szerepet játszanak a politikai vezetők, a hatalmi pozícióban lévő, a közösség figyelmének előterében lévő személyek. Ezek a témaegyüttesek a (vallási, nemzeti, társadalmi és állampolgári) közösségek tagjainak politikai világképét próbálják alakítani. A korszakokon átívelő alaptematikák tematizációk folyamatában épülnek. Az alaptematikák kiépülése és működése feltételezi a közvetítő rendszereket és intézményeket. Az alaptematikák – ahogy ez funkcióikból, megjelenési formáikból és gyakoriságukból is következik – nem eszmetörténeti, nem is ideológiai, hanem politikai szociológiai kategóriák. Az alaptematikák Almond és Verba terminusával élve a politikai rendszer *output* oldalához, a társadalom tagjai felé irányuló folyamataihoz köthetők (Almond – Verba 1997: 24).

Az alaptermatikák fentebb kifejtett fogalmából is következik, hogy szerepet játszanak a politikai szocializációban mint ennek generációkon átívelő, világképet alakító diszkurzív ágensei. Az európai társadalmak történelme folyamán a politikai szocializációban három nagy közösségi alaptermatika játszott szerepet, ha időben eltérő erősséggel is: *a vallási, a nemzeti és a demokratikus tematika*.¹⁹ Ezek tartalmi mélyen beépültek a (vallási, nemzeti, demokratikus) identitásokba, és meghatározó szerepük volt mind a közösségek szerveződésében, mind pedig az államalakulatok formálódásában. Napjainkban tanúi vagyunk annak, hogy a demokratikus tematikából hogy válik ki és önállósul egy újabb alaptermatika: *az európai tematika*.

A közösségi alaptermatikák történelmileg egymásra épülnek. A vallási tematika a nemzeti tematika előzménye, a nemzeti tematikát pedig a demokratikus (illetve az ebből önállósuló európai) tematika előzményének tekinthetjük. Az alaptermatikák egyidejűségének, egymáshoz való viszonyának és érintkezési pontjainak az elemzése nem feladatom. Itt csak utalok rá, hogy az európai kollektív identitások mintázatain ezek az alaptermatikák mind nyomot hagytak, valamint arra, hogy az alaptermatikák elemei egymással keveredhetnek. A nemzeti tematika gyakran összefonódik a vallási tematikával, a demokratikus tematikában pedig a nemzeti tematika elemei is jelen vannak.²⁰ Az alaptermatikákban közös, hogy

(1) történelmi dinamikájuk van:

- (a) több évszázados vagy éppen több évezredes múlttal rendelkeznek;
- (b) újabb elemeik a kultúra és az oktatás révén hagyományozódó, korábbi, kanonizálódott mélyrétegeikre épülnek;

(2) közösségszervező erejük van:

- (a) kijelölik a makroközösségek kereteit és közreműködnek fennmaradásukban;

¹⁹ A makroközösségi alaptermatikák hasonló értelmezésével nem találkoztam a politikai szocializáció számításba vehető szakirodalmában.

²⁰ Könyvemben nem foglalkozom az alaptermatikák közötti kapcsolatokkal. A vallási és a nemzeti tematika, illetve a nemzeti és a demokratikus tematika közötti összefüggések külön elemzést igényelnének.

(b) normatív, szabályozó, a közösségek tagjai számára magatartási mintákat meghatározó erővel rendelkeznek;

(c) az összetartozás érzésének fenntartásával sajátos, szimbolikus vagy valóságos kapcsolatrendszert létesítenek az adott közösségek tagjai között;

(d) alkalmasak politikai határvonalak vagy törésvonalak kijelölésére;

(3) a szocializáció tartalmi tényezői:

(a) befolyásolják a világképeket;

(b) nemzedékről nemzedékre élnek tovább;

(c) tartósan beépülnek az egyének identitástudatába;

(4) diszkurzív megjelenési formájuk van:

(a) közvetítésükben különböző szervezetek (például az egyházi, a politikai és a civil szervezetek) működnek közre;

(b) a modern társadalmak multiplikációs eszközei, a médiumok segítenek fennmaradásukban és abban, hogy eljussanak célközönségükhöz;

(c) a társadalmi diskurzus tematizációiban tovább formálódnak;

(d) tematizációikban, multiplikálásukban, közvetítésükben értelmiségek (sokszor nagy hatású, sokakra befolyással bíró értelmiségek is) működnek közre.

Joggal vetődhet fel a kérdés: a fentiekén kívül beszélhetünk-e más alaptermatikákról is? Mivel az alaptermatikák fogalmával új kategóriákat vezetek be, szakirodalmi megközelítésekre nem reflektálhatok. E könyv kézírata azonban ebben a kérdésben fontos, továbbgondolásra váró szóbeli szakmai reflexiókat váltott ki, melyeket ezúton is köszönök.²¹

Kende Péter vetette fel, hogy esetleg egy, a munkásosztály osztálytudatát alakító, a munkásmozgalmakhoz köthető alaptermatikáról is beszélhetünk a 19. század közepétől

²¹ Kende Péter a jelen könyv alapját képező akadémiai doktori értekezés nyilvános vitáján vetette fel további alaptermatikák megkülönböztetésének lehetőségét 2007 novemberében, Szűcs Zoltán Gábor és Pál Gábor pedig az MTA Politikatudományi Intézete Politikai Diskurzus Kutató Központja által szervezett vitán 2006 novemberében.

kezdődően, amelynek sajátos leágazásai voltak Nyugat- és Közép-, valamint Kelet-Európában. Ez már csak azért is elgondolkodtatott, mert a pártállami rendszerek identitásstratégiájában meghatározó volt az a törekvés, hogy a politikai diskurzusokban a munkásosztály mint nemzetek feletti identitással, sajátos értékrenddel, magatartással rendelkező osztály jelenjen meg, amelynek nevében a kommunista párt gyakorolta a hatalmat. Nyitva hagyva a kérdést, hogy beszélhetünk-e munkásosztály-alaptematikáról, megjegyzem, hogy a munkásosztály identitásának formálására irányuló diszkurzív témaegyüttes történelmileg viszonylag rövid időszakot – mintegy másfél évszázadot – fogott át. A pártállamrendszerek megdőlésével, illetve a munkásosztály középosztályosodásával Nyugat-Európában is, a posztkommunista országokban is megszűnt.

Szűcs Zoltán Gábor és Pál Gábor vetették fel, hogy militáris, illetve állami alaptematikáról is beszélhetünk. Én a militáris tematikát inkább az általam vázolt alaptematikák valamelyikének eszköztárába tartozó „altematikának” látom, amelyhez Európában nem tudunk történelmileg elkülöníthető, kontinuos, önálló entitásként leírható makroközösségeket és saját külön eszmerendszert kapcsolni. Bizonytalanabb vagyok az állami alaptematikát illetően.

Kétségtelen, hogy az állammal kapcsolatos tematikus egység a római birodalom kezdeteitől végigkísérte az európai történelmet; hogy jól elkülöníthető eszmerendszert fedezhetünk fel mögötte; hogy erős integratív erővel rendelkezik, és hogy hozzákapcsolhatjuk az alattvalói, illetve az állampolgári nagyközösségekhez. Ugyanakkor olyan tartalmi nyalábnak is tartom, amely az általam elkülönített vallási, a nemzeti és a demokratikus alaptematikának egyaránt részét – bár térben és időben különböző jelentőségű részét – képezi. Az állami tematikára példaként felhozott porosz állam identitásstratégiájáról nincs elegendő ismeretem. Az biztos, hogy általában elmondható: az állam és az egyház elkülönülésének előre haladtával az állam számára fontos lett, hogy az állam iránti lojalitást állami

eszközökkel is elősegítsék. Kérdés azonban, hogy az állammal kapcsolatos témák mennyire fonódtak össze a nemzettel kapcsolatos témákkal. Az is kérdés, hogy megfeleltek-e azoknak a kritériumoknak, amelyek felfogásom szerint szükségesek ahhoz, hogy alaptermatikákról beszéljünk. Így mindenekelőtt annak, hogy legyen egy diszkurzív és egy szocializációs dimenziójuk (a témák kötődjenek identitásstratégiákhoz és multiplikálásuk legyen szervezett, közvetítsék őket a szocializáció intézményei).

A rendi társadalomban az állammal kapcsolatos értékek és magatartási normák a vallási tematika részét képezték, és az egyház szocializációs intézményei – az iskolák, a templomok, a kolostorok – közvetítették a hívekhez. Az iskolaügy állami jelentősége az állami identitásstratégiákban a könyvnyomtatás felfedezésével, a nyomtatott sajtó megjelenésével nőtt meg. Az írásbeliség fontos társadalmi és állami értékét mutatja a közoktatás kiépítése. Amerikában, Új-Angliában már 1642-ben bevezették a kötelező alapfokú oktatást. Magyarországon erre csak 1868-ban kerül sor, de a Mária Terézia által 1777-ben kiadott Ratio Educationis már állami üggyé teszi az addig kizárólag egyházi oktatást. A 17. század végétől, a 18. század elejétől kiépülő közoktatásban, a tankötelezettek először szűkebb, majd egyre tágabb körének meghúzásában az államnak az a törekvése érhető tetten, hogy az iskolai oktatással segítsék elő a kíváncsok magatartások és erények (pontosság, szorgalom, önfegyelem, erkölcsösség, magánéleti, vallási, állampolgári erények) általánossá válását. A német fejedelemségekben a nevelés és oktatás intézményeinek kiépítése mögött az a felismerés húzódott meg, hogy ezek képesek *„az elvárt nemzeti karaktervonások meggyökereztetésére, az «új polgár» jellemének kialakítására”* (Pukánszky 2006: 101).

Nyitva hagyva a munkásosztály-alaptermatika és az állami alaptermatika kérdését, térjünk vissza a vallási, a nemzeti és a demokratikus, illetve európai identitás-tematikákra. Mindegyik alaptermatikáról elmondható, hogy a társadalmi tapasztalatok által táplált és megerősített társadalmi igényekre épülnek. Kidolgozódásuk és fennmaradásuk hátterében

valós társadalmi problémák állnak. Politikai hatékonyságuk társadalmi beágyazottságukban rejlik. Politikai és kulturális mintázataik az elsajátítandó társadalmi és politikai valóság részei, amelyeket a szocializáció ágensei (a család, az iskola, az egyházak, a médiumok stb.) közvetítenek és építenek tovább.

A nagy identitástematikák a politikai önmeghatározások tényezői. Sajátos, hatalomhoz kötött kapcsolatot és közvetítést jelentenek az eszmerendszerek és a kollektív identitások között. Nem eszmetörténeti kategóriák, de jelen vannak a különböző politikai eszmerendszerekben, ha intézményi háttérükben, kultúra- és közösségsszervező szerepükben nagy különbségek is vannak. Kanonizálódott mélyrétegeik az európai kultúra értékvilágának meghatározó elemei; a politikai diskurzusokat pedig át- és átszövik az ezekben a mélyrétegekben gyökerező témakonstrukciók. A közép- és kelet-európai térségben, ahol a demokratikus tematika integratív ereje hagyományosan gyenge volt, az alaptermatikák közül különösen a nemzeti tematika játszott nagy szerepet a közösségek szerveződésében. A posztkommunista országokban a rendszerváltás után az újrafogalmazott nemzeti tematika lett a politikai közösségek újrendeződésének egyik fontos tényezője.

Az alaptermatikák a politikailag is tagolt társadalmakban az egyik fontos törésvonalat jelölhetik ki. Témáit a politikai aktorok azzal a céllal tűzik napirendre, hogy (a) meghatározzák magukat, (b) leírják és értelmezzék a társadalmi vagy a politikai élet különböző jelenségeit és a többi aktorokat, (c) reflexióra készítsék a közgondolkodást, valamint, hogy (d) társadalmi támogatásukat és így szavazótáborukat növeljék.

Az alaptermatikák a politikai aktorok kezében kettős célt szolgálnak: saját politikai profiljuk megrajzolását és hitvallásuk kifejezését, valamint támogatóik politikai világképének a formálását. Jelzik a társadalmi támogatottságukat megtartani, illetve növelni kívánó aktorok értékrendbeli koordinátáit, és egyúttal – a polgárok valós társadalmi igényeire rezonálva, ezeket alakítva – tartalmakat, értékeket és értékorientációkat is kínálnak a politikai

önmeghatározásokhoz. Ugyanakkor arra is alkalmasak, hogy segítségükkel a tematikát megfogalmazó aktorok minél több embert vonjanak be maguk mellé a politikai küzdőterre.

Ahogy az eddigiekből is kiderült, felfogásom szerint az alaptermatikák nem azonosak a politikatudományban „témának” (*issue*) nevezett fogalommal. Téma bármi lehet, tematika nem. Az alaptermatikák háttérében a társadalom politikai és eszmei szerveződésének alapkérdései és alapértelmezései húzódnak meg. A tematikáknak – a témáktól különbözően – történeti ívük van: tematizációk sorában formálódnak, időben hosszan elnyújtva építkeznek.²² Szerepük van a „napirend” (*agenda*) meghatározásában, de nem egyszerűen a közvéleményt akarják befolyásolni (mint a témák), hanem a kollektív identitásokat. Ez a törekvés kapcsolja össze az alaptermatikák kérdéseit a politikai szocializáció kérdéseivel.

Az állampolgárok társadalmi és politikai magatartásának formálása a 19. század közepétől vált erőteljes társadalmi és politikai szükségletté. Erre a szocializációs folyamatokon keresztül nyílt lehetőség. Az államhatalom számára az identitások formálására az intézményes eszközök mellett (a politikai szocializáció oktatáspolitikai, kultúrpolitikai és társadalompolitikai eszközökkel is alakított intézményrendszere, valamint a modern társadalmakra jellemző kommunikációs rendszer) nem intézményes eszközök is (a politikai törekvések diszkurzív megjelenítése az alaptermatikákban és a tematizációkban) rendelkezésre álltak.

Az alaptermatikák a modern társadalmakban általában a politika és a politikai közösség meghatározó személyiségeihez kötődve válnak az identitások meghatározásáért folyó

²² Felfogásom szerint a tematika nem azonos a narratívával sem, noha a tematikához hasonlóan a narratíva is értelmezési ösvény: a valóság egy lehetséges észlelése, a tények, diskurzuselemek sajátos elrendezési módja, a jelen és a múlt összekapcsolása. Az általam megkülönböztetett négy nagy identitástematika azonban több mint narratíva: átívelnek a történelmen, tartós integratív hatásuk van, kötődnek a politika világához és a nyilvánossághoz, és a társadalom jelentős részeit elérő és a szocializációban továbbélő hatással vannak a kollektív identitásokra.

Ágh Attila tőlem eltérően a tematikát rövid távú konstrukciónak tekintette. Az ő tematika fogalma az általam használt tematizáció fogalmához hasonlít. Ágh a napirend fogalmán belül megkülönböztette a rövid távú tematikát, a hosszabb időszakot meghatározó *diskurzust* és a jövőképeket is magában foglaló *narratívákat*, *víziókat*. Szerinte az 1998–2002 közötti időszakban a Fidesz kommunikációjában három diskurzus volt: az antikommunista, a keresztény-szociális és a modernizációs diskurzus (Ágh 2002).

küzdelem eszközeivé. Tartalmi konstrukcióikat, tematizációikat politikai szándék és a politikus személyiségének fontossága tartja napirenden. A tematika vezetői a közvéleményt foglalkoztató kérdésekhez kapcsolódva, a közvetítő rendszerek lehetőségeit kihasználva, a multiplikátorok közreműködésére építve az identitások megérintésével, befolyásolásával, esetleges áthangolásával kívánnak maguknak híveket szerezni. Abban érdekeltek, hogy a tematika aktuális konstrukciói (a) minél hosszabb ideig maradjanak napirenden és (b) identitásformáló hatásuk (beleértve ebbe megosztó, megkülönböztető hatásukat is) minél jobban érvényesüljön.

Az identitástematikák hagyományaik, történelmi kötöttségeik, intézményi lehetőségeik révén más-más típusú kapcsolatokat mobilizálnak és intenzifikálnak társadalmi célcsoportjaik és a tematikák vezetői között. Nicos Mouzelis kategóriái segítségével azt mondhatjuk, hogy a vallási tematika főként a korporatív-klientista kapcsolattípus előmozdítására tűnik a leginkább alkalmasnak, a demokratikus és az európai tematika az integratív, míg a nemzeti tematika a korporatív-populista típusú kapcsolatok erősítésével mozgósítja az embereket (Mouzelis 1986).

2. A vallási, a nemzeti és a demokratikus alaptermatika

Az alaptermatikák közül a *vallási tematika* tekint vissza a leghosszabb múltra, s rendelkezik a legrégebben kialakult multiplikációs rendszerrel és kanonikus alapokkal. Az egyházak saját szocializációs intézményrendszere biztosítja, hogy a vallási tartalmak és értékek beépüljenek az identitásokba, és hatással legyenek az egyéni és a közösségi életre. Ahogy a demokratikus és a nemzeti tematika, úgy a vallási tematika is a politika világához kötődik. A vallási tematika történelmileg kialakult korlátait jelenti az állam és az egyházak működésének szétválasztása, így e tematika közösség-szervező ereje elsősorban az egyházak saját intézményrendszerének (egyházi iskolák, intézmények és szervezetek) keretei között

érvényesül.²³ A vallási tematika elemeit a vallási alapelveken álló pártok megnyilvánulásaiban is felfedezhetjük. Mivel e tematika a vallási kérdésekkel összefüggésben reflektál a társadalmi és a politikai élet különböző kérdéseire, multiplikálásában gyakran a politikai élet aktorai és a médiumok is közreműködnek.

A *demokratikus tematika* a modern államok társadalmi integrációjában játszik szerepet, ugyanakkor az önállósuló európai tematikának is előfeltétele és szerves része. A demokratikus tematikából leágazó *európai tematika* integratív hatása – a demokratikus tematikától eltérően – transznacionális szinten érvényesül. A demokratikus és a nemzeti tematika sajátos, egymással összefonódó elágazása és zsákutcája volt a *kommunista (pártállam-nemzeti) tematika*, amely hosszú távon nem bizonyult hatékony integratív tényezőnek.

A demokratikus tematika olyan értékrendeken nyugszik, melyek társadalmi beágyazottságát és fennmaradását a modern demokráciák léte, a demokráciát működtető intézmények és a demokratikus mentalitások biztosítják. A demokráciával kapcsolatos tematizációk érvényességét a társadalom a mindennapi gyakorlatban méri. Az intézményes állampolgári szocializáció konszenzuális alapelveit a demokratikus országokban a tematika kanonizálódott mélyrétegei alkotják. A demokratikus állampolgári kultúra kialakításában az iskolarendszernek mint az állampolgári szocializáció legfontosabb intézményének meghatározó szerepe van, a társadalmi gyakorlat egésze pedig kedvez annak, hogy a közösségek maguk is aktív részesei legyenek a demokráciával és az európaisággal kapcsolatos diskurzusoknak.

A demokratikus tematika alapszerkezetének kialakítására a demokráciát működtető állami és politikai intézményrendszer (például az alkotmány, a törvényhozási rendszer, a jogrendszer, a választási, a közigazgatási és a pártrendszer) mellett a kulturális intézmények

²³ Egyes európai országokban az iskolai szocializációban is megtalálhatók a vallási tematika elemei. Lengyelországban például a rendszerváltás után visszaállították az állami iskolákban a hittantanítást.

szolgálnak. Az állami keretek között élő nemzeti közösségek számára az állam intézményrendszere egyúttal nemzeti intézményrendszer is; a nemzeti identitásnak az állampolgári identitással összhangban történő formálódása az állampolgári szocializáció része és feladata. Ebben a folyamatban a modern democráciákban a formális szocializáció legfontosabb intézményének, az iskolának van meghatározó szerepe.

A nemzeti tematika megformálása a 19. század első felétől kezdődően vált lehetővé, amikor a még átlátható, tapasztalatilag átfogható közösségek fölött a hétköznapi gondolkozás számára is mindinkább valóságossá vált egy újabb, tágabb vonatkoztatási csoport, a nemzet. A nemzet már tapasztalatilag át nem fogható közösség volt; a rá vonatkozó ismeretek, érzelmek, hitek, meggyőződések és nem utolsósorban a nemzeti hovatartozás tudata révén azonban a mindennapi életvilág közegévé vált.²⁴ A nemzeti tudat kulturális eredetű (Anderson 2006: 44–52). A nemzettel kapcsolatos tartalmakat közvetítő intézményrendszer kiépülésével lehetővé vált a nemzeti identitás társadalmi méretű befolyásolása. A vallási, állampolgári, társadalmi identitáshoz hasonlóan a nemzeti identitás is a szocializáció folyamatában alakul.

A nemzeti tematika nem azonos ugyan sem a nemzeti problematikával, sem a nemzettudat problémáival, sem pedig a nemzeti identitással, de hátterében kétségtelenül ott találjuk ezeket. Kapcsolódik hozzájuk, de a politikai cselekvés önállósult, konstruktív eleme is. A nemzeti problémák létét, megoldatlanságát és társadalmi feldolgozatlanságát a tematika társadalomtörténeti és szociálpszichológiai előfeltételeinek, de mindenkor forrásainak is

²⁴ Itt utalok Benedict Anderson nemzetről alkotott felfogására. Szerinte a nemzeti identitás mindig elképzelt közösségekben jön létre. A nemzet antropológiai értelemben nem valóságosan körülhatárolható és nem valóságosan szuverén, hanem elképzelt realitás: elképzelt és korlátozott politikai közösség, amelynek a koncepcionális konstrukciója a 16. századi földrajzi felfedezésekkel, illetve az utópisták munkáival kezdődően az intellektüelek tevékenységéhez kapcsolódik. A nemzet, mint konstrukció elterjedése, a nemzetről és a nemzeti összetartozásról való tudás általánossá válása a nemzeti nyelvhez kötődő polgárosodáshoz, az írásbeliség, az olvasni tudás és ezzel összefüggésben a nyomtatott sajtó megjelenéséhez és elterjedéséhez köthető. Ekkortól tudhattak az emberek egymásról szélesebb körben is. Előtte az összetartozás inkább a rokonság, a pártfogás és a lojalitás eredménye volt (Anderson 2006).

tekinthetjük. Témakonstrukciói e problémák politikai szempontú megfogalmazásai, értelmezései és érzelmi, hitelvű befolyásolásának kísérletei.²⁵

A szocializáció folyamatában a nemzeti identitás egyik tartalmi tényezője a nemzeti tematika. Ez a tematika az adott kultúrában élő nemzetfelfogások kanonizálódott tudás- és érzelmi rétegeire épül. Tartalma a politikai színtér szereplői és a társadalom közötti, a politikai aktoroktól kiinduló kommunikációban, tematizációk sorában formálódik. Ebben meghatározó szerepet játszanak azok a mértékadó politikai személyiségek, akikre kiemelt figyelem irányul.

A nemzeti tematika paradoxona, hogy strukturálisan a politikai vagy az egyházi intézményrendszerhez kötődik, de a kulturálisan felépült nemzeti színtérre vonatkozik. A nemzeti tematika elsődleges formálására és multiplikálására – a vallási és a demokratikus tematikától eltérően – nincs külön intézményrendszer. A nemzeti intézményeknek (múzeumok, színházak, közgyűjtemények, emlékhelyek, könyvtárak, közszolgálati médiumok, kutatóintézetek stb.) fontos szerepük van ugyan a nemzeti identitás fenntartásában, de nem elsődleges céljuk a nemzettel kapcsolatos kérdések politikai tematizációja és a különböző közösségek politikai megszólítása.²⁶

A nemzeti identitás kifejezésére sok esetben a saját intézményrendszerrel rendelkező vallás szolgál.²⁷ Az egyházi intézményrendszer elsődlegesen a vallási tematika közvetítésében működik közre, de az egyházak részt tudnak venni (és gyakran részt is vesznek) a nemzeti tematika formálásában. Így a tematizációknak a társadalmi gyakorlattal való szembesítésében a közgondolkodás kevésbé támaszkodhat objektív kritériumokra. Ezért a tematika vezetésére

²⁵ Bármennyire is fontosak a *nemzeti problémák*, elemzésük nem e dolgozat tárgya. Nem vállalkozom a nemzeti problematikához kapcsolódó politikai események, szakpolitikák, törvénykezések, eljárásrendek, döntések, intézkedések, államközi és nemzetközi egyezmények, politikai szövetségek kötése mélyebb vizsgálatára sem, bár a vizsgált időszakon belül igyekszem rájuk utalni.

²⁶ Más kérdés, hogy volt már példa arra, hogy a nemzeti intézmények egy-egy politikai tematizáció helyszíneivé, díszleteivé, ürügyeivé vagy éppen közvetítőivé váltak.

²⁷ Romániában például a románok és a magyarok közötti különbségek a vallások különbözőségében is kifejeződnek. A vallási és a nemzeti identitás összefonódását példázza a szerbek és a horvátok nemzeti identitása is, amely elválaszthatatlan attól, hogy a szerbek többsége ortodox keresztény, a horvátok többsége pedig római katolikus.

vállalkozó politikai aktoroknak – a pártoknak és még inkább a vezetőiknek – szinte korlátlan lehetőségeik vannak azokban a társadalmakban, amelyek nemzeti sérelmekkel küzdenek, és kevésbé rendelkeznek demokratikus hagyományokkal.

A nemzeti tematika – eltérően a vallási és a demokratikus tematikától – nem kötődik saját, külön szocializációs intézményrendszerhez sem. Más a helyzet a nemzeti kisebbségek esetében, amelyeknek sok esetben vannak saját, a kollektív identitások formálásában is szerepet játszó intézményeik.²⁸ A nemzeti tematika a nemzet értelmezésével és újrafogalmazásával, illetve a nemzeti kérdések politikai optikájának közvetítésével járul hozzá az egyének önmeghatározásához. Kötődik a hétköznapi életvilágban zajló szocializációs folyamatokhoz, a társadalmi tapasztalatokhoz és a személyes kapcsolatrendszerhez. Értékelvű magyarázatokat és értelmezési sémákat kínál a családi szocializációban és a személyes kapcsolatrendszerben megszerezhető tapasztalatok, valamint a médiumok által közvetített, másodlagos tapasztalatok értelmezéséhez.

A nemzeti alaptermatika témakonstrukciói a társadalomban érzékelhető problémák sajátos, politikai szempontú megfogalmazásai, értelmezései és észlelésük érzelmi, hitelvű befolyásolásának kísérletei. A vallási és a demokratikus alaptermatikához hasonlóan a nemzeti tematika sem pusztán „a nemzetről” szól. Beágyazódik a társadalmi élet egészébe, és a legkülönbözőbb gazdasági, politikai és kulturális tartalmak és problémák olvasataként, egyfajta „olvasórácsként” jelenik meg. Az elmúlt évtizedekben a nyugati világban a nemzeti tematika mozdulatlanak bizonyult, viszonylag ritkán került a politikai diskurzusok fősodrába, és rendszerint a demokratikus tematikába ágyazva, a demokratikus tematika peremvidékén vagy konkrét megjelenési formájaként érte el az állampolgárokat. A kelet- és

²⁸ A határon túli magyarok identitásának formálásában szerepet játszanak az iskolák, a kulturális és politikai szervezetek, valamint az ottani magyar felekezetekhez kapcsolódó intézmények. A közép- és kelet-európai zsidóság identitásának megőrzéséhez saját iskolái, kórházai, szociális otthonai is hozzájárultak. A kisebbségek érdekeit érvényesítő, kultúrájukat művelő és közösségeiket szervező intézmények (pártok, iskola, médiumok, egyesületek, szervezetek) nemcsak a kisebbségek nemzeti identitásának formálásában vesznek részt, hanem állampolgári szocializációjukban is.

közép-európai országokban viszont a nemzeti tematika gyakran bizonyult a politikai élet fortyogó, kitörésre kész vagy kitörő vulkánjának.

A nemzeti tematikára is igaz, hogy bár a politikai történések és a társadalmi önmeghatározások befolyásolására törekszik, pusztán politikai szándékból és marketingből nem képes tartósan napirenden maradni. Tematizációi valódi problémák nélkül senkit sem érdekelnének, és napirendre tűzésük erőltetése politikai kudarc lenne. A nemzeti tematika azokban az országokban tudja hatékonyan befolyásolni a politikai identitásokat, ahol a több politikai korszakon végighúzódó nemzeti problémák foglalkoztatják az embereket, és politikai válaszokat (értelmezéseket, értékeléseket, döntéseket, cselekvéseket, alternatívákat) várnak rájuk. Ilyenek a közép- és kelet-európai országok.

A nemzeti tematika más alaptermatikákhoz hasonlóan *többoldalú folyamat* eredménye. Megkonstruált és politikai üzenetként kommunikált témák együtteséből épül fel. Politikai diskurzusok sorozatában önállósul, a médiumokon, illetve a kulturális közvetítőkön keresztül sokakhoz jut el.

A nemzeti tematika önmagában is értelmezhető tényezőként játszik szerepet a politikai önmeghatározások és identitások alakulásában.²⁹ A politikai versengésben megszerzett vagy megszerezni kívánt uralom világnézeti alapjainak a kiépítésében működik közre. Fontos sajátossága, hogy egy olyan eszmei dimenzió koordinátáit próbálja kifeszíteni, amelyben korlátozottak a személyes tapasztalatok megszerzésének a lehetőségei. Történelmi előzményei és történetfilozófiai alapjai vannak, ugyanakkor kölcsönhatásban van mind a nemzettel

²⁹ Csepeli György a nemzeti identitást befolyásoló tényezők közül hármat emel ki: (1) a mintákat közvetítő kommunikációt, mint üzenetet; (2) az üzenet hatásait meghatározó véleményeket, normákat, értékeket, valamint (3) a nemzeti szocializációt. Témánk szempontjából az érték kultivációs elmélet alapján álló, első tényező, az *üzenet meghatározása* különösen érdekes: „elsőként a hovatartozással és identitással kapcsolatos érzelmi és gondolati mintákat tartalmazó kommunikációs együttest említhetjük, melyet metaforikusan „üzenetként” jellemezhetünk. A nemzeti hovatartozást mint üzenetet a társadalom múltja és jelene egyszerre közvetíti személyes és tömegkommunikációs közlési pályákon a társadalom tagjai számára. (...) Ugyanis ami e közlések összessége mögött mint strukturáló világkép létezik, az megszabja azt, hogy mit gondoljunk létezőnek és mit nem, mit tartunk fontosnak és mit lényegtelennek, mit véljük értékesnek és mit értéktelennek, végül miről gondoljuk azt, hogy egyes dolgokkal, jelenségekkel összefügg, más dolgokkal, jelenségekkel viszont nem.” (Csepeli 1987: 206–207)

kapcsolatos politikai cselekvésekkel és történésekkel, mind pedig a társadalom mentális és identitásbeli reakcióival. Társadalmi recepciója a hétköznapi életvilágban gyökerező csoportviszonyokhoz és érzésvilághoz (a nemzeti identitáshoz és a nemzettudathoz) kötődik. Így nagy terük van a tematikában a szimbólumoknak, hiteknek, érzelmeknek.

A nemzeti tematika önállóságát, egyes elemei tartós fennmaradását és a témakonstrukciókban kifejeződő logikák továbbélését mediatizációja, politikai diszkurzivitása és a szocializációban való továbbörökítése biztosítja. Politikai diszkurzivitásán azt értem, hogy a politikai szövegek, beszédek, vélekedések, megnyilvánulások szintjén értelmezett nemzet többféle módon konstruálható és rekonstruálható jelentések „valósága” lett, és összekapcsolódott egy eszmei közösség létrehozásának törekvésével. Adaptivitását egyrészt annak köszönheti, hogy a nemzet történelmileg változó és nehezen definiálható kategória, másrészt annak, hogy a mindenkori jelen, amelyre a tematika utal, maga is sokarcú. A nemzet narratív és érzelmi formákban is megjelenik, mondja Delannoi, aki a nemzetet létező, de meghatározhatatlan valaminek tartja, egy eszmének, reprezentációnak, amelynek paradox lényege, hogy egyetemes érvényű meghatározása nincs. *„A politikai közvetítés minden nemzeti entitás számára nélkülözhetetlen, de ez kezdetben üres, nyitott, esetleges”* (Delannoi 1999: 26).

A modern nemzeti tematikát a politikai élet, illetve a politikai pártok meghatározó, közismert személyiségei alakítják, hiszen elsősorban az általuk mondottaknak van esélyük arra, hogy a figyelem középpontjába kerüljenek, sokakhoz jussanak el, és sokan rezonáljanak rájuk. A nemzeti tematika politikai kötődésében: politikai indíttatásában, megjelenítésében és célkitűzéseiben különbözik a társadalomtudományi vagy a társadalmi kommunikáció keretei között folyó, a nemzet jelentését, értelmezését feszegető nemzeti diskurzusoktól, noha ezek táplálhatják a nemzeti tematikát. Ugyanakkor a nemzeti diskurzusok jól tükrözik a nemzettel kapcsolatos tartalmak – köztük a nemzeti tematikában közvetített tartalmak – ilyen vagy

olyan recepcióját, valamint a társadalmi nagycsoportok szerveződésére, kapcsolatrendszerére és integrációjára vonatkozó fogalmak (nemzet, állam, állampolgár stb.) társadalmi működését.

A tematika megfogalmazásában, kidolgozásában és fenntartásában, valamint kanonizálásában fontos szerepet játszanak az értelmiségiek (újságírók, írók, publicisták, tanárok, politikai szakértők, lelkészek).³⁰ Közvetítésében a másik két alaptermatika közvetítő rendszere is szerepet játszik. A tematika tartalmait fellelhetjük a kulturális közvetítőkben, a tankönyvekben, a kötelező olvasmányokban, a templomi prédikációkban, egyházi személyek szövegeiben. Mivel a nemzeti tematika közvetítésére – ellentétben a vallási és a demokratikus tematikával – nem alakult ki külön intézményrendszer, elsősorban a nem formális szocializációban, az informális csatornákon keresztül, a diszkurzív térben fejt ki hatását.

A vallási tematikához hasonlóan a nemzeti tematikának is erős érzelmi töltése van, és hitelvűen, hitvallásszerűen igazítja el a megszólított csoportokat azzal, hogy kijelöli a politikai orientációjukhoz szükséges sarokpontokat (például, hogy ki a barát, ki az ellenség; ki van velünk, ki ellenünk; milyen érzelmeket kell követnünk és melyeket elvetnünk stb.).

Tartalmát tekintve a nemzeti tematika egyrészt a nemzettel kapcsolatos, történelmileg kialakult és a mindenkori jelenben állásfoglalást kívánó kérdések, másrészt az ezekre adható válaszok diszkurzív rendszere. Ha megnézzük, hogy a különböző politikai korszakokban mi válik kérdésessé a nemzettel kapcsolatban, azt találjuk, hogy a dualizmus korától a harmadik köztársaság általam vizsgált első másfél évtizedéig bezárólag a nemzeti tematizációk alapvetően ugyanazokat a kérdéseket vitték be a politikai diskurzusokba. Ezek a következők:

- (1) Mit értünk a (magyar) nemzet fogalmán?
- (2) Kik tartoznak a (magyar) nemzethez és kik nem tartoznak hozzá?
- (3) Milyen kritériumai vannak a (magyar) nemzethez való tartozásnak?

³⁰ Az értelmiségiek nemzeti tematizációira jellemző példa a „népiesek” és „urbánusok” szembenállása és vitája, illetve a népi írók irodalmi és politikai tevékenysége a 30-as években (Némedi 1985; Heller – Rényi 1994). A rendszerváltás utáni években ugyancsak értelmiségiek tematizációjában bontakozott ki sajtóvita a magyarországi zsidóságról (V. Domokos 1990; Csoóri 1990).

(4) Kik használnak a (magyar) nemzetnek és kik ártanak neki?

(5) Mi a jó és mi a rossz a (magyar) nemzetnek?

Az egyes politikai korszakok nemzeti tematikái között inkább abban voltak különbségek, hogy az állásfoglalást kiváltó kérdések milyen rendszerré álltak össze, és hogy a kérdésekre adható válaszok milyen rendszert alkottak.

3. Nemzeti tematizációk

Ahogy az eddigiekből is kiderült, az alaptermatikák a politikusok által formált aktuális *tematizációk* sorából és szövedékéből épülnek. A tematizáció a valóság leírásának, magyarázatának és meg- (vagy át-) szerkesztésének eszköze. A tematizációk mindennapi politikai érdekeket szolgálnak. Fogalmát a szakirodalom a média egészéhez köti, és összekapcsolja a média napirend-kialakító és témakonstruáló funkciójával (Tamás 2001: 396–420). Egy korábban nem (vagy másképpen) kommunikált téma „feldobását” és fontosságának kijelölését jelenti. A közkeletű felfogás szerint a média hatása a közönséget foglalkoztató témák fontosságának és szerkezetének kijelölésében, és ezekkel összefüggésben a világról alkotott kép szabályozásában rejlik. A tematizáció tehát a média közvetett befolyását értelmező fogalom.

A tematizáció apropóját természetesen a politika szolgáltatja a politika meghatározó személyiségeinek megnyilvánulásaival, cselekedeteivel. A tematizáció a politikai versengés eszköze is. Célja a politikai napirend meghatározása, illetve átformálása (Török 2005). Tudásszociológiai szempontból úgy írhatjuk le hatásmechanizmusát, hogy a politikai és köznap diskurzusokon keresztül valóságélménnyé, a valóságról nyert tudás részévé válva és a valóság egyfajta értelmezési sémáját nyújtva képes hatni az identitások szerkezetére és ezzel a politikai csoportszerveződésekre.

A médiumok egyrészt fenntartják, újabb kontextusokba helyezik és tovább éltetik a politikusok tematizációit, eljuttatják szélesebb környezethez. Másrészt közegeivé válnak a tematizációval kapcsolatos rezonanciáknak.³¹ Harmadrészt megjelenítik a tematizáló politikai személyiséget, és ezzel a tematizáció tartalmát és jelentőségét mintegy autorizálják: kiemelik a diskurzból, és megkülönböztetett fontosságot tulajdonítanak neki. A médiumok saját valóságértelmező logikájukkal a tematizáció társadalmi recepciójára is befolyással vannak.

A nemzeti tematikát megjelenítő és továbbíró tematizációk sokakat foglalkoztató kérdésekre rezonálnak, és sokakhoz jutnak el. Folyamatosságra törekedve kapcsolódnak (a) a nemzeti szocializáció tartalmi, érzelmi és attitűdszerű elemeihez, (b) a nemzettudatot évszázadokon át alakító kánonokhoz és (c) a 20. század korábbi korszakainak politikai tematizációihoz. E kapcsolódások a nemzeti tematizáció lényegéhez tartoznak.

A nemzeti tematizációk azért rugalmasak, mert általában nem önálló konstrukciók, nem a per definitionem nemzeti kérdésekhez kapcsolódnak, hanem különböző szociális, gazdasági, illetve szakpolitikai kérdésekhez, illetve aktuálpolitikai célokhoz. Kiindulási pontjaik, konkrét apropójuk ellenére sem pragmatikus konstrukciók, de nem is elméletiek, hanem ideológiaiak. Ez a nemzeti tematika jellegéből következik; abból, hogy a többi alaptermatikáktól eltérően nincs önálló intézményrendszere, aminek a működésével „tesztelni” lehetne a tematikát, valamint, hogy a modern demokráciákban a nemzeti szocializáció az állampolgári szocializáció része, amelynek legfontosabb formális intézménye az állam fogalmi keretei között értelmezhető iskola.³² Feltételezik a közgondolkodásban már meglévő struktúrákat: építenek rájuk, de át is rendezik őket, új témákkal és elemekkel is bővítik a témakatalógust.

³¹ A média közvetítő szerepével kapcsolatban két tanulmányra utalnék. Az egyik Csíste Andrásé, aki két, 2001-es adatfelvétel alapján vizsgálta, hogy az egyes politikai pártoktól a táboruk felé kiépülő közvetítési láncban a közéleti elitértelmiség milyen csoportjai rajzolódnak ki, és hogy hitelességük megítélése hogyan függ össze a politikai orientációjuk szerint különböző társadalmi csoportok médiafogyasztásával (Csíste 2002). A másik tanulmány Ágoston Vilmosé: ő a nemzeti tematika európai integrációval kapcsolatos mediatisztizációját elemzi a magyar és a román sajtóban (Ágoston 2004).

³² A nemzeti tematika ideológiai jellege Anderson fejtegetéseiből is kiolvasható, amelyek szerint a nemzet különböző kulturális tényezők hatására elképzelt realitás (Anderson 2006: 23–43).

Ahogy talán az eddigi fejtegetéseimből is kiderült, *a nemzeti tematizációkat* olyan *politikai cselekvések sorának* tekintem, amelyek fenntartják és továbbírják a nemzeti tematikát. A szűkebb vagy tágabb nyilvánosságon keresztül valósulnak meg, pártokhoz, a politika meghatározó aktoraihoz, személyiségeihez kötődnek, meghatározott politikai orientációt fejeznek ki, és a köznapi nemzettudatot befolyásolják. A tematizációban a verbális kommunikáció mellett nagy szerepük lehet a szituációknak, az utalásoknak, a rejtett üzeneteknek, a helyszíneknek, a szimbólumoknak, a rendezvényeknek, a demonstrációknak, a koreográfiáknak.

A politikai diskurzusokban a nemzeti tematika tematizációi, témakonstrukciói és elemei a társadalom egészének vagy különböző csoportjainak szóló, a nemzetre és a nemzetre utaló tartalmakként jelennek meg. Befolyásolni képesek a politikai üzenet küldőjéről kialakított képet (amennyiben ennek önértelmezéséről szólnak), a küldőnek a többi politikai aktorokhoz való viszonyát és politikai reakcióit, valamint a „célcsoportok” kollektív identitását.

Az, hogy a témakonstrukciók milyen hatással vannak a nemzetfelfogásokra, mennyire épülnek be a politikai világképekbe és önmeghatározásokba, alapvetően az identitásmintákat biztosító szocializációs modelltől függ. Sokat számít a témakonstrukciók „fogyaszthatósága” és relevanciája, megfogalmazóik és közvetítőik hatékonysága, illetve a tematizációra reagáló „rezonőrök” fogékonysága is. A nemzeti tematika a közvetítések révén, a tematizációk megfogalmazóira irányuló, kiemelkedő politikai figyelem jóvoltából válik a köznapi identitások relatív önállósággal bíró tényezőjévé.

4. Összefoglalás

Az alaptermatikák a politikai cselekvés diszkurzív formái, a politikai szocializáció adott modelljének tartalmi tényezői. Segítségükkel a különböző politikai aktorok a kollektív

identitások formálására és politikai közösségek létrehozására törekszenek. A tematikákat a politika meghatározó tényezői tematizálják. Az alaptermatikák tematizációk sorában formálódnak.

Az európai társadalmak történetében három nagy alaptermatika: a vallási, a nemzeti és a demokratikus alaptermatika játszott szerepet a makroközösségek integrációjában; a negyedik, az európai alaptermatika napjainkban különül el a demokratikus alaptermatikától. A történelmileg egymásra épülő közösségi alaptermatikák beágyazódnak a társadalmi élet egészébe. Fennmaradásukat közvetítésük, politikai diszkurzivitásuk és a szocializációban való továbbörökítésük biztosítja. A vallási tematika tekinthet vissza a leghosszabb, a demokratikus (és az ebből leágazó európai) tematika a legrövidebb múltra. A nemzeti tematika formálására, közvetítésére és a szocializációs folyamatokban való megjelenítésére nincs külön intézményrendszer, erre a másik két tematika intézményei szolgálnak. A nyugati democráciákban a demokratikus tematika a meghatározó, a posztkommunista országokban inkább a nemzeti tematika.

A nemzeti tematikát (ahogy a többi tematikát is) aktuális tematizációk tartják fent. A politika meghatározó aktorainak megnyilvánulásaihoz kötődnek. Céljuk a politikai napirend meghatározásával a politikához való viszony és a köznapi nemzettudat befolyásolása. A tematizációk a társadalomban érzékelhető problémák sajátos, politikai szempontú megfogalmazásai, értelmezései és észlelésük érzelmi, hitelvű befolyásolásának kísérletei. A nemzeti szocializáció tartalmi, érzelmi és attitűdszerű elemeihez kapcsolódva és a korábbi tematizációkra építve sokakat foglalkoztató társadalmi, gazdasági és politikai kérdésekre rezonálnak. Közvetítésükben nagy szerepet játszanak az értelmiségek.

B. NEMZETI TEMATIKA ÉS POLITIKA

I. A nemzeti tematika 1945 előtt

A dualizmus kora a nemzet és a nemzeti tematika megfogalmazásának, a nemzeti kultúra intézményesülésének időszaka. Ekkor álltak össze rendszerré azok a nemzettel kapcsolatos kérdések, amelyekkel kapcsolatban a későbbi politikai korszakok nemzeti tematikája is állásfoglalásokat kínált, és amelyekkel kapcsolatban az identitások alakítására törekedett. Ekkor épültek ki a nemzeti tematika tudásszociológiai alapjai (nemzettudat, nemzeti identitás), a tematika megfogalmazására és vezetésére képes politikai intézmények (államhatalom, pártok), valamint a közvetítéséhez szükséges szocializációs intézmények (tömegmédia, közoktatás).³³

Az első világháború után, a trianoni veszteségek árnyékában újrafogalmazódott a nemzeti tematika. A tematikát az állam vezette. Kiépült a tematikával összhangban lévő szocializáció intézményrendszere. Az államhatalom a politikai osztály közreműködésével élesen exponálta a nemzeti tematika kérdéseinek meglévő rendszerét. A kérdéseket nemzeti sorskérdéseként vitte be a politikai diskurzusba, és ezekre hangsúlyos, a szocializáció modellje által nyomatékosított válaszokat adott.

1. Két nemzetmodell között: az 1919 előtti időszak

Mielőtt a politikailag vezetett nemzeti tematika alapjainak dualizmus kori kiépülésével és a tematika két világháború közötti újrafogalmazásával foglalkoznánk, arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen esélyei voltak Magyarországon a nemzet különböző európai modelljeinek: az államnemzeti és a kultúrnemzeti modellnek.

³³ A nemzeti kérdések (a nemzeti függetlenség ügye, a magyar nemzet fogalma, a magyar nemzet és a nemzeti kisebbségek viszonya, az antiszemitizmus kérdése és a nemzetközi orientáció dilemmái stb.) természetesen ennél régebbiek. A függetlenség kérdése, a nemzet fogalma, a nemzeti politika iránya a reformkorban kerültek a politikai diskurzusok középpontjába.

Az államnemzet (vagy más néven politikai nemzet) és a kultúrnemzet ideáltípusai más-más politikai és társadalmi körülmények között születtek meg, és más-más politikai és társadalmi szükségletek kielégítésére szolgáltak. „*Míg a politikai nemzet megvalósult politika, addig a kultúrnemzet a megvalósítás politikája*”, írja szellemesen Róna-Tas András (Róna-Tas 1996: 25). Mint minden modellre, a nemzeti modellekre is érvényes, hogy viszonylagosak: a *szociológiai valóság leírásában* elsősorban *orientációs kategóriákként* tudjuk őket használni. A nemzetkonceptiók – bármelyik modellhez is álljanak közelebb – történelmileg változnak. Steril formájukban talán sehol sem léteznek. Rendszerint jogilag is, a kollektív identitások szintjén is kimutathatjuk az egyik vagy másik modellhez sorolható nemzetkonceptióról, hogy a modelltől idegen elemek is előfordulnak benne. Ugyanakkor ezek a modellek jól mutatják a különböző nemzetfogalmakat szervező logikák közötti különbségeket mind a politikai cselekvések, mind a közgondolkodás szintjén. Alkalmasak arra is, hogy segítségükkel megnézzük: van-e az adott társadalomban konszenzuális nemzetfogalom? Ezért én is ezekre a modellekre támaszkodva próbálom meg leírni a különböző történelmi korszakok politikai szereplőinek nemzetről alkotott elképzeléseit, illetve a társadalomban élő, továbbélő, változó nemzetképeket.

A *politikai nemzet* alapja a közös jogi és politikai kerethez való tartozás és a közös terület, amit az államhatárok jelölnek.³⁴ Az együvé tartozásban a földrajzi tér politikai szervezésének van jelentősége. A térbeli határok jelölik ki az állam kötelékeibe tartozó polgárok körét. A „nemzet” azonos a „politikai közösséggel” (Kende 1994: 451). A politikai nemzet tagjainak identitása alapvetően az állam és az egyén viszonya mentén szerveződik. Az állam és a határai között élő, az állam törvényeinek engedelmeskedő polgárok közössége közötti, új típusú viszonyt az *állampolgárság* fogalma fejezi ki. Az ugyanahhoz a politikai közösséghez tartozókat jelenti, akik ugyanazokkal a politikai és állampolgári jogokkal

³⁴ Az államnemzet alapelvei fogalmazódnak meg az amerikai Kongresszus *Függetlenségi Nyilatkozatában* (1776. július 4.) és a francia Nemzetgyűlés által kiadott *Az emberi és polgári jogok nyilatkozatában* (1789. augusztus 26.).

rendelkeznek (Schnapper 2000). A politikai nemzet ebben az értelemben a jelenre orientált. Benedict Anderson hívja fel a figyelmet arra, hogy az amerikai *Függetlenségi Nyilatkozatból* vagy a Francia Köztársaság dokumentumaiból hiányzik a múltra való utalás. A múlttal való szakítás jele, hogy a francia Nemzeti Konvent 1793. október 5-i határozatával új időszámítást vezetett be, amely 1792. szeptember 22-ével, a köztársaság kikiáltásának napjával kezdődött (Anderson 2006: 160). A politikai közösség az emberi lét alapvető kerete, „*az a keret, amelyben az emberek «társadalommá» szerveződnek*”, és amely „*az állam mögöttes területe*” (Kende 1994: 446–449). Az állampolgári közösség jogi fogalma a modern politikai állam legitimitásának alapvető forrása.

A nemzet politikai fogalmának viszonylag rövid múltja van. A modern nemzet fogalma 1791-hez, a francia alkotmányhoz köthető, amelyben először kapcsolódik össze a szuverenitás és a nemzet. Azokban az országokban kristályosodott ki a legkönnyebben, amelyekben az etnikai és az államhatárok nagyjából egybeestek, illetve, ahol az állam – mint Franciaországban vagy az Egyesült Államokban – az államhatárok között élők soknyelvűségét felszámolta vagy visszaszorította. „*A nép, azaz a polgárok összessége – amely ez esetben a lakosok összességét is jelenti – pontosan attól vált nemzetté, hogy a politikai közösségbe bekerült, s mint ilyen, kollektív szuveréné vált*” (Kende 1994: 451).

A francia felvilágosodás filozófusai az államnemzet fogalmát az állampolgárság kritériumaival írták le. Egy erős, legitimitását a népszuverenitásból nyerő központi hatalom szükségességéből indultak ki, amelynek egy, nyelvi és etnikai szempontból sokszínű népességből kell létrehoznia az egységes nemzetállamot. Ezek politikai jogokkal (a választás és a választhatóság, így módon pedig a törvényhozásban való részvétel jogával) felruházott polgárai alkotják a politikai nemzetet.³⁵ Az államnemzeti modellt követő országokban a

³⁵ A 18. század elején még a francia állam lakosságának majdnem a felét nem francia nyelvű csoportok (bretonok, provanszálók, katalánok, okszitánok, flamandok, pikárdiaiak, baszkok, korzikaiak) alkották. Grégoire abbé híres felmérése szerint 1794-ben a 83 megyéből csak 15 megye lakói voltak teljes egészükben franciák. A 25 milliós lakosságból 6 millió egyáltalán nem tudott franciául, további 6 millió pedig csak törve. A Konvent

különböző etnikumú állampolgároknak egyénenként van lehetőségük arra, hogy az állampolgári közösségbe integrálódjanak. Franciaországban az egyének integrálását alapvetően az állam által szervezett és ellenőrzött, nemzeti intézménynek számító iskola látja el (Schnapper 1994: 131).

A *kultúrnemzet* herderi koncepciója a német romantikában született. A nemzetet szerves egészként, „morális együttes személyként” felfogó Herder számára a kiinduló pontot a német széttagoltság jelentette. Az „államnemzet” fogalmával szemben – amellyel le lehetett írni a jogegyenlőségre épülő és az államhatárokon belül élőkre vonatkozó közösséget – megalkotta a „kultúrnemzet” fogalmát. „Kultúrájában él a nemzet”, ha nincs saját, független területe saját adminisztratív intézményekkel, de vannak kulturális intézményei (Hobsbawm 1999: 50–53). Ebben a koncepcióban nem az állam a közös, hanem a nyelv, a kultúra, a hagyomány, az összetartozás tudata. A kultúrnemzet konstrukciója múlt-orientált, a történelmi időnek van benne jelentősége. A nemzethez való tartozás határait az idő jelöli ki a valaha volt együvé tartozás továbbélő bizonyítékai (a kultúra, a nyelv és természetesen az összetartozás tudata) révén. A történeti-kulturális modell nem érinti az egyén és az állam viszonyát: a nemzeti hovatartozás és az állampolgárság elkülönül benne egymástól.

A nyugati világban az elmúlt két évszázad folyamán minden változás ellenére is konszenzus alakult ki a nemzet értelmezésében.³⁶ Kikristályosodtak a nemzethez tartozás kritériumai.³⁷ Míg Nyugat-Európára alapvetően az államnemzeti felfogás jellemző, addig az önálló államiság hiányával vagy korlátozottságával sokáig küzdő Közép- és Kelet-Európában

ennek nyomán határozta el a lakosság nyelvi homogenizálását, a franciát téve meg az iskola, a közigazgatás és a hadsereg kötelező és kizárólagos nyelvének, és tiltotta meg a „patois-k”, a helyi nyelvek nyilvános használatát (Certeau – Julia – Revel 1975).

³⁶ Egyes országokban (például az Egyesült Államokban) ez a konszenzus már régen, esetleg évszázadokkal ezelőtt kialakult: a politikai szereplők és a társadalom nemzetfogalma alapvetően nem különbözik egymástól, illetve a nemzet jelentésével kapcsolatos konszenzus tartósan nem borult fel a nemzet fogalmának változásaitól.

³⁷ Ami nem jelenti, hogy a kritériumokban ne következzenek be változások. A kultúrnemzet klasszikus példájának számító Németországban például az 1999. május 21-én elfogadott törvény lehetővé teszi, hogy a származási szempontok mellett a születés helye is számítson. (Aki Németországban született és a szülei legalább nyolc éve ott is laknak, német állampolgárnak számít, illetve választhatja a német állampolgárságot.)

a kultúrnemzet-koncepció dominál.³⁸ A közép- és kelet-európai térségben az is a kultúrnemzeti modell irányában befolyásolta a nemzetfelfogásokat, hogy az államhatárok és az etnikai határok általában nem estek egybe. Így erősödött meg a nemzetkoncepciók előtérbe kerülésének idején, a 18. század végén, a 19. század elején mind a szétdaraboltan, különböző fennhatóságú területeken élő lengyelek, mind a korlátozott államiság keretei között élő csehek körében a kultúrnemzet-felfogás (Ring 2004). A magyarok körében a reformkortól kezdve erős volt ugyan az államnemzet-koncepció és ez volt a meghatározó az 1848-as forradalomban is, ez azonban – ahogy ezzel a későbbiekben részletesen is foglalkozom – összefonódott a kultúrnemzeti felfogással, amennyiben a nemzetiségek nem képezték részét a magyarok által alkotott politikai nemzetnek.

A 19. század középső harmadától a nyelvi közösségek önmeghatározásában a nemzeti jellegű állam (vagyis, hogy az azonos etnikai közösségek saját állammal rendelkezzenek) nélkülözhetetlen elemmé: nyereséggé vagy veszteséggé vált. Megléte a kollektív öntudat forrása lett, hiánya a frusztráltság érzését erősítette. A nemzet konfliktusos értelmezése összekapcsolódott az állam vagy a politikai rendszer válságaival és megrázkódtatásaival. A *jelenkori állam* vagy a *valamikori államiság* napjainkban is nélkülözhetetlen feltétele a közép-európai etnikai közösségekben annak, hogy nemzeti identitással rendelkezzenek.³⁹

A magyar történelemben az államnemzeti és kultúrnemzeti felfogásnak egyaránt megvoltak a hagyományai. A 18. század előtt a magyar nemzet háromféle értelmezése élt egymás mellett: egy területi-alattvalói, egy nyelvi-kulturális és egy rendi-korporatív (Szűcs J. 1985). Az első azokat vonta be a nemzetbe, akikre az állami szuverenitás kiterjedt, a második

³⁸ A magyarországi empirikus kutatások azonban jól mutatják, hogy a valóság tudásszociológiai leképezése árnyaltabb annál, hogy az egyik vagy a másik fogalmi konstrukció teljesen lefedje. A nemzet közgondolkodásban élő konstrukcióival a *Nemzeti identitás és politikai szocializáció* című fejezetben foglalkozom.

³⁹ Egy etnikai közösségnek akkor van nemzeti identitása Veres Valér szerint, ha volt saját államisága és autonómiája, illetve ha van saját kulturális, politikai vagy adminisztratív entitása (Veres 2000).

Egy 1992-es vizsgálat alapján valószínűsíthetjük, hogy a magyar közgondolkodásban megfigyelhető államnemzet- és kultúrnemzet-felfogások ugyancsak az államisághoz képest értelmezhető kritériumokból (az államnemzeti kritériumok *meglétéből* vagy *hiányából*) építkeznek (Szabó I. – Murányi I. 1993).

azokat, akik eredetük, nyelvük, szokásaik szempontjából együvé tartoztak, a harmadik pedig nyelvüktől függetlenül mindazokat, akik az országgyűlésben képviseleti joggal rendelkező nemességhez tartoztak. „*Mindenki mintegy beleszületett a maga kettős vagy hármas «nemzeti» státusába, maguk a megosztott identitások pedig jól megfértek egymással*” (Szűcs J. 1985: 32). Ebben a többrétegű nemzetfogalomban benne rejlett mind egy állami keretek között érvényes, modern politikai nemzet koncepciójának, mind pedig a nyelvi és kulturális egységen, ugyanakkor államiságon is alapuló nemzet koncepciójának a lehetősége.

Magyarországon a nemzet kritériumai máig nem kristályosodtak ki.⁴⁰ Az egyik vagy a másik nemzetmodell irányába mutató kritériumok egymással keveredtek. A nemzeti tematika politikai korszakokon átívelő dominanciáját többek között éppen a nemzetfogalom kritériumainak képlékenységevel magyarázhatjuk. A nemzethez tartozás jogi szabályozása, politikai felfogása és közgondolkodásbeli képe között a 20. század folyamán nem alakult ki összhang. A magyar állampolgárság jogtörténete azt bizonyítja, hogy az állampolgárság jogi szabályozása nem tudott megbirkózni a politikai fordulatok, határváltozások, spontán és szervezett népmozgások tényleges következményeivel (Parragi 2000). A szabályozás hasonló gondokkal küzd a kelet-európai és a balkáni országokban, valamint a volt Szovjetunió utódállamaiban is.

2. A nemzeti tematika alapjai a dualizmus korában

A kollektív identitások alakítására törekvő magyar nemzeti tematika a kiegyezéstől az első világháborúig tartó időszakban épült fel. Felépítésének, politikai vezetésének és

⁴⁰ A magyar társadalomtudományban külön kutatási területté vált a nemzeti és állampolgári hovatartozás (és a kétféle hovatartozás egymáshoz való viszonya) történelmileg változó demográfiai és politikai kérdéseinek, valamint szociológiai sajátosságainak a vizsgálata. (Tóth P. P. 1997; 1999b; 2002; Tóth J. 1999; 2000; 2001; 2004; Gángó 2003).

A nemzeti tematika közép- és kelet-európai vonatkozásaihoz szolgáltattak adalékokat Trencsényi Balázs két tanulmánya. Az egyik két politikai gondolkodó: a magyar Bibó István és a szlovák Milan Hodža nemzet-koncepcióinak összehasonlításáról, a demokrácia és a nemzetállam összeegyeztethetőségéről szól. A másik tanulmány a két világháború közötti időszak magyar, román és bolgár nemzeti diskurzusait hasonlítja össze (Trencsényi B. 2007: 277–336).

multiplikálásának feltételei a 19. században alakultak ki. Ekkor dolgozódott ki a nemzet mint kulturálisan értelmezhető, kanonikus tartalmú, szakrális fogalom és mint vonatkoztatási csoport. A nemzeti öntudat számára nagy jelentősége volt annak, hogy az 1843–44-es országgyűlés a latin helyett a magyar nyelvet tette az államigazgatás hivatalos nyelvévé. A század középső harmadától kezdődően épültek ki a nemzeti kultúra intézményei, harmadik harmadában a közoktatás és a sajtó intézményei. A közoktatás kiterjesztésével, a sajtó elterjedésével, a kultúr- és oktatáspolitikával a nemzeti szocializáció jelentős részben intézményessé vált. A nemzet reformkorban gyökerező, politikailag megalkotott fogalma, az „egy állam, egy politikai nemzet” konstrukciója a kiegyezés után vált a magyar állam nemzetpolitikájának alapjává. Olyan folyamatok mentek tehát végbe, amelyekhez a nemzeti tematika kettős (diszkurzív és szocializációs) arculata kötődik, és amelyek lehetővé tették a nemzetfogalom politikai értelmezését. A következőkben azt vizsgáljuk meg, hogyan alakultak ki a nemzeti tematika tudásszociológiai, intézményes és politikai alapjai, és hogyan teljesedett ki a magyar nemzeti alaptermatika.

a) A nemzet szakrális konstrukciója

A nemzeti kultúrák, identitások és prototípusok Európa-szerte a 19. században alakultak ki (Anderson 2006, Löfgren 1989). A nemzet ekkor válik szakrális fogalommal. A modern nemzeteszme a maga szimbolikus közösség-szervező erejével bizonyos fókig a vallás szerepét veszi át, ha más logika szerint is működik.⁴¹ Ahogy a magyar himnusz szövege is tanúsítja, a nemzet sorsa, múltja és jövője is isteni akarat függvénye (ahogy az egyes ember sorsa is), amelyet kollektív bűnök és erények befolyásolnak.⁴²

⁴¹ Benedict Anderson utal rá, hogy a vallásra jellemző sorsszerűség és véletlenszerűség helyett a nemzeteszme a folytonosság és racionális történet mentén szervezi a közösségi életet.

⁴² Kölcsey 1823-ban írott *Himnusa* a múltbeli bűnök és bűnhődések alapján fohászkodik Istenhez egy jobb jövőért. A Himnusz a jövőt illető fohással kezdődik: „Isten, áldd meg a magyart / Jó kedvvel, bőséggel”. A nyolc versszakból hat a múltat idézi fel. (Például: „Hajh, de bűneink miatt / Gyúlt harag kebledben, / S elsújtád villámidat / Dörgő fellegedben, / Most rabló mongol nyilát / Zúgattad felettünk, / Majd töröktől rabigát /

A *modern magyar nemzettudat* és a „magyar” autosztereotípiája a reformkorban született meg, és a dualizmus idején csiszolódott ki.⁴³ A honfoglaló magyarokról, a nomád, szabad vándorlás koráról, a Kárpát-medence meghódításáról, a „kalandozásokról” szóló reformkori történelmi toposzok a magyar nemzet „régí dicsőségének” képét, az uralkodásra való képesség, a bátorság és a kulturális magasabbrendűség mítoszát erősítették.⁴⁴ A magyar nemzeti kánon toposzainak – hasonlóan más nemzeti kánonok toposzaihoz – az volt a funkciójuk, hogy a nemzet ideologikus képét rajzolják fel (Szegedy-Maszák 2001). Az irodalom nemzetinek tekintett jellemvonásokkal felruházott típusok megalkotásával járult hozzá a nemzeti kultúra építéséhez.⁴⁵ Mint Európában sokfelé, úgy nálunk is nagy szerepe volt a nemzeti identitás kialakulásában és a nemzeti prototípusok kicsiszolódásában az idegen elnyomás elleni harcnak.⁴⁶ A nemzeti közösségekben végbement auto- és heteroreflexív folyamatok lehetőséget kínáltak a kollektív önmeghatározások számára a másokkal való összehasonlításra, a hasonlóságok és a különbségek megfogalmazására.⁴⁷

A nemzeti identitást érzelmileg a *nemzeti kánon* alapozza meg. A nemzeti kultúra és benne a nemzeti kánon a 19. század közepső harmadától kezdődően intézményesül, és ekkortól formálódik a modern, integratív erővel rendelkező nemzettudat. A haza átalakul a

Vállainkra vettünk.”) A befejező szakasz megint a jövőt illeti. („Szánd meg Isten a magyart, / Kit vészek hányának, / Nyújts feléje védő kart / Tengerén kínjának. / Balsors akit régen tép, / Hozz reá víg esztendőt, / Megbűnhődte már e nép / A múltat s jövőndöt!”)

⁴³ A reformkor irodalmának szerves része volt a magyarokkal együtt élő nem magyarok – elsősorban a zsidók – szokásainak, külső vonásainak, habitusának, tevékenységének, észjárásának, nyelvhasználatának, a magyarokkal való kapcsolatának a bemutatása (Szalai 2002: 7–97). A 19. századi magyar irodalomban – köztük a legolvasottabb írók (Jókai Mór, Mikszáth Kálmán) műveiben – gyakran találkozunk az osztrákok, szlovákok (tótok) és románok „prototípusaival” is.

⁴⁴ Dávidházi Péter például a reformkorban gyakori (ma már inkább ironikusan emlegetett) „párducos Árpád” kifejezés elemzése kapcsán megemlíti, hogy Vörösmarty a *Zalán futásában* 24 alkalommal használja a „párducos” jelzőt (Dávidházi 2004).

⁴⁵ 1820-ban jelent meg Katona József *Bánk bán* című drámája. 1846-ban írta meg Arany János a *Toldit*, amely máig a legismertebb elbeszélő költemény.

⁴⁶ Löfgren az „ösellenség” és a fenyegető szomszédos hatalmak ellenében formálódó nemzeti identitások és nemzeti prototípusok elemzése során megjegyzi: nem véletlen, hogy „a skandinávizmus svéd specialitás lett”, mivel a többi országtól eltérően a 19. században a svéd nacionalizmus sem ösellenségre, sem fenyegető szomszédos hatalomra nem hivatkozhatott (Löfgren 1989: 17).

⁴⁷ „Ahhoz, hogy létrehozzunk egy jelképes közösséget, meg kell alkotnunk az identitás hordozóit, mégpedig a nemzeti küzdőtérén belül, hiszen csak így ébreszthetjük fel az összetartozás érzését és a nemzeti programhoz való hűséget; ezt az azonosságtudatot azonban a külvilág számára is hirdetni kell” (Löfgren 1989: 18).

nemzet közös kulturális terévé.⁴⁸ Ezek a folyamatok teszik majd lehetővé, hogy a nemzeti tematika a kollektív identitások egyik önálló, politikailag vezetett tényezője legyen.

A nemzeti kánon alapvetően a múltról szól a jelennek, de a jelennek is helye van benne, amennyiben összekapcsolódik a múlttal, vagy értelmeződik általa. A nemzet szakralizációjában kitüntetett szerepe van, hiszen ez a hitek, bizonyosságok és az evidenciák birodalma. A kánon szövedékét a reformkor óta egymásra rakódó, egymáshoz kapcsolódó, egymást erősítő toposzai alkotják, amelyek a nemzeti kultúra részeivé válva a politikai és a nemzeti szocializációban élnek tovább. Ezt a szövedéket jeles személyiségek, események, emlékhelyek, történetek, mondák, eposzok, legendák, szimbólumok és szimbolikus tárgyak, irodalmi, zenei és képzőművészeti alkotások, épületek, intézmények, képzetek, válság- és dicsőségnarratívák alkotják. Fontos részét képezik a nemzeti kultúrát megtestesítő intézmények: a kultúra szimbolikus csarnokai és létesítményei.⁴⁹ Helyük van benne a nemzeti jelképeknek, így a nemzeti himnusznak is, amely az államiságot és a nemzet összetartozását fejezi ki.⁵⁰

A nemzeti kánont a mítoszteremtés folyamata is gyarapítja. Mint Közép- és Kelet-Európában mindenütt, úgy Magyarországon is a 18. század utolsó harmada és a 19. század volt a nemzeti ébredés, a nacionalizmusok születése és a nemzeti mítoszteremtés nagy korszaka. Ekkor formálódtak kerek egészé értelmiségiek közreműködésével és váltak széles

⁴⁸ A nemzeti jelleget tükröző magyar nemzeti filozófia szükségessége mellett érvelő Szontágh Gusztáv 1843-as definíciója szerint „a nemzet azon népesség összessége, melly közös független álladalom és haza által összekötve, önálló polgári társasággá alakult 's történetileg mint egy erkölcsi személy, saját politikai életet él”. A honszerzés és államalkotás révén válik a nép nemzetté; „csak a honszerző népnek van saját nemzetisége, a többinek egyedül kölcsönzött, ráruházott” (idézi Perecz 2005: 146–147).

⁴⁹ 1808-ban jött létre a gróf Széchenyi Ferenc által alapított *Nemzeti Múzeum és Könyvtár*; fiának, Istvánnak a felajánlása nyomán 1825-ben a *Tudományos Akadémia*, és 1848-ra készült el, ugyancsak Széchenyi István jóvoltából a *Lánchíd*. A *Nemzeti Színház* 1840-ben jött létre, az 1837-ben megnyílt pesti Magyar Színház átkeresztelésével.

⁵⁰ Csepeli György és Örkény Antal szerint a nemzeti himnuszok az államok létrejöttéhez vezető történelmi folyamat velejárói. Létrejöttük hátterében az áll, hogy az államok keresik szociálpszichológiai helyüket az emberek tudatában, akik akár határaikon belül, akár kívül élnek. A nemzeti himnuszok az államiság tartozékai. Az állam nemcsak alattvalói lojalitásának biztosítására törekszik, hanem arra is, hogy erősítse polgárai hűségét. „A fővárosok, reprezentatív kormányzati épületek, emlékművek, nemzeti zászlók, különleges katonai egyenruhák, címerek, postabélyegek, bankjegyek, látható határjelzések és nemzeti ünnepek alkotják azt a nemzeti jelkép-együttest, ami nemcsak a polgárok öntudatosságának szintjét kell emelnie, hanem idegenek számára is jelölnie kell és láthatóvá tennie a nemzet létezését, valóságát” (Csepeli–Örkény 1996: 4).

körben a nemzetre vonatkozó tudás részeivé a nemzeti mítoszok. A nemzet eredetét, rangját, kiválóságát, jeles képviselőinek értékeit, a nemzeti sajátosságokat a mítoszok kész, megszerkesztett, csak érzelmi és hitelapon megközelíthető egységekként „viszik be” a kollektív emlékezetbe. A kanonizációhoz különösen sokkal járult hozzá a 19. századi irodalom azzal, hogy művekké formálta a történelmi emlékezésben sokszor töredékesen fennmaradt mondákat, legendákat, történeteket (vagy éppen új legendáriumot írt), valamint, hogy nemzeti önkifejezési és önértékelési sémákat rögzített.⁵¹ A nemzeti identitás szempontjából máig alpműveknek számító költemények, verses eposzok, regények, zeneművek a 19. században születtek meg.⁵²

A nemzeti kánon szövedékének a kiemelkedő teljesítményük révén mértékadó, véleményformáló személyiségek is részét képezik. Ilyenek a „nagy magyarok”: a múlt emblemikus személyiségei, a magyar függetlenség vezetői, a prosperitás korszakainak uralkodói, a nemzeti mártírok, költők, írók, művészek, felfedezők. A példaértékű személyiségek alakja mélyen beivódik az egymást követő nemzedékek azonosságtudatába. Versek, drámák, szépirodalmi művek, tudományos elemzések, tankönyvek, zeneművek és szobrok gondoskodnak fennmaradásukról. Utcák és intézmények őrzik nevüket. A 19. század mértékadó személyiségei (Széchenyi István, Petőfi Sándor, Kossuth Lajos, Arany János és Deák Ferenc) a magyarság jellegzetes képviselőiként is beépültek a nemzeti kánonba. Az emblemikus személyiségek abszolút tekintéllyel rendelkeznek. Ők testesítik meg a pozitív nemzetképet. A hozzájuk kapcsolódó nemzeti attribútumok önállóan élnek tovább.⁵³

⁵¹ Vörösmarty *Zalán futása* című, a honfoglalásról szóló, nemzeti eposznak tekintett műve 1825-ben jelent meg. 1837-ben *Árpád ébredése* című darabja volt a Magyar Színház nyitó előadása. A darabban Árpád vezér Attila hun király örököseként jelenik meg. Vörösmarty művei nyomán terjedtek el az olyan keresztnévek, mint Árpád, Zalán, Csaba, Csongor és Tünde, Ilma, Dalma, Enikő, Hajna stb.

⁵² Így például Kölcsey *Himnusa*, Vörösmarty *Szózata*, Katona *Bánk bánja*, Arany *Toldija*, Petőfi *János vitéze*, Gárdonyi *Egri csillagok* című regénye és Erkel operái.

⁵³ Ilyenek a történelmi személyiségek szállóigékké vált mondásai (Széchenyi: „nyelvében él a nemzet”); a nevükhöz kapcsolt képek („Nagy Lajos király idejében három tenger mosta Magyarország határait”); állandó jelzőik (Mátyás király, az igazságos, Széchenyi „a legnagyobb magyar”, Deák „a haza bölcse”); közismert alkotásaik (Petőfi *Nemzeti dala*); a róluk szóló dalok (*Kossuth-nóta*).

A 19. század végére szakralizálódott a tragédiák ellenére is dicsőséges múlttal rendelkező magyar nemzet képe. A hős, lovagias, a térség vezetésére alkalmas magyar nemzet előkelő helyet foglalt el a népeket, nemzetiségeket, kisebbségi csoportokat hierarchikusan elrendező tudásszociológiai konstrukcióban.

Az intézményes *kanonizációról* a kulturális és tudományos élet, a sajtó, valamint a kiépülő oktatás- és kultúrpolitika gondoskodott. Emellett a nemzeti kánon szövedéke a *hétköznapi kanonizációban* további elemekkel egészült ki: nemzeti autosztereotípiákkal, a társas kapcsolatokat érintő hagyományokkal és rítusokkal (a beszédmodok, az étkezés, az öltözködés, az érintkezések, az ünneplések, a viselkedésmódok magyarosnak tekintett sajátosságaival).

A *nemzeti kultúra* három szinten teremt kapcsolatot a mindenkori jelen és az ilyennek vagy olyannak látni kívánt múlt között: (a) mint önálló, korokon áthúzódó identitásformáló tényező, amely ugyanakkor a kor ízlésére, érzéseire, eszményeire, társadalom- és világképére is rezonál;⁵⁴ (b) mint a családi szocializációban továbbélő tartalom és (c) mint az iskolai oktatáson keresztül közvetített tartalom. A nemzeti kultúra a maga intézményeivel, művészeti és tudományos alkotásaival, hagyományaival, elitjével, a közoktatás pedig a tantervekkel, olvasókönyvekkel, történelemkönyvekkel járul hozzá a nemzeti kánon fennmaradásához, üzenetei kicsiszolódásához és új elemekkel való gazdagodásához.

A nemzeti kultúra *intézményrendszere* a dualizmus korában épült ki. A kanonizált értékek közvetítését a modern közoktatás, a kulturális intézmények és a kultúra tömeges közvetítési formái (könyvkiadás, újságok, színházak) biztosították. A nemzeti kánont a kultúr- és az oktatáspolitikai a történelemből, a nemzeti kultúrából, az irodalmi, művészeti, tudományos, politikai és erkölcsi életművekből írta. Abban azonban, hogy mi kerüljön a kultúr- és oktatáspolitikai látókörébe, a 19. század középső harmadában intézményesülő

⁵⁴ Szerb Antal *Magyar irodalomtörténete* egyedülálló irodalomszociológiai vállalkozásként mutatja meg ennek a nemzeti kultúrának a folyamattá válását, az alkotók és a művek saját korukhoz, koruk szellemiségéhez és elődeikhez való viszonyát, valamint a nemzeti önreflexióban játszott szerepüket.

nemzeti tudományok: az irodalomtörténet-írás, a történettudomány és a néprajz értékítéletei játszottak meghatározó szerepet.

Míg a jelkép értékű nemzeti kulturális intézmények és a közoktatás intézményei szorosan kötődnek az államhatalomhoz, addig a nemzeti kánon viszonylagos önállósággal rendelkezik. Az új nemzedékek rendre megtanulják a kanonizálódott mondásokat, énekeket, verseket, verssorokat, szóképeket, jelszavakat, állandó jelzőket, a mértékadó történelmi személyiségek attribútumait, amelyek aztán beépülnek nemzeti identitásukba.

Mi a nemzeti kánon jelentősége a nemzeti tematika szempontjából? Mindenekelőtt az, hogy a mindenkori nemzeti tematika beágyazódik a nemzeti kánonba. A tematika többszöri újrafogalmazása, napirenden tartása azért lehetséges, mert részei, részösszefüggései mobilizálhatóak, és a nemzeti kánon különböző (akár egymásnak is ellentmondó elemeire) utalnak. A nemzeti tematika vezetésének hétköznapi alkalmai az aktuális társadalmi, politikai, gazdasági élet eseményeit, jelenségeit és folyamatait értelmező diskurzusok; különleges közösségi alkalmai az évfordulók és az ünneplések. Az ünneplések során a nemzeti reprezentáció elemei: a zászló, a címer és a himnusz a nemzeti egység és az összetartozás érzését, a közös múlt és a hazafiság kanonikus értékeit idézik (Csepeli–Örkény 1996). Ezzel érzelmileg előkészítik a nemzeti tematika aktuális tematizációjának a befogadását.

A továbbiakban nézzük meg, hogy a nemzeti tematika hogyan vált a nemzeti szocializáció kiépülő modelljének részévé, és milyen nemzetfogalom körül szerveződött.

b) A nemzeti tematika közvetítése

A mindenkori nemzeti tematika épít a nemzettudat látens, a családi, iskolai, vallási szocializációban továbbhagyományozódó vagy kulturálisan közvetített, kanonizálódott struktúrájára, és megpróbál ebbe beépülni. Ahhoz azonban, hogy a nemzeti tematika a szocializáció folyamatának önálló tényezője lehessen, ki kellett épülnie a modern társadalmak

tudás-, információ- és véleményközvetítő rendszereinek is. E rendszerek kiépülésével már nemcsak a spontán családi és közösségi hatások, valamint a megélt események és az esetleges kulturális élmények játszottak szerepet a nemzeti szocializációban, hanem a tudatos, szervezett hatások is. Nézzük meg, mi jellemezte a nemzeti szocializáció intézményei a dualizmus korában.

A dualizmus korában épült ki a nemzeti tematika intézményes közvetítését biztosító *modern közoktatási rendszer*.⁵⁵ A dualizmus öt évtizede alatt a népiskolákba járók száma kb. 1,15 millióról 2,51 millióra nőtt; a tanítóképzők száma 39-től 89-re emelkedett, a tanítók száma 17.800-ról 34.500-ra (Donáth 2008a: 4–6). A tankötelezettség bevezetése, a népoktatás rendszerének a kiépítése, a tanítóképző intézmények számának növelése, az alsó- és középfokú oktatás tantervi szabályozása biztosította, hogy a nemzeti kánon elsajátíttatása része legyen az iskola szocializációs tevékenységének. A nemzet történelmének, értékeinek, emblemikus személyiségeinek, szimbólumainak kanonizálódott szövedéke az oktatás közvetítésével tudott eljutni a felnövekvő nemzedékekhez. A Vallás- és Közoktatási Minisztérium a tanulók vallásos és hazafias nevelését várta el a népoktatástól. A kötelező iskoláztatás kiterjesztésével az iskola az állam és az állampolgárok közötti érintkezés fontos felületévé vált. Az elemi népiskolákon és az egyre szaporodó középiskolákon keresztül az állam fejlődéslélektanilag a legérzékenyebb korban lévő nemzedékekhez jutott közel.

A 19. század utolsó évtizedeiben az iskola egyre többeket ért el, az egyházak szinte mindenkit, akik felekezetükhöz tartoztak, a katonaság pedig szinte minden sorköteles férfit. E három intézmény hatékonyságát csak fokozta, hogy szervezeten és tudatosan közvetíthettek az identitások szempontjából fontos tartalmakat, hogy az iskolák egy része felekezeti fenntartású volt, valamint hogy az oktatás szabályozásával, a tantervekkel, a tankönyvekkel és az oktatás ellenőrzésével az állam szabályozni tudta az iskolai állampolgári szocializáció

⁵⁵ A közoktatás az 1867-es népoktatási törvény nyomán vált általánossá. A törvény a 6–12 évesek számára előírta a tankötelezettséget és egyúttal rendelkezett a hatosztályos elemi népiskolai rendszer kiépítéséről. Az elemi oktatás 1908-tól ingyenes volt.

tartalmát és formáját. Az egyházi iskolák szerepe a kiegyezéstől 1948-as államosításukig jelentős volt, mivel az alsó fokú iskolák többsége egyházi fenntartású volt.⁵⁶ 1914-ben az összes elemi népiskolának csak a 20%-a volt állami fenntartású (Donáth 2008a: 562).

A nemzeti tematika közvetítésére alkalmas *modern kommunikációs rendszer kiépülése* – nem függetlenül az írásbeliség elterjedésétől – szintén a dualizmus korában kezdődött. E hosszan elnyúló folyamat első szakasza az írott sajtó tömegessé válása volt. A második szakaszt a két világháború közötti időszakra tehetjük, amikor a rádió elterjedt. A harmadik szakasz a televízió általánossá válásával kezdődött a második világháború után (Magyarországon kicsit később, a hatvanas években).

Az olvasás társadalmi méretűvé válásával a megértésnek már egyre kevésbé volt akadálya az írástudatlanság.⁵⁷ A 19. század harmadik harmadában már sokrétű, műfaji és politikai szempontból egyaránt sokszínű, modern sajtó volt Magyarországon. Így a különböző tematizációk, a nemzetről való gondolkodás politikai konstrukciói nagy médianyilvánosságot kaphattak. A széles publicitásra épülő, diszkurzív térben formálódó nemzeti tematika a médiumok, plakátok, röplapok, szimbólumok, tömegdemonstrációk, politikai rendezvények, jelszavak, ünnepek, dekorációk és más kulturális termékek közvetítésében gyorsan és sokakhoz jutott el.

A nemzeti tartalmak nagy nyilvánosság előtti, *közvetlen politikai megjelenítésére*, szimbolikus reprezentációjára és közvetlen társadalmi visszacsatolására a magyar választási rendszer sajátosságai⁵⁸ miatt kevesebb lehetőség volt. Ilyen lehetőséget jelentettek a választási

⁵⁶ Amikor Eötvös József vallás- és közoktatási miniszter népoktatási törvénye 1868-ban életbe lépett és megjelent a kötelező előírásokat tartalmazó népiskolai tanterv, Magyarországon még csak felekezeti fenntartású népiskolák voltak. Még az 1898/99-es tanévben is csak a népiskolák 19,7%-a volt állami és községi fenntartású (Mészáros 1996: 7–12).

⁵⁷ 1867-ben, egy évvel azelőtt, hogy 1868-ban megszületett a kötelező alapiskoláztatást előíró népoktatási törvény, az ország 6–12 éves korú népességének 61%-a nem járt iskolába. 1881-ben az újoncok 50,6%-a nem tudta aláírni a nevét (Pallas Nagylexikon). 1910-ben az analfabéták aránya már csak 18% volt a 10 éven felüli népesség körében, 1920-ban pedig már csak a 13% volt analfabéta (Polónyi 2002).

⁵⁸ 1848 után a népesség 7%-a rendelkezett választójoggal. Ez az arány a választójogi törvény 1874-es átalakítása után egészen 1917-ig csak 6% volt. 1874-től nyílt választások voltak. A nők, a napszámosok és a cselédek nem választhattak (Kövér 2004: 115). A választójog korlátozottsága azon a reformkori liberális logikán alapult,

kampányok, az állami ünneplések (például Ferenc József magyar királlyá koronázása, a Millennium stb.) és a nemzeti történelem és kultúra emblematikus alakjaihoz kapcsolódó események (Kossuth temetése, Rákóczi hamvainak hazahozatala Törökországból, Munkácsy Mihály, Jókai Mór temetése stb.). Március 15-ét az 1848–49-es szabadságharcot leverő Ferenc József nem nyilvánította hivatalos nemzeti ünnepé.⁵⁹

c) Nemzeti szocializáció

Áttekintve az állam rendelkezésére álló lehetőségeket a nemzeti tematika minél többekhez való eljuttatására, vizsgáljuk meg közelebbről is a dualizmus korának nemzeti szocializációját. Milyen szerepe volt ebben az iskolának és a családnak, és milyen tapasztalatoknak, élményeknek, kulturális közvetítőknek tulajdoníthatunk jelentőséget a nemzeti identitás alakításában?

A nemzeti szocializáció legfontosabb formális színtere a közoktatási rendszer kiépülése óta az *iskola*. Hatással van a családi szocializációra is, a kulturális közvetítők tartalmainak befogadására is. Emellett a nemzettel kapcsolatos reprezentációk fontos tapasztalati forrása. Az iskola a nemzetre mint közösségre vonatkozó, a hétköznapiaság fölött álló ismeretek, értékek és normák közvetítésével formálja a nemzeti identitást. Jelentősége abban rejlik a nemzeti identitás formálódása szempontjából, hogy a kíváncsi tartalmi elemek, módszerek és hatások megtervezhetőek. Az iskola az ismereteket értelmezve, értékelő sémákban, kész világképekbe helyezve közvetíti.

amelyet Szontágh Gusztáv 1843-ban úgy fogalmazott meg, hogy ha a politikai jogokat kiterjesztenék, az „országos ügyeket” nem a „nemzet felvilágosodott része” döntené el, „hanem a kiskorúak, a tudatlanság és az erkölcstelenség” (idézi Mester 2005: 143).

⁵⁹ Bár a magyar társadalom 1860-tól ünnepnek tekintette március 15-ét, Ferenc József osztrák császár és magyar király csak 1898-ban egyezett bele abba, hogy a forradalom ötvenedik évfordulója alkalmából legyen egy nemzeti ünnep (és iskolai szünnap) – de ne március 15-e, hanem egy másik nap, április 11.-e (az a nap, amikor V. Ferdinánd elfogadta a forradalom hatására született törvényeket). Ez az ünnep soha nem ment át a közgondolkodásba. Március 15-ét a törvényhozás csak Bethlen István miniszterelnök idején nyilvánította nemzeti ünnepé.

A kiegyezés után a közoktatási rendszer alapvető célja volt, hogy elősegítse a magyar nemzetállam megteremtését, és egységes nemzeti kultúrával és identitással rendelkező állampolgárokat neveljen. Nagy jelentőséget tulajdonítottak az iskolai nevelésnek, ezen belül annak, hogy a magyar és a nem magyar anyanyelvű tanulók a népiskolai oktatás révén azonosuljanak a magyar nemzeti eszmével (Farkas M. 2007: 233).

A nemzeti szocializáció iskolai befolyásolásának egyik eszköze az oktatási nyelv szabályozása volt. Az iskolai nyelvhasználat szabályozása a politikai nemzet koncepcióján alapult, amelyben helye volt az anyanyelvi iskolázás jogának.⁶⁰ A másik eszköz a nemzeti kánon intézményesítése és iskolai közvetítésének biztosítása. Ennek eredménye a kötelező irodalmi, történelmi és földrajzi iskolai tananyag.⁶¹ A történelem, a földrajz és az irodalom oktatása keretében a tanulók ismereteket szereznek az országról; egész életükre beléjük vésődnek a kötelezően megtanult versek, megtanulják a himnuszot, és megtanulják, hogy kik testesítik meg a legfontosabbnak tartott hazafias erényeket. A történelemtankönyvek a politika múltértelmezéseiként a jelen előzményeit, mintáit, a folyamatosság csomópontjait mutatták meg. Az engedélyezett tankönyvek – köztük a különböző nemzetiségű tanulók számára készített tankönyvek is – elsősorban a magyar történelmet ismertették meg a tanulókkal; a Magyarországon élő nemzetiségek történelmével szinte egyáltalán nem foglalkoztak (Farkas M. 2007: 231–274). A tankönyvek a politikai magyar nemzet koncepcióját közvetítették.⁶²

⁶⁰ Az 1868-as népiskolai törvény szerint a felekezeti iskolák maguk választották meg tanítási nyelvüket. A községi iskolákban a község valamelyik nyelvén folyhatott az oktatás, de ha a felsőbb osztályokban nem magyar volt az oktatás nyelve, kötelező tárgy volt a magyar nyelv is. Az 1869-es népszámláláson alapuló becslések szerint a tanköteles iskolások 48,7%-a volt magyar nyelvű (19,5%-uk német, 14,3%-uk szlovák és 11,4%-uk román nyelvű volt). A magyar nyelv 1879-től volt kötelező tárgy.

Az oktatás nyelvében az 1907-es *Lex Apponyi* jelentett fordulatot, amely az iskolák állami támogatását a magyar államnyelv tanításához kötötte (ez nem azt jelentette, hogy mindent magyar nyelven kellett volna tanítani, mint az anyanyelvi oktatásban). Ennek nyomán a korábbi felekezeti nemzetiségi iskolák állami iskolákká alakultak, hogy az állami támogatáshoz hozzá tudjanak jutni (Gyáni – Kövér 2004: 155–156).

⁶¹ Az egyházi és a világi népiskolák tantervei között nem voltak alapvető különbségek (Mészáros 1996: 29–38).

⁶² Farkas Mária elemzéséből tudjuk, hogy ezek sokszor *expressis verbis* megfogalmazódtak. Egy 1907-es, román nemzetiségűek számára készült tankönyv így fogalmaz: „Hazánkban többféle népek laknak. Ezek között vannak Ungurii vagy Maghiarii, románok és szászok. Ezek a népek alkotják az egységes és oszthatatlan magyar nemzetet. A nem magyar anyanyelvű polgárok alkotják a nemzetiségeket a beszélt nyelv szerint.” Egy 1911-es, ugyancsak román nemzetiségűek számára készült földrajzkiadványban ez áll: „Hazánk összes lakói együtt alkotják a magyar politikai nemzetet, akármilyen is a nemzetiségük és a vallásuk.” Egy 1917-es magyar történelemtankönyv

A nemzeti kánon toposzainak fennmaradását a tankönyvek, az iskolai ünnepélyek, valamint az iskola kötelezően előírt kellékei mellett a segédanyagok, szöveggyűjtemények,⁶³ szemléltető képek biztosították. Ez utóbbiaknak különösen nagy jelentőségük volt abban a korban, amikor a vizuális megjelenítés lehetőségei még nagyon korlátozottak és költségesek voltak. Az iskolai szemléltető képek mélyen rögzültek a diákokban.⁶⁴ A nemzeti kánon a történelmi hősök idealizált bemutatásával mintákat közvetített a hazafias viselkedéshez; a kiváló történelmi személyiségek, uralkodók megrajzolásával a nemzeti büszkeséget táplálta. A kiegyezés utáni tankönyvek megalapozták a magyar történelem eseményeihez kapcsolódó értékeket. A történelem tankönyvek erős érzelmi töltéssel jelenítették meg azokat a nemzeti hősokeket és példaképeket, akik a követendő erkölcsi normákat képviselték (Unger 1976: 41). Nagyra értékelték a magyar történelemben a nemzeti függetlenség jelentőségét; az 1848–49-es szabadságharcot jogos önvédelemnek és a nemzet hősi küzdelmének látták, Kossuthot nemzeti hősnek. Ugyanakkor a közjogi keretek hangsúlyozásával igyekeztek egyfajta

felsorolja az ország nem magyar nyelvű lakosait, és ezt mondja: „az ország lakosait együttvéve nemzetnek nevezzük. (...) A mi hazánk tehát Magyarország, és mi mindnyájan magyarok vagyunk.” (Farkas 2007: 239–240; 256).

⁶³ Ilyen például az az 1894-ben megjelent, 632 oldalas versgyűjtemény, melynek sokat mondó címe: *Magyarok hazája költők dalaiban. Hazafias költemények gyűjteménye*. Ez jól példázza, hogy a kortárs versek is a nemzet, a haza és a történelem romantikus felfogásában, de a reformkori toposzokat tovább éltetve születtek meg (Babik 1894).

⁶⁴ Lányi Katalin Gyulai Ágost 1917-ben megjelent, néptanítóknak szánt magyarázataival együtt bemutatja azt a húsz történelmi szemléltető képet, amelyet több évtizedes (!) előkészítő munka után – nem kis teljesítmény volt ez akkor – minden népiskolába elküldtek (Lányi 2003). Ha a képeket témájuk alapján csoportosítjuk, azt tapasztaljuk, hogy három szempontból illusztrálják a magyar történelmet:

a) *A nemzet idegenek elleni hősi küzdelmei*: tíz kép (IV. Béla hazatér a tatárjárás után; A nándorfehérvári diadal; II. Lajos tetemének feltalálása; Szondi György; Az egri nők; Zrínyi Miklós hősi halála; Budavár visszafoglalása a törököktől; Zrínyi Ilona; Rákóczi vezér főjelelemmé választják; Kossuth Lajos Cegléden). A legérdekesebb a Budavár visszafoglalását ábrázoló kép. Budát ugyan nem magyar sereg foglalta vissza, de a kép központi alakja Petneházy Dávid, aki elsőként tűzte ki a vár falára „a diadalmas magyar zászlót”.

b) *A magyar múlt dicsőséges mozzanatai*: hat kép (Árpád pajzsra emelése; Asztrik püspök átadja Szent Istvánnak a koronát; Nagy Lajos elfogadja a lengyel koronát; Mátyás király Bécs előtt; Bethlen Gábor tudósai körében; A Magyar Tudományos Akadémia megalapítása).

c) *A Habsburg-ház*: négy kép (A magyarok megalapozzák a Habsburg-ház nagyhatalmát; Életünket és vérünket; I. Ferenc József a koronázási dombon; Erzsébet királyné Deák Ferenc ravatalánál). Ezek a harcok, lovagias, uralkodójához lojális magyar nemzetet mutatják be, a Habsburgokat pedig *magyar uralkodókként*, illetve olyanokként, akik a magyaroknak köszönhetik hatalmukat. A Monarchián belüli helyzetünk értelmezését láthatóan az a Deák Ferenc és Eötvös József által kialakított koncepció határozza meg, hogy Magyarország az uralkodóházzal szerződött, nem Ausztriával. „Ha Árpád vére, nemzeti fejedelmek családja kihalt is, s idegen származású királyok uralma alá került is a magyar, önértékét mégis méltán emelheti az a tudat, hogy későbbi királyait ő tette nagyhatalmúakká”, szól Gyulai Ágost magyarázata.

egyensúlyba hozni a függetlenségi hagyományokat és a Habsburg-ház iránti lojalitást.⁶⁵ A századfordulóra már általános a tankönyvekben Deák Ferencnek, a haza bölcsének kultusza. A kiegyezés életműve részeként jelenik meg, személyisége pedig a nemzet érdekeinek önzetlen képviselőjeként, az alkotmányosság védelmezőjeként és a haza gyarapodásának sikeres előmozdítójaként válik példaértékűvé (Kardos 2003).

Az iskola mellett a nemzeti szocializáció másik fontos színtere a *család*. A család elsősorban a személyes mintákon, a családtörténeten, a kommunikáción, a hétköznapi életvilág tapasztalatain és evidenciáin keresztül hat az új nemzedékek nemzeti identitására. Emellett képes kanalizálni és megszűrni a szocializációs modell egészének hatásait, segíteni az iskola és a médiumok tartalmainak értelmezését, a tapasztalatok feldolgozását. A családok le tudják fordítani a nemzeti kánonban közvetített makrovilágot a mikrovilág szintjére: személyesen átélhetővé tudják tenni. Az iskolai szocializáción maguk is „átesett” szülők a családi kötelékeken belül tovább tudják szőni a nemzeti kánon szövedékét. Tovább tudják adni a családtörténetet, az egyéni tapasztalatokat, a közösségi szintű eseményeket és a nemzeti hovatartozás mintáit.

A nemzeti szocializációban a személyes politikai cselekvések, a *megélt események* és a nemzettel kapcsolatos irodalmi, művészeti és tudományos alkotások mint a *kulturális élmények* forrásai is szerepet játszanak. A nemzeti identitás szempontjából a 19. században két eseménynek volt kiemelkedő jelentősége: a családtörténetekben, a családi emlékezetben élő 1848–49-es forradalomnak és szabadságharcnak, valamint a Millennium állami megünneplésének. Mindkét esemény befolyásolta a nemzeti identitást, és sok elemmel gazdagította a magyar nemzeti kánont.

Március 15-e spontán módon, az 1848–49-es eseményekben résztvevők és a velük rokonszenvezők összetartozásának és identitásának kifejezéseként vált nemzeti ünneppé,

⁶⁵ A Habsburg-házzal kapcsolatban az egymásra utaltságot és az egyenlő felek közötti viszonyt hangsúlyozták (Unger 1976: 47–50.).

függetlenül a hivatalos politikai álláspontoktól. Az eseményekkel kapcsolatos tudás és a hozzájuk fűződő viszony a megélt történelem részeként, a családi szocializációban élt tovább; a forradalom és szabadságharc irodalmi feldolgozása a személyes vagy családi érintettséget és illetékességet helyezte szélesebb, általánosabb – nemzeti – keretbe. Az 1848–49-es események a nemzeti büszkeség forrásai lettek, és olyan személyiségeket emeltek be a nemzeti kánonba, mint Petőfi, Kossuth, Bem, Batthyány és az aradi vértanúk. A kortársaknak a magyar nemzeti összetartozás élményét nyújtották, a későbbi nemzedékeknek a lehetőségét. Felvillantották a republikánus alternatívát. Ugyanakkor a nemzetiségekhez való személyes viszony alakításában és a nemzetiségek iránti érzelmek alakulásában is szerepet játszottak, hiszen a szabadságharcban a nemzetiségek egy része Ausztria szövetségeseinek, az osztrákok ellen harcoló magyarok ellenfeleinek bizonyult.⁶⁶

A millenniumi ünnepségsorozat aktivizálta és magas hőfokon tartotta a nemzethez tartozás érzését. Az ünneplésekkel, megemlékezésekkel, építkezésekkel, kiadványokkal, műalkotásokkal, látványosságokkal, a nemzeti kultúra bemutatásával pozitív értékek együtteseként jelenítette meg a közepes méretű birodalom élén álló magyar nemzetet. Az irodalomból, a történettudományból, az építészet alkotásaiból és a sajtóból a nemzet nagysága rajzolódott ki. A millenniumi ünnepségek idején Magyarországon már kiépült a modern nyomtatott sajtó rendszere; a vasúthálózat lehetővé tette, hogy az országos napi- és hetilapok, valamint folyóiratok mindenhová eljussanak, az erőteljes urbanizáció pedig együtt járt a helyi újságok kiadásával. A millenniumi kiállításra való készülődés, a kiállítás látogatottsága és visszhangja, majd utóélete, a millenniumi építkezések és az ünnepségek a közepesen nagy nemzet öntudatát táplálták.

A magyarok és nem magyarok nemzeti identitásának megerősödése ösztönzőleg hatott a nemzettel kapcsolatos *irodalmi, művészeti és tudományos tevékenységekre* is. Inspirálta a történelmi eredet-kutatásokat, a népi kultúra felfedezését. A századvég a néprajzi, nyelvi,

⁶⁶ Erre Rigó Róbert hívta fel a figyelmet, amit ezúton is köszönök.

népzenei és népköltészeti örökség felfedezésének, a nemzeti stílusú építészet és zeneművészet megteremtésének az időszaka. Virágzott a nemzeti identitás kifejeződéseit kereső historikus festészet és szobrászat, valamint a nemzeti formákat kereső iparművészet. Különösen a historikus festészet alkotásai (Feszty Árpád millenniumi körképe a magyarok bejövételéről, Munkácsy Mihály Honfoglalása, Benczúr Gyula képe Budavár bevételéről, Székely Bertalan képei a múlt drámai eseményeiről: mohácsi vésről, az Eger várát védő nőkről, a Szigetvárt védő Zrínyi kitöréséről stb.) járultak hozzá a nemzeti múlt értelmezési sémáinak rögzüléséhez.⁶⁷

A nemzeti örökség felfedezésével foglalkozó művészek számára nagy kihívást jelentett, hogy alakíthatják a nemzeti kultúrát, és ezen keresztül a nemzeti identitást is. A nemzeti kultúra építésével a nemzet építése folyamatának részesei lettek. *„A közös nyelven, közös múlton és jövőn túlmenően minden nemzetnek rendelkeznie kell nemzeti-népi kultúrával, nemzeti jelleggel és gondolkodásmóddal, nemzeti értékekkel, esetleg nemzeti ízléssel és nemzeti tájakkal”,* mondja Löfgren, valamint *„nemzeti mítoszokkal és hősökkel (antihősökkel is), és nemzeti jelképekkel (ideértve a nemzeti lobogót és himnusz, valamint szent szövegeket, elképzeléseket stb.). Ez a nemzeti leltár javarészt a 19. században alakult ki, és a 20. században nyerte el végső formáját.”* (Löfgren 1989: 14–15)

A nemzeti szocializáció akkor a legharmonikusabb, ha a formális (iskolai, egyházi, katonai) és a nem formális (családi, tapasztalati, kulturális) szocializáció kiegészítik egymást, a magán- és a közösségi történelem összekapcsolódik egymással. A dualizmus korában a nemzettel kapcsolatos különböző szocializációs hatások látványosan nem divergáltak egymáshoz képest, inkább sokszínűek voltak, és kiegészítették, támogatták egymást. Ha voltak repedések a szocializáció modelljében, ezek sokáig csak hajszálrepedések voltak az 1848–49-es republikánus örökség feldolgozásában és a függetlenség kérdésében. Az igazi

⁶⁷ A múlt romantikus képi ábrázolásai a nyomdatechnikának köszönhetően (és a kultúrpolitika jóvoltából) korábban elképzelhetetlenül széles közönséghez jutottak el reprodukciókban.

törésvonal csak a korszak utolsó két évtizedében kezdett láthatóvá válni, amikor kiderült, hogy a magyar nemzet államnemzeti és kultúrnemzeti elemekből épített politikai konstrukciója nem bírja el a modernizációval, polgárosodással, állampolgári önszerveződésekkel, a nemzeti kisebbségek alternatív nemzetfelfogásával járó nyomásokat, és a politikai rendszer nem képes a konfliktusok kezelését biztosító megújulásra. A következő részben azt vizsgálom, hogy mit jelentett a dualizmus korának nemzeti tematikájában a magyar nemzet politikai fogalma.

d) A nemzet politikai fogalma

Az 1867-es kiegyezéssel Magyarország nem nyerte el ugyan teljes állami függetlenségét, de a nemzet előtt kitárultak a szabadság kapui: relatív önállósága, saját országgyűlése és közigazgatása lett. „*Magyarország ezzel mintegy cégtársává lett Ausztriának*”, írja John Lukacs (Lukacs 1996: 125). Szinte valamennyi 1848-as követelés teljesült. Nem volt többé akadálya a polgári állam kiépülésének. Ferenc József osztrák császárt 1867 júniusában magyar királlyá koronázták, és a nemzeti ügyekről, a politikai szabadságról, a függetlenségről és a magyar államiság kérdéseiről immár nemcsak a vármegyékben folytak nyilvános politikai diskurzusok, hanem az országgyűlésben is, a kiegyezéspárti „67-esek” (a Deák-párt, majd 1875-től a Szabadelvű Párt) és a teljes függetlenséget követelő „48-asok” (a Függetlenségi Párt) közötti végeláthatatlan vitákban.

A nemzet politikai fogalmának felépítéséhez elsősorban a formális politikai intézmények (törvénykezés, országgyűlés) keretei között zajló folyamatok járultak hozzá. Emellett a véleményformáló tekintélyek, vezető politikusok nem formális vagy félformális keretek között (például pártklubokban zajló beszélgetésekben) elhangzott gondolatai, valamint a sokak számára gondolkozási és viselkedési mintát jelentő dzsentri hivatalnokréteg nézetei is árnyalták a fogalom tartalmát. A nemzetpolitikai elképzelések multiplikálásáról és

értelmezéséről a napi sajtó gondoskodott. A korszak szépirodalmának pedig számottevő része volt a nemzettel kapcsolatos elképzelések kontextualizálásában.

A dualizmus korának állameszménye sajátos, bonyolult absztrakción: a *magyar politikai nemzet* fogalmán alapult.⁶⁸ Az 1868-as nemzetiségi törvény „politikai nemzetet” a magyar nemzetet értette, melybe beletartoznak a más nemzetiségűek is; mindenki, akire az állam (a magyar állam) szuverenitása kiterjedt, azaz magyar állampolgár.⁶⁹ Az asszimiláció felerősödésével, az 1867-es emancipációs törvény elfogadásával, az izraelita felekezet egyenrangúsításával és a neológ vallási irányzat térhódításával a zsidósághoz való tartozás Magyarországon már egyre inkább vallási identitást jelentett, amely jól megfért a magyar nemzeti identitással (Karády 1997a; 1997b; 2000; 2001; Komoróczy 2006). A nem magyar etnikai közösségek tagjai azonban csak mint egyének váltak az államalkotó nemzet tagjaivá, amelynek a magyarok nemzeti közösségük révén voltak tagjai. A magyar politikai nemzet fogalma tehát olyan államnemzeti fogalom volt, amely nem az Osztrák–Magyar Monarchia, hanem csak a Magyar Királyság és polgárai közötti viszonyt írta le. E fogalom bevezetése azt a célt szolgálta, hogy kifejeződjék: Magyarország a Habsburg uralkodóházzal szerződött, nem az uralkodóház „örökös tartományaival” (ezt fejezte ki, hogy Magyarországnak Ferenc József

⁶⁸ Ez a koncepció az 1849-es kisebbségi törvényben gyökerezett, amelyet az 1868-as nemzetiségi törvény megerősített. Eszerint „a románok, szlávok, szerbek, oroszok és a németek egyenjogú országos nemzeteknek ismertetnek el, amelyek számára a nemzetiség és nyelv politikai egyenjogúsága az állam területi épségének és politikai egységének korlátai közt alaptörvényileg biztosítatik.” (Idézi A. Gergely 1997: 47)

⁶⁹ 1868-ban, a nemzetiségi törvény előkészítése során a nemzetiségi képviselők a nyelvi és politikai egyenjogúság mellett alkotmányos garanciákat kértek arra, hogy a hat legnépesebb nemzetiség korlátozott autonómiát élvezzen a megyerendszer nemzetiségi viszonyok szerinti átalakításával. A törvényt előkészítő bizottságot vezető Eötvös József vallás- és közoktatási miniszter az egységes magyar nemzetállam koncepciójából indult ki. Ellenezte a kollektív jogok megadását, mert úgy vélte: ezek szétfeszítenék az állam területi egységét, és a „kikerekített” megyékre épülő közigazgatás akadályozná az asszimilációt. Ő annak volt a híve, hogy a nemzetiségiek az egyéni szabadság, a jogegyenlőség és a széles körű nyelvhasználat garantálásával, az egyesülési jog, a megyei és községi önkormányzat, a vallásfelekezeti autonómia révén teljes egyenjogúságot élvezzenek.

Deák Ferenc a magyar állami szuverenitás hiányából kiindulva a *magyar politikai közösség* fogalmát állította előtérbe. Javaslatára a törvény az „egy politikai nemzet” kifejezést alkalmazta, melynek alapelveit a következőképpen rögzítette: „Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan, egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja.” Így az 1868-i nemzetiségi törvényben a nemzetiségi kérdés szűk értelemben: a kulturális identitás és a nyelvhasználat kérdéseként jelent meg (Gángó 2003: 4027).

nem császára, hanem a királya volt). Tehát az uralkodóházzal szerződő fél sem lehet területi egység (Gángó 2003: 4028).

Ezt a bonyolult, a magyarok Monarchia egészen belüli helyzetére és a nemzetiségek Magyar Királyságon belüli helyzetére egyaránt utaló, nyílt és rejtett hierarchiakon alapuló és egyensúlyozó, liberális nemzetmodell azonban a magyar *politikai és társadalmi gyakorlat* nem tudta vonzóvá tenni a nem magyar nemzetiségű állampolgárok számára. Ennek több oka volt.

(a) Egyrészt a nemzetiségi törvényt nem követte a nemzetiségek politikai egyenjogúságának kiteljesítése, és a gyakorlatban a nemzetiségi törvényben biztosított jogok is (például az anyanyelvhasználat joga a közigazgatásban és a bíróságon) csak korlátozottan érvényesültek (Kozári 2007: 55–62).

(b) Másrészt elmaradt a nemzetnek mint demokratikus politikai közösségnek a politikai (választójogi, oktatásügyi stb.) megalapozása.

(c) Harmadrészt a modernizáció folyamata nem járt együtt olyan polgári mentalitásminták kialakulásával és általánossá válásával, amelyek a különböző elites csoportokat (politikai, származási, gazdasági, kulturális elitek) egy állampolgári közösségbe integrálták volna.

(d) Végül a formálódó és sokakhoz eljutó magyar nemzeti tematikában nem volt világos, egyértelmű helyük a nemzetiségeknek. Az egyéni identitások szintjén jelentős mértékű volt az asszimiláció, de a magyar politikai nemzet fogalma a Magyar Birodalom nem magyar nyelvű kisebbségei mint kollektivitások számára nem tudott vonzóvá válni.⁷⁰

⁷⁰ Bánffy Miklósnak, aki kortárs értelmiségiként, erdélyi arisztokrataként és politikusként is jól ismerte a nemzetiségi kérdést, a korszakról szóló, nagyszerű regénytrilógiájából (*Megszámláltattál...; És híjjával találtattál; Darabokra szaggattatol*) plasztikusan rajzolódik ki, hogy a nemzetiségi kérdések elégtelen politikai kezelése összefüggött a politikai osztály rendies politikai kultúrájával. Az előjogaihoz ragaszkodó nemesség elutasította a polgári mentalitást és képtelen volt elsajátítására, ugyanakkor befolyása és szemlélete meghatározta a kormányzást és a közigazgatást. A politikai osztályból (így a törvényhozásban ülő képviselők, különösen az ellenzéket alkotók) hiányoztak az olyan, modern politizálási készségek, mint az együttműködésre való képesség, az ország érdekeinek elsőbbsége a pártérdekekkel és osztályérdekekkel szemben, a következmények mérlegelése az ország szempontjából, a konszenzus szükségességének a felismerése, az a norma, hogy a

A politikai és a társadalmi gyakorlatban két nemzetmodell élt egymás mellett: az állampolgári és a kulturális összetartozáson alapuló modell. Kidolgozódtak mind az állampolgárságon alapuló jogi-politikai nemzet-koncepció, mind pedig a nyelvi, vallási, származási, kulturális azonosságtudat elemeiből építkező nemzet-koncepció fogalmi keretei. E keretek a kisebbségek esetében az önálló államiság hiányának átélésével is kiegészültek. A két modell kölcsönösen nyitott volt egymás irányában. A nyitottság az emberek nagy csoportjai számára tette lehetővé az asszimilációt is, de – mint ahogy ezt az új, önálló államok létrehozására irányult törekvések is mutatták – a külön nemzettudat megerősödését is. Az asszimiláció történet-szociológiai elemzése nem feladata dolgozatomnak. Itt csak utalnék Karády Viktor alapvető munkáira (Karády 1997a; 1997b; 2001; 2002). A Monarchia polgárosodó, dinamikusan fejlődő, mobil világában az egyéni életutak nem ritkán az egyik nyelvi-etnikai csoportból a másikba vezettek (például a házasságok révén vagy a nagyfokú területi mobilitások következtében).

Az etnikai és az állampolgársági nemzetfogalom között ebben a korszakban még nem húzódott áthághatatlan szakadék. A gyakorlatban mindkettőre volt példa. A nemzeti identitás nem esett feltétlenül egybe az állampolgársággal, de nem is zárta ki ezt. Nemcsak a magyar nemzet mint külön hovatarozási csoport (és mint „olvasztótégely”) történelmi és jelenkori bizonyítékai éltek elevenen, hanem a különböző nyelvű és származású, közös hazában élő csoportok összetartozásának tudata is. Ebben a kettős modellben – már csak a modernizációs folyamatokkal összefüggésben is – volt helye az etnikai identitás szándékolt váltásának: az asszimilációnak, ahogy ezt a magyarországi zsidóság asszimilációja vagy Budapest magyar nyelvű várossá válása is jól mutatja, de a disszimilációnak is. Kétségtelen azonban, hogy Ausztriában az osztrákok, Magyarországon a magyarok érezték a leginkább otthon magukat. Nem véletlen, hogy az asszimiláció iránya Ausztriában az osztrákok felé, Magyarországon a

meghozott törvényeket (például a nemzetiségi törvényeket) végre kell hajtani. Politikai kultúrájuk legerősebb elemeit az előjogok fenntartásának törekvése, a konfrontáció, valamint a jogi csűrös-csavarás eszközei alkották.

magyarok felé mutatott, hiszen, Jászi Oszkár megfogalmazásával „*a dualizmus a németek uralmát jelentette Ausztriában és a magyarokét Magyarországon*” (Jászi 1986: 93). Voltak, akik elleneztek a kiegyezés után egyre erősödő asszimilációs elvárásokat, de a közhangulat a magyarosítás mellett volt. Az asszimilálódni nem akaró, saját nemzetállammal nem rendelkező kisebbségek identitásában azonban egyre kevésbé volt helyük a magyar államon belüli közösség tradicionális elemeinek.⁷¹

1875 után megváltoztak a magyar államnemzettel kapcsolatos elképzelések.⁷² A változásokat három szinten is leírhatjuk. (a) Egyrészt megváltozott a nemzettel kapcsolatos politikai gyakorlat (amely a kultúrnemzeti modell felé billentette a magyar politikai nemzet jogi modelljét). (b) Másrészt a magyar államnemzet modellje megmerevedett, a ráépülő politika nem tudta hatékonyan kezelni a politikai egyenjogúság korlátozottságával összefüggő konfliktusokat (a nemzetiségek egyenjogúságra irányuló törekvéseit és a politikai jogok kiszélesítésére irányuló, egyéb törekvéseket). (c) Végül megváltozott a nemzetiségek magyar államnemzethez való viszonya.

Az asszimiláció lehetőségei és a modernizációs sikerek (a nemzetiségek középosztályosodása, mobilitása és gazdasági és kulturális felemelkedése) nem ellensúlyozták azt a politikai deficitet, hogy a nemzetiségek nem voltak a magyar politikai élet magyarokkal egyenrangú tényezői, hogy közösségekként nem volt helyük a magyar politikai nemzetben, valamint, hogy a korszak identitáspolitikája a magyar kultúrnemzeti eszmével való azonosulást várta el tőlük. Megnőtt azok aránya, akik már egyáltalán nem fogadták el a politikai nemzet koncepcióját. A nemzetfogalmat és a politika irányát, valamint a politizálás

⁷¹ Jászi Oszkár összekapcsolta a nemzetiségi kérdéseket az alkotmányjogi, közigazgatási és választójogi kérdésekkel és a demokratizálás hiányosságaival. Úgy fogalmazott 1918-ban, hogy Tisza Kálmán politikája „*a nemzetiségi népet örökös kiskorúságban*” tartotta, „*a nemzetiségi középosztályt pedig, mint megbízhatatlan irredentista elemet*” tartósan kirekesztette „*az állami hatalomból és a vármegyei színekúrákból*” (Jászi 1984: 95).

⁷² 1875-ben került hatalomra a Szabadelvű Párt, amely a Tisza Kálmán által vezetett Balközép és az addig kormányzó, de meggyengült Deák-párt egyesülésével jött létre. Bár az ellenzéki képviselők is ott voltak a parlamentben, a kormányzó párt hegemoniája miatt Tisza 15 éves miniszterelnöksége gyakorlatilag parlamenti egypártrendszerként jelentett.

stílusát meghatározó politikai osztályt változatlanul alapvetően a nemesség alkotta, a közigazgatás jelentős részben a dzsentrik kezében volt, akiknek a gazdasági potenciálja korlátozott volt. Ugyanakkor a modernizációban, gazdasági fejlődésben, tőkefelhalmozásban meghatározó szerepet játszó, asszimilálódott német és zsidó polgárság számára a politikai intézményrendszerek tisztségei bizonyultak nehezen elérhetőeknek. Számukra elsősorban a gazdasági érdekérvényesítés, a kultúra és a tudomány útjai voltak járhatóak. Nézzük ezeket a változásokat részletesebben is.

(1) *A politikai gyakorlat a nemzetmodell kultúrnemzeti jellegének megerősítésére irányult.* Felerősödött az államnacionalizmus, és felerősödtek a magyarosítási törekvések. A magyar kormányzat mindinkább a kultúrnemzeti koncepció jegyében örködött a magyar nyelvhatárokon. Jól mutatja ezt, hogy elkészítette az ország etnikai és anyanyelvi térképét.⁷³ A 19. század közepén a magyarok aránya 38% volt Magyarországon, ami 1910-re elérte az 54.5 %-ot. A nemzetiségi, valamint a modernizációval együtt járó jelenségek politikai megközelítését a magyar kultúrfölény hangoztatása és a szupremácia fenntartásának igénye jellemezte. Ez még a politikai reformelképzelésekre is igaz volt (például a Wekerle-kormány választójogi minisztere, Vázsonyi Vilmos által 1918-ban beterjesztett, liberális indíttatású választójogi tervezetre is).

A tiszaszlári vérvádperrel tematizálódott a vallási alapú antiszemitizmus.⁷⁴ A per után, 1883 októberében Istóczy Győző képviselő megalapította az Antiszemita Pártot. Ez kezdeti sikerei után (1884-ben még 17 képviselője jutott be a parlamentbe) néhány év múlva

⁷³ Keményfi Róbert mutatja be azt a töredékes, 1905-ös vagy 1906-os, Fejérváry miniszterelnökhöz címzett, a KSH-ból küldött feliratot, amelyben hivatkoznak egy miniszterelnöki megbízásra, hogy a hivatal „a nemzetiségek esetleges terjeszkedésének megállapíthatóságára és ezen terjeszkedés megakadályozásának céljaira a kormányzás gyakorlati szükségéinek megfelelő módon készítsen összeállításokat a magyar és nemzetiségi nyelvhatárokról” (Keményfi 2001: 67–63).

⁷⁴ 1882 húsvétján Tiszaeszláron eltűnt Solymosi Eszter (a Tiszába fulladt), és Bary József vizsgálóbíró a helyi zsidókat vádolta rituális gyilkossággal. A vád hisztérikus tömeghangulatot és antijudaista egyházi reagálásokat váltott ki. A vádlottakat bizonyítékok hiányában felmentették. Többek között a jogi védelmet ellátó Eötvös Károly tevékenysége és írásai, valamint Mikszáth Kálmán cikkei hívták fel a figyelmet arra, hogy ártatlan embereket vádolnak gyilkossággal. A nemzetközi visszhangot kiváltó ügy része volt egy európai méretű antiszemita hullámnak (Franciaországban 1894-ben volt a Dreyfus-ügy).

kimúlt ugyan, de pusztá léte, kiadványai és megnyilvánulásai nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a politikai, társadalmi és gazdasági alapú antiszemitizmus a politikai diskurzus önálló témája legyen és a zsidóság asszimilációja megkérdőjeleződjön.⁷⁵

(2) 1875 után a dualizmus politikai nemzetfogalmán repedések keletkeztek.⁷⁶ Felszínre kerültek azok az ellentétek, amelyek a liberális nemesi indíttatású nemzetfelfogás, és elsősorban a dzsentrik által vallott, tradicionális nemzetfelfogás között feszültek. Az eltérő felfogások felőlelték a nemzetiségek jogi, gazdasági és kulturális egyenrangúságával járó fejlődés perspektíváit is.⁷⁷ A liberális, tradicionális (a nemesség nemzetalkotó és közjogi szerepén alapuló) nemzetfelfogás politikai nyomatékát alapvetően a választójog korlátozottsága adta, amely megakadályozta a politikai nemzetfogalom gyakorlati érvényesülését. A választójog 1874-es átalakítása nyílt választásokat írt elő, és szűkítette a választók körét: 1874-től 1917-ig 6% volt a választók aránya a korábbi 7%-hoz képest, a világháború előtti évtizedre már messze lemaradva ezen a téren a nyugat-európai országoktól (Kövér 2004: 115). A választójog merevségéből és korlátozottságából következően a parlamenti képviselők többsége, a minisztériumi főtisztviselők többsége és a vármegyei

⁷⁵ Istóczy 1880 óta szerkesztette a *12 röpirat* című antiszemita folyóiratot. Monori Áron mutatta ki, hogy a *12 röpirat* és a Csurka István által alapított *Magyar Fórum* antiszemita tematizációi, világmagyarázatai, toposzai, sztereotípiái között alapvető egyezések vannak, annak ellenére, hogy az előbbi lap antiszemitizmusa nyíltabb, mint az utóbbi (Monori 2002).

⁷⁶ Ez a nemzetfogalom az 1848-as áprilisi törvényeken (ez pedig a liberális nemesség reformkori nemzetfogalmán) alapult. A liberális nemesség a reformkor óta a magává tette azt az eszmét, hogy a nemzet ereje megnő a kormányzattal szemben, ha a nemesi nemzetnél szélesebb: ha a jobbágyság is részét képezi, és hogy ha „az alkotmány sáncaiba” befogadott jobbágyság jogokat (például tulajdonjogot) kap. A sokat idézett kifejezéssel „beemelték a népet” „az alkotmány sáncaiba” (illetve, a nép a forradalommal beemelte magát), és így a rendi korszakban kiváltságot jelentő jogok alapjogokká váltak.

⁷⁷ 1908-ban Ignótus a *Nyugatban* tanúságos csokorba szedte, hogy „az utóbbi tíz évben” mi mindenre mondták, hogy nem magyar: „*Nem magyar Budapest. Nem magyar a pesti nyelv. Nem magyar a közigazgatás államosítása. Nem magyar a börze. Nem magyar a szocializmus. Nem magyar a nemzetköziség. Nem magyar a mezőgazdasági munkások szervezkedése. Nem magyar a mozgó tőke. Nem magyar a szecesszió s a szimbolizmus. Nem magyar a felekezetek kihagyása az oktatásból, a vallás elhagyása a tanításból. Nem magyar a gúnyolódás. Nem magyar a türelmesebb szerelmi erkölcs. Nem magyar az általános választójog. Nem magyar a materializmus, de nem magyar az a feltevés sem, hogy az emberek eszük és szükségük szerint teremteték és alakíthatják intézményeiket, sőt szentségeiket is. S főképp: nem magyar az, akit nem boldogítanak a mi állapotaink, s legyen benne annyi becsület, hogy hagyja itt ezt az országot, mellyel elégedetlen*”. Ő úgy látja, hogy „mindezek a veszedelmek többnyire nem egyebek, mint vagy új gazdasági és társadalmi fejlődés követelése és kiütközése, vagy a magyarságba beolvadó idegen adalékok jelentkezései, vagy e két mozgónak elvegyült megmutatkozásai. S itt a dilemma. Hogy hivatkozzunk kultúránknak minden boldogulást megadó képességére, ha e boldogulás mind elkerülhetetlenebb feltételeit veszedelmeknek bélyegezzük ugyanezen kultúrára nézve?” (Ignótus 1908: 226).

közigazgatási főtisztviselők többsége nemes volt (Kövér 2002: 113–125).⁷⁸ A repedések másrészt 1880 után mutatkoztak a kormányzat asszimilációt lehetővé tevő liberális, az egyenlő állampolgárok szabadságán nyugvó nemzetfogalma, valamint a katolikus és görög-katolikus egyház antiliberalis, asszimiláció-ellenes felfogása és szocializációs gyakorlata között.⁷⁹

(3) 1875 után a Magyar Királyság területén élő népek körében is *megnőtt a nyelvi-kulturális elkülönülésen alapuló nemzet híveinek aránya* és a saját, önálló nemzetállamhoz való tartozás igénye (Katus 1988: 1003–1063).⁸⁰ A formálódó román, szlovák, szerb nemzeti tematikák a magyar nemzeti tematika konkurenciái lettek az identitások befolyásolása terén. Ezek a nemzeti tematikák a nemzetiségek egyházain, iskoláin, sajtóján és irodalmán keresztül egyre többekhez jutottak el. Az iskolázottság szintjének növekedésével, a státuszmobilitás erősödésével kiszélesedett azok köre, akik az alternatív nemzeti tematikák megfogalmazásában és közvetítésében közre tudtak működni, illetve azok köre, akik fogékonyaknak bizonyultak ezek iránt. Ugyanakkor szaporodtak azok a politikai konfliktusok (az általános választójoggal, az iskolai oktatás nyelvével, a nemzetiségi nyelvhasználattal, a nemzetiségi pártok alakításával kapcsolatban), amelyek kiélezték a magyarok és a nem magyarok viszonyát. A nem magyar nemzetiségűek ideológiailag fogékony csoportjai elutasítóbbak lettek az állampolgárságot is figyelembe vevő hivatalos magyar nemzet-konceptióval, amelyben csak a magyar politikai nemzetnek volt helye, mivel ebben alattvalói státuszuk kifejeződését látták.

A századforduló időszakában mind nagyobb lett a szakadék a politikailag kultivált nemzetfogalom és a nem magyar nemzetiségűek nemzetfogalma között. A magyar állami fennhatóság alatt élő nem magyar nemzetiségűek több jogot, területi autonómiát akartak. Ha

⁷⁸ 1887 és 1910 között a képviselők 14%-a arisztokrata, 48%-a nemes volt (Kövér 2002: 116).

⁷⁹ Erre Nagy Péter Tibor hívta fel a figyelmet, amit ezúton is köszönök.

⁸⁰ A népszámlálás szerint 1900-ban az ország összlakosságának 51,4%-a volt magyar (Horvátország nélkül); 1910-ben már 54,4%-a. Az emelkedésben a zsidók, németek és szlovákok asszimilációja játszotta a fő szerepet. A Monarchia hivatalosan tizenegy nemzetiségéből hatnak volt vele egy nyelvet beszélő anyaországa.

politizáló elitjeik körében nem is volt általános az önálló nemzetállam célja, egyre kevésbé volt elfogadható számukra a magyar politikai nemzet gondolata. A magyarok és a nemzetiségiek között erőteljes választóvonalnak bizonyult, hogy a magyarok nemzettudatában meghatározó szerepet játszott az ezeréves magyar államiság, míg az állam területén élő, más népcsoportokéból értelemszerűen hiányzott a saját államiság mozzanata. A nemzetiségek elitje mindinkább realitásként számolt a saját nemzetállammal. Azok az értelmiségi elképzelések, amelyek a soknemzetiségű monarchia helyett egy, az államok és a népek egyenrangúságán alapuló államszövetségben látták a megoldást (Kossuth dunai konföderációs terve és Jászi Oszkár államszövetség-terve) nem kaptak sem politikai, sem társadalmi támogatást. Az önálló állammal nem rendelkező népek önmeghatározási törekvéseiben ekkor már a jogi-politikai definiálás iránti igény egyet jelentett a saját nemzetállam megteremtése iránti igénnyel.

A magyar nemzettel kapcsolatos elképzelések változásainak hátterében politikai, társadalmi és modernizációs folyamatok húzódtak meg: a társadalmi struktúra átrendeződött, a társadalmi különbségek látványosan növekedtek, a szociális feszültségek, valamint a nemzet fogalmának értelmezésében szaporodtak a származási elemek, az urbanizáció átalakította a kulturális életet. A századvég Magyarországon is a szabadelvű korszak hanyatlását, a liberális eszmék vonzerejének csökkenését, a Szabadelvű Pártban a konzervatívok megerősödését, majd az 1906-os választással a Szabadelvű Párt önálló kormányzásának végét és a párt megszűnését jelentette. Új pártok léptek a politika színpadára.⁸¹ A változások kedveztek a radikálisabb társadalmi magyarázatoknak. A huszadik század első évtizedében átrendeződtek a politikai hangsúlyok, a dzsentri eredetű középrétegek körében a konzervatív eszmék hódítottak, erősödött az antiszemitizmus, kiéleződtek a társadalmi és nemzetiségi ellentétek.

⁸¹ 1890-ben a Magyarországi Szociáldemokrata Párt, 1894-ben a liberalizmusellenes és antiszemita Katolikus Néppárt.

A politikai nacionalizmus erősebb és radikálisabb lett.⁸² Ugyanakkor a szociális konfliktusok éleződésével és az elégedetlenség durva elfojtásával párhuzamosan a szervezett agrár- és munkásmozgalom is erősebb lett.

A „magyar politikai nemzet” modellje megengedte, hogy a magyar nemzet politikai közösségébe a magyar mellett egyénileg beletartozzanak mindazok a nem magyarok is, akikre az állam szuverenitása kiterjedt. Ez a modell azonban nem bizonyult időtállóknak. A nemzet szimbolikus és jogi közösség volt, de nem tudott demokratikus politikai közösséggé is válni, a nemzetiségek pedig közösségekként nem kaptak politikai egyenjogúságot. A nemzeti szocializáció dualizmus korában kiépült rendszere a politikailag kidolgozott magyar nemzet modelljével nem tudta integrálni a nem magyar nemzetiségűeket. A modell csődjében a politikai osztály nemzetfogalma, a választójog korlátozottsága és a közoktatás sajátosságai egyaránt szerepet játszottak. Ez előrevetítette magának a „magyar politikai nemzet” koncepció mentén felépített államalakulatnak a kudarcát, és természetesen annak a nemzeti tematikának a történelmi kudarcát is, amely erre a koncepcióra épült és ennek a koncepciónak a politikai gyakorlatban való megvalósítására szolgált.

3. A nemzeti tematika első újrafogalmazása: a két világháború közötti időszak

A két világháború közti időszakban a magyar nemzeti tematika átalakult. Az addigi, alapvetően, de nem kizárólagosan államnemzeti jellegű nemzetfogalom helyét etnikai és kultúrnemzeti jellegű fogalom vette át.

A világháború, a háború elvesztése, a korábbi államhatalom felbomlása, a területek kétharmadának elvesztése, a forradalmak, a vörös- és a fehérterror, az ellenforradalom, a

⁸² „A tizenkilencedik század folyamán a hazafiság és a szabadelvűség csaknem mindvégig szövetségesek voltak egymásnak” – írja John Lukacs. „1900-ra azonban a modern nacionalizmus lassanként kiszorította a régebbi hazafiságot. (...) A nacionalizmus 1900 után Magyarországon is sokat veszített hazafias tartalmából, és mind erőteljesebb faji jelleget öltött” (Lukacs 1996: 198).

trianoni békeszerződés sokkja a társadalmat anómiás állapotba sodorták.⁸³ A veszteségek, a háború utáni gazdasági válság, a megszálló román hadsereg szisztematikus rablásai⁸⁴ és a jóvátételi kötelezettség⁸⁵ gazdaságilag lehetetlenítették el az országot (Romsics 2001: 154–174). Az elcsatolt területeken élők elvesztették magyar állampolgárságukat.

A politikai összeomlással, területi és népességvesztéssel a nemzet korábbi szakrális konstrukciója összetört, a magyar politikai nemzet koncepciójára épülő politika csődöt mondott, a korábbi világképek összetörték. A válság és anómia kiélezte a nemzeti problematika kérdéseit, és felszínre hozta a Monarchia időszakában felépült nemzetfogalom, nemzeti szocializációs modell és nemzeti tematika érvénytelenségét. A korábbi nemzeti tematika használhatatlannak bizonyult.⁸⁶ A háború előtti intézményes nemzeti szocializáció nemcsak a nemzetiségek integrálásában bizonyult hatástalannak, de nem segítettek a kudarc

⁸³ Az ország területe 283.000 km²-ről 93 ezerre, lakossága 18 millióról 7.6 millióra csökkent. A szomszédos országok fennhatósága alá több 3.3 millió magyar került, a magyar anyanyelvűek 40%-a. A gazdaság összeomlott. A Károlyi-kormány felhívása nyomán – hogy az új hatalomnak ne esküdjenek fel a magyarok – 1920 áprilisáig 250 ezer ember menekült a megmaradt területekre, többségükben állami tisztviselők, értelmiségiek, a középosztály mobilabb rétegei.

⁸⁴ A román csapatok leszerelték a legnagyobb hadiüzemeket, „*vagonok százaiban szállították Romániába az új termést, az állatállományt, az ipar és a közlekedés gépparkját. A Nemzeti Múzeum aranykincseinek eltulajdonítását – a legenda szerint lovaglőostorát használva – Bandholtz tábornok, a szövetséges katonai misszió amerikai tagja akadályozta meg*” (Romsics 2001: 134).

⁸⁵ A békeszerződés értelmében a magyar állam vagyonának nagyobb része az elcsatolt területeken az utódállamok tulajdonába került. Ugyanakkor a jóvátétel teljes egészében a magyar államot sújtotta. A békeszerződés a magyar állam minden vagyonát és bevételi forrását zárolta (Romsics 2001: 148); a gazdasági eszközök jó részét a románok elvitték. A hadsereg létszámát 35.000 főre korlátozta, megtiltotta a hadkötelezettséget, csökkentette a fegyvergyártást, a katonai és polgári repülést megbénította.

⁸⁶ A Tanácsköztársaság néhány hónapja alatt kísérlet történt a nemzeti tematika újrafogalmazására. Elrendelték a szociológia, a szociálpolitika, a társadalmi és gazdasági ismeretek oktatását. A Köznevelési Népbiztosság elkötelezett volt a „pedagógiai forradalom” mellett. Ennek fontos dokumentuma Nagy László reformtervezete, amely a szovjet-orosz egységes munkaiskola terve alapján készült (Donáth 2008a: 150–152). Kunfi Zsigmond köznevelési népbiztos így fogalmazott: „*az iskolát (...) a tanítóságon keresztül a szocializmusra való nevelés egyik legfontosabb szervévé akarjuk átalakítani*” (Donáth 2008a: 555). 1919. május 13-án elrendelte a „világhistória” és a magyar történelem osztályszempontok szerinti ismertetését. „*Minden oktatónak, aki a proletárállam bármely iskolájában történelmet tanít, buzgó és becsületes önképzéssel kell átértékelnie történettudását és szemléletét, hogy kellően szolgálni tudja a proletárállam művelődési törekvéseit*”, olvashatjuk. „*Folyó év május havában a történelem tanítói nagy vonásokban ismertessék növendékeikkel a bér munka és a tőkés termelés fogalmát, a polgári kapitalista állam különböző osztályait és osztályérdeket védő jogintézményeit, (...) a proletáriátusnak a világháborúban viselt szenvedéseit s a világforradalomban vállalt szerepét*” (A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája 1959: 61).

Látványos volt az új típusú nemzetfelfogás képi reprezentációja. „*A Budapest fontos pontjaira felállított dekorációk egész rendszere határozottan jelezte, hogy a Tanácsköztársaság elutasítja a hagyományos nemzetfelfogást (az általa méltatott történelmi személyiségek szobrának eltakarásával), ezzel szemben az internacionalista proletárforradalmat hirdeti. Ez fejeződött ki a feliratokban, a vörös szín használatában, a vörös földgömbök, a katonafigurák, az egyszerre a munkára és a harcra utaló pörölyös munkásfigurák, valamint a diktatúra által kiemelkedőként értékelt történelmi alakok szobrainak felállításában*” (Vörös 2000).

értelmezésében, a veszteségek feldolgozásában és a „hogyan tovább” kérdésének megválaszolásában sem.

Az első világháborút lezáró békeszerződéssel az állami szuverenitás korábbi határai érvényüket veszítették. Alapvetően megváltozott a magyar állam és a korábbi (magyar és nem magyar nemzetiségű) állampolgárok közötti viszony, valamint az ország nemzetközi szerepe és kapcsolatrendszere is. Új politikai válaszokat kellett találni az olyan kérdésekre, mint hogy mit jelent a magyar nemzet fogalma; ki tartozik a nemzethez; milyen kapcsolata legyen a magyar államnak a szomszédos államokba került magyarokkal, és milyen a szomszédos államokkal. Emellett magyarázatot kellett találni a veszteségek okaira, és „terápiát” kínálni következményeire.

Horthy 1920. március 1-től 1944. október 15-ig volt a király nélküli Magyar Királyság kormányzója. Első támogatói elit katonai tömörülések, fajvédő szervezetek, radikális jobboldali katonai csoportok voltak. Hatalomra jutásával a nemzeti tematika „kinyílt”. Az új államhatalom nemcsak a Tanácsköztársaságot utasította el, hanem az 1918-as polgári forradalmat és az azt megelőző liberális korszakot is, amelyet felelősnek tartott a forradalmakért. A politikai elit a hatalom konszolidációjára, politikai ideológiája kimunkálására, a nemzetfogalom újraértelmezésére, új identitásminták megkonstruálására és mindezek társadalmi transzmissziójára vállalkozott.

Elsősorban az egykori közhivatalnokok vállalták fel annak az asszimilációellenes, antiliberális nemzetfelfogásnak a képviselőjét, amely már az 1890-es évektől jellemző volt a katolikus egyházra. A trianoni döntés következtében pozíciókat veszített hivatalnoki réteg az államtól azt várta el, hogy ne tegyen egyenlőségjelet a keresztény középosztály és a zsidó polgárság közé, valamint, hogy a társadalmi versenyhelyzetben az előbbi réteg számára biztosítson előnyöket. Az új, antiszemitizmussal átszőtt társadalompolitika, a hazafias nevelés átalakítása és valláserkölcsei alapjainak biztosítása, valamint a magyar nemzet fogalmának

újraredefiniálása az egyházakkal összefonódott keresztény magyar középosztály, ezen belül különösen a korábbi pozícióikat elvesztő köztisztviselői és közalkalmazotti rétegek követelése volt.⁸⁷

Az állam az új nemzeti tematika hatékony közvetítését az állami politika rangjára emelt identitásstratégia keretében próbálta biztosítani. A nemzeti tematika kiegészült a különböző értelmiségi és középosztályi csoportok nemzeti tematizációival. A szocializációnak az államhatalom által könnyen megközelíthető intézményei – az iskolarendszer, a legjelentősebb ifjúsági szervezetek és a keresztény egyházak – a nemzeti tematikával összhangban vettek részt a kollektív identitások formálásában.

A következőkben először azt vizsgálom, hogy a két világháború között újrafogalmazott nemzeti tematika milyen *nemzetfogalomra* épített. Ezután azt nézem meg, hogy az új, kultúrnemzeti koncepciónak milyen *ideológiai háttére* volt. Majd arra keresem a választ, hogy *az államilag vezetett nemzeti tematika hogyan fejeződött ki* egyrészt a mindennapi életet meghatározó politikai gyakorlatban, másrészt az intézményes politikai szocializációban. Végül áttekintem a korszak *nemzeti tematikájának sajátosságait*.

a) A nemzetfogalom etnicizálódása

A trianoni békeszerződés szembenálló felei a nemzetkonceptiók két különböző modelljét képviselték. A döntéshozók Közép-Európa térképén a nemzeti hovatartozás másodlagos volt az államok határainak a meghúzásában. Az új határok által érintettek nemzeti identitása viszont – legyenek bár vesztesek vagy nyertesek – alapvetően a nyelvi és kulturális együvé tartozás érzéséből táplálkozott.

A békeszerződés kielégítette a nem magyar nemzeti identitással rendelkezők saját nemzetállam iránti igényét, bár eredetileg Csehszlovákia is, Románia is, a Szerb–Horvát–

⁸⁷ A közalkalmazotti réteg elvárásaira Nagy Péter Tibor hívta fel a figyelmemet.

Szlovén Királyság is nagyobb területeket akart. Ugyanakkor erőszakot követett el a magyar nemzeti identitással rendelkezőkön azzal, hogy olyan államok polgáraivá tette őket, amelyek eredetileg ugyancsak a kultúrnemzet-koncepció jegyében szerveződtek, de a megalakulásuk után már a másfajta legitimitás-szükségletekkel rendelkező politikai nemzet konstrukcióján alapultak.⁸⁸ Az új, államnemzeti ideológia lesz majd az úgynevezett utódállamok politikai gyakorlatában a kisebbségi jogok korlátozásának az alapja, amennyiben a többséghez tartozókat tekintik az államalkotó nemzet részeinek, és az egyéni szabadságjogokat helyezik előtérbe.

A békeszerződéssel az államnemzeti gondolkör elvesztette politikai realitását. Magyarország nemzetiségi szempontból meglehetősen homogén lett: a lakosság 89.6%-a volt magyar anyanyelvű. Nem volt többé perspektívája a megelőző idősakra jellemző kétféle nemzetfogalom nyitott és kényelmes kölcsönhatásokon alapuló viszonyának. A magyarok számára – akár a magyar állam, akár pedig a szomszédos államok területén éltek – az új határokkal a dualizmus kori nemzetkoncepció államnemzeti elemei érvényüket veszítették. Az országhatárok átrajzolása után számukra szétvált egymástól az állampolgárság és a nemzetiségi hovatartozás. Más-más ország polgáraiként a történelmileg, nyelvileg és kulturálisan együvé tartozó magyar nemzet részének tekintették magukat.

Az új helyzet rákényszerítette az új hatalmat a nemzet újrafogalmazására. Ez azonban továbbra sem vezetett a nemzetnek mint demokratikus politikai közösségnek a felfogásához. Éppen ellenkezőleg: messzebb került tőle. A *magyar nemzet* két világháború közötti *politikai koncepciójában* kizárólagossá vált az *etnikai* szempont.⁸⁹ Az 1920-as *numerus clausus*

⁸⁸ Az elcsatolt területek lakosságának állampolgárságáról az 1921. július 26-án hatályba lépett békeszerződés 61. cikke úgy rendelkezett, hogy az egykori magyar állampolgárok állampolgárságukat elvesztve „*annak az államnak az állampolgárságát szerzik meg, amely az említett területen az állami főhatalmat gyakorolja*” (www.kettosallampolgarsag.mtaki.hu/allampolg/tv_23.html).

⁸⁹ Ehhez azonban kiegészítésképpen tegyük hozzá: bizonyos kisebbségekkel (elsősorban a szlovákokkal és a németekkel) kapcsolatban az oktatáspolitikai a magyar nemzetbe való betagozódás elősegítésére irányult. Az oktatáspolitikai megnyilvánulások folyamatosan hangoztatják a hazafia nevelés gondolatát. Donáth Péter idézi Beyer Ede királyi tanfelügyelő évente megismételt előadásáiban rendszeresen elhangzott figyelmeztetéseinek egyikét: „*a kisebbségi tannyelvű iskolában különös gond fordítandó a hazafias nevelésre (...), hogy*

törvény már ezt az etnikai nemzetkonceptiót képviselte, felrúgva az állampolgári jogegyenlőség dualizmus kori eszményét és Karády Viktor kifejezésével az „asszimilációs szerződést”.⁹⁰ A törvény szerint a faji alapokon felfogott politikai nemzetben nem volt helyük az ugyancsak faji alapon felfogott zsidóknak, függetlenül attól, hogy magyar nemzeti identitással rendelkeztek.⁹¹

A korábbi középnemzet-tudatot defetista kisnemzet-tudat váltotta fel. A nemzetről alkotott felfogást a veszteségek és a fenyegetettség érzése motiválták, és felerősödtek benne a veszélyeztetettségre utaló elemek. Előtérbe kerültek benne az 1920-ban önálló államisághoz jutott szomszéd népek (románok, szlovákok) iránti negatív érzelmek, felerősödött a „csak magunkra számíthatunk” érzése. A közelmúlt (a háború és a forradalmak) és a jelen interpretálásában etnikai szempontok érvényesültek.⁹²

A dualizmus nemzetfogalmához képest alapvető változás volt, hogy *a politikai nemzetfogalom bipolárisra alakult*. A „magyar” az ellenséges érülettel vagy legalábbis averzióval megközelített „nem magyartól” való különbözőségben nyert értelmet. A nemzetfogalomhoz markáns külső és belső ellenségképek: az utódállamok, a kommunizmus,

meggyökereztesse a tanulók fogékony lelkében a magyar nemzethez való tartozás tudata, a magyar hazához és annak alkotmányához való töretlen ragaszkodás” (Donáth 2008a: 109).

⁹⁰ Karády Viktor *A magyar zsidóság helyzete az antiszemita törvények idején* című tanulmányában sokrétűen elemezte, hogy a zsidóellenes politika bevallott céljai: a beolvadás megakadályozása és a zsidók deklasszálása hogyan valósult meg a zsidótörvények nyomán. Tudomásom szerint ő vizsgálta egyedül a zsidóság bizalmát a politikai elit és a politikai intézmények iránt és ennek következményeit. „Az intézmények öreként tisztelt politikai elitbe vetett bizalom majdnem az egész zsidó közösségre jellemző volt, kivételt csak a baloldali nézeteket valló kisebbség képviselt. A nemzeti állam iránti lojalitás olyan hagyományokon alapult, amelyek az 1848-as szabadságharcotól az 1867-es kiegyezésen át az első világháborúig követhetők” – írja. „A *numerus clausus* hivatalosan elveszítette zsidóellenes jellegét (1928), és az izraelita közösség vezetői, csakis úgy, mint az egész izraelita intézményrendszer, beleértve a parlamenti ellenzék zsidó képviselőit, belpolitikai és külpolitikai téren egyaránt magukévá tették a nacionalizmus ügyét. Mindvégig határozottan követelték az elcsatolt területek visszatérését, és egyértelműen visszautasították a Népszövetség érdekében tett beavatkozási kísérleteit.” Idézi a zsidóság egyik intellektuális tekintélyének számító Vázsonyi Vilmos liberális képviselőnek a *numerus clausus* kapcsán elmondott beszédéből azt a mondatot, hogy «A nemzet gyásza nem szolgálhat alkalmul jogaink visszaállítására». „A magyar zsidóság széles rétegeiben az antiszemita elnyomás még csak kikezdeni sem tudta az intézményekben, illetve a hatóságokban vetett bizalmat” (Karády 1985: 43).

⁹¹ „A 19. században a nemzeti eszme képviselői a zsidók asszimilációját követelték, a zsidóellenesség célpontja a zsidók idegensége volt; a századforduló után, és különösen a két világháború között az antiszemita gondolkodásban az asszimiláns zsidó lett a legfőbb ellenség, aki belülről, megbújva bomlasztja a nemzetet” (Komoróczy 2006: 14).

⁹² Az *Új Nemzedék* 1919. december 10-i száma szerint Horthy keresztényszocialista munkások előtt azt kérdezte: „mi szükség van a mi kis hazánkban annyi apró-cseprő pártra? Hiszen ma voltaképpen csak két irányzat van nálunk: nemzeti és nemzetellenes” (idézi Nyerges 2005: 6).

a zsidók (illetve a kommunizmussal azonosított zsidóság) tartoztak. A közgondolkozást jelentősen befolyásoló művekben a szemben álló felek, majd a győztesek és a vesztesek konfliktusa a magyarok és a nem magyarok mentális különbségével összefüggő konfliktusként, illetve a zsidóság ármánykodásának eredményeként jelent meg.⁹³

A politikai élet középpontjába a trianoni békeszerződés nyomán elszenvedett nemzeti sérelmek kerültek.⁹⁴ A rendszer politikai kohézióját a békeszerződés revíziójának reménye és célja biztosította. A sérelmi politikából következően a politikai elit nem a valós erőviszonyokra és nem a reálpolitikára helyezte a hangsúlyt.⁹⁵ A hajdani nagyság visszaállíthatóságára épített, illúziókban ringatva a társadalmat, és elutasítva a részmegoldásokat (például az etnikai alapú revíziót). A régi dicsőség emlékeinek fenntartása a jövőbeni dicsőségbe vetett hitet erősítette. A revíziós törekvések az elcsatolt területek visszaadását ígérő tengelyhatalmak felé vezettek.⁹⁶ A tekintélyelvű államhatalomnak a nemzeti kérdésekben számottevő társadalomlélektani támogatottsága volt.⁹⁷ Olyan politikai osztályra támaszkodott, amely a nemzeti sérelmek megítélésében egységes volt.

⁹³ Így például Prohászka Ottokár székesfehérvári megyéspüspök írásaiban vagy Tormay Cécile *Bujdosó* könyv című, az őszirózsás forradalomról és a Tanácsköztársaságról szóló, többször is kiadott naplóregényében.

⁹⁴ Ezzel kapcsolatban Bibó Istvánt szeretném idézni. Az, hogy az új Magyarország határait „ötletszerű, esetleges és hatalmi politikai alapokon vonták meg, megszerezte a magyaroknak azt a katasztrofális és félrevezető politikai tapasztalatot, hogy a történeti Magyarország felosztása nem valami szükségszerűség, hanem egészében valami esetleges és hatalmi tényezők által kiváltott szerencsétlenség, melyet a hatalmi tényezők megváltoztatásával és a szerencse jobbra fordultával éppen úgy vissza lehet csinálni. A magyarok húsz esztendőn keresztül etnikai sérelmeket és etnikai aspirációkat hangoztattak, minthogy valóban itt volt az a pont, ami a trianoni békeszerződést érthetatlenné és önmagával ellentmondóvá tette. Ugyanakkor azonban mégsem rajzolódt ki egy lehetséges és reális Magyarországnak a képe, hanem az aktuális és végsőleg el nem fogadható Magyarország maradt továbbra is szembeállítva az egykori, a nagy, a dicsőséges, a történelmi Magyarországgal, melynek vágyképét húsz éven keresztül tovább melengették. Adott pillanatban azután a hazaárulás ordító vádja nélkül senki sem merhette azt mondani, hogy a magyarok kevesebbel megelégszenek, mint a történeti Magyarország” (Bibó 1986: I. kötet 507).

⁹⁵ A teljes revízióra helyezték a hangsúlyt, nem a kompromisszumos megoldások lehetőségeire (például a többségükben magyarok által lakott területek visszaszerzésére).

⁹⁶ Ez a politika egy darabig sikeresnek is látszott: az 1938-as első bécsi döntés visszaadta a Felvidéket, 1939 márciusában a Magyar Honvédség bevonult Kárpátaljára. 1940-ben a román kormány ajánlatokat tett egyes területek visszaadására, de a magyar kormány elutasította ezeket, mert ragaszkodott a Székelyföld visszacsatolásához is (Juhász 1987). Ennek ekkor már politikai realitása volt. A második bécsi döntéssel 1940 augusztusában 43.492 négyzetkilométernyi területet csatoltak vissza Romániától Magyarországhoz, amelyen 1.344.000 magyar, 1.069.000 román és 47.000 német nemzetiségű lakos élt. Románia területén körülbelül 400.000 magyar maradt.

⁹⁷ A politikai osztály elutasította a dualizmus időszakában még erős nemzeti liberalizmust is, amelynek ekkor már csak a fővárosi értelmiség körében volt valamelyes támogatottsága, és amely képviselőjében csak néhány szabadelvű képviselő (például Vázsonyi Vilmos) tudott bejutni a parlamentbe.

Az új *nemzeti tematika* a történelmi, származási és kulturális szempontból együvé tartozó nemzet fogalmának megszilárdítására és kicsiszolására irányult. A tematika nagy szerepet játszott a Horthy-rendszer legitimálásában.⁹⁸ Vezetése az állam kezében összpontosult, és áthatotta a legkülönbözőbb társadalmi diskurzusokat. Épített a Trianon-ellenes közhangulatra és érzelmekre, összhangban volt a nemzetpolitikával. A kultúrpolitika és a politikai szocializáció modellje a nemzeti tematika közvetítésének szolgálatában állt.

b) Nemzetközpontú ideológiák

A két világháború közötti időszakban valamennyi szellemi-politikai irányzat igazságtalannak tartotta a trianoni békeszerződést, és szükségesnek látta revízióját.⁹⁹ A legfontosabb politikai cél a *revízió* volt.¹⁰⁰ A politikai elit a nemzeti kérdések aktualitásaira építette a revízió eszméjét. A nemzeti problematika minden politikai tényezőt foglalkoztatott, és szinte minden témában megkerülhetetlen volt. Összekapcsolták a társadalmi fejlődés, az oktatás, a modernizáció és a Nyugathoz való viszony kérdéseivel. A legerősebb legitim nemzeti konszenzusteremtő tényező az *irredentizmus* volt.

Mindegyik politikai irányzat definiálta viszonyát a megoldatlan nemzeti kérdésekhez, a szomszédos országokhoz és a Szovjetunióhoz, valamint Nyugat-Európához. Addig Magyarország egy európai nagyhatalom – az Osztrák-Magyar Monarchia – részeként, a Magyar Királyság jelentős területeivel rendelkezve számottevő tényezőnek tekintette magát az európai porondon. Trianon után egy vesztes, gazdasági, politikai és társadalomlélektani értelemben egyaránt kiszolgáltatott, ellenségekkel körülvett, kis országgá vált. A revízióra

⁹⁸ Kerényi Ádám hívta fel a figyelmet arra, hogy ez a társadalomlélektani legitimáció összekapcsolódott egy gazdasági legitimációval: a Bethlen-kormány sikeres konszolidációs programját az tette lehetővé, hogy a kormány nemzetközi kölcsönöket vett fel. Megjegyzését ezúton is köszönöm.

⁹⁹ „A sokk, amelyet az akkori magyar társadalom átélt, mai ésszel és érzelmekkel szinte elképzelhetetlen. Nem volt olyan társadalmi osztály, réteg vagy csoport, amely a trianoni határokból belenyugodott volna, s nem volt olyan politikai párt, amely ne követelte volna a revíziót” (Romsics 2001b).

¹⁰⁰ A többség mindent vissza akart kapni, írja Romsics, míg a rendszer baloldali ellenzéke megelégedett volna az etnikai jellegű revízióval (Romsics 2001a).

önerőből így nem volt semmi esély, csak a nagyhatalmak támogatásával. A nemzet új, etnikai alapú felfogása lehetővé tette, hogy a háborúban való részvételt és következményeit, a veszteségek okait a politikai osztály ne politikai folyamatokkal, koncepciókkal és döntésekkel magyarázza, hanem a külső és belső ellenség ármánykodásaival.

A politikai irányzatok között három szempontból voltak különbségek:

(a) *a történelmi és a társadalmi felelősség kérdésében* (milyennek látták az uralkodó osztály és a liberális politika felelősségét a nemzetet ért bajokért, a háborúért és a trianoni veszteségekért; az uralkodó osztály felelősségét a szociális bajokért, a parasztság helyzetéért, a mezőgazdaság és a birtokrendszer feudális szerkezetéért; hogy ítélték meg a zsidóság szerepét az urbanizációban, a gazdasági és a kulturális életben);

(b) *a „kiút” kérdésében* (milyen nemzetközi orientáció jellemezte őket; milyennek látták a munkásosztály, a parasztság szerepét a kívánatos változásokban; mennyire gondolkoztak sajátos nemzeti értékekben vagy „harmadik útban”; mennyire látták a kiutat a morális megújulásban) és

(c) *társadalomfilozófiájukban* (melyik társadalmi réteget tartották alapvetőnek; mivel magyarázták a társadalmi elmaradottságot; milyen volt a viszonyuk a szomszéd népekhez és államokhoz; a zsidókhoz és a Nyugathoz).

A szellemi élet abból a szempontból polarizálódott, hogy milyen prioritást tulajdonítottak a nemzeti problematikának. Egyesek ideológiájában a nemzeti problematika meghatározónak bizonyult, míg más esetekben (például a baloldali és a polgári radikális ideológiában) megőrizte relatív önállóságát a társadalmi kérdések mellett, vagy éppen alárendelődött nekik. Különbségek voltak abban is, hogy a politikai ideológiák milyen érvek alapján tartották szükségesnek a revíziót és milyen mértékben.¹⁰¹

¹⁰¹ Romsics szerint a teljes revízió mellett négyféle érvelés fogalmazódott meg. (1) A történelmi (és történelmi) érvek a magyarok elsőbbségét és meghatározó szerepét hangsúlyozták a Kárpát-medencében, mondván, hogy a honfoglalás idején más népek nem éltek itt számottevő mértékben. (2) A Szent István-i állameszmén alapuló érvek a mindenkor magyar nemzetfelfogás befogadó és toleráns jellegéből kiindulva a magyarok és a nem

A két világháború közötti időszakban két, a közgondolkozást markánsan befolyásoló *nemzetközpontú ideológia* is megfogalmazódott: előbb a keresztény nemzeti ideológia, majd a harmincas évekre ennek sajátos értelmiségi kritikája, a népiek ideológiája. Az állam a keresztény nemzeti ideológiát tette a magáévá.¹⁰²

Természetesen Magyarországon voltak hagyományai az *államközpontú ideológiáknak* is, amelyek fogalomrendszere értelemszerűen nem a nemzet kategóriája köré szerveződött. Ezeket az eszmerendszereket a baloldali (a szociáldemokrata és a kommunista), valamint a liberális vagy polgári radikális irányzatok képviselték. Az államközpontú ideológiák társadalmi támogatottsága a nemzetközpontúakénál sokkal kisebb volt. A kormányzó konzervatív nacionalista pártok között a társadalom erős állami kontrolljában való egyetértés és a politikai reformok elutasítása mellett a nemzetközpontú ideológiai keretek jelentették a kontinuitást. Vonyó József kutatásaiból tudjuk, hogy Gömbös Gyula miniszterelnöksége és pártjának, a Nemzeti Egység Pártjának kiépítése részben sikeres kísérlet volt a vezérelvű, totális, a párt, az állam és a nemzet egységét vizionáló szélsőjobboldali egységes magyar világnézet megteremtésére és elfogadtatására is (Vonyó 2001).¹⁰³

A Horthy-rendszer revansista politikája és a kollektív identitások befolyásolására törekvő politikai szocializációs stratégiája markáns külső és belső ellenségképeket rajzoló,

magyarok újjászerveződő föderatív államának szükségessége mellett érveltek. (3) A magyar kultúrfölényen alapuló érvek a kereszténység történelmi védelmét és a magyaroknak az európai civilizációban betöltött szerepét hangsúlyozták. (4) A térség földrajzi és gazdasági egységét és az itt élő népek egymásra utaltságát főként Teleki Pál hangsúlyozta (Romsics 1996: 327–344).

¹⁰² Horthy kormányzóvá választása előtt ezt mondta: „*Nem ismerünk többé pártokat! Az összetartást – ha másként nem lehet – rá kell kényszeríteni a nemzetre! Egy irányban haladunk valamennyien: a keresztény és a nemzeti irányban*” (idézi Unger 1976: 89).

¹⁰³ 1932-ig a Bethlen István által vezetett Egységes Párt képviselte a politikai részérdekek felett álló nemzeti érdekre hivatkozó, keresztény nemzeti ideológiát.

1932-ben Gömbös Gyula lett a miniszterelnök. Ő az „öncélú nemzeti államot” kívánta megteremteni, átformálva a nemzet lelkét. Gömbös pártja az addig kormányzó Egységes Pártból átalakult, jobbra tolódott, jó kétmillió tagos Nemzeti Egység Pártja volt. Ennek minden településen volt szervezete, és háttérintézményei a gazdasági, kulturális és társas élet különböző szegmenseit is lefedték. A párt minden baj forrását a nemzeti egység meggyengülésében látta. „*A terv, melynek megvalósítása megkezdődött, egy, az államhatalmat, annak intézményeit teljes egészében kisajátító és a társadalmat totálisan megszervező párt, arra építve egypártrendszerű vezéri állam megteremtése volt*” (Vonyó 2001: 28).

1938-ban a NEP egy részéből és az Egyesült Kereszténypártból alakult meg a Magyar Élet Pártja, amely megnyerte a 1939-es választásokat. A MÉP még radikálisabban adott hangot a nemzeti fenyegetettséggel szembeni politika szükségességének.

nemzeti sérelmeket értelmező, a magyarok és a nem magyarok, valamint Magyarország és a többi országok viszonyának eszmei koordinátáit kijelölő nemzetközpontú ideológiára: a *konzervatív keresztény nemzeti ideológiára* épült.

Még Horthy hatalomra jutása előtt, 1918. október 31. után sorra alakultak a fajvédő szervezetek.¹⁰⁴ Ezek a társadalom legkülönbözőbb rétegeire támaszkodtak.¹⁰⁵ Elsősorban a középrétegekre volt számottevő befolyásuk. A tagok vagy a szervezetekkel rokonszenvezők döntéshozókként, nyomásgyakorlókként és mintaközvetítőkként játszottak szerepet a keresztény nemzeti ideológia és a politika közötti kapcsolatok megalapozásában.¹⁰⁶

A „keresztény kurzus” ideológiai alapvetője 1919-től Prohászka Ottokár püspök volt, aki írásaival és hitszónokként is sokakra volt hatással.¹⁰⁷ Prohászkanak jelentős szerepe volt mind abban, hogy az antiszemitizmus az állami politika részévé vált, mind pedig abban, hogy az antiszemitizmus a közgondolkodásban a társadalmi és politikai jelenségek könnyen

¹⁰⁴ A szervezetek között sok eszmei hasonlóság volt a történelemről, magyarságról, politikai múltról és jövőről való gondolkozásban. A békeszerződés után alakultak meg az első irredenta szervezetek és az antiszemita, fajvédő, saját meghatározásuk szerint „keresztény nemzeti társadalmi önvédelmi szervezetek”, amelyek az elveszített területek visszaszerzését is céljuknak tekintették.

Mivel az egyesületek nem folytathattak politikai tevékenységet, gyakran titkos egyesületek fedőszervei voltak. Az 1919-ben alakult Etelközi Szövetség (EX) fedőszerve a Magyar Tudományos Fajvédő Egyesület volt, a Kettőskereszt Vérszövetségé a Magyar Nemzeti Múltunk Kulturális Egyesület. A katonai elit legfontosabb legális egyesülete az 1919 elején megalakult MOVE (Magyar Országos Véderő Egyesület) volt; vezetői azonosak voltak az EX vezetőivel. Az alapítók között volt Gömbös Gyula is. 1919 januárjában alakult meg az ÉME (Ébredő Magyarok Egyesülete), amelynek a legnagyobb volt a tömegbázisa. Ez az antiszemita szervezet különösen 1923-ig hallatta a hangját a parlamentben és a sajtóban, de részt vett merényletekben, véres akciókban és utcai összecsapásokban is. Vezetői között volt Héjjas Iván, Prónay Pál, majd 1923-tól Eckhardt Tibor. Az ÉME a kormány beleegyezésével titkos „nemzetvédelmi csoportokat” hozott létre, amelyek együttműködtek a Kettőskereszt Vérszövetséggel. A bethleni konszolidáció és Klebelsberg belügyminiszter ÉME-ellenes erőfeszítései a szervezetet 1923-tól politikai módszerei konszolidálására készítették, majd kiszorították a hatalomból (Zinner 1979: 564–567).

¹⁰⁵ Az ÉME a társadalom egészét próbálta megszervezni, a Magyar Nemzeti Szövetség a magyarság egészét. A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége a nőket, a Magyar Tudományos Fajvédő Egyesület a kereszténységet és a „fajmagyarságot”, a Magyar Leventék Országos Szövetsége és a Magyar Jövő Szövetség a magyar ifjúságot tekintette bázisának. A fajvédő egyetemisták bajtársi szövetségekre tömörültek. Zsidóverő akcióiról és a *numerus nullus* követeléséről volt ismert a Turul Szövetség. Említésre érdemes még a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete, a Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesülete, a katonatiszteket tömörítő MOVE, a Fehérház Bajtársi Egyesület, az áldozatok hozzátartozóit és munkásokat tömörítő Magyar Bolsevistaellenes Liga, az Erdélyi Székely és Magyar Munkások Gábor Áron Szövetsége (Zinner 1979: 569–570).

¹⁰⁶ Ezt valószínűsíti Zinner Tibor elemzése a legjelentősebb szervezet, az Ébredő Magyarok Egyesülete 204 csoportot irányító vezetőségének 1921-es összetételéről. A vezetőséget elsősorban köztisztviselők (a vezetőség egyharmada), a felső- és középosztályhoz tartozók (egyházi személyek, szabadfoglalkozású értelmiségiek) alkották. 26 nemzetgyűlési képviselő is volt közöttük. Bethlen István „*miniszteriális állásban levő, magas jogi pozícióban dolgozó személyiségeket küldött az ÉME-be*” (Zinner 1979: 570).

¹⁰⁷ Hatására jellemző, hogy 1927-ben bekövetkezett halála után sorra alakultak a Prohászka-körök (Ungváry 2001: 77).

fogyasztható értelmezési sémáival bővült. A keresztény nemzeti ideológia jegyében tevékenykedtek a pártok is.¹⁰⁸ A keresztény nemzeti ideológia abból indult ki, hogy a trianoni határok ideiglenesnek tekinthetők; a cél az elcsatolt területek visszaszerzése. A rendszer hivatalos ideológiájaként nem annyira a szociális és a strukturális, mint inkább a gazdasági és a kulturális bajokra reflektált.

A keresztény nemzeti ideológiát a következők jellemezték:

(a) Az államnemzet és a kultúrnemzet fogalma közötti nyitottság, amely a dualizmus időszakát jellemezte, megszűnt. A magyar nemzet politikai fogalma a kulturálisan, nyelvileg és történelmileg összetartozó embereket jelentette.

(b) A „magyar” fogalmába hangsúlyosan beemelődtek egyrészt a származásra, másrészt a magatartásra, minőségre, érzelmekre, tudatra, szellemiségre, nehezen definiálható előfeltevésekre utaló kritériumok. Ebben meghatározó szerepet játszott több, különböző irányvonalat jelző értelmiségi, mindenekelőtt Szekfű Gyula történész¹⁰⁹, Prohászka Ottokár katolikus és Ravasz László református püspök¹¹⁰, az írók közül pedig Szabó Dezső¹¹¹, Németh László¹¹² és Féja Géza.

¹⁰⁸ A Magyar Nemzeti Függetlenségi (Fajvédő) Pártot 1924 októberében alakították meg az Egységes Pártból kilépő fajvédő nemzetgyűlési képviselők.

¹⁰⁹ A nemzetet elsősorban történelmi közösségként felfogó Szekfű Gyula 1920-ban megjelent és rögtön népszerűvé vált *Három nemzedék* című könyvével jelentős mértékben hozzájárult az antiszemitizmus megerősödéséhez és a hatalomra került politikai elit ideológiájának alakításához. Szekfű a nemzeti problémákat és a világháborúval, a forradalmakkal és a területvesztésekkel kiteljesedett válsághoz – ahogy ő fogalmazott: a „nemzeti katasztrófához” – vezető folyamat okait értelmezve aránytalannak látta a zsidóság részvételét a polgárosodásban, a zsidóság asszimilációjának hatásait pedig károsnak. Az ő kategóriája a „rosszul asszimilált” galíciai zsidó, szemben az őshonos zsidókkal.

¹¹⁰ A magyarságról sokat publikáló, a modernitással szemben álló Ravasz László a nemzet bűneinek következményeként fogta fel a trianoni traumát. Nemzetet „nem alkotmányos alapon álló politikai közösséget, hanem a politizáló elit által vezetett társadalmi osztályokat értett, akik keresztény gyülekezetként alkotnak közösséget” (Tóth-Matolcsi 2005: 156).

¹¹¹ Szabó Dezső *Az elsodort falu* című, 1919-ben megjelent, nagy sikerű regénye az író harmadik utas elképzeléseinek jegyében született. A regény antikapitalista történelmi tabló, egyszerre zsidó- és németellenes. A magyarság védelmét a paraszti világ feudális rendjének visszaállításában látja.

¹¹² A nemzetet nemcsak történelmi, hanem etnikai, kulturális és magatartási közösségként is felfogó Németh László ugyancsak sokat foglalkozott az asszimiláció kérdéseivel. Értelmiségtipológiájának három kategóriája: a „mélymagyar”, a „hígmagyar”, illetve a „jötmagyar” a *Kisebbségben* című, nagy visszhangot kiváltó, 1939-ben megjelent röpirata nyomán vált ismertté. A szöveg a megelőző másfél évszázad szellemi életét értelmezi. A „mélymagyarok” vannak igazán tisztában a magyarság problémáival. A „hígmagyarok” az asszimilált idegenek, akik nem értékeket, hanem szellemi árukat állítottak elő, és mintaadókká válva fokozatosan kisebbségbe

(c) Az ideológia lényegéhez hozzátartozott a faji, kulturális és gazdasági indíttatású antiszemitizmus, amely a zsidóság bűnbakként való megjelenítésében is kifejeződött. A konzervatív keresztény nemzeti ideológiát valló hatalom a zsidóságot mint belső és mint külső ellenséget is felelősnek látta a nemzeti tragédiák bekövetkeztében, és egyre tágitotta az antiszemitizmus legitim kereteit. 1920-tól a társadalom legszélesebb köreiben legitimálódott az antiszemita beszédmód és a hétköznapi antiszemitizmus, amelyre aztán jelentősebb társadalmi ellenállás nélkül építhettek 1938-tól az egymást követő zsidótörvények.

(d) A keresztény nemzeti ideológia fő társadalmi bázisát a „keresztény úri középosztály” képezte. A vele azonosulók a nemesi származású vagy a nemességhez értékrendje és mentalitása révén kötődő keresztény magyar középosztályt tartották a nemzet meghatározó rétegének. A magyar történelemben mindenekelőtt a magyar nemesség történelmét látták.

(e) Az ideológia nem a magyar politikával, hanem külső és belső felelősök magyarellenes tevékenységével magyarázta a háborús veszteségeket, a forradalmakat és a trianoni békeszerződést. *Külső felelősöknek* a trianoni döntést meghozó nagyhatalmokat, *belső felelősöknek* a „nemzetietlen”, azaz zsidó tőkét tartotta. *Külső ellenségnek* a szomszédos országokat, *belső ellenségnek* egyrészt a nemzeti értékek megőrzését veszélyeztető, kozmopolita vagy szocialista zsidókat, másrészt mindenkit, akik nem nemzetközpontú eszméi irányzatokkal azonosultak, különösen pedig a kommunistákat. Az antiszemitizmus a nemzeti érzelmek és a hazafias magatartás része lett.

(f) Bár a keresztény nemzeti ideológia követői Trianon miatt csalódtak a Nyugatban, fenntartották a nyugati (olasz, majd német) orientációt. Ebben gazdasági, kulturális, politikai és ideológiai tényezők egyaránt szerepet játszottak. Az ország *nehéz gazdasági helyzetben* volt. A korábbi gazdasági struktúra a területvesztésekkel felbomlott, az 1929–33-as gazdasági

szorították a nemzet életének irányításából a „mélymagyarokat”, illetve a nemzetalkotó magyarságot. A betelepülő „jötmagyarok” az így keletkezett ürbe nyomultak be, és felélték a lehetőségeket – mondja Németh.

világválság pedig tovább súlyosbította a helyzetet (bár 1928-ban a magyar gazdaság teljesítménye relatíve közelebb volt Nyugat-Európa gazdasági teljesítményéhez, mint 1914-ben). A *történelmi hagyományoknak* megfelelően Magyarországot nemcsak a nyugati kereszténység részének, hanem a védőbástyájának is tekintették. A *politikai érdekek* is azt diktálták, hogy a revízió nemzetközi támogatását nyugati orientációval lehet elérni. A nyugati orientáció mellett *szovjetellenes ideológiai megfontolások* is szóltak, amelyek egyaránt táplálkoztak a Tanácsköztársaság idején szerzett tapasztalatokból és „az ellenségeim ellenségei a barátaim” logikájából.

A másik nemzetközpontú ideológia, a *népi írók ideológiája* rendszerkritikai szándékokból született. Háttérében a húszas évek végére kibontakozó falukutató mozgalom és a szociográfiai irodalom tapasztalatai álltak. Alapvetően plebejus és antikapitalista opponálása volt ez a keresztény nemzeti ideológia társadalomképének. A harmincas években színre lépő népi írókra nagy hatással voltak a szellemi elődjüknek tartott Szabó Dezső nézetei, aki a parasztságban látta azt az őserőt, amelyre a magyarságnak megújulásához támaszkodnia kell, továbbá Szekfű Gyula történelmi hanyatlásértelmezései, valamint Karácsony Sándor írásai, pedagógiai és gyakorlati tevékenysége.¹¹³

A magukat népieknek tartó, nagy szociális érzékenységgel rendelkező írók, szociográfusok, történészek, újságírók egyfajta küldetéstudattól hajtva fogalmazták meg a nemzettel és a társadalmi reformokkal kapcsolatos elképzeléseiket írásaikban. A népi írók Horthy-rendszerhez fűződő viszonya a tulajdonviszonyokkal és a parasztság helyzetével való elégedetlenségükön alapult. A parasztságot tartották nemzetfenntartó erőnek; a parasztság hiteles képviselőinek pedig a parasztsághoz vagy származásilag, vagy gondolatilag, de mindenképpen érzelmileg kötődő „népi értelmiségieket”. A történelmet nem annyira a magyar

¹¹³ Karácsony Sándor világképének középpontjában a hagyomány és a fejlődés viszonya állt. Egy sajátos „magyar észjárás” és „magyar világnézet” létezését feltételezte. Az egyéni, a helyi és társadalmi autonómiákon nyugvó, mellérendelések társadalmi kapcsolatokat tartotta szükségesnek, az „idegen minták szervetlen jelenléte” helyett pedig a Nyugat értékeinek asszimilálását (Tóth P. P. 1991: 55).

nemesség, mint inkább a magyar nép történetének látták. A „nép” fogalma egyszerre volt szociológiai, politikai és ideológiai fogalom.¹¹⁴ Ráirányították a figyelmet a cselédek, napszámosok, zsellérek nyomorúságos életkörülményeire és kiszolgáltatottságára, valamint a feudális birtokszerkezet elavultságára. A közügyek iránt érdeklődő olvasók számára pontos képet nyújtottak a parasztság tényleges helyzetéről.¹¹⁵ Szociográfiáik hozzájárultak ahhoz, hogy az olvasók nemzetről való gondolkodásában a parasztság foglalja el a fő helyet. Ugyanakkor a népi írók mozgalma a rendies, az agrárreformot elodázó társadalmi gyakorlatot nem tudta megváltoztatni.

A népiek meghatározó részesei voltak *a nemzeti alkatról* folytatott diskurzusoknak. A korszak jobb- és baloldali társadalmi reformkoncepcióinak megfelelően az ő társadalomképük is markáns ellenségkép köré szerveződött. Ideológiájukban sajátosan egyesültek a baloldali ideológiákra jellemző osztály- és a jobboldaliakra jellemző származási jegyek: a pánszláv veszély jól megfért a pángermán veszéllyel. A polgárság meghatározó részét alkotó zsidó és kisebb részben német származású polgárságban egyaránt veszélyt láttak. A nagyvárosi, polgári kultúrával szembeállították a paraszti kultúrát. Többségük antiszemitizmusát kizsákmányolás- és polgárellenességük, a liberalizmussal szembeni ellenérzésük és a parasztsághoz való kötődésük táplálta: a zsidóságot a polgársághoz, a kizsákmányoló rétegekhez, a kozmopolita kultúrához és a liberalizmushoz kötötték. De hozzájárult antiszemitizmusukhoz etnikai alapú nemzetfelfogásuk, valamint a magyar népről és kultúráról alkotott képük is. A modernizáció problémáit és a szociális feszültségeket egy sajátos

¹¹⁴ A mozgalom kiváltója a „szegényparasztság még kelet-európai összehasonlításban is példátlan mértékű anyagi és szellemi nyomorúsága volt” – olvashatjuk Bibó István Borbándi Gyulának írott levelében. A „nép” kelet-európai fogalma „az alsóbb, többé-kevésbé elnyomott vagy kizsákmányolt, de politikai hatalomra hivatott osztályokon és embertömegeken felül jelent valami nemzetileg jellegzeteset, etnikait, nyelvit (...), és jelenti mindig azt a felfogást, hogy a többé-kevésbé megbomlott politikai keretek helyreállításában az etnikai jellegzetességeket hordozó néptömegeknek – tehát elsősorban a parasztságnak – különleges jelentősége van. Ezt a mellékértelmet a nyugat-európai nyelvekben a *peuple* szó nem hordozza. Viszont hordozza ezt a „nép” szó mind az erősen baloldali jellegű kelet-európai mozgalmakban, mind pedig a szélsőjobboldali jellegű német mozgalmakban” (Bibó 1986: III. 297).

¹¹⁵ 1936–38-ban nagy jelentőségű szociográfiák sora jelent meg (Illyés Gyula: *Puszták népe*; Fėja Géza *Viharsarok: az alsó Tiszavidék földje és népe* című szociográfiáját háromszor adták ki; Szabó Zoltán *Tardi helyzet és Cifra nyomorúság: a Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe* című szociográfiája; Kovács Imre *Néma forradalomja*; Erdei Ferenc *Futóhomokja és Parasztokja*).

„magyar modell”, a „harmadik út” megtalálásával kívánták megoldani. Úgy gondolták, hogy a „harmadik út” szerint egyúttal egy új, a népi kultúrában gyökerező, államilag támogatott magyar nemzeti középosztály kialakulását és megerősödését is eredményezte volna.

A népi írók értelmiségi mozgalmából sokan sokfelé indultak el.¹¹⁶ A mozgalomban több árnyalat volt egymás mellett. Az árnyalatok a kommunista szimpatizánsoktól (Darvas József) és a szocialisztikus elképzelések felé hajlóktól (Erdei Ferenc, Szabó Zoltán, Veres Péter) a harmadik utasokon (Németh László) át a szélsőjobb felé hajlókig (Kodolányi János, Erdélyi József, Féja Géza, Sinka István) terjedtek. Szociográfiáik, regényeik, verseik, publicisztikáik jelentősen befolyásolták értelmiségi olvasóközönségük társadalomképét, nemzetfelfogását és a zsidósághoz való viszonyát. Szerepük volt a faji alapú szociálpolitika eszméjének politikai és közgondolkodásbeli megalapozásában (Ungváry 2001). Társadalomkritikai attitűdjük ellenére is egyfajta szakmai, írástudói támogatást nyújtottak írásaikkal, gondolataikkal, diskurzusaikkal az államilag vezetett nemzeti tematikához és az antiszemitizmus társadalomlélektani legitimitásához.

Mind a keresztény nemzeti, mind pedig a népi ideológia a kultúrnemzet-koncepció kifejtése volt, ha más-más elemekkel és hangsúlyokkal is. Mindkettő egyaránt nyitott volt az antiszemitizmus irányában. Ami Európához és a Nyugathoz való viszonyt illeti, paradox módon a keresztény nemzeti ideológia minden konzervativizmusa ellenére is egyfajta „nyugati orientációt” képviselt, míg a népiek antifeudalizmusuk és szociális érzékenységük ellenére is a Nyugattól való divergencia jegyében értelmezték a magyar kultúrát és az ország helyét Európában.

A népiek konstruálták meg ideológiai ellenlábasukként és definiálták azt az értelmiségi csoportot, az „urbánusokat”, amelynek éppen azt vetették a szemére, hogy

¹¹⁶ A legmesszebbre Bibó jutott: elválasztotta egymástól a paraszti kultúrát és a nemzeti jelleget, és a nemzetet politikai közösségként, a közös vállalkozásra egyesült polgárok együtteseként fogta fel. Nem nemzeti sajátosságokat vizsgált, hanem magatartásformákat és értékelési mintákat. Nemzetfelfogásában meghaladta a nemzetkarakterológia kereteit és „*az alkat-diskurzus kérdésfelvetéseit*” (Tóth-Matolcsi 2005: 160–162).

modernizációs koncepciójuk a nyugat-európai modell követésén alapul, eszmerendszerük nem a nemzet és a nemzeti sorskérdések körül szerveződik, maguk pedig érzelmeikben és kultúrájukban nem eléggé magyarok. A népies-urbánus megosztottságként számon tartott (és a pártállami időszakban tovább élő, majd a rendszerváltás után is feléledő) értelmiségi polarizációban fogalmazódott meg a nem magyar származású, nem „népben-nemzetben” gondolkodó, baloldali vagy liberális és rendszerint zsidó származású „urbánusok” képe, amely majd a nyolcvanas évek végén a „népi gondolat” újra felbukkanásával együtt reinkarnálódik Magyarországon.

c) A nemzeti tematika az államhatalom szolgálatában

A két világháború között értelmiségi közreműködéssel megfogalmazódott két nemzetközpontú ideológia – a keresztény nemzeti ideológia, majd a népiek ideológiája – közül az államilag vezetett nemzeti tematika a keresztény nemzeti ideológián alapult. Ennek a tematikának a közvetítésében a politikai szocializáció egész intézményrendszere közreműködött, míg a népi írók nemzettel kapcsolatos elképzelései inkább egyfajta alternatív értelmiségi kultúraként voltak jelen az eszmék piacán.

A Horthy-korszak társadalompolitikájának története a nemzeti tematika története is. A társadalompolitika alapvetően a trianoni trauma meglovagolására és egyfajta fájdalomkultusszá való alakítására épült, nem a feldolgozására és a társadalmi terápiák kidolgozására.¹¹⁷ Ezzel a rendszer a saját külpolitikai mozgásterét is gúzsba kötötte. Leszűkítette a területvesztések orvoslásának lehetőségeit és a számításba jöhető partnerek körét a bécsi döntéseket meghozó tengelyhatalmakra.

A nemzeti tematika központi eleme a politikai revízió eszméje volt. A kurzus folyamatosan fenntartotta a revízió eszméjét („*Csonka Magyarország nem ország, egész*

¹¹⁷ A társadalmi terápia szándéka csak Klebelsberg Kunó kultúrpolitikai elképzeléseiben bukkant fel.

Magyarország mennyország”; „*Magyarország nem volt, hanem lesz*”; „*Lesz magyar feltámadás!*”) és az egy haza–egy állam gondolatát („*Hiszek egy Istenben, hiszek egy hazában, Hiszek Magyarország feltámadásában*”). Ezt nemcsak a hatalom kiváltságos helyzete tette lehetővé, hanem az a társadalmi támogatás is, amelyet nemzetfelfogása élvezett (Zeidler 2001).

A politikai élet egészét egy *stratégiai cél* (az elveszett területek visszaszerzése) és egy ettől elválaszthatatlan *politikai pszichózis* határozta meg. A rendszer politikai kohézióját a békeszerződés revíziójának reménye és célja biztosította. A politikai pszichózist a frusztrált nemzettudat, a fenyegetettség és a bekerítettség érzése alkotta: félelem az egyszer már hatalomra került kommunizmus feltámadásától és az egykori magyar területeket birtokló utódállamok megerősödésétől. Az elvesztett területek visszaszerzésének vágyával és a sajátos politikai pszichózissal magyarázhatjuk a hatalom „bebetonozására” irányuló törekvéseket, a keresztény egyházakkal való erős szövetséget és a markáns identitáspolitikát.

(a) *A hatalom „bebetonozása”*. A rendszer korlátozott politikai legitimitásán a politikai elit nem a politikai jogok kiszélesítésével akart változtatni, hanem társadalompolitikai és identitáspolitikai eszközökkel. A választójog sajátos felfogásából következően a parlamentáris rendszer nem demokratizálódott és nem liberalizálódott.¹¹⁸ A választójogot a parlamenti váltógazdaság hiánya,¹¹⁹ az általános választójog elutasítása, valamint a nyílt szavazás fennmaradása¹²⁰ korlátozta. A világháború, a forradalmak és a

¹¹⁸ Bethlen miniszterelnök a választójogot nem állampolgári jognak tekintette, hanem olyan közfunkciónak, „melyet az állam mintegy kegyet gyakorolva enged át polgárai számára” (Gyáni 2004: 384).

¹¹⁹ A kisgazdapárt a kormányzópárttal 1920-ban 92%-os többséget szerzett. 1922-ben a kormányzó Egységes Párt már egyedül szerezte meg a hatalmat, és 1931-ig hatalmon maradt (1935-ben a Nemzeti Egységpárt, 1939-ben a Magyar Élet Pártja nyerte a választásokat). A parlamenti ellenzéket 1939-ig a baloldali Kisgazdapárt és Szociáldemokrata Párt, valamint a liberális és demokrata pártok alkották; a rendszerből a szélsőbal és a szélsőjobb ki volt zárva. Ezért aztán a választások nem a hatalom megszerzéséről, hanem a képviselők számáról szóltak; a pártrendszer sokszínűsége ellenére sem volt mód parlamenti váltógazdaságra.

Hubai a következő pártcsaládokat különbözteti meg: (1) szélsőjobb pártok (fajvédők, nyilasok, nemzetiszocialisták), (2) konzervatív nacionalista pártok, (3) a politikai katolicizmust programszerűen képviselő keresztény pártok, (4) agrárpártok, (5) liberális és/vagy kispolgári alakulatok (nemzeti demokraták, szabadelvűek, októbristák) és (6) a munkáspártok (szociáldemokraták és kommunisták) (Hubai 2002: 89–106).

¹²⁰ 1922-ben a Klebelsberg-féle rendelet a választójogot négy elemi iskolai osztályhoz, tízéves magyar állampolgársághoz, kétéves egy helyben lakáshoz, a férfiaknál a 24., a nőknél a 30. év betöltéséhez kötötte. A

területvesztések után politikailag felértékelődött a nemzeti egység fenntartásának szükségessége.

(b) Szövetség a keresztény egyházakkal. A korlátozott politikai legitimitás erős szövetségeseket igényelt. Az állam legfőbb szövetségesei a keresztény egyházak voltak. Horthy azt várta tőlük, hogy működjenek közre „a nemzet lelki helyreállításában” és a rendszer stabilizálásában. Kormányzóvá választása után rögtön kifejezte, hogy a haza újjáépítése egyedül valláserkölcsi alapon lehetséges. Első intézkedései közé tartozott azoknak a törvényeknek a visszavonása, amelyek az állam és az egyház szétválasztására és az egyházak vagyonának kisajátítására irányultak a forradalmak idején. Annak ellenére szoros volt az állam és a katolikus egyház között a szövetség, hogy a katolikus egyház alapvetően royalista volt, és a református Horthy volt az, aki megakadályozta a Habsburg restaurációt. Az együttműködés mellett szólt az is, hogy az egyházak rendelkeztek azokkal az intézményekkel, eszközökkel és technikákkal, amelyek a hatalom ideológiájának elfogadtatásához, társadalomlélektani legitimációjának biztosításához szükségesek.

Az egyházak pozíciói erősebbek voltak, mint a dualizmus korának liberális politikai rendszerében. Számos egyházi személyiség vett részt a politikai életben. Főpapjaik ott ültek a parlament második kamarájában, papjaik a választásokon bejutottak a nemzetgyűlésbe. A rendszer restaurálásának kezdetén (1920–1922 között) huszonhét egyházi személy volt a nemzetgyűlésben, az utolsó időszakban (1939–1944 között) húsz. A meghatározó egyházi személyiségek (különösen Prohászka Ottokár katolikus püspök és Ravasz László református püspök) élénk közéleti szereplései és publikációi egyfajta értelmiségi legitimációját jelentették a rendszernek. A keresztény egyházak számára a hívekkel való közvetlen kapcsolatok és a politikai részvétel mellett saját iskolarendszerük, kulturális és szociális

mandátumok többségét egyéni választókerületekben lehetett megszerezni, nyílt szavazással. Budapesten és környékén listás, titkos, kötelező szavazással is be lehetett juttatni képviselőket a nemzetgyűlésbe. 1926-ban már további 12 városban volt listás, titkos, kötelező szavazás; az egyéni kerületekben megmaradt a nyílt szavazás.

A választás 1938-ban vált megint általánossá, titkossá és kötelezővé, amelyet 6 elemi iskolai osztályhoz és 30 éves korhatárhoz (a listás kerületekben a férfiak esetében 26 évhez) kötöttek.

intézményhálózatuk, szervezeteik rendszere is lehetőséget kínált híveik identitásának alakítására.

(c) *A keresztény nemzeti ideológiában gyökerező identitáspolitikai.* A korlátozott legitimitás erősítette a hatalomgyakorlás nemzet általi legitimálásának igényét.¹²¹ A rendszer erőteljesen törekedett arra, hogy a társadalommal elfogadtassa magát, és hogy a revízió sikere érdekében a nemzeti egységet fenntartsa. A politikai diskurzusokat a nemzeti tematika dominálta, kiépült a tematikát multiplikáló társadalmi bázis. A nemzettel kapcsolatos politikai üzeneteket jól működő közvetítő rendszer juttatta el a célközönségükhöz. A rendszer iránti politikai lojalitás alapvetően a nemzeti tematikával folyamatosan megcélzott és megérintett nemzeti identitásban gyökerezett.¹²²

A keresztény nemzeti ideológiában gyökerező nemzeti tematika orientációs tengely volt a politikai térben. A társadalompolitika és a nemzeti kérdésekkel kapcsolatos jogalkotás egésze (beleértve ebbe a zsidótörvényeket is) a társadalmi gyakorlat szintjén nyomatékossította a politikai diskurzusok tematizációit.¹²³ A törvények szentesítették a társadalom különböző származású tagjainak egyenlőtlenségét, indoklásukban támaszkodtak a keresztény nemzeti ideológia téziseire, és hivatkoztak a „nemzeti közvéleményre”.¹²⁴ A kultúr-, az oktatás- és az

¹²¹ A választójogosultak aránya 20% és 40% között változott, úgy, hogy „*az idő előrehaladtával inkább csökkent, mint emelkedett*” (Gyáni 2004: 382).

¹²² Horthy 1919. november 16-i, Budapestre való bevonulása előtt kiáltványt intézett a budapestiekhez. Ebben ez olvasható: „*Aki jó magyar, örömmel fogad bennünket*” (idézi Vörös 2000).

¹²³ A zsidótörvények jogilag szentesítették az antiszemitizmust. A *numerus clausus* törvény (1920) az egyetemeken tanulók összetételét a felekezetek, illetve népcsoportok arányában határozta meg. Az első (még vallási alapú) zsidótörvény (1938) 20%-ban maximálta az izraelita vallásúak arányát az üzleti és kereskedelmi alkalmazottak, valamint a szabad értelmiségi pályákon lévők körében. A második (már faji alapú) zsidótörvény (1939) a zsidók maximális arányát az iparban és a kereskedelemben 12%-ban, az értelmiségi pályákon 6%-ban, az állami alkalmazottak körében pedig 0%-ban határozta meg. Az számított zsidónak, akinek legalább egyik szülője vagy két nagyszülője izraelita vallású volt. A harmadik zsidótörvény (1941) megtiltotta a zsidók és nem zsidók házasságkötését és a házasságon kívüli nemi kapcsolatot; a negyedik (1942) pedig azt, hogy a zsidóknak földtulajdonuk vagy mezőgazdasági ingatlanjuk legyen. Az 1944 márciusi német megszállás után a zsidókat gettókba gyűjtötték, és május 15-től megkezdtek deportálásukat; a nyilas hatalomátvétel, 1944 október 19-e után pedig a budapesti zsidók egy részének helyben történő megsemmisítését. A visszacsatolt területekkel megnagyobbodott Magyarországon az 1941-es népszámlálás szerint 825.000 zsidó élt.

¹²⁴ Az 1938-as első zsidótörvény indoklásában tényként kezel a zsidóknak tulajdonított érzéseket, identitáselemeket: „*Az egyensúlynak megbontását, amelyet a zsidóságnak az egyes gazdasági foglalkozásokban való aránytalan elhelyezkedése jelentett, még inkább jelentőssé tette az a körülmény, hogy a lakosságnak ez a rétege jelentős többségében nem érezte át a nemzet történeti hagyományait, ezek reá nézve nem jelentették ugyanazt az értéket, mint a lakosságnak többi, különösen autochton rétegeire.*” Az indoklás tényként kezel

ifjúságpolitika pedig arra törekedett, hogy biztosítsa a rendszer nemzetfogalma és ideológiája, illetve az ezzel összhangban lévő társadalmpolitika elfogadását, ezzel elősegítve társadalomlélektani legitimitációját. A nemzeti tematika közvetítésében az iskolai nevelés, az egyházak, a kulturális élet és a társadalmi szervezetek játszották ugyan a fő szerepet, de a tematika az ünnepi és a hétköznapi *társadalmi környezetet* áthatotta. Kifejeződött az állami jelképrendszerben, társadalmi mozgalmak szerveződtek közvetítésére, és testet öltött a hétköznapi és ünnepi tárgyak egy részének üzeneteiben.

Jelképek, szimbólumok. A hatalom elsősorban a dicsőséges régmúlt jellegzetes szimbólumaival igyekezett magát megjelölni, a kontinuitást hangsúlyozni és saját, nemesi ihletésű nemzetképét közvetíteni. Ezt fejezték ki a Horthy reprezentatív szerepléseit kísérő katonás vonások (Horthy bevonulása 1919. november 16-án altengernagyi ruhában, fehér lovon Budapestre¹²⁵, majd bevonulásai a visszacsatolt területekre; az állami parádék külsőségei; a kard szimbolikus használata stb.), az állami protokollban megőrzött nemesi hagyományok (a díszmagyar ruha viselete), a megszólítások hierarchiájának szigorú továbbélése, a vitézi rend megalapítása. A Horthy által 1920-ban alapított, beszédes elnevezésű vitézi rend a vármegyei vitézi székekkel és élükön a kapitánnyal, a vitézzé avatás szertartásaival, a vezetéknév előtt viselhető „vitéz” címmel és a vármegyei vitézi bandériumokkal egyszerre utalt a mintául szolgáló rendi világra, a katonai és a nemesi rend hierarchikus viszonyaira és a hatalmat gyakorló elit feudalisztikus társadalomképére. A nemzet mitizálásának részét képezte a „magyar” vidék és az „idegen” főváros szembeállítás is. Különösen a Horthy hatalomra jutása utáni első évekre volt jellemző a „bűnös főváros”

vélelmezett felfogásbeli különbségeket is: „Tény az, hogy a hazánkban lakó zsidó népesség nagyobb része és az ország lakosságának többi tömegei között felfogásbeli ellentét van, amely megnyilvánulásaiban áthat a kulturális és politikai élet legtöbb területére, és amelyet csak még jobban kiélez a kereseti viszonyoknak a zsidóság javára történt szembeűnő eltolódása.”

¹²⁵ Figyelemre méltó, hogy Horthy sokat idézett szavai, amelyeket ekkor, lóhátról intézett Budapest polgármesteréhez: „Szerettük és becértük ezt a Budapestet, a mely az utolsó években a magyar nemzet megrontója lett. Tetemre hívom itt a Duna partján a magyar fővárost” a középkori igazságszolgáltatásra utaló képpel fejezik ki a „bűnös városhoz” való viszonyulását (idézi Vörös 2000).

képének erősítése az „ártatlan nemzet” ellenében.¹²⁶ Az állam a formákkal is törekedett a magyar történelem legrégebbi időszakára visszavetített nemzeti nagyság mítoszának őrzésére (Horthy különvonatát Turánnak hívták – ezen érkezett a húszas években a vitézi avatásokra). A csepeli Weiss Manfréd Művekben gyártott magyar tankokat Toldinak, Csabának, Nimródnek, Tasnak és Turánnak keresztelték (Poór 1980: 152–165). Az ejtőernyősök számára itt gyártott katonai kerékpár típusnak ugyancsak Turán volt a neve.¹²⁷ A győri Rába saját fejlesztésű tankját is Turánnak hívták, saját fejlesztésű autóját pedig Botondnak (Bartha 2008: 233).

Irredenta mozgalom. Az állam és az egyházak együttműködése talán a trianoni békeszerződés revízióját követelő irredenta mozgalomban fejeződött ki a legerőteljesebben. A mozgalom társadalmi mozgalomnak indult.¹²⁸ Mivel a kormány politikai mozgástere az elcsatolt területek visszakövetelésében szűk volt, támogatásával különböző egyesületek vállalták fel, hogy hangot adjanak a békeszerződés elleni tiltakozásnak és a területi revízió követelésének. A mozgalom a társadalmi élet egészét átfogta. Az irredentizmus két évtizeden át sajátos fájdalomkultusz kerete volt. A mozgalom állami támogatása, gondolati sémáinak, himnuszának, jelképeinek, jelmondatának állami és egyházi segítséggel történő elterjesztése és az iskolai szocializációba való beemelése biztosította, hogy az irredentizmus elemei beépüljenek a magyar nemzeti kánonba.¹²⁹

¹²⁶ „A vidék nem ok nélkül neheztelt a fővárosra. Minden rossz innen indult ki” – mondta Horthy a Nemzeti Hadsereg fővezéréként Budapestre való bevonulása előtt az *Estnek* adott interjújában, 1919. november 8-án. November 16-án pedig, bevonulásakor a polgármester megbékélést kereső beszédére válaszolva azt mondta, hogy „ez a város megtagadta ezeréves múltját, ez a város sárba tiporta a nemzet koronáját, sárba tiporta a nemzet színeit és vörös rongyokba öltözködött. Börtönre vetette és elűzte hazájukból a nemzet legjobbjait, azonkívül elprédálta összes javainkat. (...) Megbocsátunk akkor, ha ez a megtévelyedett város visszatér megint hazájához” (idézi Vörös 2000).

¹²⁷ Az információért Horváth Gergelynek tartozom köszönettel.

¹²⁸ Már 1918 végén megalakult a Területvédő Liga, majd a Védő Ligák Szövetsége; 1927-ben Teleki Pál kezdeményezésére a Magyar Revíziós Liga.

¹²⁹ „Aligha volt a 20. századnak még egy eseménye, mely olyan szerteágazó és mély hatást gyakorolt a magyar társadalom életére és a közgondolkodásra, mint a trianoni béke. Nemzedékek sorának nézeteit, a legkülönbözőbb áramlatokhoz tartozó politikai pártok, társadalmi egyesületek programjait befolyásolta. Nemcsak a békekötés kérelmelhetetlen tényei hatottak, hanem az a revíziós propaganda is, mely több mint húsz éven át naponta érte az ország valamennyi korosztályát. Alig volt a korszakban hivatalos rendezvény, ünnepség, ahol nem hangzott el a Magyar Hiszekegy” (Vonyó 2002).

Irredenta szubkultúra. Az irredentizmus sajátos, a kereszténységhez kötődő szakrális szubkultúrát teremtett. A mozgalomnak volt himnusza (*Szép vagy, gyönyörű vagy, Magyarország*)¹³⁰, imája (*Magyar Hiszekegy*)¹³¹ és vallásos jelképrendszere (trianoni keresztek, keresztre feszített Hungária, az elcsatolt területeket allegorizáló szobrok, megszentelt föld az elcsatolt területekről). Jelmondata vallási analógián alapult (*Csonka Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország*). Célkitűzéseit jelvények, plakátok, képeslapok, szobrok, emlékművek, dalok, indulók terjesztették.¹³² A „Nem, nem, soha!” jelmondat mindenütt látható volt: iskolai füzetek borítóján, tankönyvek fedelén, az iskolák, hivatalok, intézmények falán, az újságokban. A társadalom minden csoportja sokszor, sok helyen olvashatta ezt a jelmondatot. Tövisszorosítással övezett, vérző országhatárok jelezték az elvesztett területeket a térképeken. A Trianon-ellenes érzelmeket kifejező alkotások (versek, elbeszélések, filmek, dalok), emléktárgyak (az elcsatolt területekről származó földet tartalmazó medalionok, trianoni gyászjelvények), használati tárgyak (órák, hímzett falvédők, hamutartók, díszdobozok, gyertyatartók, szódásüvegek), társasjátékok, játékok (Nagy-Magyarországot kirakó játékok, történelmi kártyajátékok, honismereti kvízzjátékok) piacképeseknek bizonyultak.¹³³ Ezek az alkotások és tárgyak a mindennapi önkifejezés részeként a társadalmi élet egészében jelen voltak (Zeidler 2003).

¹³⁰ A himnusz a *Hamburgi menyasszony* című operett egyik dala.

¹³¹ A Védő Ligák Szövetsége a belügyminisztérium támogatásával 1920-ban pályázatot hirdetett a revans eszméjét ébren tartó jelmondat és ima megfogalmazására. Ezen az első díjat a „*Csonka Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország*” jelmondat nyerte el, az ima kategóriájában pedig Papp-Váry Elemérné Sziklay Szeréna *Magyar Hiszekegy* című verse lett a győztes.

¹³² A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége egy olyan levelezőlapot forgalmazott nagy példányszámban, amelyen a békeszerződés előtti és utáni területi és demográfiai adatok mellett a történelmi Magyarország volt látható, „*a lap oldalán lévő kis tárcsa elfordításával pedig az elcsatolt vidékek mintegy leváltak a csonka ország területéről*” (Zeidler 2003).

¹³³ Külön elemzést érdemelnének a műkedvelő helyi szerzők megyei vagy helyi újságokban megjelent irredenta versei, elbeszélései, illetve a különböző iskolai és egyéb hazafias ünnepekre, rendezvényekre, emlékműavatásokra és más helyi rendezvényekre írott és előadott irredenta színművei, dalai, kórusművei. Igen nagy számú alkotásról van szó, amelyek a helyi szellemi élet szerves részét képezték.

A trianoni megemlékezések az állami ünnepek szerves részeivé váltak. Ezek különböző, félhivatalos ünnepekkel¹³⁴, nagygyűlésekkel, szobor-, emlékmű-, országzászló- és zászlóavatásokkal egészültek ki, amelyek közvetlenül is alkalmat szolgáltatottak a békeszerződésre való emlékezésre (Zeidler 2003). Kialakult az ünneplések szertartásrendje. A rendezvényeken mindig elhangzott a Magyar Hísekegy (Vonyó 202).

A revízió eszméjét szolgálták a húszas évek elejétől egyre szaporodó irredenta köztéri emlékművek is. A budapesti Szabadság téren állították fel az elcsatolt területeket szimbolizáló Nyugat, Észak, Kelet és Dél allegorikus szobrokat¹³⁵, valamint a Magyar Fájdalom szobrát, és elkészült a Magyar Igazság kútja (Zeidler 2003). A határ menti településeken trianoni keresztek állítottak, a harmincas évek végére pedig már az ország minden ötödik településén országzászlók emlékeztettek Magyarország területi integritására (Zeidler 2003). Az utcák és terek neve gyakran utalt az elcsatolt területekre vagy éppen olyan, élő személyiségekre, akik a revízió eszméjét képviselték vagy támogatták (Horthy Miklós kormányzó, Bethlen István miniszterelnök, Apponyi Albert békedelegátus, illetve Mussolini, Rothermere, majd Hitler). Horthy személyi kultusza az irredentizmus rendíthetetlen képviselőjének képén alapult.¹³⁶

d) A nemzeti identitás formálásának intézményesülése

A Horthy-korszakban a nemzeti tematika áthatotta a politikai szocializáció egész rendszerét.

A kollektív identitások formálásában nagy szerepet játszottak a szisztematikusan működő, a

¹³⁴ Ilyen volt a Hősök emlékünnepe május utolsó vasárnapján; a trianoni békeszerződés aláírásának napja június 4-én; a Szent István-nap augusztus 20-án; a román hadsereg kivonulása Budapestről és a Nemzeti Hadsereg bevonulása; a békeszerződés ratifikálása, valamint Horthy Miklós kormányzó névnapja, amelyről országszerte megemlékeztek (Zeidler 2003).

¹³⁵ „A Nyugat c. szobron a szent koronára bukó alak jobbájában az elszakított vármegyék címerét tartotta, baljában kettős kereszt pajsot, lábánál turulmadár pihent. Észak háromalakos kompozícióján a védelmet kereső szlovák fiú a keresztre feszített Hungáriához simult, kettejüket robusztus kuruc vitéz óvta kardjával. Kelet allegóriája Csaba vezért ábrázolta heroikus pózban, amint felszabadítja az Erdély címerét tartó szimbolikus alakot. A Dél c. szobron erőből duzzadó magyar férfi átkarolva óvta a Délvidéket szimbolizáló sváb leányt, lábuknál a Bácska és a Bánság gazdag földjét jelképező búzakéve feküdt” (Zeidler 2003).

¹³⁶ Horthy 70. születésnapját 1938-ban és húszéves kormányzósága évfordulóját 1940-ben országosan megünnepezték. Szobrok, festmények készültek róla, kiállításokat rendeztek tiszteletére, dalokba foglalták nevét és érdemeit.

fiatalok állampolgári magatartását tudatosan befolyásolni kívánó, a fiatalok legkülönbözőbb csoportjait elérő intézmények: az állami és az egyházi iskolák, az önkéntességen alapuló cserkészmozgalom, illetve a 15–21 éves fiúk számára kötelező levente intézmény.¹³⁷

Míg a nemzeti tematika csak módosította és kiegészítette az oktatási rendszer eredeti funkcióit, addig a levente intézmény létrehozásában a tematika közvetlen szerepet játszott, a cserkészmozgalmat pedig a negyvenes évekre teljesen maga alá gyűrte. Szervezettsége, a tagság életkora, illetve taglétszáma miatt különösen a cserkészlet identitásformáló szerepe volt jelentős, de sokakat ért el a félkatonai kiképzést végző levente mozgalom is. A nagyobb egyházi ifjúsági szervezetek (a Magyar Katolikus Diákszövetség, a Katolikus Legényegyletek Országos Szövetsége és a református Soli Deo Gloria) ugyancsak hatékony szerepet játszottak tagságuk identitásának formálásában.

(1) Kultúrpolitika. A kultúrpolitika elsősorban a megszerezhető kulturális élmények befolyásolásával: a nemzeti kánon bővítésével és hangsúlyainak módosításával, a kulturális környezet alakításával, valamint a kulturális örökség értelmezésével hatott az identitásokra. Erőteljesen meghatározta az iskolai szocializációt. A kultúrpolitika számíthatott az egyházak szocializációs tevékenységére is.¹³⁸ A legnagyobb súlya a népesség kétharmadát elérő katolikus egyháznak volt.

A politikai szocializáció mindenekelőtt a politikai jelenben szétválasztott, de múltjával, kultúrájával és virtuális politikai reményeivel együvé tartozó magyar nemzet fogalmára épült. Ez a nemzetfogalom annyiban őrizte ugyan az államnemzeti modell nyomait, hogy a múltbeli államiság volt a kiinduló pontja, de a jelenre vonatkozóan kultúrnemzet-

¹³⁷ A levente oktatás katonai előképzés volt (a trianoni békeszerződés nem engedte meg az általános hadkötelezettséget). 1924-től az 1921-es testnevelési törvény szerint a 14. évüket betöltött fiúknak kötelező volt levente oktatásban részesülniük. 1928-tól az Országos Testnevelési Tanácstól a Hadügyminisztériumhoz került a levente intézmény (Gergely 1989: 52).

¹³⁸ A Horthy-rendszer, mint a korabeli közép-európai rendszerek, minden politikai és ideológiai kérdésben, így a nemzeti kérdésekben is számíthatott a keresztény egyházak támogatására (Bárdos-Féltoronyi 2001).

fogalom volt. Ebben már nem volt, nem lehetett meghatározó helye az állampolgárok jogi egyenlősége elemének.

A „kis nép vagyunk, amely elsősorban a szellemiekben hivatott nagyot alkotni” felfogás jegyében a bethleni konszolidáció részeként nagyszabású közoktatási és közművelődési program kezdődött a trianoni veszteségek utáni magyar nemzeti öntudat helyreállítására.¹³⁹ A program gróf Klebelsberg Kunó nevéhez fűződik, aki 1922 és 1931 között volt vallás- és közoktatási miniszter.¹⁴⁰

Klebelsberget Bethlen Istvánval együtt az a meggyőződés vezette, hogy a politikai demokrácia bevezetését neveléssel, kulturális és szellemi téren kell előkészíteni, és először a nemzet kulturális szintjét kell felemelni (Mészáros 1995). A kulturális demokráciát a politikai demokrácia előfeltételének tartotta. Úgy vélte, hogy az iskola a hazafias és valláserkölcsi neveléssel, valamint kötelességtudatra való neveléssel tudja biztosítani a felnövekvő nemzedékek „magyar életre való céltudatos előkészítését” és azt, hogy majd később ki lehessen terjeszteni a politikai jogokat.¹⁴¹ Sajátos konzervatív reformkoncepció volt ez: reakció a Tanácsköztársaság kultúrpolitikai reformtörekvéseire, ugyanakkor konzervatív alternatíva is a szélsőjobboldali turanizmussal, fajvédelemmel, antiszemitizmussal szemben. Klebelsberg számára a szovjet gyakorlat és a tanácsköztársaság oktatás- és kultúrpolitikája volt az elrettentő példa (Donáth 2008a: 371). *„A harc az egyházak és a szocializmus között fog eldőlni, és az államhatalom nem a harc eszköze, hanem a célja lesz”* – mondta 1925-ben (Donáth 2008a: 369). Klebelsberg programja az utódállamok kultúrájához képest megfogalmazott magyar kultúrfölény igazolására törekedve próbálta elősegíteni a magyar

¹³⁹ „Klebelsberg szerint ennek érdekében „újszerű nemzeti érzést kell kibontakoztatni, amelynek az az alapja, hogy mi, magyarok nem rendelkezünk ugyan számottevő anyagi-gazdasági értékekkel, de hatalmas kulturális értékek vannak birtokunkban” (Mészáros 1995: 50).

¹⁴⁰ A programot Hóman Bálint is folytatta, aki 1932-től 1938-ig volt vallás- és közoktatási miniszter.

¹⁴¹ Nevelési koncepciója központi értéke a „reális nemzeti önismereten és józan nemzeti önértékelésen nyugvó, megalapozott nemzeti önbecsülés; ez készíteti az embert tevékenységre, saját maga és az egész nemzet együttes felemelkedése érdekében. Ezért – éppen e tevékenységre felkészítő – modern európai szintű oktatási-nevelési intézményrendszerre van szüksége az országnak, hogy továbbra is megőrizhesse európai magyar kultúráját” (idézi Mészáros 1995: 50).

nemzeti identitás újjászületését, a válságok utáni stabilizációt és a társadalmi modernizációt. A program egyfajta intellektuális és érzelmi ellenszere hivatott lenni a korábbi gazdasági és politikai szerep elvesztése miatti kollektív frusztrációknak. Ugyanakkor a kíváncsnak tartott iskolai politikai szocializáció tartalmát és eszközeit is befolyásolta.

Klebelsberg nemzetnevelési elképzelései az állam és az egyház együttműködésére épültek.¹⁴² A vallás- és közoktatási minisztérium együttes vezetése önmagában is mutatja az állam és az egyház közötti szoros kapcsolatot. A minisztériumot mindig katolikus miniszterek vezették, amit a protestáns egyházak sérelmeztek is. (Kivételt csak a zsidó származású, szociáldemokrata Kunfi Zsigmond jelentett 1919-ben.) Elődeihez hasonlóan Klebelsberg is az állam és az egyházak közös ügyének tartotta a közoktatást.¹⁴³ A nyolc osztályos népiskolát is azért tartotta kíváncsnak, mert – ahogy 1928-ban fogalmazott – ekkor már (a 7. és a 8. osztályban) *„nemzetnevelési problémákkal is elő lehet állni, (...) a földrajz és a történelem oktatása révén a nemzetnevelésre és vallásitanításra biztos alapot lehet rakni. (...) Nem hagyjuk magára a magyar tömegeket, hanem kísérjük őket tovább mindaddig, míg ki nem alakítjuk a vallásos, erkölcsös és nacionalista világnézetet.”*¹⁴⁴ Klebelsberg az iskolák számára egységes, vallásos alapokon nyugvó nevelési szellemet, egyfajta politikai szocializációs programot határozott meg. A nemzeti és a vallásos szellemű nevelést megkönnyítette, hogy a népiskolák jó kétharmada egyházi jellegű volt; az egyházi iskolák között a legnagyobb arányt a katolikus iskolák képviselték.¹⁴⁵

A társadalmi igazságtalanságok nemzetneveléssel, az oktatás és a népművelés eszközeivel való csökkentésének koncepciója a tízes években sok szociális elkötelezettségű

¹⁴² „Az egyház és az állam vállvetve működnek együtt a nemzet nagyságának érdekében” – mondta a nemzetgyűlésben 1926. június 24-én (idézi Donáth 2008a: 371).

¹⁴³ „Az állami eszközök nem elégségesek a lelki rekonstrukcióhoz, ezért vagyok ellensége az egyház és az állam elválasztásának” – mondta 1925-ben, a XVI. Katolikus Nagygyűlésen (idézi Donáth 2008a: 369).

¹⁴⁴ Az idézet Klebelsberg III. Egyetemes Tanügyi Kongresszuson elmondott előadásából származik (idézi Donáth 2008a: 372).

¹⁴⁵ Az 1925/26-os tanévben 31,1%, az 1934/35-ös tanévben pedig 34,6% volt az állami népiskolák aránya (Mészáros 1996: 7–12). 1940-ben 16,7% volt az állami és 11,2% a községi népiskolák aránya; a hitfelekezeti jellegűeké 69,5% volt. Ez utóbbiak 41,8%-a katolikus volt (Donáth 2008a: 562).

pedagógiai gondolkodót állított a szociális mozgalmak mellé és vitt a baloldalra (Donáth 2008a: 351). Klebelsberg nemzetnevelési eszméjének egyik forrása is a tízes évek progresszív hazai pedagógiája lehetett. Oktatás- és kultúrpolitikájának nemzeti nevelési koncepciója azonban már alapvetően a korszak keresztény nemzeti ideológiájában gyökerezik. Valószínűleg mintát jelentett számára más országok nemzeti öntudatra való nevelési gyakorlata is.¹⁴⁶

Klebelsberg az oktatási rendszer egészének megreformálására törekedett az elemi iskoláktól az egyetemekig. Az oktatásügyi beruházások jelentőségét jól mutatja, hogy kilencéves minisztersége alatt egységes, korszerű építészeti tervek alapján összesen ötezer népiskolai objektum, három új egyetem (a debreceni, a szegedi és a pécsi), és több kutatóintézet létesült.¹⁴⁷ Modernizálta az iskolarendszert, célja a nyolcosztályos népiskola volt.¹⁴⁸ Felismerte, hogy az iskola mellett a rádió műsorainak is fontos szerepük van a népművelésben, és azt is, hogy a rádió átlépi a trianoni határokat (Ráczkevi 2004: 737).

(2) *Nemzeti szocializáció az iskolában.* A valláshoz, az államhoz és a hazához való hűséget minden kormányzati tényező összetartozónak tekintette. Az iskolai szocializációban összefonódott a nemzeti és a valláserkölcsi nevelés. Az iskola legfontosabb feladata az volt, hogy a tanulókat keresztény-nemzeti értékrendet valló, valláserkölcsi alapokon álló polgárokká nevelje. A kisebbségi (szlovák és német) oktatásban is a nyelvi homogenitás elősegítésére törekedtek. Nem tartották be a békeszerződésben előírtakat. Ebben a

¹⁴⁶ Franciaországban az állami oktatáspolitiká egészen 1945-ig az oktatás egyik fő feladatának tekintette a nemzet és a haza magasztos felfogásával, nagyságával (*grandeur*) való azonosulás elősegítését. (1986-tól azonban az oktatási rendszer már a republikánus haza szeretetére való nevelést tekinti céljának.)

¹⁴⁷ 1921-ben a hat évnél idősebb népesség 15,2%-a analfabéta volt, a tankötelesek 23%-a nem járt rendszeresen iskolába; az iskolák elavultak és zsúfoltak voltak. Klebelsberg iskolaépítési programja keretében 402 tanyai és 133 belterületi népiskola (3475 tanterem és 1525 tanítói lakás) épült. Az iskolák kétharmada az Alföldön épült, ahol a legrosszabb volt a helyzet (Szabó A. 2000).

¹⁴⁸ Erről végül csak 1940-ben született törvény.

kormányzati szándékok találkoztak a katolikus egyház és a befolyásos politikai körök szándékaival.¹⁴⁹

A dualizmus korabeli tankönyvekhez képest hangsúlyosabbá vált a magyar állam és a magyar katolikus egyház közötti kapcsolatok bemutatása, a történelem egyházi szempontokat is erőteljesen figyelembe vevő bemutatása (Unger 1976: 90–93). A tankönyvekben azonban nem volt helyük az 1848. március 15-i hagyományoknak.¹⁵⁰

A két világháború között a nemzeti kánon az irredentizmus által szállított új elemekkel bővült. Trianon nevének szótagonkénti jelentéséből („tria” és „non”, azaz háromszoros nem) megszületett a „*Nem, nem, soha!*” jelmondat. Kultuszminiszteri rendeletre 1920-tól minden osztályteremben olvasható volt a „*Nem, nem, soha!*” jelmondat a katedra mögötti falon. A *Magyar Hiszekegy* című vers első szakasza ugyancsak 1920-tól kötelező imádság volt az alsó- és középfokú iskolákban a tanítási napok kezdetekor és befejezésekor („*Hiszek egy Istenben, / hiszek egy hazában, / Hiszek egy isteni örök igazságban, / Hiszek Magyarország feltámadásában*”). Az elszakított országrészeket ábrázoló térképek és tárgyak, az elszakítás fájdalmát megjelenítő metaforák beépültek a nemzeti kánonba.¹⁵¹

Az iskolai nevelés középpontjában az irredentizmus ápolása állt.¹⁵² Az irredentizmus az iskolai élet szerves része volt.¹⁵³ A tankönyvek a területi integritás mellett szóló történeti,

¹⁴⁹ A két világháború közötti időszak kisebbségi oktatásának és az ehhez szorosan kapcsolódó kisebbségi nyelvi tanítóképzésnek a problémáit részletesen vizsgálta Donáth Péter (*Donáth 2008a: 61–104*).

¹⁵⁰ A tankönyvek az 1848-as áprilisi törvények jelentőségét emelték ki, és nem használták a „forradalom” kifejezést, csak „megmozdulásról”, „tüntetésről” beszéltek (Albert 2005).

¹⁵¹ „*Revíziót követelni Magyarországon mindig legitim és biztonságos volt, ellene felszólalni viszont nem csupán kockázattal járt, hanem kimondottan a nemzetellenesség vádját vont a maga után*” (Zeidler 2001).

¹⁵² Kornis Gyula oktatáspolitikus 1921-ben a Magyar Középiskolai Tanárok Nemzeti Szövetsége képviselőjeként a következőképpen fogalmazta ezt meg: „*Iskoláink tantervében minden nemzeti tárgynak (magyar nyelv, történelem, irodalom, földrajz, gazdaságtan) csak egy tengely körül kell forognia: az integer Magyarország körül. Meg kell teremtenünk az irredentizmus leghatékonyabb pedagógiáját*” (idézi Unger 1976: 93).

¹⁵³ Joó Adrienn elemezte a Katolikus Tanítóegyesület Országos Szövetségének lapját, a Nemzetnevelést, amely 1919-től jelent meg. A cikkekből kiderült, hogy „*a nevelésben jelentős szerep jutott az irredenta eszmeiségnek, amely a magyar tanító egyik legfontosabb feladatává lépett elő. Ennek szellemében Magyarország állami életét, ezen belül az úgynevezett «fajvédelem» gondolatát, de a tanügyét és a nevelésügyet is a «mélységes fájdalomból táplálkozó» irredentizmus hatotta át. Az iskolás gyermekek testi-lelki nevelését is ennek az eszmeiségnek rendelték alá. Minden tantárgy tanítása alkalmat adhatott, hogy az oktató szóljon a trianoni veszteségekről, a megcsonkított ország sorsáról. (...) Az irredenta szellemiségben megírt tankönyvek is segítették a tanító munkáját*” (Joó 2006: 6).

jogi, földrajzi, gazdaságpolitikai, erkölcsi és kulturális érveket közvetítették. Azt sugallták, hogy a Nyugat egyenletes fejlődését a Keletről jövő támadásokat felfogó magyar állam biztosította, és hogy a nemzet a korábbi katasztrófákból is talpra tudott állni (Unger 1976: 93–96).

Az irredentizmussal iskolai dolgozatok foglalkoztak, pályázatok témája volt, történelmi és irodalmi érettségi tételek kérték számon.¹⁵⁴ Irodalmi esteken, iskolai ünnepélyeken hangzottak fel az irredenta versek és énekkari dalok, az iskolák irredenta és revizionista szervezetek számára gyűjtöttek. Az osztálytermekben a falon a történelmi Magyarország hegy- és vízrajzi térképe függött. Ott volt az elcsatolt területek vármegyéiből származó földet tartalmazó, turulmadaras emléklakett is.¹⁵⁵ Az iskolai füzeteken, a ceruzákon és az osztálytermek falán a „*Nem, nem, soha!*” jelmondatot lehetett olvasni.

(3) *Cserkészmozgalom.* A két világháború közötti időszakban több ifjúsági mozgalom is volt.¹⁵⁶ Az iskola mellett a cserkészetnek volt a legnagyobb szerepe az identitások formálásában.¹⁵⁷ Különleges jelentősége abban volt, hogy az államhatalom közvetlen támogatását élvezte, ugyanakkor az iskolarendszerrel összefonódó, önkéntességen alapuló, sokrétű tevékenységet folytató ifjúsági mozgalom volt.

Az 1909-től Magyarországon is gyökereket eresztő és a húszas években felvirágzó mozgalomban markáns állampolgári eszmény fogalmazódott meg, amely lényegesen

¹⁵⁴ Az írásbeli érettségi tételek harmada foglalkozott a területvesztések problémájával (Zeidler 2003).

¹⁵⁵ Ennek terjesztését 1922-ben engedélyezte a Vallás- és Közoktatási Minisztérium. Az ezüstplaketten ez állt: „*Csak porszem ez Erdély, Bánság / S a Felvidék elorzott földjéből. / Őrizd Te! / Az egészet őrizi a Turulmadár, / Hűségünk, összetartozásunk, minden / Szép reményünk pecsétje ez*” (idézi Unger 1997: 294).

¹⁵⁶ Különösen a katolikus egyház gyermek- és ifjúsági szervezetei értek el sokakat (Mária Kongregáció, Eucharisztikus Gyermekszövetség, Szívgárda, Szívtestőrség). Jelentős rétegszervezetei is voltak (Katolikus Leányok Országos Szövetsége, Keresztény Munkásifjak Szövetsége, Katolikus Iparos- és Munkásifjak Országos Egyesülete, a Katolikus Legényegyletek Országos Testülete, a KALOT stb.). A református egyesületek közül a Vasárnapi Iskola Szövetségét és a Magyar Református Diákok Soli Deo Gloria Szövetségét érdemes kiemelni. A Szociáldemokrata Párthoz kötődött a gyermekbarát mozgalom.

¹⁵⁷ A katonai vezetésű levante intézmény is az államilag vezetett nemzeti tematikára rezonált, a premilitáris képzés szolgálatában állt és a nemzeti-keresztény nevelés intézménye volt, mint a cserkészet. Ugyanakkor kötelező volt; alapvetően a militarizmus határozta meg; rossz hatásfokkal működött, és egysíkúbb, alacsonyabb színvonalú tevékenységet folytatott. Nem volt körülött olyan értelmiségi holdudvar, mint a cserkészet körül, rosszabb volt az infrastrukturális ellátottsága, gyenge volt a közösségsszervező ereje, és nem nyújtott elegendő teret az identifikációra.

különbözött a cserkészzet világpolgár-eszményétől, ugyanakkor összhangban volt az államhatalom által vezetett nemzeti tematikában benne rejlő állampolgári eszménnyel.¹⁵⁸ A magyar cserkészzet ennek az állampolgári eszménynek a társadalmi megvalósítására törekedett.

A cserkészzet az állampolgári nevelés befolyásolására irányuló mozgalom volt.¹⁵⁹ Elsősorban a középrétegek gyermekeinek szocializációjában játszott jelentős szerepet. A cserkészek hazafias nevelése az államilag vezetett nemzeti tematikára, a nemzeti érzületre, a politikai elit és általában a feljebbvalók iránti lojalitásra épült.¹⁶⁰ A magyar cserkészmozgalom nem politikai intézmény volt, de mélyen átitatta a politika, és mindig több szálon kapcsolódott a kormányzathoz. Nyíltan csak 1938 után politizált.¹⁶¹ Társadalmi támogatottsága az első években nem volt olyan egyértelmű, mint kormányzati támogatása.¹⁶² Azok pedig, akik már a kezdetekkor támogatták, sokféle, egymásnak ellentmondó elvárással közelítettek felé.¹⁶³ A bethleni konszolidáció előre haladtával, különösen 1926 után már az államhatalommal és a

¹⁵⁸ 1909-ben jelent meg magyarul Robert Baden-Powell 1908-ban írott könyve (*Scouting for boys. Handbook for Instruction in Good Citizenship*) a cserkészzet alapműve. A magyar „cserkészzet” szó ebben szerepelt először.

¹⁵⁹ A Cserkészszövetség 1913-ban jött létre a valláserkölcsi alapon álló, angol mintájú katolikus és protestáns cserkészzet, valamint a német mintájú, katonai őrszem mozgalom egyesüléséből. Ez utóbbi fővárosi háttérű, a szabadkőművesek támogatását élvező, polgári liberális-demokrata, antiklerikális szellemiségű, a szociáldemokráciához közel álló mozgalom volt, amely az egyesülés után érvényesülő keresztény, nemzeti és hol rejtetten, hol nyíltan antiszemita szellemiség mellett egyre inkább háttérbe szorult. „*Kénytelenek voltunk 1913 tavaszán fuzionálni a szabadkőművesekkel és zsidókkal szaturált Magyar Őrszemmel*” – írta a Cserkészszövetség egyik vezetője 1920-ban, felemlgetve a „nem keresztény és hazafiatlan elemek destruktív munkáját” (idézi Gergely 1998: 26–28).

¹⁶⁰ A Cserkészszövetség fővédnöke Horthy Miklós kormányzó volt. A főcserkészt Horthy nevezte ki 1922-ben gróf Teleki Pál személyében. A revízió mellett elkötelezett Teleki először 1920–21-ben volt miniszterelnök, majd 1939-től haláláig, 1941-ig. 1923-tól tiszteletbeli főcserkész lett; ekkor a kormányzó báró Khuen-Héderváry Károlyt nevezte ki főcserkésznek. 1924-től 1934-ig a társadalmi beágyazódást elősegíteni hivatott, száztágú Cserkész Nagytanács elnöke Habsburg Albrecht főherceg volt.

¹⁶¹ A vezetés elképzeléseinek megfelelően a területi visszacsatolások után „új honfoglalókként” mentek a cserkészcsapatok a visszakerült területekre (Ilyés 2004: 51).

¹⁶² A legfőbb kifogás ellene „idegen eredete” volt. Ezért vezetői a kezdetekkor éppen azt hangsúlyozták, hogy a mozgalom fő értéke az, hogy minden nemzet sajátos érdekeinek megfelelően alakítható (Gergely 1989: 15). Ugyanakkor a bírálatok is hozzájárultak a cserkészeti iránti érdeklődés növekedéséhez (Gergely 1989: 32).

¹⁶³ „*Az egyházak az ifjúság valláserkölcsi nevelését, a polgári liberális és demokrata erők egy polgári demokratikus Magyarország előkészítését, a HM az egész ifjúságra kiterjedő, modern katonai előképzést, a pacifisták egy fegyver nélküli világot, a sovíniszták legalább a „szentistváni” birodalom egységének megővését, a konzervatív-reformisták a magyar társadalom forradalom nélküli átalakítását, a vállalkozók a munkások engedelmességre nevelését, a falusi plébánosok és lelkészek a babonák és a viruló népi erotika száműzését, az eszperantisták műnyelvük világméretű terjesztését, a testnevelési és sportvezetők a sportolás szélesítését, s még ki tudja, kicsodák és mit vártak Baden-Powell magyar híveitől*” (Gergely 1989: 33).

katolikus egyházzal jó kapcsolatra törekvő közép- és felsőrétegek is egyre inkább a mozgalom mellé álltak.¹⁶⁴

A Vallás- és Közoktatási Minisztérium korán felismerte a mozgalomban rejlő pedagógiai és politikai lehetőségeket, a Hadügyminisztérium pedig a katonaiakat.¹⁶⁵ A kormányzat intézkedései elősegítették a cserkészlet társadalmi beágyazódását. A cserkészlet egy központból irányított, országos szervezete felülről, az államhatalom segítségével épült ki, a keresztény-nemzeti társadalmi irányzatok és mozgalmak széles körű támogatása mellett (Gergely 1998: 47–48). A cserkészethez személyesen is több politikus kötődött (Horthy Miklós, gróf Teleki Pál, gróf Klebelsberg Kunó). A Cserkészszövetség vezetése az államhatalmi kötelékeken és sokrétű társadalmi támogatási rendszerén belül (a cserkészcsapatok fenntartói nemcsak iskolák és egyházközségek voltak, hanem közigazgatási egységek, vállalatok, társadalmi szervezetek is) egyszerre törekedett a mozgalom viszonylagos önállóságának megőrzésére, ugyanakkor az államhatalom, a politikai osztály, a vezetők, a hierarchia, a támogatók iránti lojalitás biztosítására is.

A cserkészlet elsősorban a fiúkra épült.¹⁶⁶ Jól felépített (őrs, raj, csapat, kerület, szövetség) és életkorilag tagolt (8–12 év között: farkaskölyök, apród, kiscserkész; 12–18 év között: jelölt, majd cserkész; 18 év felett: öregcserkész) szervezet volt. Hierarchikus vezetése (őrs-, raj- és csapatvezető, segédtsízt, cserkésztsízt, vezetőtsízt, csapattsít, főcserkész), szervezett vezetőképzése, formalizáltsága (egyenruha, próbák, fogadalomtétel, törvények, zászlóavatás, jelvények, táborok, jelszavak stb.), ellenőrzési rendszere (éves munkaterv

¹⁶⁴ A fordulat a Nemzeti Nagytábor megszervezéséhez köthető. Erre nagy sajtófigyelem irányult, és széles körben tette nyilvánvalóvá, hogy a legfelsőbb politikai vezetés a cserkészlet mögött áll.

¹⁶⁵ A Cserkészszövetség fölött a pedagógiai felügyeletet a Vallás- és Közoktatási Minisztérium gyakorolta. A minisztérium gondoskodott a cserkészcsapatok és az iskolák közötti szoros, intézményes kapcsolatok kiépüléséről is. A Hadügyminisztérium minden eszközzel támogatta a cserkészcsapatok szervezését. A hadsereg parancsnoki kara utánpótlásának nevelését a cserkészlet végezte. A fajvédő MOVE is hamar felismerte a „nemzetnevelés” militáris eszközét a cserkészletben, és szoros kapcsolatra törekedett a Cserkészszövetséggel (Gergely 1998: 45–47).

¹⁶⁶ A leánycserkészletet nem látták szívesen (Gergely 1989: 87). 1922-ben 15.000, a húszas évek végén 30.000, 1940-ben 50.000 cserkész volt a Cserkészszövetség tagja, a leánycserkész szövetségben 12.000-en voltak. A 12 évesnél fiatalabb kiscserkészekkel, illetve a 18 évesnél idősebb öregcserkészekkel együtt azonban ennél sokkal többen voltak, akiknek tényleges közük volt a mozgalomhoz. A cserkészvezetők száma több tízezerre tehető.

szerinti elszámolás, a csapatok pontozása) és országos struktúrája optimális feltételeket biztosított a nevelési célok megvalósulására.¹⁶⁷ Önkéntessége, eszmeiségének kidolgozottsága, az a tény, hogy a csapatok többségét iskolák tartották fenn, valamint, hogy a cserkészvezetők többsége tanár és egyházi személy volt ugyancsak hozzájárult ahhoz, hogy a szocializáció hatékony intézménye legyen.¹⁶⁸

A magyar cserkészlet sokat emlegetett eszménye az „emberebb ember, magyarabb magyar” volt. Jelentős pedagógiai mozgalom is volt, amelynek nevelési koncepciójára nagy hatással voltak a korszak kiváló pedagógiai gondolkodóinak, a katolikus Sík Sándornak, a Magyar Cserkészszövetség elnökének és a református Karácsony Sándornak a nézetei, és amely összhangban volt Klebelsberg Kunó kultúrpolitikai és köznevelési elképzeléseivel. Összekapcsolódott benne az egyéni, a vallási, a szociális és a harcos hazafias nevelés.¹⁶⁹ Az eszmeiség formálásában és multiplikálásában szerepet játszottak a cserkészlapok és kiadványok, valamint a cserkészlettel kapcsolatos cikkek is.¹⁷⁰

A mozgalom a szabadidő eltöltésére jól szervezett, pedagógiaileg megtervezett, vonzó közösségi együttléteket kínálva, a cserkészvezetők és a cserkészek együttes cselekvésére épülve, markáns magatartásminták jegyében alakította tagjai személyiségét. A tevékenységek fontos része volt a fizikai erőnlét, állóképesség és ügyesség fejlesztése, a gyakorlati munka, a természetjárás és a táborozás. A cserkésztevékenységek, öntevékenységek és közös beszélgetések az eszmék és világképek iránt legfogékonyabb életkorban elégítették ki a fiatalok közösség iránti vágyát.

¹⁶⁷ 1944-ig összesen 23 országos kiképzőtáborot szerveztek a csapatok élén álló parancsnokok kiképzésére, akik cserkésztisztizti fogadalommal lehettek vezetők (Ilyés 2004: 38).

¹⁶⁸ 1926-ban a cserkészvezetők 36%-a tanár volt (egy részük paptanár), 26%-a főiskolai hallgató, 10%-a magántisztviselő, 8%-a lelkész, 6%-a iparos, 4%-a köztisztviselő, 3%-a kereskedő és 1%-a katonatiszt (Gergely 1989: 64).

¹⁶⁹ A magyar cserkészmozgalom nemzeti sajátossága a trianoni traumából fakadt. „A társadalom elfogadta a mozgalmat, mihelyt felismerte, hogy a cserkészfiúktól is várhatják reményeik beteljesülését, »Magyarország feltámadását«” (Ilyés 2004: 19–20).

¹⁷⁰ A legfontosabb országos lap a *Magyar Cserkész* volt. Nagy befolyása volt a *Vezetők lapjának*. Volt lapjuk a cserkészörszemeknek, a farkaskölyköknek, a kiscserkészeknek, a cserkészlányoknak. Sok helyi cserkészlap is megjelent. A *Magyar Cserkészvezetők Könyvét* négyszer adták ki. A nagy hatású *Fiatal Magyarország* című havi lapot az öregcserkészeknek készítették 1930-tól jelent. Ennek előzménye Sík Sándor költőnek, a Magyar Cserkészszövetség elnökének *Zöld füzet*e volt.

A cserkészek személyiségének formálása valláserkölcsi alapokon történt. Erkölcsös életmódot, kötelességteljesítést, engedelmességet vártak el tőlük. A felekezetek törekedtek saját céljaik szolgálatába állítani a cserkészteket. Ez értelemszerűen az egyházi iskolákban sikerült a legjobban. A Cserkészszövetségben különösen a katolikus egyház pozíciói voltak erősek.¹⁷¹ A cserkészteket nemcsak a nevelés szellemisége révén kötődött az egyházakhoz, hanem intézményesen és ceremoniálisan is. Az ünnepek egyházi segédlettel zajlottak, a zászlószentelést papok, lelkészek végezték, a táborozáshoz hozzátartozott a reggeli és az esti ima, valamint a felekezetek szerinti reggeli istentisztelet.

A cserkészteket az irredentizmus szellemében nevelték.¹⁷² A nevelés középpontjában a keresztény-nemzeti megújulás és a „nemzeti eszme” szolgálata állt. A magyarság erkölcsi és kulturális újjászületését, az új magyar társadalom megteremtését várták tőlük.¹⁷³ Az ünnepi beszédek, az eseményekről szóló sajtóbeszámolók a sikeres és dicső magyar jövő, a „magyar feltámadás” reménységeiként emlegették a cserkészteket (Ilyés 2004).¹⁷⁴ Az irredenta pátoz, a nemzeti önsajnál, a harcos revansizmus és a hazafias önfeláldozás mintegy magától értődő kategorikus imperatívusza átitatta a cserkészskultúra egészét.¹⁷⁵ Ugyanakkor a magyar

¹⁷¹ 1931-ben 598 cserkészcsapat volt; közülük 252 egyházi intézményekben, 162 állami iskolákban, 184 egyéb intézményekben. Az egyházi intézményekben működő csapatok 55,5%-a katolikus, 41,7%-a protestáns és 2,8%-a zsidó volt (Gergely 1998: 77).

¹⁷² „Mint a gyűjtő irredentizmus melegágya ösmeretes cserkészteink. Tanul, fárad a közért, hazájáért, tanulja szeretni azt, aki magyar. Gyűlölni azt, aki gaz, álnok és áruló, gyűlölni ellenségeinket, szeretni a rab magyart. (...) A cserkész készül, de nem felejt. Gondol az ezer évre, zord időkre, gyalázatra, trianoni zöld asztalra, Bácskára, Kassára, Erdélyre, a bosszúra, gyűlöletre, eljövendő szent időkre”, olvashatjuk egy nyíregyházi felsőkereskedelmi iskola 1920–21-es értesítőjében (idézi Ilyés 2004: 49).

¹⁷³ Ezt Teleki Pál 1925-ben így fogalmazta meg: „Az USA-nak van jó polgára, Angliának nemzeti társadalma, de Magyarországnak nincsen meg a maga magyarja, (...) nincsen azokhoz hasonlatos igazi nemzeti társadalma. Ezért a magyar cserkészteket nemcsak diákokat boldogít, nemcsak a meglévő embert akarja hasznosabbá tenni (...) meg akarja teremteni az emberségében és magyarságában újjászületett új magyart, hogy azután evvel felépítse azt a már tisztultabb új magyar társadalmat. A magyar cserkészteket a legmélyén nem pedagógiai, hanem speciális mozgalom. (...) A nevelés fontos, a végcél viszont a társadalmi gondolat” (idézi Gergely 1989: 55).

¹⁷⁴ Például a Nyírvidek (a Szabolcs vármegyei jegyzők és tanítóegyesület hetilapja) 1925. május 31-i számában üdvözlő a cserkészifjúságban „a magyarság új tavaszának reménységét, a tisztalelkűbb, erősebb új magyar nemzedéket, mely erősen bízik Istenében, az új honfoglalás és a magyar nép jobb napjaiban s dacosan hisz a boldog jövőben.” Ugyanebben a számban a városi kultúratanácsos azt mondja: „Ti vagytok a mi reménységünk, egyben a mi örömünk. Ti bennetek a magyar ég és a magyar föld minden szépsége ragyog” (idézi Ilyés 2004: 27–28).

¹⁷⁵ Jól illusztrálják ezt a cserkészújságokban, az iskolai újságok cserkészrovataiban és a cserkészvezetőknek szánt kiadványokban megjelent versek, írások, a hazafias ünnepek fennmaradt műsorai, a cserkészeknek írt cserkészszindarabok, cserkészoperettek, dalok, csapatindulók stb. (Ilyés 2004).

cserkészzet a harmincas évek közepéig nyitott volt a nemzetközi kapcsolatokra és szolidaritásra is.¹⁷⁶ A nemzetközi nyitottság a támogatást kereső kormány külpolitikai elképzeléseihez is jól illeszkedett.¹⁷⁷ A nemzetközi rendezvényeken a cserkészekre egyfajta népi diplomáciai misszió várt (Ilyés 2004: 34).

A mozgalom társadalommal kapcsolatos elképzeléseiben nem volt helyük a reformoknak. A szociális nevelést a honismeret, a falukutató mozgalom, a népies gondolat és a néppel való együttérzés kifejtése szolgálta. A társadalomjobbító elkötelezettséget és az erkölcsi és a kulturális megújulásba vetett hit táplálta (Várnagy és Páva 1994).¹⁷⁸ A protestáns csapatokban a húszas évek elejétől megerősödött a népi kultúra iránti figyelem. Karácsony Sándor kezdeményezésére megindult a falujáró és népművelő regös mozgalom.¹⁷⁹ A cserkész mozgalom falukutató irányzata a Felvidéken¹⁸⁰ és Erdélyben is jelentős volt. A Cserkészszövetség azonban igyekezett elejét venni a falusiak nyomorúságos életéről szerezhető tapasztalatok radikális értelmezésének (Gergely 1989: 124–130).

A cserkészzet sokat tett különböző társadalmi háttérű tagjainak együttneveléséért: a cserkészéletben a társadalom egyes csoportjai közötti falak átjárhatóbbak voltak, mint a cserkészeten kívüli életben. A mozgalmat meghatározó keresztény-nemzeti szellem, az antiszemitizmus, valamint a keresztény-nemzeti Magyarország felépítésének célja azonban közvetlenül is, társadalmi hatásain keresztül is hozzájárult egy szegregációhoz: a zsidók és nem zsidók közötti fal mind magasabbra emeléséhez. 1921-ben a cserkészcsapatok felekezeti

¹⁷⁶ Ez különösen az 1933-ban megrendezett Gödöllői Nemzetközi Jamboree nyomán volt érezhető, amelyen 26 ezer cserkész gyűlt össze a világ minden részéből.

¹⁷⁷ A Gödöllői Nemzetközi Jamboree kormánybiztosa gróf Teleki Pál főcserkész, minden cserkész példaképe volt, helyettese Sík Sándor. A Jamboreen megjelent lord Robert Baden-Powell, a cserkészmozgalom elindítója, „a világ főcserkésze” is, és a felsorakozott csapatok előtt ellovagolt Horthy kormányzóval.

¹⁷⁸ Az 1930-ban megalakított Fiatal Magyar Szövetség sok szállal kötődött a népi mozgalomhoz.

¹⁷⁹ A Magyar Cserkészben külön rovata volt a regös mozgalomnak, amelyben ismertették a regöscserkészek munkáját, a néprajzi gyűjtések eredményeit, beszámoltak az úgynevezett regösvándorlásokról, a regös ünnepségekről, a regöskiképző táborokról és tanácsokat adtak a falujáráshoz.

¹⁸⁰ A Felvidéken a Balogh Edgár körül tömörülő, demokratikus, majd a baloldali értékek mellett elkötelezett Sarló mozgalom 1929-től elszakadt a cserkészmozgalomtól, és 1931-től a kommunista párthoz kötődött.

összetételének szabályozására „*numerus clausus*” született.¹⁸¹ A zsidó fiatalokat megpróbálták kiszorítani a szövetségből, vagy legalábbis hátrányba hozni őket.¹⁸² A cserkészlet egymással rivalizáló katolikus és a protestáns ágai az antiszemitizmusban egyek voltak. A korszak nemzeti tematikájával összhangban „a zsidók” jelentették az állandóan kéznél lévő bűnbakokat.¹⁸³ A cserkészlet dokumentumaiban fellelhetjük mindazokat az ellenségvíziókat, amelyek a nemzeti tematika egészére jellemzőek voltak: a zsidókon kívül a kommunistákat, a Szovjetuniót, a nemzetköziséget, a „vörösöket”, a szabadkőműveseket, a szociáldemokratákat, valamint a románokat, cseheket, szlovákokat, délszlávokat. A sajtótermékek, kiadványok, szervezeti dokumentumok egyenlőséget tettek a zsidók és a nemzetietlenek (vörösök, kommunisták, szabadkőművesek), illetve a zsidók és az internacionalizmus közé.¹⁸⁴

A cserkészlet fontos szerepet töltött be a politikai reprezentációban. A zöld nyakkendő, barna inges, liliumjelvényes fiúk az ünnepek, megemlékezések, rendezvények, vitézi avatások nélkülözhetetlen kellékeivé és szereplőivé váltak. Ott voltak a körmenetekben, esetenként temetéseken, a templomi ünnepeken. Díszőrséget álltak a szoboravatásokon, országzászló-állításokon. Az ünnepek, zászlószentelések, fogadalomtételek, avatások, rendezvények a maguk protokolljával, szertartásaival, szakrális elemeivel, a nemzeti hiszekeggyel, verbális és vizuális üzeneteikkel az állami politika

¹⁸¹ Az Országos Intéző Bizottság úgy határozott, hogy „*miután a cserkészlet nevelés, nevelni pedig csak egységes valláserkölcsei és világnézeti alapon lehet, szükséges, hogy egyforma, csak zsidó vagy csak keresztény csapatok legyenek. Más valláserkölcsei alapú a csapatban legföljebb öt százalék lehet. A zsidó csapatot el kell ismernünk, de így fiainkat megóvjuk.*” Tekintettel Bethlen miniszterelnök külpolitikai törekvéseire, az OIB a zsidó csapatokat nem zárta ki, de csak akkor igazolta őket, ha meggyőződtek róla, hogy „ők is csak magyar cserkészek akarnak lenni” (idézi Gergely 1998: 82–83). 1933 és 36 között 12 zsidó csapat volt (Gergely 1998: 217).

¹⁸² Gergely Ferenc írja, hogy „*a zsidó cserkészeket mint szükséges rosszat fogadták, kezelték.*” Egy általa idézett jegyzőkönyv szerint az 1926-os Nemzeti Nagytáborban 6000 cserkész vett részt, akik között 26 zsidó cserkész volt, hogy „*legyen mit mutatnunk a külföld előtt*” (Gergely 1998: 83).

¹⁸³ Például: ha egy iskolában nem ment jól a cserkészcsapat szervezése; ha kommunista „*érműsége*” tapasztaltak („*az osztályban sok volt a zsidólány, akik állandóan kommunista környezetben éltek*”); ha egy osztályban jól és rosszul táplált fiatalok is voltak („*szánalmas látványt nyújtanak a hiányosan táplált, lerongyolódott keresztény fiúk a jól táplált és tékozló nem keresztény osztálytársaik mellett*”); ha a „jazz-kérdéssel” foglalkoztak („*Hogy a jazz-nak mi köze van a zsidókérdéshez? Tény, hogy a jazz nemzetközi zene. Nemzetközi nép, nemzetközi faj, nemzetközi kultúra, nemzetközi politika csak egy van: a zsidó*”) (Gergely 1998: 83–84).

¹⁸⁴ Az *Erő* című protestáns cserkészlap 1935 októberi számában például, a „*Számoljunk le a zsidókkal!*” című cikkben a következő olvasható: „*Mi tudjuk a legjobban, hogy zsidónak lenni nagyon sokszor egyet jelent a nemzetközi erkölcstelenséggel, léha cinizmussal, üzér pénzsóvárgással, aljas internacionalizmussal*” (idézi Gergely 1998: 215).

reprezentatív megnyilvánulási lehetőségei és az irredentizmus megerősítésének nyílt fórumai voltak.¹⁸⁵

A húszas évek végére a Hadügyminisztériumhoz került levante intézmény megerősödött. Ekkor már a cserkészletben is láthatóvá vált, hogy az eredeti, angol mintájú, romantikus és gyermekvilág-központú szemlélettel szemben áll egy német mintájú militarista szemlélet, amely a „nemzetvédelmi szolgálatra” való kiképzésben látja a cserkészlet lényegét. A versengésből ez utóbbi került ki győztesen: a mozgalom a harmincas évek elejétől fokozatosan militarizálódott (Gergely 1989; Ilyés 2004).

A második bécsi döntést követően a magyar cserkészlet végleg elszakadt eredeti kreatív és altruista embereszményétől, „a cserkész minden cserkészt testvérének tekint” törvényétől, a mozgalom világképét előmozdító szándékaitól és hagyományaitól.¹⁸⁶ Alárendelődött a „nemzetvédelem” céljainak, a fő tevékenységgé a kiképzés vált. 1939-ben megszervezték a honvédcserkészletet, a cserkészeket „cserekészegyenruhát viselő honvédeknek” tekintették.¹⁸⁷ A vezetők a visszacsatolás nyomán „új honfoglalásról” beszéltek, amelynek jegyében sorra szervezték „magyarságtanulmányozás” céljából a felvidéki és erdélyi táborozásokat. A cserkészszövetség kilépett a nemzetközi szövetségből. 1941-ben, a harmadik zsidótörvény után a zsidó fiatalokat kizárták a cserkészmozgalomból. A

¹⁸⁵ A helyi beszámolók, iskolai értesítők, újságok tanúsága szerint a szónoklatok vezérgondolata az irredentizmus volt. „Magyar ifjak, ha ti Szent Lászlót követitek testben, lélekben, ügyességben, jámborságban, ti fogjátok a mi Szent Földünket, Nagy Magyarországot visszaszerezni” – mondta zászlószentelő ünnepi beszédében Nyíregyházán Énekes János prépostkanonok 1926-ban. És a zászlót átvevő cserkészparancsnok válasza: „Ígéretet teszünk, hogy erős hittel, törhetetlen akarattal küzdünk ezeréves hazánk visszaszerzéséért.” Utána a városi színházban előadták Noszlopy Aba Tihamér *Ez a mi földünk* című irredenta cserkészoperettjét. A darabba „bele van sűrítve a magyar cserkészmozgalom programadása, benne vonaglik Csonka-Magyarország száz vérző sebének egész fájdalma, ott izzik benne a hamu alatt szított parázs, Erdélynek piros magyar pünkösödöt váró szíve” (idézi a *Nyírvidék* 1926 júniusi számából Ilyés 2004: 74).

¹⁸⁶ A tevékenység hadijátékokkal, céllövő és kémkereső tevékenységgel, különféle katonai kiképzésekkel bővült. A búrkalap helyett a Bocskai-sapka lett kötelező. A cserkész üdvözlést a katonás szalutálásra változtatták.

¹⁸⁷ Az őrsvetőképző táborokban, majd a laktanyákban tartott kiképzéseken a cserkészek rádiós-híradó és légoltalmi ismeretekhez jutnak, a géppuska és a golyószóró használatát tanulják. A „honvéd-jelöltek” „kifogástalan szellemben készülnek fel arra, hogy életüket és munkásságukat az ország szolgálatába állítsák, s ha kell, életüket is felajánlják a haza oltárára” – fogalmazott egy cserkészvezető 1940-ben. És egy másik: „reá kell jönnie arra minden cserkésznek, hogy első feladatunk a nemzet szolgálata. Így kerül a romantika helyére a honvédelem egyetemes nemzeti céljainak szolgálata” (idézi Ilyés 2004: 50–51).

cserkészlet a negyvenes évekre ért el szervezettsége csúcsát.¹⁸⁸ 1942-ben a cserkészmozgalom katonai vezetés alá került.¹⁸⁹

e) A nemzeti tematika elemei

A két világháború között a magyar nemzettudat alapsémáját az igazságtalan veszteség és a fenyegetettség érzése határozta meg. A nemzeti tematika ekkor vált alapvető identitás-tematikává. Sikerral vitt be a nemzeti kánonba a trianoni veszteségekkel és az irredentizmussal kapcsolatos, új elemeket, új motívumokat. A tematikában előtérbe kerültek a nemzeti önsajnálattal korábban is meglévő toposzai („egyedül vagyunk a világban”; „mindenki ellenünk van”, „mi voltunk a keresztény nyugat védőbástyája”), és ezzel párhuzamosan diabolizálódott az „ellenség” (a zsidók, a kommunisták, az utódállamok) víziója. Az államilag vezetett és intézményesen közvetített nemzeti tematika sikeresen épített erre az alapsémára.

Hogy a nemzeti tematika mennyire tudta alakítani a különböző társadalmi csoportok identitását, pontosan nem tudhatjuk. A közvetett bizonyítékokból (a pártok támogatottságából, a zsidótörvények társadalmi recepciójából stb.) azonban valószínűsíthetjük, hogy a társadalom nagyobb részének identitásában mély nyomokat hagyott. Ezeket a nemzettudat kognitív, érzelmi és attitűd jellegű dimenzióiban egyaránt felleljük: a nemzet fogalmi konstrukcióját, a nemzeti érzelmeket és közérzületet, a nemzeti múlthoz való viszonyt, a magyarra vonatkozó autosztereotípiát, az együtt élő emberek közötti viszonyokat. A későbbi politikai korszakokban az újfogalmazott nemzeti tematika könnyen talált kapcsolódási pontokat Horthy-korszak nemzeti tematikájának a kollektív identitásokban továbbélő elemeihez.

¹⁸⁸ 1942-ben már 892 cserkészcsapat volt, 58,7%-uk iskolai szervezésű. Elemi iskolai 12,5%, polgári iskolai 14,2%, gimnáziumi 17,3%, szakiskolai 6,2%, ipariskolai 5,7%, főiskolai 2,5% (P. Miklós 2006: 3).

¹⁸⁹ „A honvédcseregcsapat célja: nemzetvédelem! A történelem súlyos kalapácsától szétfűzött országot kell összeforrasztanunk. (...) A magyar cserkészlet nem nemzetközi ifjúsági mozgalom, hanem önálló gárda, amely a magyar nemzetért él és dolgozik. Más országok cserkészei ráérnek játszani és a mozgalmat szórakozásnak tekinteni, de nekünk, katonák szellemében nevelt magyar cserkészeknek komoly munkát kell végeznünk, mert a hazának szüksége van rájuk.” Az idézet a nyíregyházi Kossuth Diák 1939-es karácsonyi számából való (Ilyés 2004: 52).

(1) *A nemzetkép megkettőződése a múlt és a jövő mentén.* A két világháború között átrendeződött és kibővült a magyar nemzeti kánon. Korábbi részei tovább éltek az iskolai szocializációban, de az egykori nagyság a háborús veszteségek és szenvedések, a forradalmak, a trianoni döntés és a politikai változások élményei tükrében elvesztette a jelennel való kapcsolatát, és inkább a nemzeti jövővel kapcsolatos vágyak és a területi revízió fenntartása szempontjából volt fontos. A jelenben gyökerező, alapvetően sérelmekből és veszteségekből táplálkozó „kis nemzet vagyunk, de nem hagyjuk magunkat legyőzni” tudata mellett a nemzeti tematika fenntartotta a megelőző időszak közepes nagyságú nemzetének tudatát és az egykori Magyar Birodalom nagyságának emlékét.

Felerősödött a vesztes, de a reményt fel nem adó nemzet képe. A dicsőséges múlt és a veszteséges jelen az irredentizmusban kapcsolódtak össze. A nemzet képe a múltból és a vágyott jövőről szólt, de ezt a jelen kollektív frusztrációi és a nevesített külső és belső ellenséghez való viszonyok (zsidók, kommunisták, franciák, az antant és a kis antant hatalmak, az utódállamok) rajzolták meg. A régi dicsőség emlékei a jövőbeni dicsőség elérhetőségébe vetett hitet erősítették. A virtuális nemzetkép a múlt és a jövő között ívelt.

(2) *Geopolitikai frusztráltság.* A trianoni veszteségek nyomán a nemzet meghatározásában felértékelődött a geopolitikai dimenzió, kettős – és egymással némileg ellentétes – értelemben is. Egyrészt a magyar kultúrfölénybe vetett hit a térség vezető szerepére hivatott magyarságának tudatát erősítette. Másrészt a veszteségek politikai és társadalom-lélektani feldolgozatlansága elmélyítette az idegenek gyűrűjében (a szláv tengerben, a germán áradásban), nyelvi, politikai, kulturális magányosságban küzdő magyarság képét.

(3) *Nemzeti ressentiment.* A nemzettudat tartós részévé vált a történelmi és politikai frusztrációkra ráépülő sértettség, a *ressentiment*, amelyet az államszocialista időszakban majd új impulzusok táplálnak tovább és egyben tartanak fent a felszín alatt. A későbbi tematikában

is rendre felbukkan majd a belső és külső ellenség, illetve a mindenkori „idegen”, akivel szemben értelmet nyer a nemzet mint közösség és mint egység.

(4) *Jelencentrikus történelemszemlélet.* A történelemhez való viszony – amely hagyományosan politikai kérdés volt nemcsak Magyarországon, hanem Közép- és Kelet-Európában mindenütt – a nemzeti tematika tartós elemévé vált. A történelmi előzményekre való hivatkozás és a történelmi diszkontinuitás az államszocialista időszakban játszik majd fontos szerepet a politikai rendszer visszamenőleges legitimitásának igazolásában. Az ezeréves magyar történelem folytonossága pedig a rendszerváltás idején, a jobboldali kollektív identitás egyik sarkalatos pontjaként bukkan újból elő.

(5) *Spirituális dimenzió.* A Horthy-korszaktól kezdődően figyelhető meg, hogy az államilag vezetett nemzeti tematikában a gazdasági elemek mellett a spirituális, nemzet-karakterológiai elemeknek is kitüntetett helyük van. A rendszerváltás utáni nemzeti tematikában újból megjelennek majd a magyarok lelki, szellemi, mentális attribúciói.

(6) *Az emberek állampolgári egyenlőtlensége.* A két világháború között a nemzet politikai koncepciója etnikai elvekre és a származás elsőbbségére épült. Ez együtt járt a külső (a szomszédos országok és nagyhatalmak) és a belső ellenség (a zsidóság) képének rögzülésével, és akadályává vált az emberi egyenlőség eszméje érvényesülésének. Kedvezett az olyan értelmezési sémák rögzülésének, amelyek szerint a kollektív sérelmek hátterében a magyarok ellen összeesküvő külső és belső ellenség ármánykodásai vannak.

A második világháborúval a nemzeti tematikát vezető politika kudarcba torkollott. Több mint egymillió ember pusztult el.¹⁹⁰ A front átvonult Magyarországon, a németek, majd a szovjetek is kifosztották az országot, Budapestért Sztálingrád után a második legnagyobb városostrom zajlott. Az ország romokban hevert; csak Lengyelország, Szovjetunió és

¹⁹⁰ Stark Tamás számításai szerint 560.000 magyar zsidó, 300.000 katonai áldozat, 45.000 polgári áldozat, 180.000 hadifogoly és szovjet fogságba hurcolt civil fogoly halt meg, összesen 1 millió 85 ezer ember (Stark 2000: 44–48). A táborokat és a háborút túlélők, a menekülők, a háborút megélők, a ki- és betelepítettek veszteségeit, szenvedéseit, élményeit nem lehet számszerűsíteni.

Németország veszteségei voltak nagyobbak. A párizsi békeszerződésekkel visszaállították a trianoni határokat; a társadalom egésze traumatizálódott. A két világháború közötti nemzeti tematika elemei azonban sok szempontból túléltek a korszakot, és tetszhalottnak tűnő állapotukból az 1989–90-es rendszerváltást követően aktivizálódtak.¹⁹¹

4. Összefoglalás

Mind az állami keretek között szerveződő politikai, mind a kulturális együvé tartozáson alapuló nemzet modellje a magyar viszonyokétól eltérő viszonyok között kristályosodott ki. Ezek egyike sem volt igazán alkalmas a magyarországi magyarok és nem magyarok identitásának, egymáshoz és a magyar államhoz való viszonyának kizárólagos értelmezésére. A soknemzetiségű Magyarországon voltak történelmi esélyei az állampolgári kötelek által együvé tartozó politikai nemzetmodell megerősödésének, ugyanakkor erős volt a kulturálisan együvé tartozó magyar nemzet koncepciójának összetartó ereje is.

A dualizmus korában mentek végbe azok a folyamatok, amelyekre a politikailag vezetett nemzeti tematika építhetett. Kicsiszolódott a nemzeti önkép, szakralizálódott a nemzet fogalma. A nemzet nagy identitás- és közösségsszervező erővel rendelkező szimbolikus világgá formálódott. Ebben meghatározó szerepe volt a nemzeti identitás érzelmi alapjait jelentő nemzeti kánon kialakulásának. A nemzeti kánon szövedékét jeles személyiségek, események, mítoszok, alkotások, kulturális intézmények, jelképek, szimbólumok alkotják. Intézményesült a nemzeti kultúra, és rendszerré formálódtak a nemzeti kérdések. Rendszerré formálódott a nemzeti szocializáció. Kiépültek a tudás-, információ- és véleménykövetítő rendszerek: elsősorban a közoktatás, valamint a modern sajtó, amelyek lehetővé tették, hogy a nemzeti kánon minél többekhez jusson el, ugyanakkor azt is, hogy befolyásolják a nemzeti identitás formálódásának folyamatát. A politikai rendszer

¹⁹¹ Így például a trianoni veszteségekhez, Nyugat-Európához és a szomszédos államokhoz való viszony, a zsidók és a nem zsidók viszonya.

továbbörökítésének azonban akadálya volt, hogy a nemzettel kapcsolatos kérdésekre adott válaszok elégtelenek voltak. A nemzet politikailag kidolgozott fogalma hosszú távon nem volt alkalmas a nemzetiségi, politikai és társadalmi feszültségekre reagálva megújulni, és nem tudta a Magyar Királyság nem magyar nemzetiségű polgárait integrálni a magyar nemzeti közösségbe.

A dualizmus idején megalapozott nemzeti tematikát a két világháború közötti időszakban a politikai osztály átfogalmazta. Az új tematika nemzetfogalma az etnikai alapon felépített kultúrnemzeti modellt követte. Ebben már nem volt helye a dualizmus időszakára jellemző nyitottságnak, amely sokak számára kínált lehetőséget a „magyar politikai nemzet” államnemzeti és kultúrnemzeti jellegének összeegyeztetésére. A nemzetfogalom összhangban volt a Horthy-rendszer hivatalos ideológiájával, a konzervatív keresztény nemzeti ideológiával. Összhangban volt a társadalom- és nemzetpolitikával, valamint a kultúrpolitikai és szocializációs stratégiával is.

A nemzeti tematika az államhatalom irányítása alatt volt. A revízió gondolata köré szerveződött, a társadalmi sérelmekre rezonált. Felerősítette a nemzeti önsajnálatot, és markáns külső és belső ellenségképek, bűnbakok megfogalmazásával fokozta a nemzeti fenyegetettség érzését. Értelmezési sémákat szállított a *magyar* és a *nem magyar* megkülönböztetéséhez, a történelmi és politikai felelősök, valamint a külső és a belső ellenség beazonosításához. A nemzeti kánonba bevitte a trianoni veszteségekhez vezető okok államhatalmi értelmezését, a külső és belső ellenségek képét és a revízió eszméjét. A tematika közvetítéséről a szocializációs intézmények: az iskola, a keresztény egyházak, a különböző szervezetek és mozgalmak (mindenekelőtt a cserkészlet és a Leventemozgalom) gondoskodtak. A nemzeti tematika a társadalom jelentős csoportjainak önmeghatározására, társadalom- és politikaképére volt hatással.

A nemzeti kérdésekre azonban nem születtek olyan válaszok, amelyek érvényességét a mindennapi társadalmi tapasztalatok megnyugtatóan és a történelmi fordulókön is átívelően visszaigazolták volna. A nemzeti tematikát vezető rendszer megbukott, politikája a második világháborúba, felmérhetetlen nagyságú veszteségekbe, összeomlásba és a revízió kudarcába torkollott, de sok eleme tartósan beépült a kollektív önmeghatározásokba. A második világháború nemcsak a nemzeti kérdésekre keresett politikai válasz látványos csődje volt, hanem újabb nemzeti problémák (a magyar zsidóság nagy részének elpusztítása; a magyar állam és a többségi társadalom ezzel kapcsolatos felelőssége; a háborús felelősség; a trianoni határok visszaállítása; a nemzeti függetlenség kérdése) forrása is.

II. A nemzeti tematika a pártállami időszakban

1. Kísérlet a demokratikus tematika kihordására

A második világháború befejezésével, a rövidke koalíciós időszakban felsejlett a lehetősége annak, hogy a parlamenti demokrácia keretei között a demokratikus állampolgári magatartások kialakulását segítő, új politikai szocializációs modell alakuljon ki, a politikai diskurzusokban pedig *a demokratikus tematika* váljon meghatározóvá.

A demokratikus tematika kihordásának lehetősége a politikai struktúrában bekövetkezett változásokon alapult. 1946. február elsején kikiáltották a második Magyar Köztársaságot. A választójog átalakulásával a politikai aktivitás és részvétel lehetőségei kiszélesedtek.¹⁹² 1945-ben és 1947-ben a többpártrendszerű parlamenti demokrácia jegyében zajlottak a választások. Az 1945-ös választást a magántulajdonon alapuló fejlődés mellett elkötelezett kisgazdapárt nyerte, amely választási koalíciós partnereivel (a szociáldemokrata

¹⁹² Az 1945-ös választási törvény listás, titkos és egyenlő választási rendszert hozott létre, eltörölte a vagyoni és műveltségi cenzust, de politikai cenzust állított fel. A konzervatív jobboldali erőknek nem volt lehetőségük politikai képviseletre.

párttal, a kommunista párttal és a parasztpárttal) alakított kormányt.¹⁹³ Bár az 1947-es választásokat is a koalíció nyerte, a legtöbb szavazatot ekkor már a választási csaláshoz is folyamodó Magyar Kommunista Párt (MKP) kapta.¹⁹⁴

A koalíciós időszakban a pártok, a sajtó, a szervezetek viszonylagos (bár egyre szűkülő) sokszínűsége magában hordta a demokratikus állampolgári szocializáció intézményesülésének lehetőségét. Sorra jelentek meg a különböző pártok napilapjai és a különböző eszmei irányultságú folyóiratok. A demokratikus tematika formálásában láthatóan minden politikai oldal és minden szellemi irányzat részt akart venni.¹⁹⁵ 1947-től azonban, miután a Szovjetunió elhatározta, hogy a megszállt kelet-európai országoknak is a szocializmus építésének útjára kell lépniük, a többpártiság szétverésével egyre jobban ellehetetlenültek, majd megszűntek a nem marxista lapok és folyóiratok, miközben a kommunista sajtó kiváltságai egyre nagyobbak lettek.¹⁹⁶ A sajtó teljes ellenőrzése a kommunisták kezébe került (Szajda 2003: 56–58).

A nemzetfogalom tisztázására, a köztársaság értelmezésére és a demokrácia-felfogások kifejtésére a többpártrendszer mellett kedvező alkalmat kínált az 1848–49-es szabadságharc közelgő centenáriuma is: azt a lehetőséget, hogy a politikai közbeszédben újra felfedezzék a republikánus hagyományokat mint a korábbtól alapvetően különböző, új rendszer lehetséges történelmi előzményét és örökségét. Ezt az örökséget fejezte ki az angyalos-koronás címert felváltó régi-új címer, a Kossuth-címer is. A republikánus

¹⁹³ E koalíciót a szovjetek kényszerítették ki, mint ahogy azt is, hogy a kommunista párt kapja a Belügyminisztériumot. A kisgazdapárt egyedül is kormányt alakíthatott volna, hiszen az 1945-ös választáson 57%-kal nyert. A kisgazdák kénytelenek voltak a kommunistákat is bevonni a kormányba. 1946-ban a koalíciós partnerek a kisgazdákkal szemben létrehozták a Baloldali Blokkot.

¹⁹⁴ Ebben szerepet játszott, hogy a Magyar Kommunista Párt kezdeményezésére majdnem félmillió embert kizártak a választásokból különböző politikai okokra hivatkozva, és megsemmisítették a legnagyobb ellenzéki párt, a Magyar Függetlenségi Párt mandátumait is. A Baloldali Blokk (a szociáldemokrata, a kommunista és a parasztpárt) összesen 45%-ot ért el, a másik oldal több mint 50%-ot).

¹⁹⁵ Ekkor jelent meg Bibó István több fontos írása a magyar társadalomfejlődésről és a demokrácia esélyeiről, például a Valóság 1945. októberi számában *A magyar demokrácia válsága* című tanulmánya (amely nyomán vita bontakozott ki) vagy *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* című munkájának több fejezete 1946-ban az Új Magyarországból.

¹⁹⁶ Formálisan a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának (Kominform) 1947 szeptemberi értekezletén döntöttek a népfrentpolitika feladásáról és a proletárdiktatúra bevezetéséről.

hagyományok jelentőségét és politikai tétjét jól mutatja, hogy a centenárium lehetősége a demokratikus tematika megerősítésére végül elveszett a kollektív identitásokért folytatott pártpolitikai küzdelmekben. A centenárium kapcsán a kommunista párt igyekezett kisajátítani, „államosítani” a forradalom és szabadságharc értelmezését (Gerő 1998).¹⁹⁷ Mintegy lecsapott a Petőfi személyében, magatartásában és költészetében kifejeződő – és a magyar nemzeti identitás szempontjából legnagyobb erejű – hagyományra a Horváth Márton által kezdeményezett Lobogónk, Petőfi mozgalommal. Az évforduló a párt által érvényesíteni kívánt pártállam-nemzeti tematika történelmi legitimálására szolgált. Az ünneplések központi alakított ideológiai kereteit és tartalmát alapvetően a kommunisták határozták meg. Az ünneplések országszerte egységes forgatókönyvet követtek (Szabó R. 1998). A többpártrendszer felszámolásának folyamatában minden párt a kommunista párt tematizációjának megfelelően beszélt az 1848-as örökségről, ebben az 1948-as helyzet közvetlen előzményét, míg az 1948-as eseményekben az 1848-as törekvések beteljesülését látva.

a) Az ifjúsági szervezetek felszámolása

A háború után a társadalmi részvétel különböző „előiskoláit” biztosító, különböző eszmerendszerekhez kapcsolódó ifjúsági szervezetek és mozgalmak sorra alakultak újjá. Újjáalakultak a pártok ifjúságszervezetei és a különböző vallási ifjúsági szerveződések is. Új szervezetek is létrejöttek. Formálódott tehát az egyén választásán alapuló, demokratikus politikai szocializáció modelljére jellemző, sokszínű szervezeti világ.

A fiatalok politikai identitásának fontosságát minden politikai erő felismerte. A koalíciós időszakban a kollektív identitásokért folytatott küzdelemben a politikai csatározások egyik színtere az ifjúsági szervezetek világa volt. A jobb- és baloldali szervezetek nemcsak a

¹⁹⁷ A kommunista párt vezető ideológusa, Révai József alakította ki az 1848-as események 1948-at előkészítő, megalapozó és legitimáló értelmezését.

pártok közötti küzdelemben vettek részt, hanem egymással szemben is felléptek. 1945–46-ban, amikor még az MKP hosszabb távú, „népfrontos” politikában és a hatalom fokozatos átvételében gondolkodott, minden külső politikai nyomás és belső harc ellenére úgy tűnt, hogy különböző demokratikus ifjúsági szervezetek működhetnek egymás mellett. Az 1947-es országgyűlési választások és a Kominform határozata után azonban a népi demokrácia megvalósítására készülő MKP már kemény, szigorúan kézben tartott, osztályharcos ifjúságpolitikában gondolkozott: az egy párt – egy ifjúság – egy ifjúsági szervezet modelljében.¹⁹⁸ Közvetlen célja az ifjúsági szervezetek egységesítése és kommunista irányításának biztosítása volt.¹⁹⁹ Aktivistái az ifjúsági szervezetekbe beépülve biztosították a kommunista párt vezető szerepének érvényesülését és képviselték ifjúságpolitikai célkitűzéseit.²⁰⁰ Nézzük meg, hogy ment végbe az ifjúsági szervezetek felszámolásának folyamata.

A koalíciós időszakban a kollektív identitások formálásában játszott szerepük, történelmi előzményeik és egymástól markánsan különböző identitásmintáik révén három ifjúsági mozgalom emelkedett ki a többiek közül: a népi kollégisták mozgalma, a cserkészlet és az úttörőmozgalom. Közös volt bennük, hogy (a) eszmeiségükkel összhangban meghatározott értékeken alapuló kollektív identitások kialakulását kívánták elősegíteni; (b) a szocializáció tudatos, pedagógiai eszközökkel történő befolyásolására törekedtek; (c) a társadalom jobbításához új típusú társadalmi magatartások kialakulását tartották szükségesnek és (c) aktív részesei voltak a politikai csatározásoknak.

¹⁹⁸ Az MKP Politikai Bizottsága 1948 januárjában határozta el az egységes nő- és ifjúsági tömegszervezetek megalakítását (P. Miklós 2006).

¹⁹⁹ Az MKP új ifjúságpolitikájának alapidokumentuma Ifjúsági Bizottságának jelentése volt az ifjúsági szervezetek helyzetéről és az új ifjúságpolitikai feladatokról. A jelentés irányelveit és célkitűzéseit a párt Politikai Bizottsága 1947 novemberében fogadta el (P. Miklós 2006.).

²⁰⁰ „Nekünk nincs szükségünk nagy cserkészetre, nekünk az kell, hogy a cserkészformát kisajátítsuk – a Kommunista Párt részére” – mondta Hollós Ervin, a MADISZ budapesti titkára, az MKP Ifjúsági Bizottságának munkatársa az Ifjúsági Bizottság 1947 decemberi ülésén. 1948. május elején az MCSFSZ-ben leigazolt 380 cserkészcsapatból már 230 volt kommunista befolyás alatt. Annyira megerősödött a kommunista cserkészvezetők befolyása a MCSFSZ-ben, hogy „ekkorra már 181 cserkészcsapat 359 cserkészvezetője, valamint 530 őrsvezető kiképzését végezték el. 146 cserkészcsapatot oszlattak fel (...), 60 csapat autonómiáját felfüggesztették, 60 csapat mellé pedig kommunista nézetű szövetségi megbízottakat rendeltek ki” (P. Miklós 2006).

A népi kollégiumok létrehozásának gondolata a 30-as években vetődött fel a népi írók körében. Az elképzelés összhangban volt a népiek társadalomjobbító törekvéseivel és sajátos nemzetfelfogásával.²⁰¹ Úgy gondolták, hogy tehetséges, de szegény parasztfiatalok számára tanulási lehetőséget és kedvező internátusi körülmények közötti közösségi életet kell biztosítani.²⁰² Ily módon is elő kívánták segíteni egy olyan, a parasztság gondjait jól ismerő értelmiségi réteg kialakulását, amely a középosztály kultúrájának népi gyökerű megújításában is hatékonyan tudna részt venni.²⁰³ A népi kollégistákat társadalmi háttérük, kiválasztottságuk, közösségi életformájuk és küldetéstudatuk fogékonnyá tette a plebejus népi radikalizmus iránt. Ezt a fogékonyságot csak fokozta a háború és a háború utáni társadalomátalakítás történelmi esélye.²⁰⁴

1946 nyarán megalakult a Nékosz (a Népi Kollégiumok Országos Szövetsége), és megkezdődött népi kollégiumok hálózatának kiépítése az oktatási rendszer mindhárom szintjén. Ebben sokat segített, hogy a Nékoszt a Magyar Kommunista Párt és a Nemzeti Parasztpárt is támogatta.²⁰⁵ A Nékosz sajátos kapcsolatot jelentett a népi mozgalom és a kommunista párt között. A népi kollégisták többségének identitására a marxizmus, politikai elkötelezettségére a kommunista párt volt a legnagyobb hatással (Papp I. 2002; Pataki 2005). Mindez azonban nem volt elég ahhoz, hogy a Nékosz fennmaradjon. Viszonylagos autonómiájával, paraszti kötődéseivel, tagjainak markáns identitásával nem illett a kommunista párt ifjúságpolitikai elképzeléseibe. Az ifjúság szervezeti egységesítésére a Kominform 1947-es állásfoglalása után, a különböző rétegszervezetek megszüntetésével

²⁰¹ A parasztfiatalok kollégiumának gondolatát Teleki Pál és Kállay Miklós miniszterelnökök is támogatták.

²⁰² A harmincas évek elejétől Magyarországon is egyre jobban felértékelődött az iskolázás jelentősége a társadalmi modernizációban. Ehhez az európai példák mellett a Klebelsberg-féle oktatáspolitikai és a különböző, sikeres „iskolapéldák” is hozzájárultak. Megnőtt a modern pedagógiai törekvések társadalom-átalakító hatása iránti szakmai érdeklődés (ezt bizonyítja többek között Karácsony Sándor munkássága); erősödött a népfőiskolai mozgalom; a budapesti Eötvös Kollégium az értelmiségi elitképzés legismertebb műhelye lett, és tovább erősödtek a szervezett önképzési formák.

²⁰³ Az első népi kollégium a Bolyai Kollégium volt. 1939-ben alakult meg; 1942-ben Györffy István néprajzkutató nevét vette fel.

²⁰⁴ A Györffy-kollégisták közül többen is kapcsolatban voltak az illegális kommunista párttal és a háború idején részt vettek fegyveres ellenállási akciókban is. A háború után a kollégisták a földosztásban segítettek.

²⁰⁵ 1948-ban már 158 népi kollégium működött, és 9.500-an éltek és tanultak benne (Papp I. 2002).

kezdődően került sor.²⁰⁶ A Nékoszt a kommunista párt egyre erősebb támadásai után, 1949 júliusában, megalakulása harmadik évfordulóján feloszlatták (Pataki 2005).

1949 nyarára a belügyminiszter felszámolta a különböző ifjúsági rétegszervezeteket is.²⁰⁷ A porondon már csak a (főként ugyancsak parasztfiatalokat tömörítő) MADISZ állt, a kommunista párt 1944 végén létrehozott és a Nékosz ellen kijátszott ifjúsági tömegszervezete, amelytől a párt vezetése azt várta el, hogy tömörítse magába a 15–24 év közötti politizáló fiatalok egészét. 1948 márciusában létrejött az új ifjúsági egységsszervezet, a Magyar Ifjúság Népi Szövetsége (MINSZ). 1949-ben a MADISZ egyesült a SZIT (Szakszervezeti Ifjómunkás és Tanoncmozgalom) főként munkásfiatalokból álló tagságával. A kommunista és a szociáldemokrata párt egyesülése utáni párt, a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) 1950 júniusában hozta létre a 14–25 éves fiatalok egyedül lehetséges, egységes országos szervezetét, a DISZ-t (Dolgozó Ifjúság Szövetsége). A DISZ feladata az ifjúságra vonatkozó határozatok végrehajtása, a fiataloknak a kommunista párt és a népi demokratikus rendszer iránti hűségre való nevelése, valamint a párt káderutánpótlásának biztosítása volt.

A háború előtti időszak legnagyobb jelentőségű, az identitások formálásában legtöbb sikert elérő ifjúsági szervezetének, a *cserkésznek* 1945-ben három irányzata alakult újjá: a népi hagyományokhoz és a protestantizmushoz kötődő irányzat,²⁰⁸ az angol cserkész hagyományait folytatni kívánó városi, liberális szellemiségű, valamint a legerősebb, a katolikus egyházhoz kötődő irányzat.²⁰⁹ Bár ezek szemben álltak egymással és a felekezeti ellentétek is tovább éltek, közös volt bennük, hogy elhatárolódtak a negyvenes évek cserkészének militarizmusától. A protestantizmushoz és a népiekhez kötődő irányzat kész

²⁰⁶ Ezek egy részét éppen a kommunista párt hozta létre, többek között azért, hogy a centenáriumi ünnepeken biztosítsa az irányítása alatt álló ifjúsági szervezetek meghatározó jelenlétét.

²⁰⁷ 1946-ban a belügyminiszterhez került az ifjúsági szervezetek felügyelete.

²⁰⁸ A népi hagyományokhoz és a protestantizmushoz kötődő irányzat eszmeiségét Karácsony Sándor testesítette meg.

²⁰⁹ 1945 végén már 30.000 tagja volt a cserkészmozgalomnak (Gergely 1989: 348–350).

volt a politikai baloldallal való együttműködésre, a hamarosan vezető szerepre szert tett katolikus irányvonal ezt elutasította.

A belügyminiszter még 1946 júliusában feloszlatta más (főként katolikus ifjúsági) szervezetekkel együtt a Cserkészszövetséget; pár nappal később azonban megalakult Karácsony Sándor vezetésével a Magyar Cserkészfiúk Szövetsége, amely az ifjúság felekezeti hovatartozástól független, demokratikus, szabadságszerető szellemben való nevelését tűzte ki célul.²¹⁰ A Szövetséghez a katolikus cserkészcsapatoknak csak a kisebb része csatlakozott (P. Miklós 2006). A katolikus cserkészvezetők külön munkaközösséget hoztak létre, amely aztán meg is szakította az együttműködést a Magyar Cserkészfiúk Szövetségével, és inkább a Szívgyárdában látott további lehetőséget a katolikus tanulók szervezeti összefogására. Az ellentétek a vallás és a valláserkölc cserkészletben játszott szerepének, valamint a katolikus irányzat szervezeti súlyának a megítélése mentén éleződtek ki (P. Miklós 2006).

A vallási ellentétektől, a cserkészlet körüli ideológiai és pártharcoktól, valamint a kommunista párt egyre erőteljesebben érvényesülő irányításától és beolvasztási kísérleteitől meggyengült Magyar Cserkészfiúk Szövetsége 1948 szeptemberében egyesült az úttörőmozgalommal.²¹¹ 1948 augusztusáig a 330 cserkészcsapatból 250 jelentette be egyesülési szándékát, de végül csak 150 egyesült úttörőcsapattal.²¹² A cserkészcsapatok és vezetőik további sorsáról igazolóbizottságok döntöttek; az egykori cserkészek saját iskolájuk úttörőcsapatának lehettek tagjai (P. Miklós 2006). A cserkészcsapatok vagyonát elvették, egy

²¹⁰ A szovjet katonai parancsnokság jegyzékben követelte a reakciónak és profasisztának minősített szervezetek felosztatását, összhangban az MKP és a Baloldali Blokk korábbi követeléseivel (P. Miklós 2006).

²¹¹ 1948. június 27-én a Magyar Cserkészfiúk Szövetsége országos tisztújító közgyűlésén a MINSZ nevében felszólaló Kelen Béla kijelentette: „a népi demokráciák országaiban az úttörőmozgalom felépítése és módszerei alkalmasabbnak bizonyultak a cserkészletnél”. Surányi László (aki a kommunista párt megbízásából került a Szövetség vezetésébe) úgy határozta meg az egyesítést, hogy a cserkészlet bevált pedagógiai módszereit egyesítik a tudományos szocializmus ideológiájával. A közgyűlés egyhangúlag járult hozzá az egyesülést előkészítő tárgyalások megkezdéséhez (Gergely 1989: 378).

²¹² A katolikus cserkészlet 1948 áprilisában illegalitásba vonult. Egyes illegális csapatok indiánoknak nevezték magukat. A Természetbarát Szövetség is próbálta folytatni a „természetbarát” cserkész hagyományokat, vezetőségében több cserkész tisztt is volt (Bokody Józsefnek, a cserkész múzeum vezetőjének információja a Magyar Pedagógiai Társaság 2006. március 24-i szakértői tanácskozásán).

részüket az úttörők kapták meg. Az 1948 szeptembere utáni dokumentumok már csak az úttörőmozgalomról szólnak.

1948-ra már a baloldalhoz kötődő *Úttörőmozgalom* is távol került az eredeti eszményektől, a gyermeki autonómián alapuló demokratikus mozgalmi nevelés célkitűzéseitől.²¹³ Eredeti programja hangsúlyozta a szabadság eszményének, az 1848-as hagyományoknak, a részvétel önkéntességének és a vezetők példamutatásának a fontosságát (Trencsényi 2006: 1444–145). Az MKP új, 1947-es ifjúságpolitikája az úttörőmozgalommal sem volt maradéktalanul elégedett: szociáldemokrata „szektarizmusát” kifogásolta (P. Miklós 2006). Összességében azonban élvezte a kommunista párt bizalmát, és minden támogatást megkapott tőle.²¹⁴

1948-ra az iskolák államosításával a korábbi iskolai szerveződéseket (szakkörök, önképzőkör, Diákkaptár) is megszüntették. Ekkor az immár versenytárs nélkül maradt úttörőmozgalom is átalakult.²¹⁵ Eredeti autonómiája megszűnt, szabadságeszményét új, az engedelmes sorkatona tulajdonságait idéző eszmények vették át: a fegyelem és a szorgalom. 1948 szeptemberében a vallás- és közoktatási miniszter elrendelte minden iskolában az úttörőcsapatok megalapítását. A kommunista párt azt várta az úttörőmozgalomtól, hogy egészítse ki az általános iskolában folyó nevelést. Ettől kezdve a rendszerváltásig az úttörőszervezet az iskolával szimbiózisban működött.

Ugyancsak 1948-ban hirdették meg a „Jó tanulás” mozgalmat. Ez a gyerekek iskolai és iskolán kívüli világának összefonódására épült: minden iskolára és minden gyerekre kiterjedt. Az úttörő legfontosabb iskolai feladata a jó tanulás lett.²¹⁶ Az iskola és az úttörő

²¹³ 1945-ben alakultak meg az első *úttörőcsapatok* a Gyermekbarátok Országos Egyesületén belül; az *Úttörőmozgalom* 1946-ban alakult meg (Trencsényi 2006: 144). 1947 közepén már 350 úttörőcsapat volt.

²¹⁴ 1948 májusában 1.200 úttörőcsapat volt, 70.000 taggal (Gergely 1989: 378).

²¹⁵ Az országgyűlés 1948. június 16-án hozott törvényt arról, hogy a nem állami iskolák állami fenntartásúak legyenek, az iskolai vagyontárgyak állami tulajdonba kerüljenek és az iskolai személyzet alkalmazója az állam legyen.

²¹⁶ Az 1949-es politikai irányvonal értelmében az úttörők politikai hitvallását az iskolai szorgalom és magaviselet minősíti. „*Akkor vagy méltó a márciusi ifjakhoz, ha nem számárfüles az irkád*”, hangzik a korabeli jó tanács (idézi Trencsényi 2006: 147).

kivételével minden más közösségi forma illegálisnak számított. A 14 év alattiak számára az Úttörőszövetség volt az egyedüli szervezeti lehetőség, amelybe a belépés gyakorlatilag kötelező volt; csak az osztályellenségnek minősített családok gyermekei nem lehettek tagok. A 14 éven felülieket egyedüli szervezatként a DISZ tömörítette. A kommunista párt ifjúságpolitikájának és vezető szerepe érvényesülésének nem volt többé akadálya a gyermek- és ifjúsági szervezetek sokszínűsége (Gergely 1989: 370–379; P. Miklós 2006).

b) Demokrácia helyett népi demokrácia

A nemzeti tematika másodszori átfogalmazására a pártállami időszakban került sor. A koalíciós időszakban a felvillanó demokratikus tematika alapfogalma, a demokrácia egyre inkább átalakult. A pártállam-nemzeti tematika alapfogalma már a „népi demokrácia” lett.

A politikai diskurzusokban a demokrácia értelmezését 1947-től a Kommunista Párt dominálta. A párt vezetőinek retorikájában a demokrácia alapvetően nem a parlamentarizmushoz kötődött, hanem a „nép” akaratának tulajdonított és a kommunista párt által képviselt rendszerhez. A demokráciára való folyamatos hivatkozás sajátos eszköz volt a demokratikus intézményrendszer elleni harcban és a demokrácia veszélyeztetőiként, valamint a „nép ellenségeiként” bemutatott politikai riválisok megsemmisítésében. A demokrácia-retorika a „demokratikus rend” nevében előkészített diktatórikus hatalomátvétel céljait szolgálta; amelynek csak egyik eszköze volt a választás.²¹⁷

A kommunista párt az ellenfeleivel való leszámolást a köztársaság védelmeként értelmezte. A köztársaságot a népi demokrácia felé vezető út kiinduló pontjának tekintette, a népi demokráciát a szocializmushoz vezető út állomásának. A politikai diskurzusokban a „munkásosztály pártja” a köztársaság védelmének legfőbb letéteményeseként jelent meg; a

²¹⁷ „A nép azok mellé fog állni, akik itt demokratikus rendet, biztonságot, nyugalmat akarnak”, mondta Rákosi. (A Szabad Nép 1947. február 18-i számából idézi Szajda 2003: 59).

második köztársaság három éve pedig a „szocialista demokráciához” és a „munkásosztály által vezetett” népköztársasághoz vezető útként.

A többpártrendszerű demokrácia felszámolásának folyamatát plastikusan jellemzi, hogy a kommunista párt demokrácia-retorikáját jellemző tematizációk a még megmaradt polgári lapokban is mindinkább teret nyertek, és fokozatosan maguk alá gyűrték ezek eredeti tematizációit, majd egész arculatát.²¹⁸ A tematizációk az élesedő osztályharcot hirdető kommunista diktatúra választási előkészítését szolgálták. A demokráciával kapcsolatban 1947-től már a leggyakoribb tematizáció a demokratikus rend „híveiként” és „ellenségeiként” megjelölt pártok harca (Szajda 2003: 61–63). A tematizációkban nem volt helyük a szabadon választó és döntő állampolgároknak sem.²¹⁹ Amikorra 1949-ben megszűnt a parlamenti demokrácia és a demokratikus szocializáció intézményes alapjai kiépülésének esélye, a demokrácia eredeti fogalmai már teljes mértékben átalakultak, és az új politikai rendszer önmeghatározására szolgáltak.²²⁰

A népi demokrácia kiépítésének folyamata 1947-ben kezdődött. A Kommunista Párt az 1947-es választás után már nem kívánta fenntartani a többpártrendszert és a koalíciós kormányzást. Sikereihez hozzájárult, hogy gazdasági téren sikeresen legitimálta magát: az újjáépítés levezénylését és a háború utáni óriási infláció 1946-os megállítását saját sikerének állította be.²²¹ 1948-ban kezdeményezésére és nyomására a kommunista és a szociáldemokrata párt egyesült Magyar Dolgozók Pártja (MDP) néven. Az új képződmény

²¹⁸ A *Kis Újságban* (kisgazdapártiak), a *Világban* (polgári demokraták), a *Haladásban* (radikálisok), a *Hazánkban* (demokrata néppártiak).

²¹⁹ Az 1947-es választáson „nem arról dönt a magyar nép, hogy polgári vagy szocialista életformában akar-e élni, hanem arról, hogy akarja-e a hároméves terv energikus végrehajtását, a magyar demokrácia békés fejlődését, akarja-e a belső nyugalmat és az építőmunkát veszélyeztető reakciók, gyűjtogatók, összeesküvők és harácsolók ráncba szedését”, írta Révai József a *Szabad Nép* 1947. augusztus 8-i számában (idézi Szajda 2003: 61).

²²⁰ A fordulat „a demokratikus fejlődés” része és magasabb szintje lett; a népköztársaság „népi tartalmú demokratikus köztársaság”; a társadalmi rend „népi demokrácia”, amely a szocializmushoz vezet; a dolgozó osztályok társadalma „demokratikus nemzeti egység”, a Népfront „demokratikus egység” stb. (Szajda 2003).

²²¹ Erre a szempontra Kerényi Ádám hívta fel a figyelmet, amit ezúton is köszönök.

főtitkára Rákosi Mátyás lett. A pártok egy része feloszlott, másik részük marginalizálódott.²²² Az 1949-es választással az MDP lett a hatalom kizárólagos birtokosa. A politikai szférához tartozó kommunista párt először monopolizálta az egész politikai szférát, majd a hatalmi eszközökkel kiépített hálózaton keresztül monopolizálta az összes többi, nem politikai szférát is. Betüremkedve az intézményekbe, lefedve ezek pozíció- és tevékenységrendszerét, valamint szervezeti struktúráját, meghatározva a belső strukturális egyenlőtlenségeket, komplex társadalmi rendszerre fejlődött (Csanádi 1995).²²³

Az 1949. augusztus 18-án elfogadott új, szovjet típusú alkotmány az államformát köztársaságról népköztársaságra változtatta. Rögzítette a kommunista párt vezető szerepét. A többpártrendszer megszűnésével megszűnt a demokratikus állampolgári magatartások normává válásának lehetősége. Az állampolgári teljesítmény mércéje a Terv (a hároméves, majd az ötéves tervek) teljesítése lett; a társadalmi részvétel egyetlen legitim formája a felülről indított munkaverseny, mindenekelőtt a sztahanovista mozgalom. A sajtóban és a rádióban a munka világának híreit a tervteljesítés, a sikerek és a munkaverseny alkották.

2. A nemzeti tematika másodszori újrafogalmazása: a pártállami időszak

Közép- és Kelet-Európa országaiban a negyvenes évek végére kiépülő pártállami rendszerek mintája a szovjet hatalomgyakorlás volt. Az egypártrendszer megszilárdításával kezdődő időszak alaptermatikája Magyarországon is a demokratikus alaptermatika és a nemzeti alaptermatika sajátos, egymásba fonódó történelmi elágazása: a *kommunista alaptermatika* volt.²²⁴ Ezt az alaptermatikát *pártállam-nemzeti tematikának* fogom nevezni, mivel

²²² A formálisan még létező pártok népfrontba tömörültek. Az 1949-es választáson már csak a Népfront listájára lehetett szavazni.

²²³ Ugyanez a folyamat ment végbe lépésről lépésre Romániában is.

²²⁴ A kommunista tematika multiplikálásában nagy szerep jutott az íróknak és a filmrendezőknek. Ezt ismerte fel a szovjet kultúrpolitika, amikor a nyugati világ jeles baloldali íróit és újságíróit hívta meg a Szovjetunióba hosszabb tanulmányútra. Így tartózkodott ott például Arthur Koestler, André Gide, Bernard Shaw vagy az 1934-es írókongresszus vendégeként Illyés Gyula és Nagy Lajos. Más kérdés, hogy többen éppen a szovjetunióbeli élményeik hatására ábrándultak ki a kommunizmusból. A kommunista tematika multiplikálásában részt vállalt

összekapcsolódtak benne a *kommunista párt*, az *államhatalom* és a *nép* fogalmai. A „pártállam-nemzeti tematika” fogalma kifejezi a tematika kulcsfogalmai közötti szoros kapcsolatot. A továbbiakban a „kommunista alaptematika” és a „pártállam-nemzeti tematika” fogalmakat szinonimákként használok.²²⁵

A nemzeti tematika másodszori újrafogalmazása Magyarországon a koalíciós időszak parlamenti demokráciájának felszámolását követően, 1948-tól kezdődött. A párttal, a pártállammal és a néppel kapcsolatos tematizációk szövedékéből kirajzolódó, a szocializmus építésére koncentráló tematika végigkísérte a pártállami időszakot, és átszötte a társadalmi élet egészét. A rendszer felbomlásának folyamata a tematika dekonstrukciójának folyamata is volt.

Miközben Magyarországon a pártállam-nemzeti tematika vált meghatározóvá, Európában megerősödött a demokratikus alaptematika. Megerősödésében szerepet játszottak a totalitárius rendszerekről: a nemzetiszocializmusról és a sztálinizmusról megszerzett tapasztalatok. Mindkét rendszerben közös volt az államhatalom által vezetett nemzeti tematika markáns jelenléte volt a politikai diskurzusokban. A totalitárius rendszerek a korábbiaktól radikálisan különböző nemzeti tematikája már nem a politikai diskurzus egyik alternatív tematikája volt, és természetesen nem a pártok közötti versengés eszköze.

A nemzetiszocializmus nemzeti tematikája a faji gondolatra, a felsőbbrendű ember küldetésére és különleges jogaira, a sztálinizmus nemzeti tematikája a proletár nemzetköziség

írók, költők, filmesek, zenészek, képzőművészek, újságírók attitűdjét meghatározta, hogy „kivülről” vagy „belülről” nézték-e a szocializmus építésének történelmi kísérleteit. A külföldi vendégek nagyobb mozgástérrel rendelkeztek, mint akik az adott országban éltek. Megerősítő, módosító vagy éppen elutasító attitűdjeik mögött a döntés, véleményalkotás és cselekvés szélesebb lehetőségei húzódtak meg.

²²⁵ A „pártállam-nemzet” kifejezést Lázár Guy használta először. „*A kommunista rendszerek mint »modern jakobinus diktatúrák« a nyugat-európai fejlődésre jellemző államnemzetet »fejlesztették tovább« olyan »pártállam-nemzetté«, amelyben az eredeti államnemzet alapját képező demokratikus intézményrendszer pusztán formalitássá vált. Ennek megfelelően nemcsak a határokon túli (kultúr)nemzetrészeket rekesztették ki a »szocialista nemzetből« (mint a magyar állam a szomszédos országokban élő magyarokat), hanem a hazaiakat is magukba olvasztották; jobbik esetben úgy, hogy kulturális reprezentációvá süllyesztették őket (mint a hagyományos nemzetiségeket), rosszabbik esetben pedig úgy, hogy a nemzeti(ségi) identitáshoz való joguktól is megfosztották őket (mint a cigányokat és a zsidókat)» (Lázár 1996: 20).*

A „pártállam-nemzeti tematika” fogalma kifejezi a tematika kulcsfogalmai közötti szoros kapcsolatot. A továbbiakban a „kommunista alaptematika” és a „pártállam-nemzeti tematika” fogalmakat szinonimákként használok.

eszméjére és a korábbi nemzeti identitások meghaladásának feltételezésére épült. Mindkét rendszer egyértelmű ellenségfogalmakkal operált: az előbbi a zsidóságban és a rendszer ellenzékében, az utóbbi a hatalommal való lojalitás hiányában, az egykori uralkodó osztályok tagjaiban, illetve az imperializmusban látta a legyőzendő ellenséget. Mindkettőnek megvolt a maga egyértelmű, érzelmi és ideológiai elkötelezettségen alapuló embereszménye is. Mind a nemzetiszocializmus, mind a sztálinizmus tudatos és szigorúan kézben tartott szocializációs politikát folytatott a kívánatos embereszmény gyakorlatban való megvalósulása érdekében, és kiépítette az új kollektív identitások kialakításának és fenntartásának teljes intézményi struktúráját. Mindkét rendszer identitásstratégiájában nagy szerepet játszott a sajtó, az oktatási rendszer, a szervezetek és a család. Mindkettő arra törekedett, hogy mindenütt jelenlévő, alapvetően a vezérekhez kötődő nemzeti tematikája mélyen áthassa a szocializációs modell egészét.

A nyugati világban megerősödő demokratikus alaptematika olyan társadalompolitikában formálódott, amelyet meghatározott az a törekvés, hogy meg kell akadályozni a nemzetiszocializmus újjáéledését és hatalomra jutását. A jobboldali pártok megújultak. Megerősödtek azok az intézmények (köztük a transznacionális intézmények), amelyek a demokrácia biztosítékai lehettek, és felértékelődtek azok a szakpolitikák (az oktatás- és az ifjúságpolitika), amelyek látókörébe tartozott az új nemzedékek állampolgári kultúrája. A politikai diskurzusoknak immár tudatos része lett a demokratikus tematika. A demokrácia alapelveire és intézményeire, az állampolgári egyenlőségre, az emberi jogokra való hivatkozás és a demokratikus játékszabályok normává válása áthatotta a politikai küzdelmeket. A formális politikai szocializáció embereszménye a demokratikus készségekkel rendelkező, önálló személyiségű állampolgár volt.

A pártállami rendszerek nemzeti alaptematikája, a pártállam-nemzeti alaptematika a hatalomgyakorlás sajátos logikáját fejezte ki. Átírta minden korábbi, a társadalmi valóság

megismerése szempontjából fontos vonatkoztatási csoport, így a nemzet korábbi koncepcióit is. Egy osztályközpontú társadalomkép jegyében utasította el a nemzetközpontú társadalomképeket. A korábbi nemzeti azonosságtudat mint a társadalmi kohézió egyik lehetséges szervezője megszüntetésére törekedett. Nemzetfogalma normatív, térben, időben és szociológiai értelemben egyaránt korlátozott érvényű volt. A nemzet eszményi tagja a tökéletes sorkatona modelljének felelt meg. A kommunista alaptematikát a következő sajátosságokkal tudjuk jellemezni:

(a) *A nemzet mint normatív fogalom.* A rendszer bipoláris világ- és emberképének és normativitásának megfelelően a pártállam-nemzeti tematika is *kétpólusú, normatív* tematika volt. A „barát” és az „ellenség”, a „jó” és a „rossz”, a „haladó” és a „reakciós” pólusai körül szerveződött. A kétpólusú világ tengelyét a politikai szövetségesek és ellenfelek rajzolták ki. A barát, a szövetséges a Szovjetunió és a szocialista országok nagy családja volt, az ellenség pedig az osztályellenség, az osztályidegen, a reakció, a klerikális reakció, az imperializmus és az imperialista, a kulák, az oportunista. Az előbbieket pozitív, az utóbbiakat negatív tematizációk erősítették. A pozitív tematizációk leggyakoribb tárgya a Szovjetunió és a szocialista országok közössége, a proletár internacionalizmus, a kommunista párt, a dolgozó nép és a szocialista ember eszménye volt. Ezek a tematizációk különösen az 1956 előtti időszak politikai diskurzusait uralták.

A politikai diskurzusokat és az állam számára elérhető szocializációs intézményeket átható kommunista tematika a magán- és a társadalmi élet minden jelenségére kiterjedt. A tematikába minden belefért, a múlt haladónak ítélt eseményeitől a jövő célkitűzéseig, a találmányoktól a terv teljesítéséig, a szerelemtől a szórakozásig. Kitüntetett területe volt a sport, mint a politikai ellenfelekkel folytatott küzdelem szimbolikus területe és az új, szocialista ember magasabb rendűsége megmutatásának alkalma. A sportgyőzelem nemzeti dicsőség volt, a vereség nemzeti tragédia (Hadas–Karády 1995; Kiss B. 2000). A tematika

mindenre képes volt kétpólusú, normatív értelmezési sémát kínálni; minden elemének volt pozitív és negatív pólusa.

A nemzeti tematika egyik negatív viszonyítási rendszerét a múltból itt maradt és leküzdeni kívánt *nacionalizmus* alkotta. A nacionalizmus mind a Rákosi-, mind a Kádár-korszakban az előző rendszer tartozékaként számon tartott rossznak minősült, amelyről azonban úgy gondolták, hogy a szocializmusban alapvetően automatikusan meghaladott probléma.²²⁶ Ugyanakkor felbukkanása veszélyesnek is számított, olyasvalaminek, ami ellen keményen kell küzdeni. A politikai gyakorlat minden eszközzel küzdött azok ellen a jelek, diskurzusok, cselekvések ellen, amelyek háttérében a meghaladni kívánt nemzeti identitások sejlettek fel.²²⁷

(b) *Az új nemzetfogalom térbeli és időbeli érvényessége.* A tematika a nemzet fogalmát a múlt helyett a jövővel kötötte össze, és miközben alárendelte az internacionalizmusnak, országhatárok közé is szorította. A nemzet új fogalma a szocialista hazafiság és a szocialista nemzetköziség egységére épült. Nem volt benne helyük a szomszédos országokban élő magyaroknak, de az országhatárokon belül élő nemzetiségeknek sem, mint külön identitással rendelkező csoportoknak. A tematikában a nemzet alárendelődött az internacionalizmusnak mint új minőségnek, és mintegy feloldódott benne. A korábbi nemzetfogalmak történelmileg meghaladandó kategóriának minősültek; a szocialista nemzettudat általánossá válása pedig csak (rövid) idő kérdésének.

²²⁶ Egy 1979-es, 14–30 év közöttiek mintáján végzett vizsgálatban minden ötödik fiatal téves választ adott arra a kérdésre, hogy mi a nacionalizmus. „Szinte minden, amit ma politikai értelemben »rossznak« tartunk, előfordult a válaszok között (...): hazaárulás, kizsákmányolás, elnyomás, szembenállás a párt politikájával, kommunistaellenesség, faji megkülönböztetés, személyi kultusz stb. (...) Több esetben találtunk teljesen értelmetlen, politikai elemekből összetákolt válaszokat (pl.: a nacionalizmus az imperializmus ellentéte, a tőkés társadalom győzelme, különböző csoportok, különböző szervezetek politikai irányú eltúlzása stb.). Akadtak (...), akik teljesen politikamentesen, a nacionalizmust negatív fogalomként értelmezve, mint általában »a rosszat« definiálták. Ilyen válaszokra gondolunk pl.: nem segítenek másoknak, önimádat, önzés, csak a saját érdekeit nézi, egymás megvetése, gyűlölet, hazugság stb.” (Zsíros 1979).

²²⁷ Hegedüs András egykori miniszterelnök beszélt 1984-ben arról, hogy 1949 után érezhető volt a sztálinizmussal szembeni nemzeti ellenállás. „A nemzet fölényét egyre élesebb és egyre irracionálisabb repressziókkal próbáltuk ellensúlyozni. Ez még erősebb ellenállást váltott ki. Ezt a kettős mozgást kell megérteni ahhoz, hogy ne történelmietlenül vizsgáljuk az eseményeket.” „Ám ők akkor úgy gondolták, hogy a szocializmus építésével nem a nemzet áll szemben, hanem egyes társadalmi rétegek” (Hegedüs 1989: 193–194).

(c) *A nemzetet alkotó csoportok.* A pártállam-nemzeti tematika egészére jellemző volt az *osztályalapú* („dolgozó magyar nép”) és az *ideológiai alapú nemzetfogalom* („szocialista magyar nép”) kettőssége. Maga a „nemzet” szó 1949 után visszaszorult a nyilvános nyelvhasználatban.²²⁸ A politikai diskurzusokban inkább a „nép” fogalmát használták, amely egyszerre utalt arra, hogy az egykor elnyomott osztályokról van szó, és arra, hogy etnikailag összetartozó csoportról (Bibó 1986: III. 297).

A „dolgozó nép” kifejezés 1948-tól kezdődően uralta a politikai beszédeket (Szabó M. 2007). Az 1949-es Alkotmány első fejezete első szakaszában az szerepel, hogy „a Magyar Népköztársaságban minden hatalom a dolgozó népé”. Ez természetesen nem azt jelentette, hogy ténylegesen is a népszuverenitás lett volna a hatalom forrása, hanem azt, hogy – különösen az 1956 előtti időszakban – a „nem dolgozók” (a korábbi uralkodó osztály tagjai) nem tartoznak bele a nép fogalmába.²²⁹

A másik gyakori fogalom, az ideológiai alapú, a proletár nemzetköziségen belül értelmezett „szocialista / szocializmust építő magyar nép” fogalma már az új típusú kollektív identitás, a szocialista nemzettudat meglétét szuggerálta. Ennek az ideológiai konstrukciónak két dimenziója volt. Egyszerre volt a társadalom által elsajátítandó *normatív minta* és (hol többé, hol kevésbé) *valóságosnak látott tudattartalom*. Azt sugallta, hogy beteljesült a magyar nép régi vágya, a politikai rendszer a nép akaratának megvalósulása. A Rákosi- és a Kádár-korszakban végig megőrződött a „szocialista nemzettudat” kettős dimenziója, csak az erre utaló kifejezések szöveggörnyezete és használatuk gyakorisága változott az idők folyamán.

(d) *A nemzet mint a kollektív harcok alanya.* Ezzel a konfrontatív értelmezéssel főként az 1956 előtti időszakban találkozunk. A munka frontján, a sportban és az országban mindenütt, minden pillanatban harc folyt a párt vezetésével, a kommunisták élcsapatával, az

²²⁸ Csákó Mihály hívta fel a figyelmet arra, hogy 1949 után alapított országos hatáskörű hivatalok, hatóságok, intézmények, programok elnevezésében az „országos” jelző szerepelt. A rendszerváltás után alapított intézmények nevében viszont a „nemzeti” az általános.

²²⁹ Ebben a logikában a magyar nemzetet a nemességgel azonosító történelmi logika sajátos *pendant*-ját ismerhetjük fel.

élmunkások rohamcsapatával, a sztahanovistákkal, a munkásosztállyal, a dolgozó néppel (Szabó M. 2007). Az osztályharc élesedését hirdető sztálini tételből következően az egykori kizsákmányolók ellen folytatott osztályharc minden népi demokráciában hazafias kötelesség volt.²³⁰ Így hazafias kötelesség volt a kulákok elleni harc, a beszolgáltatás, a békekölcsönjegyzés, a munka frontján való helytállás. A tervtörvény nem teljesítése szabotázsnek minősült, és börtönbüntetéssel, sőt halálbüntetéssel is járhatott.²³¹ A 60-as évektől fokozatosan halványult a harcban és győzelmek sorozatában megjelenített nemzet képe.

(e) *A szocialista ember eszménye.* A pártállam-nemzeti tematika embereszménye nem a „jó állampolgár”, nem is a „jó magyar ember”, hanem a kommunista párt iránt elkötelezett, a párt céljainak megvalósításáért tevékenykedő, a munka frontján kiválóan teljesítő, lehetőleg a munkásosztályhoz tartozó „szocialista ember” volt. Első prototípusát a sztahanovisták alkották (Szabó M. 2007).

Az új típusú embernek a szocializáció rendszerében, mint valami sajátos kohóban kell minél hamarabb és minél nagyobb számban kialakulnia.²³² A „szocialista emberre” az jellemző, hogy szocialista módon él, dolgozik és gondolkodik.²³³ Az iskolai nevelés pedagógiai dokumentumokban megfogalmazott célja a szocialista embertípus kialakulásának

²³⁰ Ennek székelyföldi hétköznapi megvalósulásáról lásd Gagyí József könyvének egyik fejezetét: *Az osztályharc: hazafias kötelesség* (Gagyí 2004: 139–166).

²³¹ Az 1950. évi 4. számú törvényerejű rendelet 1. §-a szerint „öt évig terjedő fegyházzal büntetendő, aki a népgazdasági terv vagy valamely részletterv megvalósítását veszélyezteti azáltal, hogy valamely dolgot szándékosan megrongál, rendeltetésszerű használatra alkalmatlanná tesz vagy megsemmisít.” A 2. § szerint öt évig terjedő fegyházzal volt büntethető, ha valaki „1. a vállalat (üzem) működését (...) korlátozza, avagy (...) a munkát késedelmesen, hibásan vagy hiányosan végzi, illetőleg végezteti; 2. olyan termelést folytat, amely oktan anyag-, energia- vagy munkaerő-pazarlással jár (...)”. A 3. § szerint az 1. és a 2. §-okban meghatározott büntettek büntetése halálbüntetés, ha „a cselekmény a népgazdasági terv megvalósítása vagy általában a népgazdaság rendje szempontjából különösen súlyos sérelmet idézett elő.”

Büntettnek számított az is, ha valaki önkényesen kilépett a munkahelyéről vagy igazolatlanul mulasztott, mivel veszélyeztette a népgazdasági tervet. Ennek nyomán meg is nőtt a „terv-bűncselekmények” száma. (1952-ben 7 043 ilyen volt, s ebből 6 906 „munkafegyelem elleni” bűncselekmény. 1955-ben 464 „terv-bűncselekmény” volt (Huszár 1980).

²³² „Az új hatalom legfőbb célja az uniformizálás: olyan egységes társadalom létrehozása, ahol egyszerre dobban a szív, egyszerre lép a láb” (Gagyí, 2004: 50).

²³³ A hatvanas években kibontakozott szocialista brigádmozgalom jelszava volt a „Szocialista módon dolgozni, élni és tanulni”. A mozgalomban Magyarországon a hatvanas években már több mint egymillió tagja volt (Kovács F. 1976: 148–149).

elősegítése volt.²³⁴ A „szocialista embert” „szocialista hazafiság” fűzi a kommunista párthoz, az államhatalomhoz és a néphez. A kívánatos új identitás fontos eleme volt a „nép iránti hűség”. Ez egyet jelentett a párt iránti hűséggel. A párttagok identitásának és magatartásának normáit a párt szervezeti szabályzata írta elő.²³⁵ A politikai elvárásoktól eltérő identitástartalmak (irredentizmus, nacionalizmus, sovinizmus, kozmopolitizmus) csak a megelőző, elutasított politikai rendszer uralkodó osztályának mentalitását megbélyegző vagy a múlt káros maradványait leíró címkékként, legyőzendő kórként jelentek meg a nemzeti narratívában.

a) Kontinuitás és diszkontinuitás

A pártállam-nemzeti tematika *tartalmilag* semmilyen folytonosságot nem mutatott a két világháború közötti időszak alaptermatikájával. A 40-es évek végére megszilárduló új rendszer társadalompolitikájának kiindulópontja az volt, hogy a régi módon nem lehet élni; a régi világot teljesen le kell rombolni, hogy az újat fel lehessen építeni. Ehhez az új rendszernek el kellett utasítania az előző korok nemzetfogalmát és identitásmintáit, így a nemzeti identitás mintáit is. Alapvető különbség volt a korábbi és az új tematika *érzelmi hangoltságában* is. Míg az előző korszak nemzeti tematikája által sugallt hangulatot a válság-narratíva határozta meg, addig a pártállam-nemzeti tematikát a dicsőség-narratíva dominálta. A diszkontinuitás politikai kényszeréből fakadó problémákkal különösen a Rákosi-korszak

²³⁴ Ennek megvalósulását a pedagógiai szakirodalom a nevelői munka színvonalának javításával, az „embereszmény” mind pontosabb kidolgozásával vélte biztosítani. „*A tanulóifjúság fejlődését előmozdító szocialista-kommunista embereszménynek mint feladatnak „a megoldása nem jelent kevesebbet, mint egységes személyiségfejlesztési program létrehozását*”. Az embereszmények megfogalmazásai „*ösztönző erőt csak akkor képviselnek, ha a tanuló érzelmileg is képes azonosulni a jövő társadalmával, (...) és személyes munkájával is gyorsítani szeretné az osztály nélküli társadalom irányába haladó fejlődést*” (Szebenyiné 1975: 15–17).

²³⁵ „*Sajátítsa el a marxizmus-leninizmus alapjait, rendszeresen fejlessze elméleti, politikai tudását (...); erősítse és védelmezze a párt eszméi és politikai, szervezeti és cselekvési egységét, küzdjön a frakciós törekvések, a burzsoá ideológia és erkölcs maradványai ellen; tanúsítson forradalmi éberséget minden szocializmusellenes jelenséggel szemben (...); terjessze a párt eszméit, képviselje a párt politikáját, cselekvően vegyen részt a politikai, társadalmi életben*” (idézi Kovács F. 1976: 349).

identitáspolitikájának kellett megküzdnie, amely a rendszer iránti lojalitást az új identitásminta: a szocialista hazafiság alapján kívánta biztosítani (Martin 2005).

A kontinuitás hangsúlyozására a hatalom megszilárdításának periódusaiban (1945 és 1948 között, valamint 1956 után) került sor. Ilyenkor a párt a nemzeti érzelmekre is próbált építeni.²³⁶ Ezekben a periódusokban a rendszer történelmi legitimálásának biztosítására törekedve a nemzeti függetlenségi hagyományok folytatását hangsúlyozta.²³⁷

A kommunista párt diszkontinuitások jegyében építkező nemzeti tematikája *strukturálisan* több ponton is kapcsolódott az előzőhöz. Mindkét tematikában felfedezhetjük a *történelmi kontinuitás* hangsúlyozásának jeleit. A pártállam-nemzeti tematika háttérében meghúzódó *társadalom- és értelmiségpolitikában* folytonosságot jelentett az is, hogy a kommunista hatalom a kezdetektől számított a népi írókra.²³⁸ Az irodalomnak és a művészeteknek kitüntetett szerepet tulajdonító politikai rendszerben továbbélt az a két világháború közötti időszakban kialakult hagyomány, hogy a nemzeti kérdésekben az íróknak különleges illetékességük van. A kultúrpolitika, okulva azon, hogy az írók, az újságírók és az egyetemisták nagy számban vettek részt az 1956-os forradalomban, a kádári konszolidáció után el is várta az irodalom asszisztenciáját a nemzeti tematika vezetésében. Egy sajátos, nem kodifikált munkamegosztás jegyében az irodalom, illetve az irodalmi esszé tematizálhatta

²³⁶ Litván György ezzel magyarázza, hogy a párt korábbi nevét (Kommunisták Magyarországi Pártja) megváltoztatták Magyar Kommunista Pártra, és hogy az osztályharcos terminológiát 1945 és 1948 között új, hazafias terminológia váltotta fel, amely támaszkodott a nemzeti függetlenségi hagyományokra (Litván 1998).

A Horváth Márton által kezdeményezett centenáriumi „Lobogóknk, Petőfi” jelszó és ünnepléssorozat ugyancsak a kontinuitás felmutatásának igényéből született (Horváth 1950).

²³⁷ 1948 és 1953 között a politikában már nem volt helye semmilyen nemzeti vonásnak. Rákosi már 1948 novemberében arról beszélt, hogy a szocializmus építésében nincs külön „magyar út”. 1951-ben Vas Zoltán, az Országos Tervhivatal elnöke a tervgazdaság „szovjet tudományának” bármilyen „magyarizálási” kísérletét „veszélyesen ellenséges” nézetnek minősítette (Belényi 2003).

²³⁸ Ebben szerepet játszott, hogy a hatalomért folytatott harcban a kommunista párt a leginkább a népiekre számíthatott, valamint, hogy ha nyíltan nem is, de a reálpolitika szintjén számolnia kellett azzal az antiszemitizmussal, ami a magyar társadalomban a hatalomváltás ellenére is fennmaradt (Standeisky 2001: 49–62).

azokat a nemzettel kapcsolatos kérdéseket, amelyek megfogalmazására a politika különböző okokból nem vállalkozott.²³⁹

A nemzeti tematikák nemzetkoncepcióinak *normativitásában* és *szelektivitásában* is felfedezhetünk közös elemeket. A Horthy-rendszeréhez hasonlóan a pártállami rendszer nemzetkoncepciója is normatív és szelektív volt. A normativitás és szelektivitás a két világháború közötti időszakban keresztény nemzeti ideológiában, a pártállami időszakban a marxista-leninista ideológiában gyökerezett.

A Rákosi-korszak nemzetkoncepciója hangsúlyozottan *osztályszempontú* volt: csak a dolgozó osztályokat foglalta magába. A normativitás a Rákosi-korszakban érvényesült erőteljesen, amikor egész társadalmi csoportok záródtak ki a nemzetből.²⁴⁰ Az egykori uralkodó osztályok tagjainak többsége a múltra vonatkoztatott nemzetfogalomban csak mint a nép igazi érdekeit eláruló és kiáruló, kizsákmányoló elem jelent meg. A jelenre vonatkoztatott nemzet fogalmában pedig már csak akkor volt helyük, ha egyénileg bizonyították, hogy osztályhelyzetük megváltozásával átnevelődtek, és mentalitásuk is megváltozott. A Kádár-korszakban már nem volt szükség annak hangsúlyozására, hogy az elvileg továbbra is így felfogott nemzetből mely csoportok vannak kizárva, de a nemzet normatív jelentése továbbra is megmaradt. Ez a normativitás az oka annak, hogy a politikai osztály mind a Rákosi, mind a Kádár-rendszerben inkább a „nép” és a „dolgozók” fogalmát használta.

A pártállami időszak négy évtizedét nem lehet egységes korszakként kezelni sem a rendszer szerkezete és működése, sem identitásstratégiája, sem a kommunista alaptematika, sem pedig szocializációs modellje szempontjából. A Rákosi-korszak kemény és a Kádár-korszak egyre puhuló, majd önmagát felszámoló diktatúrája egymásra épült. Az 1956-os

²³⁹ Ilyen volt például Illyés Gyula „Válasz Herdernek és Adynak” című írása is a *Magyar Nemzet* 1977-es karácsonyi és 1978-as újrakezdési számában; Száraz György esszéje a magyarországi antiszemitizmusról a *Valóság* 1975-ös számában (Egy előítélet nyomában) és 1983-as esszéje a román nacionalista történelemszemléletről (Egy furcsa könyv) stb.

²⁴⁰ A Kádár-rendszer már legfeljebb csak egyéneket zárt ki a nemzetből, például úgy, hogy a nem kívánatos másként gondolkozókat kiutasította az országból.

forradalom nem a rendszer alapszerkezetében és alapelveiben, hanem a hatalomgyakorlás módszereiben jelentett választóvonalat.

A két pártállami korszak nemzetfelfogásában közös volt, hogy a hivatalos ideológia a nemzetet a világ „dolgozó népei” és a „szocializmust építő nemzetek” internacionalista közössége átmenetileg megkerülhetetlen előszobájának tekintette. Az internacionalizmus fogalomköre egyfajta paravánként takarta el a korszakról korszakra halmozódó, megoldatlan nemzeti problémákat (például a kisebbségekkel kapcsolatban). Ez nem volt így minden európai kommunista rendszerben. Romániában például mind Dej, mind Ceaușescu rendszere alapvetően a román nemzettudatra épült.²⁴¹ A román nemzeti tematika fontos szerepet játszott a rendszer önmeghatározásában és elfogadtatásában. Alapvető célja az volt, hogy a kollektív identitásokba külön politikai alternatívaként (a szovjet alárendeltséggel egyenlő internacionalizmus ellenében) építse be a politikai lojalitást, valamint az, hogy a román nemzeti identitásban tartósan rögzítse a románok és a magyarok közötti törésvonalat.

A pártállami rendszerek kitüntetett szerepet tulajdonítottak a direkt, intézményesen közvetített szocializációs hatásoknak. Ez a Rákosi- és a Kádár-korszakra egyaránt jellemző volt. A különbség inkább a politikai szocializáció modelljeiben fejeződött ki. Az 1956 előtti modellt korábbi munkáimban *konfliktustagadó*, az 1956 utánit *konfliktuskerülő szocializációs modelleknek* neveztem²⁴² (Szabó I. 2000: 48–56).

A Rákosi-rendszer identitáspolitikája tagadta, hogy a népi demokráciában lehet konfliktus az egyén és a hatalom között. A konfliktustagadó politikai szocializációs modellel

²⁴¹ Romániában a „polgári nacionalizmus” elleni küzdelem egyik célja a „nemzeti elzárkózás”, a román és a magyar munkások kizsákmányolás elleni harci egységét megbontó, „elvtelen nemzeti egység” elleni harc volt (Gagyi 2004: 57).

²⁴² Magyarázatra szorul, hogy miért tekintem a Rákosi-korszak szocializációjának modelljét a *konfliktustagadó politikai szocializáció* modelljének. Az elnevezés ellen lehet vetni, hogy a korszak egésze a konfliktusok sorát sugallta a politikai rendszer és a társadalom között: a külső (a „nemzetközi reakció”, az imperialisták”) és a belső támadások („a reakciók”, a „revizionisták”, a „párt soraiba befurakodott imperialista ügynökök”, az „árulók” stb.) között épülő szocializmus képét. A sugallt képhez azonban az is hozzátartozott, hogy a politikai szocializációban közvetített tartalmak a sikerekről szóltak: az árulókat rendre leleplezték és megbüntették, az imperialistákat megfenyegették, a boldog gyerekek, családok, munkások és parasztok pedig sikert sikerre halmoztak a szocializmus építésében a kommunista párt vezetésével. A pártállam 1956 előtti és utáni időszaka politikai szocializációjának modelljeivel részletesen is foglalkoztam *Az ember államosítása* című, 1987-ben írt munkámban (Szabó I. 2000: 35–56).

összhangban a nemzeti tematikát is a konfliktusok meglétének tagadása és (a Tanácsköztársaság kivételével) a megelőző politikai korszakok teljes elutasítása jellemezte. A dicsőségnarratíva mindent áthatott. A társadalom valóságos állapotával összefüggő problémák, a strukturális hibák és diszfunkciók, az egyéni és a társadalmi, valamint az egyének és a rendszer közötti konfliktusok nem fejeződtek ki a sajtóban, a nyilvános kommunikációban és a kultúrában.²⁴³ A politikai diskurzusokban a sztálini mintáknak megfelelően a nemzettel kapcsolatos történelmi problémákat úgy tekintették, mint amelyek az új rendszerben automatikusan megoldódtak (vagy a proletár internacionalizmus eszméje jegyében meg fognak oldódni). A kíváncsnak tekintett új identitásokkal, így a szocialista emberrel már mint realitásokkal számoltak.

Ezzel szemben a Kádár-korszakban a nemzeti tematika – összhangban a konfliktuskerülő politikai szocializáció modelljével – inkább csak megkerülte a nemzeti problémákat; a szocialista embertípusról pedig csak mint kíváncsalomról volt szó (Szabó I. 2000: 48–56). Az identitáspolitikát meglegedett a rendszer játékszabályainak hallgatólagos tudomásul vételével és azzal, hogy a privát szférának a korábnál nagyobb mozgástere volt. Így a konfliktusok elől az államhatalom is, az egyén is könnyebben kitérhetett.

A két korszak között a legnagyobb különbség talán a nemzeti tematika vezetésének intenzitásában, a közvetítésére rendelt direkt szocializációs modell ellenőrzésének szigorúságában és az állampolgárok hatalomhoz való viszonyában volt. A Kádár-korszakban a hatalom egyre inkább csak az állampolgárok lojális viselkedését várta el, nem a hivatalosan intencionált értékekkel való azonosulásukat. Ez kedvezett annak, hogy a lazán vezetett (és a nyilvánosságban viszonylag ritkán kommunikált) nemzeti tematika is a konfliktusok megkerülésére: figyelmen kívül hagyásukra, eltakarásukra vagy sejtetésükre szolgáljon.

²⁴³ Például az áruhiány, a beszolgáltatás, a tervutasításos gazdaság abszurditásai, a kitelepítések, a kuláktalanítás, a mezőgazdaság kollektivizálása, a magángazdaság felszámolása, a politikai pártok, valamint a különböző szervezetek felszámolása, az értékpluralizmus hiánya, a szakszerűség háttérbe szorítása a politikai megbízhatósággal szemben, az engedelmes végrehajtásra épülő embereszmény stb.

Az 1956 előtti időszak lényegéhez tartozott, hogy a rendszer kizárólag az elvárt gondolkozási és identitásmintákat megfogalmazó *ideológiai konstrukcióknak* biztosított nyilvánosságot. Az ezektől eltérőek csak a múltbeli vagy korabeli ellenséges társadalmi csoportok és személyek magatartásának jellemzőiként szerepeltek a nemzeti tematikában. Az intézményes szocializáció egésze (az iskolarendszer, a tömegmédia, az ifjúsági szervezetek, a katonaság, az ideológiai és pártoktatási intézményrendszer) ezeket a konstrukciókat közvetítette.

A hatvanas évek közepétől a múltból és a jelenről közvetített kép árnyaltabb lett. Az irodalom, a művészetek, a film társadalom- és emberképében, a társadalomtudományok vitáiban és kutatási eredményeiben egyre gyakrabban lehetett felismerni a múlt és a jelen konfliktusait. Ezek azonban a reflexív műfajok világán belül maradtak, amelyekre a hatalom inkább csak a kézi vezérlésű kultúr- és tudománypolitika tiltásaival, tűréseivel és támogatásaival reagált, nem a megjelenített problémák tényleges politikai kezelésével.

b) Az identitásformálás rendszerének kiépülése a Rákosi-korszakban

1949 a kommunista hatalom kiterjesztésének, kiépülésének, megerősödésének és a társadalom minden szegmensébe való behatolásának éve volt az európai kommunista országokban. A hatalomváltás helyi szinteken is végbement. Megszűnt a hatalmi ágak elkülönülése. Az államhatalmat helyi szinten a tanácsok és a rendőrség képviselte. Az államosítás a parasztokat, kisiparosokat és kiskereskedőket szövetkezetekbe kényszerítette. Az államosított oktatás számára új tantervek és tankönyvek készültek, a tanároknak átképzéseken, ideológiai továbbképzéseken kellett részt venniük.

Az új hatalom a mindennapi életvilágot is át akarta alakítani (Révai 1949; Gagyai 2004). Ebben épített azokra, akik hittek az osztály nélküli társadalom megvalósíthatóságában és abban, hogy az új rendszer magasabb rendű minden más rendszernél. Így épített a két

világháború közötti illegális kommunista párt maroknyi (ezer főnél nem több) tagságára és szimpatizánsaira; azokra, akik baloldali gondolkozásúakként utasították el a Horthy-rendszert, és azokra, akik csatlakoztak az egyre erősebb kommunista párthoz.

A népszavazásnak tekintett országgyűlési választások, a modern állampolgári identitás szimbolikus megerősítésének lehetőségei formálissá váltak azzal, hogy tényleges választásra nem volt lehetőség, és hogy a kormányzás szempontjából nem volt tétjük. A Rákosi-korszakban nem voltak közvélemény-kutatások, de egy későbbi (az első közvélemény-kutatások egyikéből származó) kutatás adatai jól jellemzik az állampolgárok politikához való viszonyát. 1966-ban a felnőtt lakosságnak csak a 41%-a tudott válaszolni arra a kérdésre, hogy mikor volt utoljára országgyűlési választás Magyarországon. Arra a kérdésre, hogy ki hazánk miniszterelnöke, csak a megkérdezettek 50%-a válaszolt helyesen. Azt pedig, hogy mi a Magyarországon működő párt neve, csak 46% tudta (Békés Ferenc és Jakab Zoltán vizsgálatából idézi Kovács F. 1976: 222–226). A választások rendre 95%-os részvétellel és az „igen” szavazatok 95%-on felüli aránnyal végződtek.²⁴⁴

(a) A korábbi nemzeti kánon és a nemzeti identitás szimbolikus alapjainak átírása. Az új hatalom törekedett saját szimbolikus univerzuma kiépítésére. A Himnusz megmaradt (bár 1950 és 1953 között korlátozták nyilvános éneklésének alkalmait), de 1949-től új címer használatát vezették be, amelyet aztán az 1956-os forradalom után másik váltott fel. A tömegrendezvényeken munkásmozgalmi dalok zengtek; 1956 előtt az iskolában kötelezően tanították a szovjet himnuszt. Az iskolákban, üzemekben, munkahelyi irodákban, kultúrházakban Rákosi Mátyás és Sztálin képe is kint volt a falon Lenin, Marx és Engels képei mellett. 1956 után csak a három klasszikus képe maradt a falakon. A párt- és állami vezetők képei csak a tömegrendezvényeken, felvonulásokon voltak láthatók. Új ünnepeket

²⁴⁴ Ez a korabeli szakértői magyarázat szerint természetes. „A népszavazással nyilvánított vélemény egy ünnepélyes politikai vélemény, az állampolgári jog és kötelesség gyakorlása, átfogó közösségi aktus, amelynek során (...) a választótól azt igénylik, hogy hagyja jóvá a rendszer eddigi működését, és támogassa meghirdetett programját.” „A népfrontprogrammal szemben a szocialista alapok lerakása után objektíve nincs alternatíva” (Kovács F. 1976: 248).

vezettek be: a felszabadulás ünnepét (április 4.), a Tanácsköztársaság kikiáltásának ünnepét (március 21.), a Nagy Októberi Szocialista Forradalom ünnepét (november 7.). A korábban legnagyobb integrációs erővel rendelkező nemzeti ünnep, március 15-e háttérbe szorult.²⁴⁵ Az ünnepek kötelező kelléke lett a vörös zászló.

Hogy a nemzeti identitás sokakat érintő szimbolikus alapjaihoz való viszony a rendszer számára végig neuralgikus kérdés volt, jól mutatja, hogy az ünnepek átértelmezése a Kádár-korszakban is folytatódott. 1975-től az Úttörőszövetség és a Kommunista Ifjúsági Szövetség az iskolákban egyszerre ünnepelte március 15-ét, március 21-ét és április 4-ét egy új konstrukció, a Forradalmi Ifjúsági Napok keretében – rendszerint olyan napon, ami március 21. és április 4. közé esett. Az összevont ünnep háttérében a március 15-e spontán megünneplésétől való félelem húzódott meg. A félelemre az 1972-es, 73-as és 74-es március 15-i diáktüntetések adtak okot. A FIN sikerrel mosta össze az ünnepeket. 1979-ben a 14–30 évesek 29%-a nem tudta, hogy minek az emléknapja március 21-e (9% rosszul tudta); 19% nem tudta, hogy minek az ünnepe március 15-e (15% rosszul tudta) (Szabó I. 2000: 107).

Az államalapítás és Szent István emlékünnepe, augusztus 20-a az új Alkotmány ünnepe lett. Május elsejéből, a munka ünnepéből a munkásosztály ünnepe lett. A különböző intenzitású és hangsúlyú ünnepi megemlékezések az ünnepek különböző fontosságát voltak hivatottak kifejezni.²⁴⁶ A nemzeti zászlók együtt voltak a vörös zászlókkal. Az ünneplések felülről szervezett demonstrációk („felvonulások”) voltak, a részvételt az iskolák, az ifjúsági szervezetek, a munkahelyek kötelezővé tették. Természetesen a párttagok számára is kötelező volt a részvétel.

(b) Az intézményes szocializáció kiterjesztése. A pártállami rendszer – hasonlóan a Tanácsköztársasághoz – mélyen hitt a világnézeti propaganda hatásában és a gyermekek

²⁴⁵ 1951-től március 15-e nem volt munkaszüneti nap. Egy minisztertanácsi határozattal rendes munkanappá nyilvánították, de iskolai szünet maradt, és csak az iskolában emlékeztek meg róla az ünnep előtti tanítási napon.

²⁴⁶ Az ünnepeknek tulajdonított fontosságot tükrözik az ünnepekkel kapcsolatos ismeretek. 1970-ben az ipari és építőipari munkások 96%-a tudta, hogy mit ünnepelünk április 4-én, 72%-uk, hogy mit november 7-én, de csak 66%-uk, hogy március 15-e minek az ünnepe (Kovács F. 1976: 224).

nevelhetőségében és identitásuk intézményes, szervezett módon történő formálásának sikerességében. Ez a hit felértékelte a propagandát, illetve a pedagógiát. Mivel nagy jelentőséget tulajdonított a *direkt szocializációs tartalmaknak*, a párt egyik fő feladata volt a tartalmakat közvetítő rendszer ellenőrzése.

Kiépült az a szocializációs rendszer, amelynek feladata volt a pártállam-nemzeti tematika közvetítése, az identitásokba való beépülésének és a kíváncsnak tekintett identitások kialakulásának elősegítése.²⁴⁷ Ez a rendszer csak a viszonyok formális, diszkurzív és demonstratív dimenzióinak a szabályai között engedte meg az egyének számára a közlekedést. Az új viszonyok megértésében a korábbi társadalmi kapaszkodók és tájékozódási pontok nagy része használhatatlannak bizonyult. Miközben a formális kapcsolatok mögött nagy jelentőségük volt az informális kapcsolatrendszereknek, azonközben a hatalommal való formális találkozásokban elsősorban a hallgatólágos politikai játékszabályok ismerete volt fontos. A központosított oktatási és kulturális rendszer, a közoktatással összefonódó gyermek- és ifjúsági tömegszervezet, valamint a média a végrehajtói erőnyeket megtestesítő magatartási eszmény jegyében vett részt a szocializációban.

A Rákosi-rendszer a végletekig korlátozta az egyéni és a kollektív autonómiák lehetőségeit. A magántulajdon megszüntetése a gazdasági önvédelem lehetőségétől fosztotta meg az embereket. A rendszer a teljes függőséget és kontrollt egyrészt a termelés és az elosztás, másrészt a munkaerőmozgás ellenőrzésével érte el, harmadrészt a munkahelyek fölötti rendelkezéssel: azzal, hogy a munkavállalók döntő többsége állami (illetve szövetkezeti) alkalmazott lett. A civil szervezetek és a többpártiság felszámolásával az egyének a szervezett közösségek nyújtotta önvédelmi lehetőségektől estek el. Végül a sajtó

²⁴⁷ Hogy a társadalom tagjainak „átképzése” során a célok maguk is változtak, jól érzékelteti Kovács Ferenc fejtegetése az 1949-cel kezdődött időszakról. Azt írja, hogy 1945 és 1970 között többször is sor került politikai-ideológiai „átképzésre”, miközben az alapvető tartalmak folyamatosak maradtak. Az 1957–60 közötti „átképzési” periódust többek között az újrakezdéssel és folytatással, kritikával és önkritikával jellemezte, az 1961–64 közöttit a szocializmus alapjai lerakásának értelmezésével, az 1965–70 közöttit a gazdaságirányítási reform előkészítésével és bevezetésével (Kovács F. 1976: 120–122).

uniformizálásával, a nyilvános diskurzusok teljes ellenőrzésével, az irodalom, a filmművészet és a tömegkultúra, valamint az iskolai oktatás politikai kontrolljával az önmeghatározások és a szellemi tájékozódás lehetőségei szűkültek be. A kiépülő rendszer rendeleti úton kormányzott. A kormányzat a társadalomnak, mint egésznek az egységes, központi irányítására, üzemszerű szervezésére, hitelvű, ugyanakkor erőszakos összetartására irányult.²⁴⁸

(c) *A gyerekek és fiatalok politikai szocializációja.* A negyvenes évek végére a szocializáció intézményrendszere az új hatalom érdekeinek megfelelően alakult át. A szocializáció új modelljében nem volt helyük alternatíváknak. Kiépült a közvetlen agitáció hálózata. 1948 és 1956 között a gyerekek és fiatalok politikai világképét formáló intézmények: az *iskolarendszer* és az iskolarendszerrel szimbiózisban működő *gyermek- és ifjúsági szervezet*, valamint a *gyermek- és ifjúsági média* értéktartalmai és ideológiai prioritásai azonosak voltak. A rendszer mindhárom szocializációs ágensnek nagy jelentőséget tulajdonított a politikai nevelésben.²⁴⁹

Az iskola és ifjúsági szervezet egymáshoz szerkezetileg is hasonló volt. A szervezeti tagság gyakorlatilag kötelező volt.²⁵⁰ Az oktatásnak az új embertípus kialakítása, a politikai identitások formálása és a rendszer iránti lojalitás biztosítása mellett tudásközvetítő és nevelő

²⁴⁸ A rendszer működtetése Balla Bálint találó metaforáival a „Hadsereg” (az erőszakszervezetek), az „Egyház” (az ideológia, az oktatás, a tudomány, az agitáció és propaganda), valamint a „Gyár” (a tervutasítás) tevékenységének összefonódásán alapult (Balla 1990: 87).

²⁴⁹ Ráczkevi Ágnes idézi a Magyar Rádió hasonló című lapja 1948/28. számából Schöpflin Gyula bírálatát a BBC-ről. „Jellemző – írja Schöpflin –, hogy a hangsúlyt az »állampolgári nevelés« rádiós feladatára veti: ez tényleg igen fontos szerepet tölt be a BBC műsorán a legkisebb gyerekeknek szóló műsorszámoktól kezdve; márpedig ez a nevelés a mai Angliának nevel állampolgárokat, és úgy látszik, e téren már távolról sem kötelező az előbb említett tárgyilagosság; hiszen érthető módon az angol polgári demokrácia rendszerét és intézményeit állítja be a legkívánatosabb és a legtökéletesebb színben”.

Természetesen a Magyar Rádió is a politikai nevelés egyik eszköze volt. Amikor 1950-ben megalakult a Magyar Rádió Ifjúsági és Gyermekosztálya, a műsorelőzetesben ez állt: „hogy gyermekeink biztosan, céltudatosan haladjanak az építő munkában, a szocializmus építésében, nevelni, vezetni kell őket. Ebben a munkában akar élen járni a rádió, és az ifjúság nevelésének kérdését éppen ezért helyezte műsorpolitikájának középpontjába. Újjonnan alakuló Ifjúsági és Gyermekosztályunk feladata, hogy olyan embereket neveljen a gyermekekből és az ifjakból, akik forrón szeretik hazájukat, akik hívek a párthoz, gyűlölik a háborús uszítókat, tántoríthatatlan barátai a Szovjetunióknak, a béketábor vezetőinek: Sztálinnak, Rákosinak!” (Ráczkevi 2004: 644).

²⁵⁰ Ezek a szervezetek „szerepet játszottak a katonai nevelésben is: az a katonás és uniformizált rend, amelyet például a szervezésük alatt tartott nemzeti ünnepeken megköveteltek, és amelynek megszegését különböző szankciókkal büntették, segített a leendő katonák engedelmségre szoktatásában is” (Bajomi-Lázár 1996: 216).

szerpe is volt, míg az ifjúsági szervezetek kizárólag a politikai nevelés céljait szolgálták. Legfeljebb csak a tematizációk gyakoriságában és a megcélzott csoportok életkori sajátosságaival összefüggő módszerekben voltak különbségek az iskola, az ifjúsági szervezetek és az ifjúsági médiumok között.

A pedagógiai dokumentumok szerint az iskola célja a szocialista ember formálása volt.²⁵¹ Elsősorban a történelemoktatás feladata volt a tanulók *szocialista hazaszeretetre* való nevelése. A *tankönyvek* tartalmát az 1956 előtti időszakban szinte teljesen a marxista-leninista ideológia szempontjai határozták meg. A tények és összefüggések alárendelődtek a politikai rendszer és a Szovjetunió magasabbrendűsége elfogadtatásának.²⁵² Az osztályharcok történeteként, a haladó és a retrogád erők közötti küzdelemként felfogott történelem és az irodalom az új nemzeti kánon kialakításának kitüntetett területei voltak. Tanításuk tartalmi, ideológiai és módszertani keretei a múlt jelenhez igazításának céljait szolgálták.²⁵³ A hatalom irányítása alatt álló történelem- és irodalomtudomány átértékelte a nemzeti függetlenség szempontjából meghatározó eseményeket és személyiségeket. A tankönyvek az új értékelések szellemében születtek.²⁵⁴ A forradalmárok és árulók közötti küzdelem sémájába nem illő vagy a rendszer visszamenőleges legitimációjára nem alkalmas történelmi személyiségei (például

²⁵¹ A szocialista ember formálásának pedagógiája Makarenko elképzeléseinek leegyszerűsítésén és kanonizálásán alapult. Szovjet mintára terjedt el a szocialista országok nevelési szakirodalmában. Magyarországon a tantervek, az általános és középiskolai nevelési tervek a rendszerváltásig ebben jelölték meg a nevelés célját.

²⁵² A szovjet tudomány sikereinek, a szovjet emberek nagyszerűségének és a népi demokrácia építésének eredményessége áthatotta a tankönyveket. A matematika tankönyvek szöveges példái évtizedeken át a politikai rendszer sikereinek (ipari termelés, bányászat, a kollektivizált mezőgazdaság termelési eredményei stb.) kvantifikálására szolgáltak.

²⁵³ Ehhez átértelmezték az orosz seregeknek az 1848–49-es szabadságharc leverésében játszott szerepét, hangsúlyozva, hogy az orosz nép nem akart harcolni a magyar nép ellen.

²⁵⁴ Így kivonták a forgalomból Kosáry Domokos és Mérei Gyula *Magyarország története a szatmári békétől napjainkig* című, 1945 végén megjelent, tárgyilagos tankönyvét. Az ötvenes évek tankönyveiben már osztályharcos történelemszemlélet tükröződött. Források helyett a marxizmus klasszikusai szolgáltak autoritásokként. A modern magyar államiság szempontjából nagy jelentőségű kiegyezés leértékelődött (Kardos 2003).

Széchenyi István vagy Deák Ferenc) elvesztették a korábbi nemzeti kánonban elfoglalt helyüket, míg mások (például Dózsa György) beemelődtek ebbe.²⁵⁵

Az 1956 előtti iskolai olvasókönyvek elemzéséből kiderül, hogy a múlt a jelen politikai legitimálására szolgált. 1949-től a tankönyvek a rendszer sarkalatos ünnepeihez (november 7., március 21. és április 4.) kapcsolódó történelmi tényeket egyfajta *eredetmítosz teremtésére* törekedve mutatták be, amelyek különböző szempontokból az „új kor” kezdeteit jelölték.²⁵⁶ Az új kor hősei sematikusán ábrázolt, emberfeletti alakokként jelentek meg. Az 1949–50-es tanévben Leninről, Sztálinról, Rákosiról, a Szovjetunióról olvashattak a harmadik osztályosok; az olvasmányokat az ötéves tervről és más politikai célokról szóló, kiemelt szövegek választották el egymástól (Bajomi-Lázár 1996: 217–219). A harmadikosoknak bemutatott történelemben csak a forradalmak alkottak kontinuitást. A nemzeti függetlenségi harc osztályharcként jelent meg; az 1848-as forradalmat internacionalista összefüggésben és olyan történelmi távlatban ismerhették meg, amelynek közvetlen előzménye volt a Dózsa György által vezetett felkelés és a Rákóczi-szabadságharc; céljai pedig csak azután valósulhattak meg, hogy a szovjet hadsereg felszabadította Magyarországot.²⁵⁷ Az 1949-es és 1950-es olvasókönyvek nagy hangsúlyt fektettek a Szovjetunió, a szovjet emberek, a felszabadító Vörös Hadsereg, illetve Rákosi, Lenin és Sztálin érdemeinek bemutatására.²⁵⁸

²⁵⁵ Eszerint Széchenyi nem tudta átlépni osztálykorlátait, Deák pedig – Kossuthtal ellentétben – feladta 1848 forradalmi szellemét, és megalkudott a Habsburg-házzal. Ebben az értelmezésben az is szerepet játszott, hogy a kiegyezés a politikai kompromisszum klasszikus példája volt. Az, hogy 1867-ben Magyarország és Ausztria között létrejöhetett egy olyan együttműködés, amely a kölcsönös érdekek figyelembe vételén alapult, magában hordozta a magyar–szovjet viszony alapjainak megkérdőjelezését.

²⁵⁶ Bajomi-Lázár Péter azt vizsgálta, hogy a nemzeti ünnepek (november 7. mint az uralkodó ideológia kezdete, március 21. mint a rendszer történelmi eredete és április 4. mint a rendszer kezdete) hogyan jelennek meg a különböző kiadású (egy-egy 1947-es és 1949-es, két 1950-es, egy 1956-os és egy 1964-es), harmadik osztályosok számára készített olvasókönyvekben. „Ha ezek a dátumok jelölik az új kor kezdeteit, ez azt is jelenti, hogy korábban semmi kiemelkedő nem történt: a tankönyvekből világosan kirajzolódik a kezdetek és az azokat megelőző, ködbe vésző történelmi idők közötti vágás” (Bajomi-Lázár 1996: 217).

²⁵⁷ Az 1949-es olvasókönyv: „De boldogok lennének [Petőfi és Kossuth], ha ma látnák a szabad hazában élő, boldogan építő népet, ha látnák, hogy szebb, igazabb, boldogabb élet vár a dolgozók millióira.” Az 1950-es olvasókönyv: „A Szovjetunió segítségével, az MDP vezetésével valóra váltottuk Kossuth örökségét: Magyarországot ma már független ország, és az is marad. Valóra váltottuk Petőfi örökségét: Magyarországot köztársaság lett, a nép köztársasága” (Bajomi-Lázár 1996: 219–220).

²⁵⁸ Az 1949-es olvasókönyv szerint Rákosi a Tanácsköztársaság egyik vezére volt. A május elsejei szöveg Lenin, Sztálin és Rákosi érdemeivel kezdődik és a szocialista világ népeinek felszabadulásával fejeződik be,

(d) *A tömegmédia a pártállam-nemzeti tematika közvetítésében.* A Rákosi-rendszer – más diktatúrákhoz hasonlóan – nagy tudatossággal használta a *tömegközlelési eszközöket*. Szigorú ellenőrzési rendszert épített ki, a sajtóban és a rádióban csak ellenőrzött tartalmak jelentek meg. A szovjet mintát követve nagy leleményességet tanúsított a különböző forrásból jövő, azonos tartalmak multiplikálásában és a célközönséghez való eljuttatásában (*Szabad Nép* félóra, faliújságok, utcai hangszórók, jelszavak, „vörös sarkok”, gyűlések, szemináriumok stb.) is.

A monolit politikai értékrendszer közvetítésére különösen a *rádió* volt alkalmas. A korszak televíziója a rádió volt. A *néprádiók* rendszerének kiépítésével a háztartások nagy részébe és minden köztérre, illetve közintézménybe és üzembe eljutott a néprádió. Ezen a vezetékes rádión csak a Budapest I. rádióadót lehetett hallgatni, más adót nem. Elterjesztésének politikai céljai voltak. Az a felismerés húzódott meg mögötte, hogy a rádió a politikai üzenetek továbbításának és a politikai befolyásolásnak a kiváló eszköze. Azzal, hogy így csak a hatalom által ellenőrzött adót hallgathatták az emberek (illetve, hogy az amerikai támogatással működtetett Szabad Európa Rádió adásainak vételét a frekvenciákra állított zavaróadókkal folyamatosan zavarták), elejét vették annak, hogy a rádió nyugatról származó információk és alternatív politikai vélemények közvetítője legyen.

(e) *A pártállam-nemzeti tematika struktúrája és fogalomtára.* A magyar pártállam-nemzeti tematika 1948–49-ben már teljesen felépült. Kulcsfogalmait – különösen az 1956 előtti időszakban – állandó jelzők és kifejezések erősítették meg. Ezekből rajzolódott ki az új nemzetfogalom politikai sémája. A lineárisan, „alulról” építkező séma az egyéntől a társadalmi osztályon, a népet és az országot vezető kommunista párton keresztül jutott el a vezető személyiségekhez, valamint a nemzetközi szintéren található barátokhoz. A sémában egyéni, csoportos, országos és nemzetközi szinten egyaránt helyük volt a pozitív struktúra

illusztrációján Rákosi portréját viszik a munkások. Az 1950-es olvasókönyvben Lenin, Sztálin és Rákosi életéből vett történetek voltak (Bajomi-Lázár 1996: 220).

ellenfeleinek. A séma szerint a „dolgozó népet”, a „szocializmust építő magyar népet” a „dolgozó osztályok” alkotják: a „munkásosztály” és a „parasztság”, valamint a velük szövetséges értelmiség. A dolgozó népnek vezető szervei vannak („a munkásosztály élcsapata”, „pártunk és kormányunk”). A nép „egy emberként áll” a párt mögött. A vezető szervek élén vezetők állnak („népünk nagy vezére”). A szocialista magyar népnek barátai („Sztálin elvtárs, a magyar nép nagy barátja”, a „nagy” / „hős” Szovjetunió, a „szocialista tábor”) és ellenfelei vannak („a régi rendszer hívei”, „az imperialista tábor”).

A tematika kulcsfogalmainak bevésésében a médiumok fontos szerepet játszottak. A politikai kommunikáció állandó jelzői, ismétlődő narratív szerkezetei elsősorban a rádió és a sajtó közvetítésében hatoltak be a mindennapi életvilágba. A nyilvános kommunikáció (a sajtóban, az iskolában, a munkahelyeken, a pártban, az ifjúsági- és gyermekszervezetben, a munkahelyi gyűléseken, valamint a tömegrendezvényeken), a vizuális és auditív üzenetek (a nyilvános tereken, a jelszavakban, a mozgalmi dalokban, a dekorációkon, a politikai szimbólumokban, a vörös sarkokban) ugyanezt a fogalmi rendszert erősítette meg. A rádióműsorok hallgatóit különösen intenzív hatások érték az ünnepek, politikai rendezvények idején, hiszen ekkor a különböző tényezők (iskola, munkahely, lakóhelyi rendezvények) narratíváinak hatásai összeadódtak. Ezekkel szemben koruknál fogva a gyermekek és a fiatalok voltak a leginkább védtelenek, akiknek az intézményes politikai szocializációjában az iskola napi hatásai játszották a fő szerepet (Ráczkevi 2002).

(f) *A politikai és ideológiai képzésre szakosodott intézmények.* A Rákosi-korszakban épült ki szovjet mintára a felnőttek politikai szocializációját ellátó intézményrendszer a párt, a szakszervezet és az ifjúsági szervezet keretei között. A politikai-ideológiai képzés az iskolarendszerrel együtt *a formális nevelés* része volt. Mint a kommunista rendszerekben mindenütt, Magyarországon is kialakult a politikai és ideológiai oktatás szakmai szubkultúrája, könyvekkel, kiadványokkal, folyóiratokkal, szakemberekkel, beiskolázási

gyakorlattel. A képzési háló a forradalom után is fennmaradt, és a rendszer bukásáig működött.

A képzés célja az ideológiai indoktrináció, a rendszer iránti lojalitás és a politika társadalmi beágyazódásának elősegítése volt. Azt kellett biztosítani, hogy a szervezetek tagjainak és tisztségviselőinek, valamint a gazdasági vezetőinek lojalitása politikai identitásukban gyökerezzen; hogy azok, akik bekerülnek a képzési intézményekbe, a rendszer meggyőződéses propagandistái legyenek.²⁵⁹ A politikai-ideológiai oktatás egy sajátos szaktudással, testületi identitással, párt iránti hűséggel és elkötelezettséggel rendelkező, létszámában is jelentős réteg megerősítésére és gyarapítására irányult. E réteg tagjaitól azt várták el, hogy egyfajta transzmisszióként közvetítsék a pártállam-nemzeti tematikát és ennek különböző tematizációit a „nép” felé (Gagyí 2004: 52–53). A párt- és az ifjúsági szervezet, valamint a szakszervezet vezetői jelölték ki a képzésben résztvevőket; a visszautasítás gyakorlatilag elképzelhetetlen volt.²⁶⁰ Az ideológiai tárgyak a „marxista tudományokon” alapultak. Így tanították a marxizmus-leninizmus alapjait, a szovjet kommunista párt történetét, a dialektikus és a történelmi materializmust.

c) Az identitásformálás rendszerének fellazulása a Kádár-korszakban

1956 után nem változtak alapvetően a rendszer működési alapelvei, a kollektív identitások befolyásolásának stratégiája is lényegében a korábbi stratégia folytatása volt. Változatlanok maradtak azok normák is, amelyek a szocialista ember formálásának és a szocialista hazafiság

²⁵⁹ „A politikai-ideológiai oktatás a formális, hivatalos politikai szervezetek szervezésében folyik, központi irányítással, többnyire előírt tematika és tananyag alapján, amely a «hivatalos álláspontot» tartalmazza. A propagandista (...) a hivatalos politikai centrumok megbízottja. Mivel azonban az oktatás sajátos politikai-ideológiai akció, amelyben (...) a dolgok megértése, elméleti összefüggések vizsgálata, a szemlélet kialakítása és megváltoztatása” a lényeges, „az ellenvélemény, a kétely, az álláspontok összeütközése kockázatmentes, hiszen nem kötelező döntésről van szó. (...) A politikai centrum befolyását nem a szankcionált szervezeti fegyverem révén, hanem (...) a meggyőzés útján biztosítja” (Kovács F. 1976: 152–153).

²⁶⁰ 1948 januárjában szervezték meg az első cserkészpártiskolát is, majd a cserkészvezetők számára indítottak vezetőképzést, hogy „főleg ideológiai anyaggal” átgúróják „a népi demokráciától idegenkedőket” (P. Miklós 2006). A pártiskolákba 1948–49-ben sok korábbi ifjúsági vezetőt (például cserkészvezetőket) is beiskoláztak, mivel az új rendszer hasznosítani akarta módszereiket és szervezői képességeiket, és bennük potenciális kádereket látott

kialakításának követelményét várták el a szocializációs intézményektől és a kulturális élettől. A rendszer azonban jobban beágyazódott a társadalmi életbe, működésének céljai rejtettebbek lettek, intenzitása csökkent. Tényleges változásokat jelentett, hogy a mindennapi élet határai kitágultak és a személyes autonómiák növekedtek. A szocializációs modellnek azonban több részlete is változott. A konfliktustagadó politikai szocializáció modelljét fokozatosan felváltotta a konfliktuskerülő szocializáció modellje. Nagyobb lett a modell egyes elemeinek (az iskolának, a tanárnak, az úttörőcsapatnak, a sajtónak, a rádiónak) a mozgástere, és egyre gyengébbek lettek a magatartás- és identitás-eszmények megvalósítása érdekében tett erőfeszítések.

(a) *A politikai és ideológiai képzésre szakosodott intézmények.* A pártállami rendszer identitásstratégiájának a forradalom után is fontos eleme maradt, hogy nagy figyelmet szentelt káderei és általában *a felnőttek politikai identitásának formálására*.²⁶¹ A Rákosi-korszak gyakorlatához hasonlóan a Kádár-korszakban is felülről szervezték a beiskolázást, és toborzással biztosították, hogy a különböző képzési formákban elegendő számú résztvevő legyen, de már nagyobb tere volt az önkéntességnek. A politikai-ideológiai képzési rendszer kiteljesedett, működése professzionizálódott, az intézmények és a beiskolázottak száma nőtt.²⁶² Az oktatás kulcsembere továbbra is a pártállam-nemzeti tematika közvetítője, a *propagandista* volt.²⁶³ Az egyik irányban (felülről) közvetítette az értékítéleteket, „tanította” a „tömegeket”, a másik irányban (alulról) tudósított a lefelé irányuló információk és intézkedések fogadtatásáról (Kovács F. 1976: 154). A beiskolázandó célközönség fontos részét képezték az üzemi munkások, a pedagógusok, az államigazgatási alkalmazottak, a

²⁶¹ „A lenini típusú párt egyik fő funkciója (...) az öntevékeny, ösztönös munkásmozgalom egyesítése a forradalmi elmélettel (...). Ebből természetesen adódik a párt egyik fő feladata: a gondoskodás tagjainak és az osztálynak politikai-ideológiai képzéséről és állandó továbbképzéséről” (Kovács F. 1978: 146).

²⁶² 1972-ben a munkaügyi miniszter elrendelte, hogy minden „szakmai továbbképző tanfolyamon, amelynek elméleti óraszámja a 40 órát meghaladja, a politikai ismereteket is oktatni kell.” Az ennél kisebb óraszámú tanfolyamokon „egy-két alkalommal politikai tájékoztatást kell adni.” „A szocialista társadalmi tudat fejlesztését szolgáló (...) politikai ismeretek körét és az ezek oktatásához szükséges dokumentumokat a művelődési miniszter határozza meg” (idézi Kovács F. 1976: 347).

²⁶³ 1969–70-ben a pártoktatásban 36.000, a szakszervezeti oktatásban 21.000 propagandista dolgozott (Kovács F. 1976: 157–158).

fegyveres testületek tagjai, az alsószintű vezetők, valamint a párt, a szakszervezet és az ifjúsági szervezet tisztségviselői.

A pártoktatás hálózata a megyei és a budapesti pártbizottságok oktatási igazgatóságaihoz tartozott, a KISZ-iskolák a megyei KISZ-bizottságok oktatási igazgatóságaihoz. A szakszervezeti oktatásnak részben saját külön struktúrája volt több oktatási központtal, szakszervezeti iskolákkal, részben ráépült a pártoktatás struktúrájára.

Az oktatási rendszer struktúrájához hasonlóan a politikai-ideológiai oktatás vertikuma is az alapfokú képzéssel kezdődött, a középfokúval folytatódott és a felsőfokúval végződött. Az *alapfokú politikai oktatás* leggyakoribb és legegyszerűbb formái a pártnapok, az előadássorozatok és az úgynevezett munkásakadémiák aktuális kérdésekhez kapcsolódó politikai-ideológiai előadásai voltak. Ezek érték el a legtöbb embert.²⁶⁴ Alapfokú, de kevésbé tömeges oktatási formák voltak a központilag megadott tananyag szemináriumi feldolgozására szervezett, általában nyolc hónapon át tartó, de havonta csak pár órás tanfolyamok,²⁶⁵ amelyek azonban nem zárultak vizsgával.²⁶⁶ Az alapfokú oktatást az általános iskolai végzettséggel nem vagy csak ezzel (és szakmunkásvégzettséggel) rendelkező munkások számára szervezték.²⁶⁷

A *középfokú oktatásba* tartoztak az öthónapos és egyéves pártiskolák²⁶⁸, a középfokú SZOT-iskolák és szakszervezeti tanfolyamok.²⁶⁹ A középfokú tanfolyamokon is szemináriumi formában zajlott az oktatás, képzett propagandisták közreműködésével, de már tankönyvekkel, kötelező és javasolt szakirodalommal, félévi kollokviumokkal és

²⁶⁴ 1966 és 1970 között az időszzerű bel- és külpolitikai témákról szervezett 15 pártnapi cikluson négymillióan vettek részt, a szakszervezetek munkásakadémiáinak politikai-ideológiai oktatásában pedig 2.810.000 munkás („fizikai munkás”) vett részt (Kovács F. 1976: 160–161).

²⁶⁵ Néhány tanfolyamcím a hatvanas évekből: *Időszzerű kérdések, Marxizmus-leninizmus, Szakszervezeti politikai iskola, Társadalmunk időszzerű kérdései* (Kovács F. 1976: 162).

²⁶⁶ 1966 és 1970 között a tanfolyamokon 817.000 munkás („fizikai munkás”) vett részt (Kovács F. 1976: 163).

²⁶⁷ Egy 1970-es vizsgálat szerint a *Társadalmunk időszzerű kérdései* című tanfolyam 4.200 hallgatójának négyötöde szocialista brigádból jött (Kovács F. 1976: 170).

²⁶⁸ Ezekben 1967 és 1970 között évente 20.000 hallgató tanult. A hetvenes évek közepéig összesen egymillióan vettek részt valamilyen pártoktatásban (Kovács F. 1976: 166).

²⁶⁹ 1966 és 1970 között 6.298-an végeztek SZOT-iskolát, a szakszervezeti oktatási központokban 27 ezren vettek részt tanfolyamon. A szakszervezeti tisztségviselők (bizalmítól a műhelybizottsági titkárig) tanfolyamait 1966 és 1970 között 526 ezren végezték el (Kovács F. 1976: 166).

szigorlatokkal.²⁷⁰ A hatvanas években e tanfolyamok hallgatóinak nagy része érettségizett és diplomás volt.²⁷¹ A szakszervezeti tömegpolitikai oktatás jelentősége a reformpolitikai időszakban, az 1968-as gazdasági reform előkészítésében nőtt meg, mivel az MSZMP PB 1967. áprilisi határozata azzal bízta meg a szakszervezeteket, hogy tömeges politikai oktatást szervezzenek, *főleg a pártonkívüli szakszervezeti tagok* körében (Farkas L. 1986: 82). Ennek ellenére az 1985-ös szakszervezeti tömegoktatásról végzett felmérés szerint 1970-ről 1985-re kétszeresére (21%-ra) emelkedett a hallgatók körében a párttagok száma. Ekkor a dolgozók kb. 50%-áról derült ki, hogy semmilyen szervezett politikai képzésben nem vett részt. 1985-ben már mérhető volt, hogy a hároméves szakszervezeti képzés nem feltétlenül az eredeti célkitűzések szerint zajlik. Egyrészt csak a csoportok egyharmadának tartották meg rendszeresen a havi politikai oktatást (főként azoknak, akiknek munkaidőben tartották a foglalkozásokat). Másrészt elsősorban azok a (belpolitikai, ágazati, vállalati problémákkal, életszínvonallal kapcsolatos) tartalmak maradtak meg a tanfolyamok hallgatóiban, amelyek konkrét problémákhoz kapcsolódtak. Harmadrészt sokan elégedetlenek voltak a képzéssel (Farkas L. 1986: 93–110).

A felsőfokú politikai-ideológiai oktatásba a pártfőiskolák és a pártbizottságok által vezetők számára szervezett „elméleti konferenciák” tartoztak.²⁷² A pártfőiskolák nappali vagy levelező tagozatán szerzett diploma államilag elismert felsőfokú végzettségnek számított, de az itt szerzett diplomát a közgondolkodás nem tekintette egyenértékűnek más diplomákkal.²⁷³

²⁷⁰ A hatvanas években ilyenek voltak a közgazdasági alapismeretek, a marxizmus-leninizmus esti középfokú iskola, a pártoktatás gazdaságpolitikai tanfolyamai, az esti egyetemek hároméves alaptanfolyamai. Ez utóbbiakat 1963-tól államilag elismert képzésnek és végzettségnek tekintették (Kovács F. 1976: 164–166).

²⁷¹ „Jellemző továbbá, hogy sok közöttük a párt- és szakszervezeti alapszervezeti vezetőségi tag, bizalmi, aktivista, szocialista brigádvezető, alsófokú gazdasági vezető” (Kovács F. 1976: 164).

²⁷² Az egyetemeken és a főiskolákon külön tanszékek oktatták a kötelező ideológiai tárgyakat: a politikai gazdaságtant, a tudományos szocializmust és a dialektikus materializmust.

²⁷³ A köznyelv „foxi-maxinak”, „foxi-maxi egyetemnek” hívta a felsőfokú végzettséget adó marxista-leninista iskolákat, az itt kapott diplomát „foxi-maxi diplomának”. Azok is így emlegették, akik bennük tanultak. A „foxi-maxi” kifejezés két eleme és hangzása felidézte a „marxista-leninista” kifejezés két elemének összetartozását, ugyanakkor az eredeti kifejezés becézése is volt. Emellett azt is kifejezte, hogy a marxizmus-leninizmus, mint tudomány úgy viszonyul az igazi tudományokhoz, mint a híres amerikai rajzfilmsorozat, a *Foxi Maxi kalandjai* (*Huckleberry Hound*) a valósághoz. Ennek megfelelően a marxista-leninista végzettséget igazoló diploma is úgy

Összességében megállapíthatjuk, hogy a politikai-ideológiai oktatási rendszer a hatvanas évektől kezdődően egyre többeket ért el, és egyre jobban beszimult a társadalomban való együttéléshez tartozó játékszabályok rendszerébe. Különböző oktatási formáiban nagyon sokan vettek részt. Az intézményrendszer több évtizedes működésének eredményessége azonban kétoldalú volt. Egyrészt a politikai és ideológiai oktatás finomabb, szofisztikáltabb formái szerepet játszottak a pártállam-nemzeti tematika valamiféle recepciójában és a rendszer társadalom-lélektani elfogadásának, mentális bázisának a kiépítésében. Másrészt az 1968-as új gazdasági mechanizmus meghirdetésével, a „szabadság kis köreinek” bővülésével a képzésben résztvevők egyre inkább a valóság égető kérdéseinek megvitatására kínálkozó fórumnak, a hatalommal való párbeszéd lehetőségének látták a politikai-ideológiai oktatás kereteit.²⁷⁴ A politikai oktatási rendszer a propagandisták és pártkáderek más nézőpontokkal való szembesülésének és a fontos – máshol le nem folytatható – társadalmi vitáknak a színtere lett. Olyan diskurzusokra kínált alkalmat, amelyben a rendszer működési zavarairól és megújíthatóságának kérdéseiről lehetett beszélni. Az oktatási központok munkatársai között egyre több jól képzett szakember volt. A hetvenes években megerősödő reformkommunista eszmék és elkötelezettségek jelentős részben a politikai oktatás intézményrendszereiben formálódtak. Kétélűnek bizonyult a párt, a szakszervezet és az ifjúsági szervezet kereteiben működő kutatóintézetek létrehozása is: ezek a hetvenes években már a marxizmus-leninizmus vetélytársának bizonyult szociológia jelentős műhelyei lettek.

(b) *A gyermek- és ifjúsági szervezetek.* A forradalom után a gyermek- és ifjúsági szervezetek átalakultak. Az úttörőmozgalom, a DISZ (Dolgozó Ifjúság Szövetsége), majd a DISZ jogutódaként 1957. március 21-én megalakult KISZ (Kommunista Ifjúsági Szövetség)

viszonyult az „igazi” diplomához, mint a mese a valósághoz. A „foxi-maxi” kifejezést a mai magyar nyelvben is használják „csökkentett értékű” jelentésben.

²⁷⁴ A *Társadalmunk időszéri kérdései* című tanfolyam 4.200 résztvevője között végzett, már idézett kutatás zárójelentése szerint „a foglalkozásokat a résztvevők *«panasznap»* alakították át, az *aktuális problémák megvitatása helyett a tanfolyam a helyi kérdések vitájává torzul. Ez (...) felveti a kérdést is: van-e egyéb helyen módjuk a dolgozóknak kiscsoportokban feltárni a problémákat, sérelmeiket, kívánságaikat?*” (idézi Kovács F. 1976: 169).

legfontosabb ideológiai funkciója ugyan a gyerekek és a fiatalok szocialista emberré nevelésének elősegítése volt, de a szervezeteket az a pragmatikus cél is vezette, hogy a párt számára biztosítsák a vezetők utánpótlásának legfontosabb bázisát. A változások része volt, hogy 1957 után az Úttörőszervezet megpróbálta integrálni működési elveibe a cserkészmozgalom elveit. Már több terület volt az életkori sajátosságokat figyelembe vevő szabadidő-programoknak, és a katonás formalizmus is oldódott.

Az úttörőcsapatok és a KISZ alapszervezetek strukturálisan kötöttek voltak. Egyrészt lefedték az iskolai csoportokat, a munkahelyeken pedig az ifjúsági életkori csoportok egy részét. Másrészt a párt ifjúsági szervezetei voltak.²⁷⁵ Ez kijelölte tevékenységük politikai és ideológiai kereteit. Harmadrészt saját szervezeti hierarchiájuk minden szinten kötődött az iskolai/munkahelyi vezetéshez és a pártstruktúrához. A kötöttségek miatt a formális (iskolai, munkahelyi), a települési, valamint a spontán (informális) közösségekhez való viszonyukban a külsődleges, szervezeti érdekeiknek megfelelő, felülről meghatározott szempontokat tudták érvényesíteni. A tagság érdekeinek érvényesítéséhez minimális mozgástérrel rendelkeztek (Szabó I. 2000: 77).

Az iskolai Rendtartás szerint az iskolai közösségnek az úttörőmozgalom szervezetére kellett épülnie.²⁷⁶ Az iskola formális tanulói önkormányzata az Úttörőtanács volt.²⁷⁷ Az iskolarendszerrel szorosan összefonódó Úttörőszervezet és a KISZ egyszerre töltötte be a tömegszervezetek funkcióit, és ugyanakkor kereteket nyújtott a különböző szabadidő-, kulturális és sporttevékenységeknek, rendezvényeknek, tanulmányi versenyeknek is.

Az úttörőség kétarcú volt. A belépés a gyakorlatban nem jelentett ugyan tényleges választási lehetőséget és az iskolai élet egyfajta meghosszabbítása volt, amennyiben nem a

²⁷⁵ Az Úttörőszövetség alapszabályából 1983-ban került ki, hogy az Úttörőszövetség az MSZMP gyermekszervezete. Ezt „a magyar társadalom gyermekszervezete” megfogalmazás váltotta fel (Trencsényi 2007).

²⁷⁶ Ez 1985-ig volt életben (Trencsényi 2007).

²⁷⁷ A pedagógus munkájának részét képezte az úttörővezetői szerep (az osztály tanulóit tömörítő raj vezetője az osztályfőnök volt). A csapatvezető tanárnak órákedvezmény járt.

gyerekek iskolától független értékeire épült, hanem iskolai előmenetelüket „jutalmazta” és „büntette” funkcióival (őrsvezetők, rajvezető-helyettesek), de kétségtelen előnyökkel járt. A formális közösségi élet legfontosabb legális kereteit az úttörőcsapatok jelentették. Ugyanakkor az úttörőtáborok az ingyenes vagy olcsó nyaralás sokak számára egyedüli lehetőségei voltak, sport- és kulturális rendezvényei pedig a kiemelkedés intézményes formái.

Az Úttörőszövetségnek a Kádár-korszakban is gyakorlatilag minden 14 éven aluli gyerek a tagja volt, a 14 éven felüliek egyetlen szervezetének, a KISZ-nek azonban már csak a középiskolások többsége, a felsőoktatási intézményekben tanulóknak és a dolgozó fiataloknak pedig már csak a kisebb része. Zsíros Mária így exponálja a 80-as években már leépülőben lévő KISZ szervezetségének és befolyásának alapproblémáját: *„adott egy ifjúsági szervezet, amelybe gyakorlatilag korlátozás nélkül bárki beléphet a korosztályon belül, vagyis az ifjúság jelenlegi számát tekintve közel 2,5 millió tagja lehetne. Ugyanakkor mindössze ezek egyharmada tagja”* (Zsíros 1985: 5). Egy felülről és kívülről működtetett, versenytárs nélküli szervezet, mely politikai jellegének konkrét tartalmát illetően nehezen meghatározható, szükségszerűen lesz diszfunkcionális. A nyolcvanas években a KISZ szerteágazó tevékenységrendszeréből a legtöbben a kirándulások, szabadidőprogramok szervezésére asszociáltak, aztán „a mozgalmi rutinokra”: a politikai nevelésre és képzésre, a taggyűlésre, a fiatalok szervezésére, majd az érdekvédelemre. A 15–29 éves fiatalok egynegyede a KISZ egyetlen feladatkörét sem tudta megnevezni (Zsíros 1985: 51–53). A szervezet látszólag mindenre kiterjedő tevékenysége ellenére is alig volt jelen a fiatalok életében (Liskó 1995: 285–294). Konkrét problémák megoldásában, érdekvédelmi ügyekben szinte egyáltalán nem számoltak vele. A KISZ-tagok problémáikat elsősorban családi, baráti segítséggel próbálták megoldani (Zsíros 1985: 65–69). *„A KISZ nem az ifjúság elvárásainak akar megfelelni – vonja le a következtetést Zsíros Mária –, hanem kifelé igyekszik magát elfogadtatni”* (Zsíros 1985: 152).

A KISZ politikai adottság volt, az, hogy be kell lépni a KISZ-be, a politika által meghatározott társadalmi játékszabályok része volt. Presztízse a tagok között alacsony volt (Liskó 1995: 285–294). 1984-ben már a KISZ-vezetők sem tartották sokra (Zsíros 1985: 70). Csak a felülről lefelé áramoltatott, sokszorosán megszűrt, saját apparátusából és a pártapparátusból származó politikai információk megszerzésére volt alkalmas, amelyeknek nem sok közük volt a fiatalokat foglalkoztató kérdésekhez (Liskó 1995: 285–294). Az alacsony szervezettség és a csekély befolyás politikai kudarc volt, hiszen az 56-os forradalom után, amelyben a fiatalok meghatározó szerepet játszottak, a párt a fiatalok teljes és egységes politikai ellenőrzésére és önálló politikai aktivitásának megakadályozására hozta létre a KISZ-t (Szabó I. 2000: 77).

A szervezetekben a korábbi direkt szocializációs módszerek a forradalom után indirektebbek lettek. Az úttörőéletnek és a KISZ-tagságnak kiemelkedő szerepe volt a kettős szocializáció elsajátításában, a formális és a nem formális helyzetek egymástól eltérő magatartási mintáinak a megtanításában (Liskó 1995: 285–294; Szabó I. 2000: 76–82).²⁷⁸ A gyerekek kisdobosokként és úttörőkként, fejlődéslélektanilag kitüntetett életszakaszban, politikai személyiségük alapjainak kiépülése során tanultak meg úgy azonosulni a rendszerrel, hogy közben ne azonosuljanak (vagy ne teljesen azonosuljanak) vele.

(c) A pártállam-nemzeti tematika iskolai közvetítése. Az 1956 utáni iskolai tankönyvek árnyaltabb képet közvetítettek a történelemről. A marxista ideológiai szövegek kiszorultak belőlük, helyüket átvették a tények és források (Kardos 2003). A politikai tematizációk és a tőlük egyre távolabb kerülő mindennapi társadalmi gyakorlat sajátos párhuzamosságot alkottak. A november 7-i, március 21-i és április 4-i ünnepélyek egyre formálisabbakká

²⁷⁸ Emlékeztetek itt az úttörőszervezet hierarchikusságára, arra, hogy a gyerekek által betöltött funkciók betöltéséről a tanárok döntöttek; hogy a rendszer apoteózisát szolgálta; hogy a gyerekek itt tanulták meg, hogy a formalitások (egyenruha, síp, nyakkendő, tisztelgés, jelentés, avatás, zászlófelvonás, úttörőpróbák, a táborokban az őrség, a foglalkozások struktúrája, az ünnepi felvonulások stb.) csak külsőségek, amelyek függetlenek tényleges életviláguktól.

váltak, egyre jobban elvesztették szimbolikus tartalmaikat, és egyre inkább „a mindennapos gyakorlatot kellemesen felváltó szabadnapokat testesítették meg” (Bajomi-Lázár 1996: 224).

Az alsó tagozatos *olvasókönyvekben* megszorodtak a mindennapi élettel foglalkozó történetek, a népmesék, az anekdoták; a nemzeti ünnepekről is történetek szóltak. Az államszocializmus négy évtizede alatt az olvasókönyvekben a nemzeti ünnepek ábrázolásában fokozatosan háttérbe szorultak az ideológiai vonatkozások, és előtérbe kerültek a személyes nézőpontok. „*Az elvárt politikai orientációt nem határozták meg pontosan és részleteiben, hanem olyan történeteken keresztül sugallták, amelyek nagyobb értelmezési szabadságot nyújtottak*” (Bajomi-Lázár 1996: 224). Az 1978–79-es tantervreform utáni olvasókönyvek már teljesen apolitikusak voltak; a nemzeti ünnepekkel nem foglalkoztak (Bajomi-Lázár 1996: 223).

A tényleges társadalmi állapotok megmutatásában a tankönyvek a médiumokhoz képest is fáziskésésben voltak. A nyolcvanas évek általános iskolai földrajz- és történelemkönyveiből a magyar gyerekek csak azt tudhatták meg, hogy milyen eredményei voltak a szocializmus építésének a többi szocialista országban. Azok, akik jártak ezekben az országokban és látták a magyarnál sokkal nyomorúságosabb társadalmi valóságot: a hiánygazdaság és a politikai kiszolgáltatottság különböző variációit, személyes tapasztalataikat a tankönyvek alapján nem tudták értelmezni.

(d) *A tömegmédia a pártállam-nemzeti tematika közvetítésében.* A pártállami rendszer az 1956 utáni időszakban is nagy tudatossággal használta a *tömegmédiát*. A nyolcvanas évek végéig érvényben volt az a szabály, hogy a többi szocialista országról csak azt szabad közölni a sajtóban, amit az illető ország hírügynöksége megjelentetett.²⁷⁹ A bomlásnak indult kommunista rendszerek bizonyos válságtünetei azonban így is napvilágot láttak. Az a tény, hogy fontosabb volt a jól működő szocializmus látszatának a fenntartása, mint az emberek

²⁷⁹ 1986-ban a Magyar Rádió egyik szerkesztője még fegyelmit kapott, mert egy éjszakai műsorban az előtt közölte a csernobili robbanás hírét, hogy a Szovjetunió is elismerte volna a történeteket.

korrekt tájékoztatása, és hogy a kommunista párt sokáig azt vallotta: az újságíró „sorkatona”, aki a pártot szolgálja, meghatározta az emberek médiumokkal kapcsolatos attitűdjeit. A médiumokat gyanakvással kezelték, és megpróbálták a sorok között olvasni. Az utolsó évtizedben az újságírók is megpróbálták egyszerre szolgálni a közvéleményt és a hatalmat, de szinte az utolsó pillanatig volt mit olvasni a sorok között is.

A szocializáció együtt járt a másodlagos tapasztalatok forrásául szolgáló intézmények, köztük a médiumok hitelének az elvesztésével. De mert ezek voltak a tájékozódás intézményes forrásai a személyes tapasztalatokon kívüli világról, a kettős szocializáció része volt annak a megtanulása, hogy a központilag szervezett intézményektől származó információkat fenntartásokkal kell kezelni. A hivatalos információs rendszer olyan területeken tudta hatékonyan befolyásolni a véleményeket, amelyek megítéléséhez összetett ismeretekre, elvonatkoztatásokon alapuló tudásra lett volna szükség. Így például a nyolcvanas években végzett kutatások szerint az ország és a Nyugat közötti összehasonlításokban Magyarországon látták jobbnak a helyzetet a munkához való jog, az érdekvédelem, a társadalom erkölcsi színvonala tekintetében.²⁸⁰

1981 és 1986 között jelentősen csökkent azok aránya, akik elégedettek voltak a tömegközlelési eszközök tájékoztató tevékenységével. A tájékoztatást a tévéhíradóban 1986-ban az emberek 70%-a tartotta megfelelőnek (1981 őszen még a 86%-uk); a rádiós tájékoztatást a 73%-uk 1981-ben még a 81%-uk). A napilapok tájékoztatását 1986-ban 63% tartotta megfelelőnek (Hann – Lázár 1986: 163). Azt, hogy vannak olyan kérdések, amelyek az embereket foglalkoztatják, de amelyekkel a tájékoztatási eszközök nem foglalkoznak

²⁸⁰ Jól mutatja ezt a Tömegkommunikációs Kutatóközpont egyik 1981-es vizsgálata és ennek 1986-os ismétlése. A többség úgy vélte, hogy *Nyugaton jobb* a helyzet az utazási lehetőségekben (71 és 73%), a lakások berendezését illetően (62 és 69%), az anyagi javak terén (54 és 71%), az áruellátásban (56 és 66%). De ugyancsak a többség szerint *Magyarországon jobb* a helyzet a munkához való jogban (96 és 93%), a dolgozók érdekvédelmét illetően (93 és 89%), a társadalom erkölcsi színvonalában (88 és 87%).

Az adatok azt is jól mutatják, hogy öt év alatt a vélemények csak az anyagi javak megítélésében változtak jelentősen, amelyekről a legkönnyebben szerezhettek személyes benyomásokat (Hann – Vásárhelyi 1986).

eleget, 1984-ben 41% gondolta, azt pedig, hogy ezekkel a kérdésekkel a tájékoztatási eszközök egyáltalán nem foglalkoznak, 35% (Hann – Lázár 1986: 163).

Különösen nagy volt az elégedetlenség a csernobili atomszerencsétlenséggel kapcsolatos tájékoztatással. Ez már minden második ember szerint egyáltalán nem volt megfelelő, hanem hiányos, késedelmes, őszintétlen, szándékosan félrevezető, pontatlan. (Hann – Lázár 1986: 164) Ekkor már viszonylag sokan merték felvállalni, hogy külföldi rádióadókból is tájékozódtak. A legtöbben ekkor a Szabad Európa Rádiót (23%) és a BBC-t (6%) hallgatták. 1981-ben a lakosság 19, 1986-ban pedig a 23%-a válaszolta, hogy szokta hallgatni a SZER-t – a legnagyobb arányban a magasabb iskolai végzettségűek és a fiatalabbak (Hann – Lázár 1986: 165).

(e) A mindennapi életvilág átalakulása. A Kádár-korszakban a tényleges változások az emberek rendszerhez való viszonyában és a rendszer hétköznapi működésében következtek be. A mindennapi életvilág politikamentes tere egyre tágasabb lett. A pártállam-nemzeti tematika fokozatosan visszaszorult. A társadalom és a rendszer közötti, hallgatólagos küzdelemben nagy vívmány volt a kivívott depolitizálódott tér, hiszen a pártállam-tematika közvetítésére az államnak minden eszköz a rendelkezésére állt.²⁸¹ A tematika vezetése visszafogottabb lett, a politikai narratívákban szakmai elemek is megjelentek. Közvetítését egyre nehezebbé tette, hogy nőtt az egyének autonómiája, megnöttek a gazdasági önvédelem lehetőségei, és a társadalommal, nemzettel, politikai eszmékkel kapcsolatos, alternatív értelmezések egyre jobban beszivárogtak a nyilvánosság különböző színtereire. Ez a folyamat – ahogy ezt a következő részben megpróbálom végigkövetni – a nyolcvanas években a pártállam-nemzeti tematika kiürüléséhez, majd elolvadásához vezetett.

²⁸¹ „Ma pedig a marxizmus-leninizmus a »hivatalos«, államilag terjesztett ideológia, az iskolarendszer, a sajtó, rádió, televízió hatalmas eszköztára biztosítja a közgondolkodás, az uralkodó közvélemény szocialista jellegét, s lényegesen magasabb általános műveltségi bázis alapozza meg a munkástömegek politikai tájékozódását, informálódását” (mint a háború előtti időszakban). Mégis szükség van a szervezeti keretek között végzett „szóbeli politikai-ideológiai agitációs és propagandamunkára” – érvel a munkásosztály politikai műveltségével foglalkozó szakember (Kovács F. 1976: 151).

(f) *Alternatív szerveződések.* A pártállam-nemzeti alaptermatikát közvetítő rendszer felbomlásával párhuzamosan 1987-től sorra nyilvánosságra léptek azok az alternatív szervezetek, pártszerű képződmények, amelyek majd a rendszerváltást követően a hatalom megszerzéséért vagy megtartásáért folytatott versenyben a kollektív magatartások befolyásolásában is egymás riválisai lesznek. 1987 szeptemberében megalakult a Magyar Demokrata Fórum, 1988 májusában a Szabad Kezdeményezések Hálózata, amelyből novemberében megalakult az SZDSZ. 1989 márciusában megalakult az Ellenzéki Kerekasztal.²⁸² Az MSZMP-n belül pedig megerősödött a reformszárny, amely az 1989-es Nemzeti Kerekasztal tárgyalásain önálló politikai tényezőként vett részt, és az Ellenzéki Kerekasztal szervezeteinek partnere volt a békés, alkotmányos úton végrehajtott rendszerváltás előkészítésében. Az új szerveződésekkel 1989 tavaszától az 1990. tavaszi választásokig legálisan működő, parlamenten kívüli többpártrendszer alakult ki.

Az alternatív szerveződéseknek úgy kellett bekapcsolódniuk az országos politikába, úgy kellett társadalmi diagnózisaikat felállítaniuk, értelmezniük a múlt és a jelen folyamatait és az általuk kívánatosnak tartott társadalmi modelleket felvázolniuk, hogy működési mechanizmusaik még csak épülőben voltak. Kevésbé támaszkodhattak azokra az akarat- és érdektranszformáló mechanizmusokra, amelyek iránt erős társadalmi igény volt. Egyszerre kellett munkálkodniuk ezek kiépülésén, és ugyanakkor úgy politizálniuk, hogy az alulról való építkezés reményében őket támogatók megelőlegezett bizalmát ne veszítsék el, illetve, hogy új támogatókat nyerjenek meg.

Az alternatív szerveződéseknek meg kellett küzdeniük azzal a problémával is, hogy legitimitásukat nem korábbi tevékenységükből, illetve programjaik elfogadottságából nyerték, hanem abból a sajátos történelmi helyzetből, hogy az addigi politikai szervezetek legitimációs

²⁸² Az Ellenzéki Kerekasztal a következő szervezetekből állt: Bajcsy-Zsilinszky Baráti Társaság; Fiatal Demokraták Szövetsége; Független Kisgazdapárt; Magyar Demokrata Fórum; Magyar Néppárt; Magyarországi Szociáldemokrata Párt; Szabad Demokraták Szövetsége; a Független Szakszervezetek Demokratikus Ligája és később a Kereszténydemokrata Néppárt.

válságba kerültek. A megelőlegezett társadalmi bizalomban jelentős szerepe volt annak, hogy a korábbi szervezetek vagy elvesztették a társadalom bizalmát, vagy meg sem tudták nyerni.

Az a tény, hogy az alternatív szerveződések nem építhettek a folyamatos politikai tevékenység társadalom-lélektani legitimációjára, színrelépésükkor kétféle hátránnyal járt. Egyrészt a közgondolkodásban nem alakultak ki róluk árnyalt előképek, tevékenységüknek nem voltak referenciális alapjaik. Az egyes pártok és szerveződések képe egymásra csúszott. Másrészt a legális politizálási lehetőségek megnyílásával előtérbe kerültek az érzelmeik, indulatok, nem ritkán a sérelmek vezette reakciók. Ezek logikusan következtek a megelőző évtizedek politizálási tapasztalataiból és a szervezetek iránti általános bizalmatlanságból. Ugyanakkor megnehezítették az új szerveződések struktúrájának kiépítését és politikai profiljának kialakítását.

Az átalakulás színterének társadalmi klímája ellentmondásos volt. A politika és a politizálás egészére vonatkozó, a hagyományokban és a tapasztalatokban gyökerező szkepszis mellett a túlfűtött elvárások és a heves kiábrándulások egyaránt kifejeződtek benne. A demokratikus politizálási gyakorlat hiánya rányomta bélyegét az új szerveződések közötti kapcsolatokra, belső életükre és társadalmi recepciójukra. Számolni kellett azzal, hogy azokra a konfliktusokra, amelyek a felbomló pártállami rendszer képlékenységevel és az újonnan formálódó struktúra képlékenységevel függtek össze, újabb konfliktusok rakódnak, és a társadalom anómiás állapotba kerül. Az alternatív szerveződések is, a korábbi, legális szervezetek is gyakran csak a konfliktusok kezelésének premodern hagyományaira támaszkodhattak. Hiányoztak a kompromisszumok, szövetségek, koalíciók, együttműködések megkötésének hagyományai.

Konfliktusok lehetőségét hordozta magában az alternatív szerveződések gyakran „élcsapat” jellegű szerepértelmezése vagy messianisztikus tudata, a meghatározó személyiségek esetleges frusztráltsága vagy autokratikus vezetési stílusa. Össze kellett

egyeztetniük a vélemények és elképzelések sokféleségét a hatékony cselekvéshez szükséges egység kívánalmával. Ezt különösen nehezítette, hogy az a lendítő erő, amely e szervezetek létrejöttét segítette, többek között abból táplálkozott, hogy az addigi legális szervezeteknek ez nem sikerült. Meg kellett tanulniuk a különböző autonómiák megőrzéséhez szükséges politizálási technikákat. A korábbi legális szervezeteknek a demokratizálódás kényszere és vágya mellett a hozzájuk kötődők identitásproblémaival és adaptációs nehézségeivel kellett számolniuk.

3. Értelmiségi tematizációk

A társadalompolitikának az 1956-os forradalom előtt is és után is kitüntetett területe volt a kultúr- és az értelmiségpolitika. A pártállam-nemzeti tematikát a mindenható pártállam vezette, de a rendszer elfogadtatásában nélkülözhetetlen volt az értelmiségi csoportok közreműködése. Az értelmiségiek a tematika közvetítésében, aktuális tematizációiban és az identitásformáló intézmények működtetésében működtek közre. Különösen nagy szükség volt az értelmiségiek tekintélyére a forradalom után, a nyílt erőszak háttérbe húzódásával. Politikai jelentőségüket felértékelte, hogy a közvélemény potenciális közvetítői és befolyásolói voltak, valamint, hogy tőlük várták el a követendő magatartásminták életszerű megrajzolását (Erényi 1998).

A forradalom leverése után a politikai vezetés felismerte, hogy egy újabb forradalom elkerülésének és a rendszer fennmaradásának ára van. A társadalompolitika változásából arra következtethetünk, hogy a politikai stabilitás árát abban látták, ha (1) a korábbinál nagyobb tere lesz a (gazdasági, szakmai, kulturális és véleménynyilvánítási) autonómiának, ha (2) a társadalmi életet a korábbinál kevésbé gyűri maga alá a politika, valamint ha (3) megerősödik egy olyan *kulturális tér*, amelyben az *indirekt politikai szocializáció eszközeivel* sikeresen lehet az identitásokat befolyásolni. A pártállam-nemzeti tematika direkt tartalmi egyre

inkább visszahúzódtak az ünnepi szónoklatokba, a pártkongresszusok dokumentumaiba, a marxista-leninista oktatás tananyagaiba és párt- és KISZ-élet protokolláris eseményeinek keretei közé. A kulturális életre várt az a szerep, hogy hatékonyan működjön közre az indirekt politikai szocializációban.

A továbbiakban arra keresem a választ, hogy mennyire volt sikeres a Kádár-rendszer értelmiségiek közreműködésére épített identitásstratégiája a kultúra területén. Sikerült-e a rendszernek a pártállam-nemzeti tematika finomabb, áttételesebb közvetítésével integrálnia a kulturális javakat fogyasztó társadalmi csoportokat?

A hatvanas évektől a közügyek iránt érdeklődő csoportok számára nagy jelentősége volt a mindjobban kiszélesedő és mind több autonómiát kivívó kulturális életnek. A folyóiratokban és hetilapokban fontos viták zajlottak, a modern nyugati irodalom sok alkotása jelent meg, az új magyar könyvek és filmek korábban feldolgozhatatlan témákról szóltak. A közeli és a távoli múltat vagy a jelent idéző irodalmi művek és filmek a társadalmi és a nemzeti önreflexió új lehetőségeit nyitották meg.

Az értelmiség közvetítő szerepével kapcsolatos döntéseket a legfelsőbb pártvezetés hozta. Ezen a szinten dőlt el, hogy (a) a sajtóban mi jelenhet meg; (b) a „kézi vezérlésű” kultúrpolitikában milyen, személyre szabott, négyszemközt elmondott politikai értékelésben részesüljenek a politikai tabuk határait érintő írók és a művészek, valamint, hogy (c) a konkrét művek hogyan kanalizálják a közéletet (Cseh – Kalmár – Pór 1999; Standeiszky 2005). 1956 után a párt identitásstratégiájában a funkcionáriusokra inkább a háttérmunka várt, az értelmiségiek transzmissziós jelentősége nagyobb lett.

Az évek múlásával azonban egyre inkább kiderült, hogy értelmiségiek egy része a tőlük elvárt transzmissziós szerep mellett más szerepre is igényt tart. A hetvenes évek végén a diszkurzív politikai tér többretegűvé vált. Ebben a térben a párt politikáját multiplikáló értelmiség mellett már ott találjuk azokat az értelmiségieket is, akiknek a nyilvános sajtóban

megjelent, nemzettel kapcsolatos tematizációi a pártállam-nemzeti tematika határait feszegették. A nyolcvanas évektől pedig a szamizdatokban már köntörfalazás nélkül megírt, nyíltan fogalmazó, tényekre támaszkodó írások – a pártállam-nemzeti tematizációkhoz képest alternatív, a demokratikus tematikát aktualizáló tematizációk – jutottak el a másképpen gondolkodás iránt fogékony olvasókhöz.

Az első és a második, valamint a belső (párt)nyilvánosság tágulásával a pártállam-nemzeti tematika egyre árnyaltabbá vált. A Kádár-rendszer utolsó évtizedében a hivatalos politikai diskurzusokban is mind gyakrabban fogalmazódtak meg a kisebbségi problémák és a kezelésükre irányuló politikai szándékok. Ennek a folyamatnak négy szakaszát különíthetjük el: a forradalom utáni restauráció időszakát (1956 és 1958 között), a kádárizmus konszolidációját (1959 és 1963 között), a kádári kultúrpolitika kiépülését (1964 és 1972 között) és a leépülését (1973 és 1989 között).

a) A restauráció időszaka

Az 1956–1958 közötti időszakot restaurációs törekvések és a forradalommal elvágott szálak összekötésének szándéka jellemezték. Az MSZMP a revizionizmusban látta a fő veszélyt, amelyet az 1956-os „ellenforradalom” előkészítőjének tekintett.²⁸³ A revizionizmus elleni harc az 1956 előtti időszakkal való politikai folytonosságot fejezte ki, de erről tanúskodik a Nagy Imre-per, majd Nagy Imre és társai 1958. június 16-án történt kivégzése is.

A forradalmat követő két évben tovább élt a politika és a kultúra viszonyát alá- és fölérendeltségi viszonyként felfogó, korábbi kultúrpolitika. Az értelmiségi tematizációknak a tervutasításos kultúráirányítási rendszer biztosított keretet. A kádári kultúrpolitika a hatalom megszilárdításának logikájából következően lényegében a leszámolás, elrettentés és

²⁸³ Az MSZMP 1957. június 27–29-i országos értekezletén a Kádár Jánossal szemben álló Révai József mentegette Rákosit, a tévedőt az „árulókkal” szemben. Ugyanakkor azt is hangsúlyozták az értekezleten, hogy „árt a pártnak és árt az országnak, aki azt mondja, hogy az ellenforradalom idején az egész értelmiség a nép ellen fordult. Ez nem igaz” (Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1956–1962).

megregulázás lépéseiben manifesztálódott. Lépéseit meghatározta, hogy a forradalom előtti hónapok értelmiségi tematizációi a véleményformáló értelmiségiek csoportosulásához, a nevében is értékválasztást tükröző Petőfi Körhöz kötődtek, a végsőkéig feszegetve a rendszer reformjának lehetséges kereteit. A forradalom kirobbanásához vezető tüntetések kezdeményezői is értelmiségi csoportok, valamint egyetemisták voltak. 1957-ben feloszlatták a Magyar Írók Szövetségét, felfüggesztették a Magyar Újságírók Országos Szövetségét és a művészeti szövetségeket, letartóztatták a Petőfi Körben és a forradalomban részt vett írókat, újságírókat és egyetemistákat, és eltávolították az egyetemekről azokat, akiket büntetőjogilag nem tudtak felelősségre vonni.

A korszak témánk szempontjából legfontosabb politikai dokumentuma, *Az MSZMP művelődési politikájának irányelvei* 1958-ban a *kulturális forradalom* céljaiként többek között a következőket jelöli meg: (a) a szocializmus ügyéért folytatott harc szolgálatába kell állítani a művelődésügyet, (b) győzelemre vinni a marxizmus-leninizmus világnézetét, formálni a nép szocialista öntudatát, és előmozdítani az egységes szocialista nemzet kibontakozását és (c) kialakítani az új, szocialista értelmiséget. A dokumentum a világnézeteti nevelést tartja a legfontosabbnak. Úgy foglal állást, hogy *az ellenséges nézeteket* nem egyszerűen háttérbe kell szorítani, hanem legyőzni, szétzúzni, az emberek gondolkodásából kiűzni kell. A kultúrpolitika egészének célja tehát a kollektív identitások formálása: egységes marxista-leninista világnézet kialakítása, a más nézetek megsemmisítése és az egységes szocialista nemzet „kibontakoztatása”. Ezek a célok az 1956 előtti út folytatásának szándékáról tanúskodnak.

Az értelmiségiek közreműködése nélkül azonban a rendszer elfogadtatása reménytelennek látszott. Szaporodnak tehát azok a gesztusok, amelyek a kultúráirányítási struktúra békésebb eszközökkel való működtetésének törekvését jelzik. A békésebb szándékokról tanúskodik 1957-ben a Kossuth-díjak adása, majd a könyvkiadási politika

nyitottabbá válása.²⁸⁴ Kezdenek kiépülni a következő évek árnyaltabb kulturális életének intézményes és nem intézményes keretei. Új irodalmi és művészeti lapok jelennek meg.²⁸⁵ Kialakul a „szilencium” soha nem formalizált gyakorlata: az írók, színészek egy része nem kap publikálási, illetve szereplési lehetőséget.

A pártállam-nemzeti tematika kanonizációinak fellazulása szempontjából meghatározó jelentőségű, nagy értelmiségi viták ebben az időszakban kezdődnek.²⁸⁶ 1958 júniusában megjelent a párt Központi Bizottsága Kulturális Elméleti Munkaközösségének állásfoglalása a *Kortársban* A „népi” írók címmel, amelyet hozzászólások követtek. A népi írókat mint csoportot a párt megpróbálta felszámolni. A másik jelentős vita az úgynevezett „történész-vita” volt. Erre 1958. szeptember 12-én került sor a Történettudományi Intézetben. A viták a kultúrpolitika kétarcúságát jelzik. Nem annyira irodalmi és történettudományi vitákról van szó, mint inkább eszmei-politikai vitákról.²⁸⁷

b) A konszolidáció időszaka

Az MSZMP 1958-as művelődéspolitikai irányelveinek az a célkitűzése, hogy ki kell alakítani a *szocialista értelmiséget*, nem bizonyult könnyen megvalósíthatónak. A pártban alacsony volt az értelmiségiek aránya (1957 végén csak 7,4%). Különösen kevés pedagógus volt párttag. Az egyetemeken és az értelmiségi körökben a „megengedések” ellenére változatlanul

²⁸⁴ Kossuth-díjat kapott a népi írók reprezentatív képviselője, Németh László és a népzene kanonizálásában kiemelkedő szerepet játszó Kodály Zoltán. 1957-ben kiadták az egykori *Újhold* körül tömörült költők (Jékely Zoltán, Nemes Nagy Ágnes, Rónay György) egy-egy kötetét, 1958-ban Németh László *Társadalmi drámák* című kötetét, valamint a *Tűztánc* antológiát. 1958-tól külföldi írókat is kezdenek megjelentetni (például Roger Martin du Gard emlékezéseit és vallomását – de kihagyják azt a részt, amelyikben arról elmélkedik naplójában, hogy több nagy író feláldozza tehetségét a közéletben).

²⁸⁵ Az *Élet és Irodalom*, majd a *Nagyvilág*, a *Kortárs*, a *Film*, *Színház*, *Muzsika*, a *Jelenkor*, a *Tiszatáj*, az *Alföld*.

Az *Élet és Irodalom* 1957. március 15-i első számának Beköszöntője hangsúlyozza: „Ezt a lapot kommunista írók vezetik, ők szabják meg irányát, de nemcsak kommunista írók írják. Hasábjain nem bocsátunk le vasfüggönyt, és szívesen látjuk mindazokat, akik együtt vannak velünk”.

²⁸⁶ Ortutay Gyula a *Magyar Nemzet* 1957. október 22-i számában cikket közölt a következő, beszédes címmel: *Értelmiségünk a szocializmus építése mellett áll*. A cikk mintegy legitimálta a „teremtő viták” szükségességét.

²⁸⁷ A *Századok* 1958/5–6. számából (*Történészvita a „népi” írókról*) egyértelműen kiderül, hogy a vita igazi célja az MSZMP Művelődéspolitikai Irányelveinek az igazolása volt.

rossz volt a hangulat.²⁸⁸ Más értelmiségi csoportokkal sem volt felhőtlen a párt kapcsolata. Az intézményes szocializációban meghatározó szerepet játszó pedagógusokat különösen a vidéki pártapparátusokban kezelték ellenségesen. Ez arra ösztönözte a párt vezetését, hogy határozottabb lépéseket tegyen az értelmiség megnyerésére.

1959–1963 között a konszolidációt szem előtt tartó, óvatos politikai nyitás kezdődött. Ekkorra már lezajlottak a megtorlások és a „tisztogatások”. A politikai eszközök áttételesebbekké váltak: a kultúrpolitika területére koncentráálódtak. Kiépült a kádári kultúrpolitikai struktúra (Cseh – Kalmár – Pór 1999). Megszülettek és megerősödtek a kollektív identitásokkal kapcsolatos, legfontosabb politikai tematizációk. Ezek forrásai a párt különböző megnyilvánulásai voltak: az MSZMP tézisei, párthatározatai és dokumentumai, Politikai Bizottságának határozatai, Központi Bizottsága különböző osztályainak feljegyzései, Titkárságának állásfoglalásai, határozatai, a pártvezetők beszédei és felszólalásai a PB ülésein és a pártvezetők személyekkel vagy ügyekkel kapcsolatos feljegyzései. A megnyilvánulások egy része korlátozott nyilvánosságú volt vagy éppen „zárt, bizalmas, számozott” (Cseh – Kalmár – Pór 1999). Emellett a „kézi vezérlés” gyakorlata szerint a különböző szintű pártvezetők négy szemközti „beszélgetéseken” jelölték ki az elvárt magatartási mintákat. A kulturális életre várt az a feladat, hogy a maga eszközeivel közvetítse, „lefordítsa” a mindennapi gondolkozás számára és multiplikálja az adott keretek között a párt által kijelölt „irányvonalat”.

A kulturális teljesítmények mércéje azonban változatlanul nem esztétikai, hanem tematikus volt: a marxizmussal való konvergencia vagy divergencia. Ugyanakkor kezdett kiépülni a *kulturális szféra relatív autonómiája*. Megindult a nyugati tömegkultúra recepciója (Lázár 1984). A „megengedések” köre bővült: a kulturális nyilvánosság rétegzetté vált.²⁸⁹

²⁸⁸ Ez nemcsak a hangulatjelentésekből derült ki, hanem egy, ekkoriban szokatlan felmérésből is, amelyet az MSZMP megbízásából végeztek 1959 tavaszán Szerényi Sándor vezetésével.

²⁸⁹ Egyes írók fordíthattak, de saját műveik nem jelenhettek meg, mások csak mások nevében fordíthattak. Egyes színdarabok csak írásban jelenhettek meg, mások színpadon is, de elmarasztaló kritikákkal együtt stb. 1959-ben

1959 szeptemberében újjáalakult az Írószövetség; a párt megpróbálta a számításba jöhető írókat egyéenként bekapcsolni a nyilvános irodalmi életbe (Cseh – Kalmár – Pór 1999: 20–23). E lépések sorába illeszkedett az elítélt írók (Déry Tibor és társai) kiengedése 1961-ben a börtönből, majd az 1962-es amnesztia. Az értelmiség kulturális folyamatokat befolyásoló tagjai az amnesztiát pozitívként élték meg. Ennek lélektani hatásai hamarosan érezhetővé váltak.

A konszolidáció időszakában folytatódott a nacionalizmus elleni, ideológusokat, irodalmárokat, történészeket egyaránt mozgósító küzdelem.²⁹⁰ Ennek jegyében adta ki az MSZMP 1959-ben *A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról* szóló téziseit. Folytatódott a viták hagyománya is. A legjelentősebb több hónapon át folyt az *Új Írásban* Gyurkó László *Erkölc és dogmák* című (Gyurkó 1962) írása nyomán. A vita közvetett támadás volt a forradalmi aszkétizmus ellen, és egyfajta kiállítás az egyén depolitizált magánélethez való joga mellett.

1962-ben, mint a VII. pártkongresszus megállapította, befejeződött „a szocializmus alapjainak lerakása” és „a kulturális forradalom” első szakasza.

c) A kádári kultúrpolitika kiépülése

1964 és 1972 között a kádári kultúrpolitika kiépülésével és megszilárdulásával egyidejűleg megkezdődött az egzisztenciális konszolidáció is. Tovább nőtt a kulturális szféra relatív autonómiája. A politikai hatalom és a kultúra együttélése tényré, természeti adottsággá vált. Újdonság volt, hogy a közöttük lévő viszony játékszabályait már nemcsak a politika, hanem az érintett értelmiségiek sajátos cinkossága is alakította. Az egzisztenciális konszolidáció és a publikálási lehetőségek áráként hallgatólagos megegyezés tárgyává váltak azok a témák,

kiadták olyan szerzők műveit is, akik 1956 előtt nem jelenhettek meg (Pilinszky János és Sík Sándor verseskötete, Ottlik Géza *Iskola a határon* című regénye stb.).

²⁹⁰ A nacionalizmus elleni harc először még 1949-ben lángolt fel, amikor Mód Aladár történész a társadalom különböző csoportjaiban vélte felfedezni a nacionalizmust (Mód 1949).

amelyeket nem volt szabad feszegetni és azok a kérdések, amelyeket nem illet feltenni. Ugyanakkor volt esélye az ügyek, kérések eseti elintézésének, a pártközpontban való „kijárásnak”. A vezető (publikáló, lapot szerkesztő és író, a médiumokban nyilvánosságot kapó) értelmiségiek a paternalisztikus kultúrpolitikának elsősorban az előnyeit látták, és ezeket ki is használták. A politikai kontroll az elsajátított szabályok, a „mit lehet” és „mit nem” tudásának a része lett. A vezető értelmiségiek a „túlkapásokat”, az eseti politikai beavatkozásokat a helyi apparátusok számlájára írták, és velük szemben a kultúrpolitika csúcsán kerestek védelmet. A politikai lojalitás alátámasztására nyilvános ideológiák születtek, amelyek aztán a nem nyilvános kommunikációban gyakran idézőjelbe kerültek.

A Kádár-korszak sajátos, paternalista, az egyediségre és esetiségre épülő, „kézi vezérlésű” szisztémája nemcsak a kulturális szféra lojalitását biztosította, hanem a szélesebb értelemben vett értelmiségét is. A hatvanas évektől a társadalom egészében kialakult és megszilárdult a hatalomhoz való lojális viszony normája. Kádár János 1961 decemberében elhangzott, híres mondata („aki nincs ellenünk, mellettünk van”) témánk szempontjából azt is jelentette, hogy korlátozott lehetőség nyílt a hivatalostól eltérő álláspontok kifejezésére is.

Szinte mindenről lehetett írni, ami nem jelentett direkt támadást a pártállam-nemzeti tematika sarkalatos pontjai (egypártrendszer, a Szovjetunióhoz való viszony, a kommunista párt vezető szerepe, az internacionalizmus elve, a párt vezető személyiségei) ellen. Fontos irodalmi alkotások feszegették az egyén és a hatalom viszonyát.²⁹¹ Felértékelődött a művészi önkifejezés áttételessége, a sorok közötti olvasás művészete, a rafinált utalások megértésének tudománya. A hetvenes évek elejéig a nyilvánosság tágításának és tematizációjának eredményeihez még egy kicsit mindig hozzá lehetett tenni. A kulturális élet azonban továbbra is közvetlenül a politikától függött, a kulturális produktumoknak politikai szempontból különleges értékük volt. Az értelmiség továbbra is pórázon volt, de a póráz kétségtelenül

²⁹¹ 1962 után jelent meg Sánta Ferenc *Hűsz órája*, Fejes Endre *Rozsdatemetője*, Cseres Tibor *Hideg napok* című regénye – nyomukban viták lángoltak fel. Kiadták Csák Gyula *Mélytengeri áramlását*, Déry Tibor *Szerelem* című novelláját, Pilinszky János *Rekviem* című verseskötetét, Németh Lászlótól *A kísértetű ember*.

egyre hosszabb lett. Ez a fokozatosan tovább lazuló szisztéma azonban már magában hordozta a bomlás lehetőségeit.

1966-ban már „kétfrontos harc” jellemzi a kultúrpolitikát: harc a „revizionista nacionalizmus” és a „dogmatizmus” ellen. Ennek követelménye a korszak legfontosabb pártdokumentumában, az MSZMP Kulturális Elméleti Munkaközösség tanulmányában (*Az irodalom és a művészetek hivatása társadalmunkban*) fogalmazódott meg. A „kétfrontos harc” megfelelt a pártközvélemény azon része ízlésének, amely a kultúrában csak politikát látott. Ugyanakkor a kultúrpolitika toleranciája is hangot kapott benne. A dokumentum kifejezi, hogy nemcsak a „szocialista műveknek” és az „útitársaknak” nyitnak utat, s az „aktív ideológiai harc” mellett az „alkotói tehetséget” is akceptálni kell; helyt ad „a nem marxista-leninista világnézetű közéleti igénynek” is, és megerősíti a „három T” (a támogatás, a túrés és a tiltás) elvét is. Egyfajta elvi igazolása ez az akkori kiadáspolitikának, illetve annak, hogy ekkorra már széleskörű volt a „nyugati” szórakoztató műfajok (western- és kalandfilmek, krimik) recepciója, és hogy a *beat*-korszak ifjúsági kultúrája is mind erősebben hallatta hangját. A másik fontos dokumentum, *Az MSZMP tudománypolitikai irányelvei* 1969-ben elutasítja ugyan a marxizmus-leninizmus pluralizmusát, de megfogalmazza: „nincsenek tiltott témák és előírt következtetések”.

A nacionalizmus elleni politikai küzdelem mindinkább értelmiségi vitává szelődött. 1966-ban már szakmai kérdésként: egy történészvita tárgyaként találkozunk a nacionalizmussal (Mód 1966a; 1966b). Megszaporodnak a kollektív identitások tartalmait és a kultúra és a politika viszonyát érintő viták.²⁹² A nemzeti tematika formálásában közreműködő

²⁹² Az Alföldben: a „*kispolgáriság-vita*” (1960/1–2.) és a „*szexualitika-vita*” (1964/3–8.). Az Új Írásban: a „*nemzedék-vita*” a fiatal írók életformájáról (az 1961/3. számtól az 1963/4. számig), a „*kultúra és életforma-vita*” (az 1962/7. számtól az 1963/9. számig), az „*erkölcs és dogmák-vita*” (az 1962/7. számtól az 1963/6. számig), a „*Molnár Erik-vita*” (az 1962/11. számtól az 1966/5. számig – majd a *Történelmi Szemlében*, a *Valóságban* és a *Kritikában*) és a „*nehéz emberek*” vita (az 1967/5. számtól az 1968/8. számig). Az *Élet és Irodalomban*: az „*életmód-vita*” (1965. június 5. és július 24. között). A *Társadalmi Szemlében* a *kritikai szociológiáról* zajlott vita (az 1968/10. számtól az 1969/2. számig).

A kultúra és a politika viszonyát több vita feszegette. Az Új Írásban zajlott a „*képzőművészet-vita*” (az 1961/8. számtól az 1964/2. számig) és a „*szalagház-vita*” (az 1965/6. számtól az 1966/1. számig). A *Kritikában*

értelmiségek szempontjából különösen a hatvanas évek közepén kibontakozó, a történelemszemléletről, illetve a nemzeti önismeretről folyó, széles vita (a „deheroizálás-vita”) volt jelentős, amely közvetett támadás volt a politikai voluntarizmus ellen. A vita beleágyazódott jelentős, a közelmúlt történelmét érintő filmek társadalmi fogadtatásába és visszhangjába.²⁹³ A viták a közelmúlt eseményeinek korábbi hivatalos értékelését is kikezdték.²⁹⁴

A legszélesebb nyilvánossága talán az *Élet és Irodalom* 1967. január 7-i számában a főszerkesztő Faragó Vilmos „Kicsi ország” című írása nyomán kibontakozott vitának volt. Ez a nemzeti tudat és a szocialista tudat állapotáról, az egészséges hazafiságról, a szocializmussal összeegyeztethetetlen nacionalizmusról és ezek viszonyáról folyt, és érintette a nemzet és a haladás konfliktusait. Mivel a hetente megjelenő *ÉS* volt a legolvasottabb irodalmi lap, a több hónapon át tartó vitára sokan rezonáltak. A vita immár nemcsak a vitatott kérdéseket közvetítette, hanem azt is, hogy ezek társadalmilag vitathatóak. Felpuhította a nemzeti tematikát: legitimálta az „egészséges nemzeti tudatot”, mint a szocialista hazafisággal összeegyeztethető tartalmat, megerősítette az írókat a nemzettel kapcsolatos kérdések hangadóinak, a nemzeti tematika lehetséges megfogalmazóinak szerepében, és előkészítette a vita újabb fordulóit. A diskurzusbba beemelt témák köre tovább bővült: 1967. december 30-án megjelent a *Népszabadságban* Illyés Gyula „Hajszálgyökerek” című írása, amelyben a szomszédos országokban élő magyarok problémáit vetette fel.

A hatvanas évek közepétől a kulturális élet terrénuma társadalomtudományi intézetekkel, kutatóhelyekkel és kutatásokkal gyarapodott. A társadalmi önismeret és az alternatív tematizációk megjelenése szempontjából fontos előrelépés volt, hogy ismét

1963-ban indult vita a nagyrealizmusról. A *Jelenkorban* folyt a „korszerű művészet-vita” (az 1963/6. számtól az 1964/7. számig); az *Alföldben* az „első” és a „második népművelés-vita” (1964-ben és 1965-ben), az „ízlés-vita” (az 1966/11. számtól az 1967/12. számig).

²⁹³ Ilyenek voltak Jancsó Miklós filmjei: a *Szegénylegények* (1965), a *Fényes szelek* (1969); Kovács András *Hideg napok* (1965) és Kósa Ferenc *Ítélet* (1968) című filmje.

²⁹⁴ Például a *Kortárs* 1968/2. számában a Déry Tibor önéletrajzi írásával kapcsolatos vita (az író értékelte Petőfi Körbeli tevékenységét), vagy a *Fényes szelek*-vita a *Népszabadságban* 1969 februárjában és márciusában.

működhetett szociológiai tanszék az ELTE-n, valamint, hogy megkezdődtek az empirikus szociológiai kutatások. A kutatási eredmények nyilvánosságát azonban a hatalom korlátozta, ha témájukat vagy eredményeiket politikai szempontból kényesnek tartotta. Az 1968-ban létrehozott Tömegkommunikációs Kutatóközpont politikai közvélemény-kutatásainak egy része „bizalmas” volt, csak a pártközpont kaphatta meg az eredményeket. A közvélemény-kutatások korábban elképzelhetetlen kérdéseket tettek fel, és meghökkentő tényeket számszerűsítettek. Az első közvélemény-kutatásokból például kiderült, hogy a munkások elégedetlenek a belpolitikával.²⁹⁵ Kitértek a tudománypolitika tűrőhatárai.

A társadalomtudományok egyre kevésbé építettek a marxizmus-leninizmus kánonjaira, és egyre kevésbé hivatkoztak Marxra, Engelsre, Leninre és a hasonló tudományágak szovjet szakembereire. Korábban meg nem fogalmazott összefüggéseket mondtak ki. Miközben tudományos fogalmi rendszert honosítottak meg, fokozatosan lemondtak a marxista társadalomtudományok megteremtésének és művelésének igényéről. A kollektívizmus eszméjét osztó, alternatív baloldali csoportok jöttek létre. A megengedő értelmiség- és kultúrpolitika határait azonban jól jelzik a retorziók: az 1966 és 1968 közötti egyetemista-percek, a csehszlovákiai bevonulás ellen tiltakozó filozófusok és más értelmiségiek elleni megtorló intézkedések.²⁹⁶

A hatvanas években az irodalom, a művészetek és a társadalomtudományok szimbolikus és fogalmi világa *közvetítőzónából* egyre inkább egyfajta *ütközőzónává* vált több

²⁹⁵ 1969-ben a Csepel Vas- és Fémművekben, a munkásság fellegrárában a szakmunkások 40%-a fogalmazott meg kritikus, 14%-a erősen kritikus véleményt a belpolitikáról; a székesfehérvári munkások 56 és a dunaujvárosi munkások 72%-a tartotta szükségesnek, hogy a munkás „rendszerünk híve legyen”. Ugyancsak 1969-ben az újpesti nagyüzemi munkások 55%-a azt mondta, hogy egy fejlett tőkés országban munkáját anyagilag jobban megbecsülnék; 1971-ben a salgótarjáni munkások 68%-a hiányosnak tartotta munkája anyagi megbecsülését. (Kovács F. 1976: 250–260; 334).

²⁹⁶ Pór Györgyöt és társait államellenes, maoista összeesküvés kezdeményezésével vádolták 1968 májusában. Pór Györgyöt két és fél év börtönbüntetésre ítélték, amelyből másfél évet töltött le. 1968 augusztusában Heller Ágnes, Márkus György, Márkus Mária, Soós Vilmos és Tordai Zádor filozófusok aláírják az úgynevezett korcsulai nyilatkozatot, amely tiltakozik az öt szocialista ország csehszlovákiai katonai beavatkozása miatt. 1968 novemberében az MSZMP KB Titkársága állást foglalt a „budapesti iskola” (a Lukács-tanítványok), valamint Szigeti József és Sípos Gyula ellen, majd leváltották Hegedüs Andrást az MTA Szociológiai Intézete éléről (melyet ő alapított 1963-ban), mivel a Varsói Szerződést aláíró egykori miniszterelnökként levélben tiltakozott a csehszlovákiai bevonulás ellen.

kérdésben (hétköznapi életvilág, fogyasztás, társadalmi magatartások, stílusirányzatok, történelmi múlt stb.). A táguló nyilvánosságban, a liberálisabb irodalom- és művészetpolitika által biztosított mozgástérben már a közgondolkodás sok eleme vált láthatóvá. A *nemzeti kérdések alternatív tematizációi* is kezdtek láthatóvá válni. Az 1956 előtti időszak rekonstrukciójának fontos dokumentumai (irodalmi, művészi alkotások, filmek, visszaemlékezések stb.) ekkor születtek. Az 1963-tól meginduló és 1968-tól megszorodó empirikus társadalomtudományi kutatásokban előtérbe kerültek a nemzettudat, a hazafiság, a történelmi tudat és az értékrendek kérdései.²⁹⁷

A társadalomtudományok művelőiben a hetvenes évek közepétől erősödött meg az a tudat, hogy a társadalomtudományoknak nemcsak a társadalmi önismeretet elősegítő, leíró, dokumentáló funkciójuk van, hanem maguk is a társadalmi valóság részei, és mint ilyenek, befolyásolják a társadalmi folyamatokat is (Szabó I. 1984). A hetvenes évek második felében már visszahúzódóban volt a marxista-leninista tudományos szubkultúra.

A válság jelei az identitások formálódása szempontjából különösen érzékeny területen mutatkoztak: az *ifjúsági kultúra* területén. A fiatalok politikai szocializációjában a hivatalos szocializációs tényezőknek komoly riválisokkal kellett számolniuk: a nyugati tömegkultúra életmintáival, az öntevékeny irodalmi és művészeti csoportok önszervező erejével, az avantgárd irányzatok tekintélyellenességével és az önállósodásra törekvő ifjúsági kultúra szocializációs mintáktól eltérő értékvilágával. A fiatalok a luxemburgi rádió adásain hallható zenét az ekkoriban elterjedő szalagos magnókkal rögzítették, és informális összejöveteleiken hallgatták. Sorra jöttek létre a beat-zenekarok, amelyek sokakat vonzottak.²⁹⁸ Kevesebbeket értek el, de a fiatal értelmiségiek meghatározó rétegeire hatottak a különböző informális

²⁹⁷ A Tömegkommunikációs Kutatóközpontban 1969 és 1980 között 38 kutatás fő vagy melléktémája volt a lakosság politikai és nemzeti tudata (Lázár 1983).

²⁹⁸ 1962-ben alakult meg az első magyar *beat*-zenekar, a Scampolo (a Földgép Vállalat KISZ-zenekaraként). A Gerilla és a Monszun együttes radikális hangvételű politikai dalokat énekelt. Az évtized közepén már saját magyar nyelvű dalaikat énekli a Metro, az Illés és az Omega is (Szabó I. 1984).

avantgárd kulturális csoportok.²⁹⁹ Divat lett a népzene, a hetvenes években sorra alakultak a táncházak.³⁰⁰ Olyan ifjúsági kultúra kezdett láthatóvá válni, amely a hivatalosan intencionált társadalmi magatartási, kulturális és életforma-mintáktól eltérő mintákat kínált. Megszaporodtak a fiatalokkal kapcsolatos rendőrségi ügyek.³⁰¹ A fiatalok sajátos lázadása tetőzött az 1972-es és az 1973-as március 15-i budapesti alternatív ünnepléseken, amelyeket a rendőrség tüntetéseként kezelt és keményen megtorolt.

1985-től, a társadalmi, politikai és gazdasági válság elmélyülésével a korábbi kultúrpolitikai koncepció gyakorlatilag erodálódott. Az autonómiák viszonylagos növekedése és az elmélyülő legitimációs válság együtt járt a kultúrpolitikai struktúra felbomlásának a folyamatával.

d) A kádári kultúrpolitika leépülése: a pártállam-nemzeti tematika dekonstrukciója

Az 1973 és 1989 közötti időszak a bomlás időszaka. A folyamat egyidejűleg zajlott az 1968-ban megindult gazdasági liberalizálódás visszafogásával, a párton belül a konzervatív irányvonal megerősödésével és a reformerek háttérbe szorításával, az erőforrások elosztásában a politikai szempontok intézményesülésével. A gazdaság egyre nagyobb válságba került, a párt tekintélye és ereje gyengült. Ezek a folyamatok az értelmiség és a hatalom viszonyában is erősítették a bomlást. 1973–74-ben erősödött a kultúra átpolitizálása, és a perek, megtorlások, a pártból való kizárások, elbocsátások tanúsága szerint a kriminalizálódása is.³⁰²

²⁹⁹ 1969-ben megalakult Halász Péter színháza, 1971-ben az Orfeo zenekar és az Orfeo stúdió (a későbbi Stúdió K); 1970 és 1973 között működött Galántai György balatonboglári magán művésztelepe (Szabó I. 1984).

³⁰⁰ 1970-ben megalakult a régi stílusú kelet-európai parasztnépzét és megzenésített verseket játszó Sebő Együttes.

³⁰¹ 1973-ban került sor a pártállami időszak első tiltakozó aláírásgyűjtésére a készülő abortusztörvény szigorításai ellen. Ezt Körösi Zsuzsa és Veres Júlia kezdeményezték. Körösi Zsuzsát kizárták az egyetemről, és 1975-ben kiutasították az országból.

³⁰² 1973 májusában az MSZMP Kultúrpolitikai Munkaközössége állást foglalt Hegedűs András, Márkus Mária, Heller Ágnes, Vajda Mihály, Bence György, Kis János és Márkus György antimarxista nézeteiről, és elbocsátották őket állásaikból. 1973-ban perbe fogták Haraszti Miklóst *Darabbér* című szociográfiája kapcsán, és elkobozták Szelényi Iván és Konrád György *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című művének kéziratát, majd a szerzőket kiutasították az országból.

Időközben azonban a kultúra már nagy mértékben önálló életet élt; a belső cenzúra határai kitolódtak. Ezen a kézi vezérlés – amelyet politikai okokból is fent kellett tartani – már egyre kevésbé tudott változtatni.³⁰³ Csak idő kérdése volt, hogy a lázadás mikor válik nyílttá, és hogy az értelmiségi tematizációk mikor hagyják teljesen figyelmen kívül a politikai korlátokat. A hetvenes évek második felében ez is bekövetkezett.

A fontos kérdések megvitatásának fórumai áttevődtek a formálódó második nyilvánosságba.³⁰⁴ Míg az első nyilvánosságban megfogalmazódó kritikák rendszerint azon alapultak, hogy a rendszer működését a marxizmus klasszikusainak utópiáival szembesítették, a rendszertől saját normái követését kérték számon, addig a második nyilvánosságban publikálók a rendszert már a demokratikus rendszerek normáival szembesítették. 1976-ban megjelentek az első *szamizdat* kötetek: Kenedi János szerkesztésében a *Profil*, majd Kovács András *A marxizmus a negyedik évtizedben* című kötete. Ezeket újabb kiadványok követték. A következő évben vezető magyar értelmiségiek álltak ki a Charta '77 írói mellett.³⁰⁵ A hetvenes évek második felében megjelent samizdat írások a korábban nyilvánosságot nem kapott témákkal foglalkoztak.³⁰⁶

A másként gondolkozásukat vállalók köre szélesedett: a budapesti lakásokon szervezett „repülő egyetemek” teltházassal előadásain fogalmazódtak meg olyan társadalmi és politikai kérdések, amelyekről a nyilvános fórumokon nem lehetett hallani. 1978-ban megalakult Solt Ottília szervezésében az első illegális szervezet, a SZETA (Szegényeket Támogató Alap).

³⁰³ A Helsinki Záróokmány aláírása után már nem lehetett sem a konkrét korlátozásokat, sem a kultúrpolitikát nyilvánosan vállalni.

³⁰⁴ Az első nyilvánosság színterét az alá- és fölérendeltségi viszonyokból kirajzolódó háló alkotta, amely az egyéni döntéshozók atomizációjára épült. A második nyilvánosságot a horizontális kapcsolatok lassú kiépülésével és megerősödésével, a horizontális kapcsolatokból kialakult kis közösségekkel jellemezhetjük (Csanádi 1995).

³⁰⁵ 1977. január 7-én 242 cseh ellenzéki értelmiségi a Charta '77 elnevezésű dokumentumban tiltakozott a polgári és az emberi jogok megsértésének csehszlovákiai gyakorlata ellen az 1975-ös helsinki európai biztonsági és együttműködési konferencia záróokmányában megfogalmazott elvekre hivatkozva. Két nappal később 34 magyar értelmiségi biztosította szolidaritásáról a Charta '77 mozgalmat.

³⁰⁶ 1977-ben a Marx-körkérdés (Marx a 4. évtizedben), a *Napló* és a *Profil*, a kelet-európai *Figyelő*, a Charta '77 dokumentumai, 1979-ben a *Túlpartról* című interjúkötet, 1980-ban a *Bibó-Emlékkönyv*, 1981-ben pedig a stencilezéssel sokszorosított *Beszélő* folyóirat első száma (Csizmadia 1998).

1980-tól már sok jel utalt arra, hogy a nem mindig kiszámítható politikai játékszabályokat az első nyilvánosságban publikálók nem tudják, illetve nem akarják betartani. A hatalmi függőségek hálójának szálai meggyengültek vagy elszakadtak. Mind gyakoribbakká váltak a viharos ülések az Írószövetségben, mind több szerkesztőség került összeütközésbe a kultúrpolitikával.³⁰⁷ Az értelmiség széles rétegeit foglalkoztatták a retorziókat kiváltó első és második nyilvánosságbeli, valamint a hivatalos politikai reakciókat kifejező írások.³⁰⁸ Megszaporodtak a tiltások, fegyelmi ügyek, szabálysértési eljárások, a szamizdat előállítóinál tartott házkutatások, új tilalmi listák léptek életbe. A kádári kultúrpolitika felbomlása azonban, amely a szocializáció formális intézményei (iskola, ifjúsági szervezetek, párt) mellett a pártállami irányítású kulturális élet segítségével kívánta az identitásokat befolyásolni, visszafordíthatatlan volt. A felbomlás hátterében a hatalmi függőségi háló egészének bomlása zajlott (Csanádi 1995).

A kádári kultúrpolitika leépülése együtt járt a nemzeti kérdések egyre gyakoribb alternatív értelmezéseivel is. A pártállami korszak nemzetfelfogása összességében az államnemzeti koncepciót erősítette a társadalomban. A hetvenes években végzett közvélemény-kutatási eredmények azonban azt mutatták, hogy a közgondolkodásban erősödik a kultúrnemzeti modell.³⁰⁹ Ugyanakkor már az első ilyen tárgyú kutatásokból kiderült az is, hogy a Magyarországon élő cigányok meghatározásában a kultúrnemzeti (származási, vérségi) kritériumoknak nagyobb szerepük van, mint a magyarokéban.³¹⁰

³⁰⁷ A *Mozgó Világ*, az *Alföld* és a *Tiszatáj* szerkesztőségéből bocsátottak el szerkesztőket.

³⁰⁸ A legnagyobb visszhangja Hajdú János „Utószó egy előszóhoz” című, az *Élet és Irodalom* 1983. szeptember 16-i számában megjelent cikkének volt, amelyben megtámadta Csoóri Sándort a Duray Miklós *Kutyaszorító* című, 1982-ben, New Yorkban, a Püski Könyvkiadónál megjelentetett könyvéhez írott előszava miatt.

³⁰⁹ 1973-ban a lakosság 45, 1983-ban a 46, 1985-ben az 50%-a értette bele a magyar nemzet fogalmába a szomszédos országokban élő magyarokat (a Magyarországon élő nemzeti kisebbségeket 73, 73, illetve 76%-uk) (Lázár 1996: 54).

³¹⁰ A magyarok meghatározásában többen tartották fontosnak, hogy ki tartja magát magyarnak, míg a cigányok önmeghatározásának alig tulajdonítottak jelentőséget. A válaszolók egynegyede tekintette magyarnak azt, aki annak tartja magát, de csak 6%-uk, hogy az a cigány, aki annak tartja magát. A cigányságot 43% határozta meg vérségi, származási kategóriákkal, a magyarokat csak 24% (Hann – Tomka – Pártos 1979).

A hetvenes évek második felétől a „szocialista nemzet” fogalma kezdett átalakulni. A nyilvános diskurzusokban a (jelző nélküli) nemzet egyre inkább az „állampolgárok közössége”, a „társadalom” közérthetőbb szinonimája lett, amikor az önmeghatározások hagyományos szociológiai dimenziójára is utalni akartak. Rendszerint akkor került előtérbe ez a tartalom, amikor fátyolt akartak borítani a Szovjetunióhoz fűződő szövetségi kötelékekre. A nemzeti kisebbségekkel foglalkozó szamizdat írások és a népiek kísérletei a szocialista nemzet fogalmával ellentétben egy másképpen értelmezett nemzet fogalmát vázolták fel (Csizmadia 1995).³¹¹ A nemzeti problematika alternatív tematizációi szerepet játszottak a rendszer belső eróziójában.

A 80-as évektől már egyre nyíltabban lehetett beszélni a nemzeti problémákról az első nyilvánosságban is. A finom, kódolt üzeneteket (például a magyar–román viszonyról kapcsolatban), amelyeket csak a vajtűfülűek értették, nyíltabb tartalmak váltották fel.³¹² A teljes fordulat 1982-ben következett be, amikor néhány szerző már a nyilvános tematizációkban is a kultúrnemzet-koncepció alapján tekintette Magyarországot illetékesnek a szomszédos országokban élő magyarok sorsának alakulásában.³¹³

A Kádár-korszak utolsó évtizedében a rendszer ideológiájának egésze fokozatosan erodálódott. A marxizmus mint az emberi lét alapvető kérdéseire választ adó és a létezés teljességét értelmező, modern világkép nem állta ki a rá hivatkozó társadalmi gyakorlat

³¹¹ Lásd például Duray Miklós, Erdélyi Ágnes, Fényi Tibor, Janics Kálmán, Kőszeg Ferenc, Nagy György, Szilágyi Sándor, Szöcs Géza, Tamás Gáspár Miklós írásait a *Beszélő*ben (*Beszélő* III. 1981–1984, 1992).

Az Illyés Gyula körül csoportosuló népiek a nyilvános lapokban publikáltak (a *Tiszatáj*ban, a *Forrás*ban, a *Mozgó Világ*ban, majd 1988-tól a *Hitel*ben).

³¹² Kádár János például, aki 1977-ben Debrecenben találkozott utoljára Ceaușescuval, egyfajta elhatárolódásként a romániai politikától – nem akart több találkozót. Az 1988 áprilisában bejelentett romániai falurombolásról (a „településrendezés” programjáról, mely szerint 2000-ig kétezer falut számolnának fel) a magyar sajtó folyamatosan tájékoztatót. Az 1988. június 27-i Erdély-tüntetés, majd Grósz Károly pártfőtitkár, miniszterelnök és Ceaușescu 1988 augusztusi, magyar szempontból diplomáciai kudarccal végződött aradi találkozója már teljes körű nyilvánosság mellett zajlott.

³¹³ A határon túli magyarokkal foglalkozó első könyv, Janics Kálmán *A hontalanság évei: A szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után 1945–1948* című könyve 1979-ben jelent meg Münchenben.

Az első, nagy visszhangot kiváltó írás Kőteles Pál „Töprengés egy torzkép előtt” című írása volt a *Tiszatáj* 1982/9. számában, amelynek tárgya Ion Lăncrănuș *Cuvînt despre Transilvania* (Beszéd Erdélyről) című, durva magyarellenes könyve volt (a könyv magyar fordítása szamizdatban terjedt). Száraz György ugyanerre a könyvre reagált a *Valóság* 1982/10. számában.

próbáját, és nem bizonyult érvényesnek a más alapokon építkező nyugati demokráciák társadalmi gyakorlata felől megközelítve sem. Az idő múlásával a szocialista társadalom felépülésének illúziója és magasabbrendűségének az egyre távolabbi jövőbe utalt igazolódása már nem elégítette ki azokat, akik eredetileg hittek a marxizmus társadalom-átalakító hatásában.

A nyolcvanas években az internacionalizmus, illetve a szocialista nemzet eszméjének már éppúgy nem volt gyakorlati jelentősége, mint a politikai ideológia egyéb elemeinek sem. A „szocialista nemzet” fogalma kikopott a hivatalos politikai diskurzusokból. A külső és belső bomlás felgyorsulásával párhuzamosan jelentése bizonytalanná vált, tartalmilag kiüresedett. A légüres térben azonban lehetővé vált a nemzetnek a korábbi, ideológiailag definiált vonatkoztatási csoporttól eltérő vonatkoztatási csoportként való nyilvános tematizációja.

A nyolcvanas években az eszmei kérdések iránt fogékony elit a nemzettel kapcsolatos, megoldatlan problémákat a pártállami rendszerek bomlásának optikáján keresztül érzékelt és konceptualizálta. Az évtized végére körvonalazódtak az alapvető politikai elvek, értékrendszerek és megosztottságok (Csizmadia 1995). A demokratikus ellenzék egyre erősebb lett, és a hatalom egyre inkább megkerülhetetlen politikai tényezőként számolt vele.

1987-től már nemcsak a demokratikus ellenzék köreiben zajlott a rendszerváltás szellemi előkészítése, hanem a modellváltásban gondolkodó reformkommunisták körében is. 1988 a pártosodás éve volt, az MSZMP belső tagolódása is intézményesült. Egymás után alakultak meg a reformkörök.³¹⁴ A párttagok platformokba (Marxista Egységplatform, Népi Demokratikus Platform, Összefogás az MSZMP Megújításáért Platform, Szocialista Platform) tömörültek. Egyre inkább fel lehetett tenni azokat a kérdéseket, amelyek a politikai alternatívákra, az emberek társadalomban elfoglalt helyére és identitására vonatkoztak. Azzal,

³¹⁴ Ezek tagjai nem voltak azonosak az úgynevezett reformkommunistákkal, akik a gazdaság megreformálása, a gazdasági és a társadalmi élet liberalizációja mellett kötelezték el magukat. A reformkörösök többségükben az úgynevezett népi balosok voltak, akik Pozsgay Imre köré tömörültek.

hogy Pozsgay Imre államminiszter 1989. január 28-án történészek szakvéleményére hivatkozva az addig ellenforradalomként emlegetett 1956-os eseményeket népfelkelésnek nevezte a rádió *168 óra* című műsorában, a rendszer történelmi legitimitását vonta kétségbe. Nagy Imre 1989. június 16-i újratemetése pedig politikai asszisztenciával, osztársadalmi ünnepi demonstrációval mosta el a rendszer történelmi legitimitásának látszatát.

A későkádári években tematizálódtak a *kultúrnemzet* fogalmának elemei. Az új tematizációk a nyilvánosan rendelkezésre álló csoport-hovatartozásokhoz képest új csoport-hovatartozások lehetőségét hordozták magukban.³¹⁵ A korábbi tabutémák művészi feldolgozások vagy tudományos elemzések tárgyaivá váltak. Előbb a második, majd az első nyilvánosságban is téma lett a nemzeti identitás eszmétörténete, a szomszédos országokban élő magyarok helyzete, a nemzeti kisebbségek kérdése, a zsidóság második világháború előtti, alatti és utáni sorsa, valamint a többség és a kisebbségek viszonya. Az értelmezésekből kibontakozó nemzet-fogalom a történelmi, politikai és szociológiai realitásokban gyökerezett, és a demokratikus rendszerek normáihoz kötődött.

A nemzettel kapcsolatos kérdések a demokratikus és a népi ellenzék egyaránt foglalkoztatták. Fontosságukban a rendszerrel szembenálló vagy ezt átalakítani akaró politikai aktorok egyetértettek, legfeljebb a megközelítésében, nyilvánosságának fokában és a kezelésében voltak közöttük különbségek. A demokratikus ellenzék számára a pártállami rendszer egészének demokratikus alapokon történő elutasítása volt elsődleges. A népi ellenzék inkább beszélő viszonyban volt a hatalommal. Ők a magyar értékek képviselőit, az egyházak autonómiáját és a magyar kisebbségek védelmét a fennálló rendszer javított változatában is el tudták volna fogadni.

A *nemzeti tematika újrafogalmazásában* a politikai és kulturális elit egyaránt közreműködött. A tematikát azonban a nyolcvanas évek végén már nem az államhatalom, hanem a közélet meghatározó szereplőivé vált értelmiség és a demokratikus ellenzék vezette.

³¹⁵ A hosszú bomlás kedvezett az új horizontális kapcsolatok kialakulásának (Csanádi 1995).

A hivatalos politikai megnyilatkozások inkább csak reagáltak a tematizációkra. A témakonstrukciók rejtettsége, kódoltsága és a hatalommal szembenálló csoportok „politikai sorsközössége” sokáig elrejtette a véleményformáló értelmiségi csoportok között lévő szemléleti különbségeket. Így az „írástudó értelmiség” a valóságosnál egységesebbnek látszott. Majd csak a rendszerváltással kialakuló új hatalmi struktúrákban és a kibontakozó új politikai diskurzusokban derült ki, hogy a nemzeti tematika nem pusztán a pártállami rendszer elutasításával kapcsolódik össze, hanem a pártpolitikai önmeghatározásokkal is, és hogy a politikai törésvonalak a nemzettel kapcsolatos kérdések mentén rajzolódnak ki.

4. A pártállam-nemzeti tematika recepciója

a) A közvetített világkép és a társadalmi valóság

Az 1956-os forradalom leverése után a pártállam-nemzeti tematika sajátos, önjáró tematikának bizonyult; a rendszerrel való együttélés játékszabályai részének. Befogadását leegyszerűsítő gondolkozási mechanizmusok, téves ismeretekből szerveződő politikai világképek, párhuzamosan felépített és a magán- és hivatalos helyzetekben külön-külön mobilizált értékrendek kísérték (Szabó I. 2000: 109–122). Mire a tematika átszűrődött a személyes tapasztalatokon és a személyes életvilág logikáján, el is vesztette eredeti ideológiai töltetét. Vagy kiiktatódott a mind szélesebb körben kivívott, politikamentes életvilágból, vagy személyes használatra is fogyaszthatóvá alakult (Szabó I. 2000: 149–177). Széleskörű társadalmi recepcióját korlátozta, hogy a szociológiai valóságtól alapvetően független konstrukció volt, amelynek az identitásbeli alapjai hiányoztak. A többség számára a tematika közösségi kategóriái átélhetetlenek voltak. A „szocialista nemzet” és a „szocialista állam” fogalma a párttal, az államhatalommal és a nemzettel kapcsolatos, hétköznapi tapasztalatok szintjére lefordíthatatlan volt. A pártállam-nemzeti tematika nem kínált válaszokat a

megoldatlan nemzeti kérdésekre, nyilvános társadalmi kontrollja korlátozott volt. Nézzük meg részletesebben ezeket az állításokat.

(a) *A pártállam-nemzeti tematika identitásbeli alapjainak hiánya.* A tematikában az ötvenes években az *egyenlőségre*, az *igazságosságra* és az *egyenjogúságra* utaló alapelvek inkább realitásokként, a hatvanas években inkább célokként fogalmazódtak meg, a hetvenes években pedig csak elvétve fordultak elő a politikai diskurzusokban (Szabó I. 1984).

A társadalom tagoltságára felkínált kategóriákat (munkás, paraszt, értelmiségi) ideológiai töltetük miatt csak korlátozottan lehetett alkalmazni az önmeghatározásokban. Ezek a kategóriák a munkáshatalomként, illetve proletárdiktatúraként definiált hatalom szempontjából egyfajta politikai megbízhatósági sorrendet fejeztek ki: a feltételezett lojalitás fokát jelezték. A tapasztalatok azonban nem igazolták azt az ideológiai tételt, mely szerint a hatalmat a munkásosztály gyakorolja. A hetvenes évek közepére nyilvánvalóvá vált, hogy jelentős társadalmi egyenlőtlenségek vannak, a segéd- és a betanított munkások helyzete különösen rossz, és hogy nem mindenki részesül a munkája szerinti elosztásnak megfelelően a javakból. Az iskola nem egyenlíti ki a társadalmi egyenlőtlenségeket, az egészségügy a valóságban nem ingyenes, a fejlődés pedig nem „töretlen vonalú”.

A „munkás” kategória társadalmi használatát nehezítette, hogy a „munkás” státusz különböző előnyökkel járt (például a lakáshoz jutásban és a párttagságban). A tanulók származási kategóriáját (munkás, paraszt, értelmiségi, egyéb) az osztálynaplóban jelölték. (A kategóriák között szerepelt az „osztályidegen” és „osztályellenség” is; ezek 1957-ig voltak érvényben.) A származás szerinti megkülönböztetés befolyásolta a származási kvótákra épülő közép- és felsőfokú oktatási intézményekbe való bejutást, és ezen keresztül az életpályák további alakulását. A munkásszármazás továbbtanulási előnyt jelentett; az osztályidegennek és osztályellenségnek minősített családok gyermekei a középiskolákba sem juthattak mindig

be. A felsőoktatásban osztályhelyzetben alapuló numerus clausus határozta meg a felvehető diákok összetételét.³¹⁶

A szimbolikus és valóságos előnyökkel, valamint a „munkás” státusznak a pártállam-nemzeti tematikában játszott központi szerepével magyarázhatjuk, hogy a szociológiai értelemben vett munkásokhoz képest a formális, hivatalos helyzetekben a ténylegesnél sokkal többen használták a „munkás” kategóriát önmaguk meghatározására.³¹⁷ A politikai szubkultúrában szívesen értettek bele minél több társadalmi csoportot a *munkásosztály* fogalmába.³¹⁸ A választási plakátokon eredeti munkás foglalkozásával jelölte magát a legfelsőbb politikai vezetés több tagja. (Kádár János például „vasmunkás” volt.) Gyakran azok is, akik az iparban dolgoztak közép- vagy felsőszintű vezetőként, hivatalosan munkásoknak nevezték magukat. Egyes időszakokban hivatalosan is a munkásokhoz sorolták az üzemek alsó- és középszintű vezetőit, a kereskedelmi és a vendéglátóipari üzletvezetőket, valamint a mezőgazdasági fizikai dolgozókat. 1975-ben a KSH rendeletileg szabályozta „a munkásosztály vizsgálatát elősegítő statisztikai rendszert,” gyakorlatilag minden fizikai dolgozót és közvetlen termelésirányítót bevonva a munkásosztály fogalmába.³¹⁹

Tanúságosak a rendszer által felkínált *pozitív identitáskategóriák* (munkásosztály, a munkásosztály vezető szerepe, proletár) értelmezésével kapcsolatos kutatások.³²⁰ A hatvanas években több szociológiai vita is folyt a *munkásság* fogalmáról (Hegedűs 1966; Ferge 1969).

³¹⁶ „A tanulóifjúság származás szerinti kategorizálását” az MSZMP VIII. kongresszusa 1962-ben szüntette meg (MSZMP VIII. kongresszusa, Jegyzőkönyv 1963: 437; 439).

³¹⁷ 1950 és 1970 között az aktív keresők fele (több mint kétmillió ember) teljesen új munkakörülmények közé került; az esetek többségében a mezőgazdaságból, illetve a háztartásból az iparba. Még a hetvenes években is körülbelül egymilliónyian ingáztak. Ezek többségét több szál is kötötte a mezőgazdasághoz: múltja, a térszben (a mezőgazdasági termelőszövetkezetben) dolgozó családtagjai és a család körüli háztáji gazdasága.

³¹⁸ Kovács Ferenc *A munkásosztály politikai-ideológiai műveltségéről és aktivitásáról* című könyvében például a következő meghatározást adta: „szerintünk a következők beletartoznak, illetve igen közel állnak a munkásosztály fogalmához: munkás, művezető, technikus, közgazdász, mérnök, gazdasági vezető”. Ilyen definíció mellett találta úgy, hogy a pártoktatásban résztvevők 46–47%-a munkás (Kovács F. 1976: 166).

³¹⁹ „A munkásosztályhoz tartozik (a) az állami iparban, az építőiparban, a mezőgazdaságban (!), az erdő- és vízgazdálkodásban, a szállítás, a hírközlés, a kereskedelem és a szolgáltatások, valamint az egészségügyi, a kulturális ellátás és más nem termelő területeken foglalkoztatott fizikai dolgozó; (b) az ipari, az építőipari, valamint a fogyasztási, a szállítási és más szolgáltató szövetkezet fizikai dolgozója” és (c) az ezeken a területeken dolgozó művezető, technikus, közvetlen termelésirányító (idézi Kovács F. 1976: 344).

³²⁰ A nemzeti, etnikai, vallási hovatartozások nem képezték részét a nyilvánosan vállalható identitások katalógusának.

A kutatások igazolták, hogy a rendszer alapvető osztálykategóriája, a „munkásosztály” kategóriája parttalanná vált. Egy 1974-es közvélemény-kutatás szerint a *munkásosztály* fogalmát sokan „nem osztálykategóriának, hanem ennél szélesebb fogalomnak” tekintették: „a dolgozók, a nép vagy éppen a magyar nép, a nemzet fogalmával” azonosították. 36% szerint minden dolgozó munkás. Az aktív keresők kétharmada, a vezető állásúak fele (!), a mezőgazdasági fizikai dolgozók majdnem kettőtöde és az egyéb szellemi dolgozók egyharmada munkásnak tartotta magát. Lázár Guy ebben a következő gondolkozási sémát látta: ha „*a szocializmusban a munkások az »urak«* + „*a szocializmusban egyenlőség van*” = *a szocializmusban mindenki munkás*”. Emellett a fogalom egy sajátos kognitív disszonancia-redukciós mechanizmust is tükrözött: „*az egyenlőség eszméje és a valóság közötti disszonancia már-már mágikus, ráolvasásos kiküszöbölésére irányuló törekvést*” (Lázár 1983: 35). Sokan használták a „dolgozók” jelentésben is (Lázár 1983: 35–45).

A munkásosztály sokat hangoztatott vezető szerepét a többség nem tudta értelmezni. 1974-ben a megkérdezettek kevesebb, mint fele tudott válaszolni arra a kérdésre, hogy mit jelent *a munkásosztály vezető szerepe*. A leggyakrabban azt említették, hogy a munkások vezetik az országot, gyakorolják a hatalmat. 1976-ban a többség (ezen belül a munkások háromnegyede) azt mondta, hogy Magyarországon érvényesül a munkásosztály vezető szerepe, de arra a kérdésre, hogy milyen formában, már kevesebben válaszoltak. „*Az emberek jelentős része nem tudja, hogy mit jelent a munkásosztály vezető szerepe, és nem is alakított ki magában véleményt arról, hogy ez (...) érvényesül-e. Ez a véleménynélküliség azonban (...) a legtöbbször nem a véleménynyilvánítástól való tartózkodásban nyilvánul meg, hanem a kedvező vélemények hangoztatásában*” (Lázár 1983: 3–39).

A „proletár” fogalmának értelmezése ugyancsak nehéznek bizonyult. 1979-ben a 14–30 évesek 10%-a a kommunistákat tartotta proletároknak, 22%-a viszont mindenkit annak tartott, aki dolgozik (Szabó I. 1981).

Ami a *negatív identitáskategóriákat* illeti, a Rákosi-rendszer még nyíltan, a Kádár-rendszer a konszolidáció után inkább már csak belső használatra (például a bizalmas jelentésekben, a káderanyagokban és az úgynevezett hangulatjelentésekben) kategorizálta azokat, akiket nem minősített megbízhatóaknak. (Az előbbi a „kispolgár”, a „reakciós”, a „kulák”, az „osztályidegen” és az „osztályellenség” kategóriákat használta; az utóbbi inkább a „kispolgári”, „kulák származású”, „polgári”, „megbízhatatlan”, „ellenséges”, „ellenforradalmár”, „nyugatbarát”, „anarchista beállítottságú” stb. jelzőket.) A kategóriák két szempontból orientáltak az érintetteket: egyrészt aktuális jogi státuszuk mellett leírhatták velük a hatalom hozzájuk való viszonyát, másrészt vállalhatóvá tették a hatalommal szembeni ellenérzéseiket.

(b) *A tematika nemzeti identitásmintái átélhetetlenek voltak.* A kultúrpolitikai és nevelési dokumentumokban a szocialista hazafiságra, ezen belül az internacionalizmusra nevelés a szocializmus építésének alapvető céljaként fogalmazódott meg.³²¹ A „szocialista embernek” az intézményes politikai szocializációban kellett formálódnia. A „szocialista hazafiság” kategóriája azonban pusztán az ideológia világában létező konstrukció maradt.³²² Nem volt összhangban a kollektív élményekkel, és nem kínált a személyes életvilágra

³²¹ „A marxista történettanítás egyik legfontosabb feladata”, de „az iskolai nevelés minden területén érvényesítendő és érvényesíthető, meghatározott irányultság, elv, amely a szocialista nevelés eszmeiségének vetülete” – hangsúlyozták a szocialista országok szakemberei a *Szocialista hazafiságra és proletár nemzetköziségre nevelés a történelemtanításban* című szimpóziumon 1969-ben Budapesten. „A tanórai és a tanórán kívüli munka tervszerűen szervezett összhangjának biztosítása az eredményes és maradandó hazafias és internacionalista nevelés egyik fő feltétele” (Szabolcs – Unger 1971: 15, 112).

³²² Ezzel a nevelésügyi szakemberek is tisztában voltak. A már idézett 1969-es nemzetközi szimpózium egyik magyar hozzászólója szerint „A hazafiság általános érzése (...) nem egy esetben sajátos módon elválik a szocialista társadalom valóságától: nem terjed ki arra olyanoknál sem, akikben elevenen él a nemzeti múltunkhoz fűződő hazafiasság, a nemzeti büszkeség érzése. Ilyen esetekben gyakran az érzelem és értelem konfliktusáról van szó. Am hol keressük az érzelem gyökerét? Az érzelem: lesüllyedt tudat. Az a hazafiúi érzés, amellyel átlagos polgártársainknál találkozunk, voltaképpen az ösztönökbe szívódott, szinte ösztönné sűrűsödött tudati származék, tudatalatti süllyedt konkrét társadalmi-politikai tartalom” (Szabolcs – Unger 1971: 50).

És egy másik magyar hozzászólás: „Tanítványaink segítséget várnak tőlünk a szocialista hazafi típusának kialakításában.”. Am „a marxista társadalomtudomány (...) sokszor zavarban van bizonyos alapvető fogalmak meghatározását illetően: nem egy nyelven beszélünk, amikor népről, nemzetről, hazáról, ezek történeti geneziséről, leglényegesebb fogalomjegyeikről, vagy amikor az osztályhoz s ugyanakkor néphez, nemzethez tartozás-kötődés nagyon is bonyolult kérdéseiről van szó” (Szabolcs – Unger 1971: 110–111).

lefordítható célokat.³²³ Nem volt a mindennapi életvilághoz kapcsolódó, átélhető tartalma.³²⁴ Nem kapcsolódott a hazafiság érzetéhez és a nemzettel kapcsolatos kulturális élményekhez sem.³²⁵

Az alternatív identitástartalmak kifejezésének a Rákosi-korszakban is, a Kádár-korszakban is a népi kultúra és a kontrollált történelmi örökség volt a politikailag megengedett formája. Az átértelmezett történelmet és többszörösen átértelmezett hőseit azonban nehéz volt a jelenre vonatkoztatni.³²⁶ A jelen félistenként, hősként, példaképként, rajongva szeretett vezetőként kínált személyiségeit (Lenint, Sztálint, Rákosit, Kádárt, a szovjet vezetőket stb.) pedig az idők folyamán maga a pártállami rendszer is többször átértékelte.

(c) A „szocialista állam” és a „szocialista nemzet” fogalma nem volt átélhető. A „szocialista állam” egyenlő volt a kommunista tematikában problémák nélkülinek megjelenített állam fogalmával. Ez utóbbi értelmezéssel magyarázhatjuk, hogy a Szovjetuniótól eltávolodó és ezért nyilvánosan is bírálta Kínát 1976-ban a 14–30 éves fiatalok 55%-a, 1980-ban csak a 44%-a tartotta szocialista országnak. 1978-ban a felnőttek 56%-a sem tartotta szocialista országnak (Horváth – Sík 1976; Szabó I. 2000: 118–119).

³²³ „A szocialista hazafiság (...) a progresszív nemzeti múlt megbecsülésére épülő, a szocializmus hazai és nemzetközi jelenével való aktív azonosulásból fakadó és a jövőt tervező, teremtő, tudatosan cselekvő magatartás” (Szabolcs – Unger 1971: 48).

³²⁴ Az Országos Pedagógiai Intézet főigazgató-helyettese 1969-ban így foglalta össze a szocialista hazaszeretet ideálját: „Mit jelent a szocialista hazaszeretet? Jelenti az aktív azonosulást a szocialista társadalommal, annak eszmei-politikai, ideológiai, gazdasági és kulturális törekvéseivel. Jelenti az azonosulást a szocialista eszmékkel a világnézeti szilárdság és egyértelműség alapján. Jelenti a szocialista gazdasági renddel való aktív azonosulást, amely az építőmunkában való tevékeny részvételt, az arra való tudatos felkészítést és felkészülést feltételezi, s ennek alapján az elvi következetességet a közömbösség, a lazaság, a kispolgári anyagiasság káros gazdasági és tudatbeli következményei elleni harcban. Jelenti a szocialista kultúra, a szocialista tudat forradalmi átalakulásának feladataival való azonosulást. De jelenti a szocialista haza fegyveres védelmének vállalását is. A szocialista hazafiság ugyanígy jelenti a szocialista országok (...) gazdasági, eszmei-politikai érdekközösségének gyakorlatával való azonosulást, amely – éppen a jogos nemzeti büszkeség alapján – készlet a minden árnyalatú nacionalista, kozmopolita nézetek elleni küzdelemre. A szocialista hazafiság jelenti a nemzetközi proletáriátus, a haladó emberiség érdekeivel, törekvéseivel való azonosulást is.” A bőséges kritériumrendszer egyike sem utal a hétköznapi életvilágban ténylegesen megszerezhető tapasztalatokra (Szabolcs – Unger 1971: 47–48).

³²⁵ József Attila életműve azt fejezte ki, „amit ma nemzeti egységnek, az internacionalizmust is magába foglaló szocialista hazafiságnak nevezünk”, mondta Aczél György József Attila születésének 75. évfordulóján, 1980. április 11-én a József Attila Színházban tartott díszünnepségen (idézi Murányi G. 2005: 80).

³²⁶ A kommunista párt leginkább Révai József által kanonizált történelemfelfogása szerint a kommunizmus megvalósításáért folytatott harcuk Dózsa György, Hunyadi János, Zrínyi Miklós és II. Rákóczi Ferenc harcának folytatása.

A „szocialista nemzet” meghatározásának alapját egy politikai absztrakcióért: a szocializmusért végzett közös munka képezte.³²⁷ Így a hivatalos nemzetkép nem tudott kapcsolódni a nem formális forrásokból (tapasztalatok, beszélgetések, családtörténetek) megszerezhető, nemzettel kapcsolatos információkhoz (Szabó I. 2000: 173–184). A nemzettel kapcsolatos alternatív felfogások – így a nemzet nyelvi, kulturális, történelmi együvé tartozásán alapuló *kultúrnemzet-felfogása* vagy az állam és polgárai közötti jogviszonyon alapuló *államnemzet-felfogása* – csak a Kádár-rendszer felbomlása idején bukkantak fel az első nyilvánosságban. Elsősorban az értelmiségiekhez jutottak el, az intézményes szocializáció nem hitelesítette őket (Szabó I. 2000: 163–198). A két világháború közötti nemzeti tematika elemei a családi szocializációban éltek tovább.

*(d) A tematika nem kínált válaszokat a megoldatlan nemzeti kérdésekre. A nyilvános diskurzusokban és az intézményes szocializációban nem jelentek meg a múlttal, a jelennel és a jövővel kapcsolatban feltehető alapvető nemzeti kérdések: a függetlenség, a szabadság, a nemzetközi orientáció, a nemzeti felelősség, a nemzeti kultúra kérdései.*³²⁸ A tematika nem rezonált sem a szomszédos országokban élő magyarok, sem a Magyarországon élő kisebbségek helyzetére.³²⁹ Nem rezonált érdemben a magyar történelem nyitott kérdéseire sem (a zsidóság sorsa, a második világháborúban való részvétel, a szovjet hadifogság, a malenkij robot; az első és a második világháborút lezáró békeszerződések; az 1956-os forradalom; a Rákosi- és a Kádár-rendszer közötti kapcsolat stb.).³³⁰

³²⁷ „A szocialista nemzet valóságos, az egész népre kiterjedő közösség. (...) Az alapvető politikai kérdésekben való egyetértés, a szocializmusért végzett együttes munka alapján a nemzeti egység politikája a párttagokat és a pártönkívülieket, a marxistákat, a hívőket és a nem hívőket úgy fogja össze, hogy egyben ideológiai vita révén folyamatosan előmozdítja a marxizmus–leninizmus eszméinek és normáinak általánossá válását” (A szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus időszerű kérdései 1974).

³²⁸ Az ellentmondások tudásszociológiai feldolgozásainak nehézségeivel, az ezekkel összefüggő kognitív disszonancia-redukciós mechanizmusokkal, a téves ismeretekkel és a kettős értékrenddel részletesen is foglalkoztam *A pártállam gyermekei* című könyvemben (Szabó I. 1990: 90–122).

³²⁹ Az első ilyen tárgyú magyarországi kutatásban, 1971-ben arra a kérdésre, hogy hol van részük a magyaroknak hátrányos megkülönböztetésben, a válaszolók több mint egyharmada Romániát említette, több mint egynegyedük Csehszlovákiát (Lázár 1983: 53).

³³⁰ Jól mutatják ezt a téves ismeretek. Egy 1976-os vizsgálatban Rákosi Mátyásra vonatkozóan a 14 évesek 19%-a, a 18 évesek 42 és a 22 évesek 47%-a adott téves válaszokat. Az életkor emelkedésével Rajk Lászlóra vonatkozóan is emelkedett a téves válaszok aránya (a 14, a 18 és a 22 éves fiatalok 2, 12 és 23%-a adott téves

A tematika leegyszerűsített világképében az egyik oldalon a fasiszták voltak, a másikon a kommunisták. Ennek alapján nem lehetett értelmezni a sémáktól eltérő kollektív élményeket. „*A hivatalos ideológia, történetírás, muzeológia és propaganda szerint kizárólag a kommunista rendszer jelenthetett hatékony védelmet az antikomunizmussá egyszerűsített fasizmus visszatérése ellen*” – írja Rév István. „*Nem csupán a fasiszta volt antikommunista a hivatalos retorikában, de minden antikomunistát fasisztának bélyegzett a kommunista hatalom. Generációk szocializálódtak ennek a felfogásnak a szellemében*” (Rév 2004). Az antiszemitizmus és a kommunistaellenesség összekapcsolódott.³³¹ Ez azt sugallta, hogy a fasizmus ellenségei, a zsidók kommunisták voltak; kiirtásuk a fasizmus antikomunizmussal volt magyarázható (Rév 2004). Ennek az összekapcsolásnak a hosszú távú hatásai a rendszerváltás után is megnyilvánultak.³³²

A tematika nem értelmezte a sztálinizmust sem. 1984-ben a 10–14 éves fiatalok 20%-a úgy tudta, hogy Sztálin német volt. „Rossz ember” is volt, a háborúhoz is köze volt, tehát csak német lehetett.... (Szabó I. – Csepeli 1984). A 1956-os forradalom hivatalos tematizációi sem segítették az eligazodást az eseményeket személyesen megélők többsége számára. A

válaszokat). A válaszolóknak Rajk esetében azt az ellentmondást kellett feloldaniuk, hogy kommunista volt, de a kommunizmusban végezték ki, Rákosi esetében pedig azt, hogy kommunista volt, de rendszere az 1956-os forradalomhoz vezetett. A téves válaszokat adók politikailag értelmezett érték kategóriáknak – hogy „jó” vagy „rossz” ügyet képviseltek-e – rendelték alá az ismeretelemeket. Ennek megfelelően a jó ügy képviselőjét (Rajkot) a fasiszták végezték ki, a rossz ügy képviselője (Rákosi) pedig maga is fasiszta volt (Jakab 1976).

³³¹ A népbírók szerint „*a népi társaságok szörnyűségeinek valódi oka az antikomunizmus volt, és ez a meghatározás végigkísérte a kommunizmus évtizedeinek történelemértelmezését*” (Rév 2004).

³³² Tanúságos Rév István összefoglalása a különböző hivatalos magyar Auschwitz-kiállításokról. Kiderül belőle, hogy a történelem aktuális értelmezése hogyan változott.

1965: „*A kiállítás 120 paneljéből mindössze tíz tablón szerepelnek az auschwitzi tragédia zsidó áldozataira utaló dokumentumok. (...) A lektori jelentések még így is sokallták a megidézett zsidó származású kommunista mártírok arányát, és javasolták, hogy egy részüket »nem zsidó antifasisztákkal helyettesítsék«, szenteljen a tárlat nagyobb teret a magyar antifasiszta ellenállás történetének, a magyar partizánok fegyveres harcának, és hangsúlyozza még erőteljesebben az 1944. évi eseményeknek az 1919-es fehérterrorban gyökerező előzményeit.*”

1980: A magyar kiállítás „*középpontba állította Auschwitz zsidó áldozatait, és megemlékezett a cigányság tragédiájáról is. A szakértők, ellenőrök és lektorok azonban ekkor is kevesellték az antifasiszta ellenállás emlékeztetőit, »a varsói felkeléshez segítséget nyújtó magyar partizánok« szerepének bemutatását, a jelen párhuzamainak, »Kambodzsa« (sic) meggyőző ábrázolását.*” Az egyik lektor „*fontosnak tartotta a német nyomás döntő szerepének hangsúlyozását a deportálásban és annak bemutatását, hogy Horthynek kulcsszerepe volt a budapesti zsidóság életének megővésében 1944. október 15-ig.*”

1999: Az 1999-es kiállítás koncepciója „*az 1919-es vörös terrorban találta meg az antiszemitizmus magyarázatát. A kommunizmus (...) a Horthy-fasizmusról beszélt, az 1999. évi nemzeti jobboldal a Horthy-rendszer demokratikus vonásait, a két totalitárius rendszer szorításában megőrzött viszonylagos függetlenségét, józanságát és humanizmusát hangsúlyozta*” (Rév 2004).

forradalom hivatalos megnevezése „ellenforradalom” volt, amelynek háttérében a „nacionalizmus”, a „szovjetellenesség”, az „imperialista hatalmak”, a „reakciós erők” és a bűnözők felforgató tevékenysége állt. Az „ellenforradalom” megnevezést a nyilvános értelmiségi diskurzusokban az eufemisztikus „sajnálatos októberi események” kifejezés helyettesítette.

(e) A pártállam-nemzeti tematika nyilvános társadalmi kontrollja korlátozott volt. Bár a közvéleménynek a rendszer legitimációja szempontjából nem volt közjogi ereje, a rendszer lélektani elfogadását fontosnak tartó Kádár-korszakban számoltak vele. A közvélekedés visszacsatolásának legitim módja azonban korlátozott volt. A kommunista párt és a belügyi szervek hangulatjelentésein kívül a publicisztikai, irodalmi, filmművészeti alkotások szolgáltak jelzésekkel a közvélekedésről.

A közgondolkodás tényleges sajátosságai az 1969-től rendszeres közvélemény-kutatásokból tárultak fel. Ezeket a kutatásokat a párt rendelte meg.³³³ A rendszer logikájából következően eredményeik kevesekhez jutottak el, és nem voltak hatással sem a nemzeti tematikára, sem a lényeges politikai döntésekre. Mindazonáltal már 1970-ben kirajzolódott a kutatásokból egy olyan, sajátos világkép, amelyben a politika önálló világ: a hatalom gyakorlása, „a személyek igazgatásának” a lehetősége vagy a külpolitika, és független a közvetlen, mindennapos problémáktól (Lázár 1983: 9–11).

b) Kollektív érzületek

³³³ A Tömegkommunikációs Kutatóközpontban 1969-től folytak közvélemény-kutatások a lakosság politikai és történelmi tudatáról. Ezek az egypártrendszer viszonyai között módszertani igényességük ellenére is csak jelezték a tényleges véleményeket. „Az emberek úgy érezhetik, hogy nem mondhatják el őszintén a véleményüket, és az ebből eredő torzulásokat a kutatók által alkalmazott különböző módszerek sem tudják teljesen kiküszöbölni” (Lázár 1983: 5–6). A nem belső használatra megrendelt kutatások csak a hetvenes évek közepétől kaphattak szélesebb nyilvánosságot.

Az 1956-os forradalom leverése nemzeti trauma volt.³³⁴ A hatvanas évek konszolidációja a hatalom és a társadalom hallgatólagos kiegyezésén alapult; a hallgatólagos kiegyezés önkorlátozásokon és elfojtásokon. A társadalom az önkorlátozással, az együttélésre való berendezkedéssel és a kontrollról való lemondással biztosította azt a minimális pozitív támogatást, amely a rendszer fennmaradásához szükséges volt, de nem nyújtott annyi támogatást, amely a rendszer folyamatos megújulásához vezetett volna. Ahogy láttuk, a konszolidációért cserébe a társadalom lemondott a pártállami rendszer és tematikája nyilvános kontrolljáról, és belenyugodott, hogy a rendszer lényegét és a társadalmat érintő, alapvető kérdések a nyilvános diskurzusokban ne tematizálódjanak. Az évtized végétől kezdve az emberek mindinkább olyan, megváltoztathatatlan természeti adottságnak tekintették a rendszert, amellyel együtt kell élni. Értékelték az előző időszakhoz képest nagyobb nyugalmat, az egyéni boldogulás lehetőségeit.³³⁵

A hallgatólagos kiegyezés része volt az is, hogy a társadalom tudomásul vette: a pártállam-nemzeti tematika által sugárzott életérzéstől és élményvilágtól eltérő, a rendszer szempontjából kedvezőtlen *kollektív élmények* nem kerülhetnek be a politikai nyilvánosságba. A negatív élmények egy része a Szovjetunióhoz kötődött (a szovjet katonák visszaélései a háború idején; a szovjet hadsereg jelenléte, a forradalom leverése). Más élmények a rendszer lényegéhez tartozó politikai döntések következményei voltak (a kollektivizálás, a kitelepítések, a politikai szempontok érvényesítése a szakmai szempontok ellenében, a törvénytörések és a diszkriminatív törvények, a társadalom működésének igazságtalanságai a

³³⁴ 1956 és 59 között több mint 35.000 ember ellen folyt eljárás. Körülbelül 350 főt végeztek ki, több mint 20.000 embert börtönöztek be és hozzávetőlegesen 13.000 főt internáltak.

³³⁵ 1971-ben egy kutatásban a 20. századi magyar történelem öt korszakát jellemezték a megkérdezettek: a dualizmus időszakát (1900–1914), a Horthy-korszak háború előtti időszakát (1919–1939), a koalíciós időszakot (1945–1948), a Rákosi-korszak első szakaszát (1948–1953) és az 1957-tel kezdődött Kádár-korszakot. Ezeket ötfokú skálán értékelték (mennyire voltak nyugodtak, felszabadultak, boldogak, őszinték és lendületesek, illetve mennyire voltak küzdelmesek, félelmekkel telik, boldogtalanok, hazugak és nehézségekkel telik). Az összesítés szerint a Kádár-korszakot értékelték a legtöbbször (4,47 pont). A legnegatívabban az 1919–39 közötti időszakot értékelték (1,95 pont). Családjuk történetében ugyancsak az 1957-tel kezdődő időszakot tartották a legjobbnak minden szempontból (mennyire éltek békességben, függetlenül, jól, megbecsülve és elégedetten), míg a legrosszabbnak a Horthy-korszakot (4,5 és 2,75 pont) (Hunyady – Pörzse 1976: 154–156).

forradalom leverését követő megtorlások). Ezek az élmények csak a rendszer felbomlásának időszakában kerültek be az első nyilvánosságba, amikor filmek, memoárok, irodalmi művek mutatták meg szélesebb közönségnek, hogy a családi vagy a személyes emlékezésben őrzött élmények másokkal közösek.

A Kádár-rendszerrel kapcsolatos érzelmi reakciók kollektív érzésekké, *közérzuletekké* álltak össze. A rendszerhez való viszonyt ezek a közérzuletek alakították. Ilyen kollektív, integrációs erővel rendelkező érzület volt a *rendszertudat* és a *nemzeti ressentiment*.

(a) *A rendszertudat*. A rendszertudat az ötvenes években alakult ki, de a forradalom leverése után lett általános érzületté, amikor a rendszer demokratikus átalakításának esélye megszűnt.³³⁶ A rendszertudat az önmeghatározások legfontosabb tényezője és a valóságglátás optikája volt. Minden viszonyítási helyzetben működött. A „saját” rendszerhez való viszony definiálásának éppúgy ez volt az alapja, mint a „másik” (a kapitalista) rendszerhez való viszony definiálásának.

A politikai rendszerhez való viszony az élet minden területén képes volt *szembesülési helyzeteket* teremteni. Mivel a rendszerrel kapcsolatos diskurzusok a formális és informális világban, a nyilvános és a nem nyilvános beszélgetésekben más-más szabályok szerint zajlottak, a rendszertudat áthatotta a formális és informális kapcsolatokat. Ezek alakításában a feleknek számot kellett vetniük a másik fél rendszertudatával.

A rendszertudatot a tudományos és kulturális élet szembesülési helyzetei is ébren tartották. Különbséget tettek „marxista” és „nem marxista” tudományok között; a művészetekben „haladó” és „dekadens” irányzatok között. A sajtóban, az oktatásban, az ismeretterjesztésben gyökeresen más vonatkoztatási kerete volt a „baráti”, mint a „nem baráti” országoknak.

³³⁶ Szabó Miklós ír arról, hogy az ötvenes években a korábban is meglévő nemzettudat mellett (néha helyette is) rendszertudatuk (is) lett az embereknek (1988).

A szembesülési helyzetek sajátos esete az, amikor az emberek saját országukat hasonlítják össze valamilyen szempontból más országokkal, illetve saját magukat más országok polgáraival. A viszonyításokat a személyes mozgás korlátozottságának és az információszerzés akadályoztatásának az élménye kísérte. Ahhoz, hogy az emberek elhelyezzék magukat Európában, évtizedeken át az írásbeliség előtti állapotokat idéző információforrások szolgáltatták a legmegbízhatóbb tájékozási pontokat: a személyes élmények és a személyes hírforrások. Az a tény, hogy a személyes tapasztalatokat nem erősítették meg a nyilvános és a politikai hatalomhoz szorosan kötődő információforrások, azt az érzést táplálta, hogy a gondolatok, vélemények, vágyak és örömök jelentős része kívül esik a legalitás határain.

A hatvanas évektől, amikor a kultúrpolitika sorompói felnyíltak a nyugati tömegkultúra alkotásai előtt, és háromévente egyszer nyugatra lehetett utazni, új szembesülési helyzetek születtek. Az emberek összehasonlíthatták mindennapi tapasztalataikat egy más típusú rendszer mindennapjaival. Az összehasonlítások alapvető élményekkel szolgáltak a politikai rendszerek és az állampolgárok közötti lehetséges viszonyokról. A hatalom nagyon is logikusan viselkedett a maga szempontjából, amikor megpróbálta megakadályozni a rockzene, a krimik, a televíziós sorozatok beáramlását, és korlátozta az utazási lehetőségeket. Azáltal ugyanis, hogy az emberek ideiglenesen vagy szimbolikusan legyőzték a térbeli távolságokat, olyan nézőpontból vehették szemügyre életüket, amelyből már kevésbé látszottak természetesenek azok az alapelvek, amelyek közelről megváltoztathatatlanoknak tűntek.

A nyugati tömegkultúra és az utazások villantották fel, hogy az állampolgárok és a hatalom között egyenrangú viszony is lehetséges. A személyesen tapasztalt vagy látott-hallott helyzetek legfőbb üzenetei a nyugati polgár bizonyosságai voltak: hogy a társadalmi és a politikai intézmények vannak az egyénért és nem fordítva; hogy többféle politikai véleményt

lehet nyilvánosan képviselni, és ha valami nem tetszik az állampolgároknak, azt kifejezésre tudják juttatni.

A más országokkal és más országok polgárainak életvilágával való összehasonlítások ellentmondásosak voltak. Jól mutatja ezt, hogy 1988-ban a Kádár-korszakot a lakosság 72, a párttagság és az értelmiség 75–75%-a egyszerre látta a sikerek és a kudarcok időszakának. A sikereket azonban inkább a magyar társadalom különböző csoportjainak tulajdonították, a kudarcokat pedig inkább a hatalmi elitnek: a pártapparátusnak (Nagy L. G. 1989: 53–54). Míg a nyugati demokráciák mintája itthoni kiszolgáltatottságukat tudatosította az emberekben, az a tény, hogy más szocialista országokban még rosszabb a helyzet, értékkel ruházta fel a rendszerhez fűződő viszonyukat. Az emberek tudták, hogy a „szocialista tábor legvidámabb barakkjában” rosszabb az élet, mint a nyugati országokban, de azt is, hogy jobb, mint a többi szocialista országban. Ez utóbbi nem kompenzálta azokat a frusztrációkat, amelyeket a nyugati országokkal való összehasonlítások okoztak, és nem vált a pozitív társadalmi azonosságtudat forrásává sem. Hozzájárult azonban annak a meggyőződésnek a kialakulásához, hogy „lehetne rosszabb is”. A „kisebbik rossz” tudata a lehetőségek és a választások korlátozottságának a tudatát is jelentette.

(b) *A nemzeti ressentiment.* Az 1956-os forradalom leverése utáni, hallgatólagos kiegyezéssel járó társadalmi elfojtás egy másik közérzület kialakulásához is vezetett. A történelmi sérelmek, az elszenvedett jogtalanságok és az állampolgári másodrendűséget újratermelő hétköznapi frusztrációk egy negatív kollektív tudatot erősítettek: *a sértett nemzet tudatát*. Ez – hasonlóan a két világháború közötti időszakhoz – most is sajátos *ressentiment*-ban kötötte össze az embereket. A rendszer egyre halványabb „szocialista nemzet”-koncepciójával szemben spontán módon formálódó nemzeti *ressentiment* sokáig megmaradt a kollektív érzelmek szintjén, amely legfeljebb csak utalásokban fejeződött ki. A nemzeti *ressentiment* a nyolcvanas években kezdett tematizálódni azzal, hogy a demokratikus

ellenzék, a népiek és az értelmiség a hivatalos nemzeti tematika egyfajta értelmiségi távolításának, majd egyre nyíltabb elutasításának eszközévé formálta.³³⁷

A „sértett nemzet” ressentiment-ja kétélű volt. Alapot jelentett a rendszerrel való együttműködésre, de az együttműködés felmondására is. Az 1988. június 27-i, budapesti Erdély-tüntetés az együttműködés felmondásának kifejeződése volt az addig tudomásul vett pártállami nemzetfogalommal kapcsolatban. Ennek legitimitását és a ráépülő nemzeti tematika érvényességét vonta nyilvánosan is kétségbe. Egyik üzenete éppen a nemzet egyik lehetséges értelmezése volt: az, hogy a nemzet országhatároktól függetlenül is felfogható, de másképpen, mint ahogy ezt az internacionalista nemzetfogalom vizionálta.

A kultúrnemzeti felfogás kifejeződését sajátos érdekkonfliktusok árnyalták. Amikor a „zöld határon” egyre többen menekültek Romániából Magyarországra, sokan már munkaerőpiaci versenytársat láttak a határon túli magyarokban. Egy 1988-as közvélemény-kutatásban a válaszolók négyötöde együtt érzett velük és személyesen is segített volna nekik, de csak 62%-uk értett egyet azzal, hogy itt telepedjenek le (Dobossy – Lázár 1988: 184–185).

A rendszertudat és a nemzeti ressentiment egyfajta *rejtett sorsközösség* tudatát alakította ki a társadalom tagjaiban, a történelmi alternatívátlanosság és reménytelenség tudatát. A hatvanas években már nem sokan hittek abban, hogy a létező szocializmusnak lenne alternatívája. Ez sokakat tett reformkommunistává. De a rendszer reális alternatívájában azok sem hittek, akik nyíltan elhatárolódtak tőle. Az 1962-es, majd az 1968-as gazdasági reform nyomán és még inkább a csehszlovákiai bevonulás után már nagyon sokan hitték, hogy az ember csak akkor tudja megvalósítani szakmai céljait és befolyásolni a közéletet, ha belép a pártba.³³⁸ Ezért elfogadták a hatalom szövetségest kereső kezét. A *párttagság* előnyei

³³⁷ Ilyen volt Ember Judit *Pócspetri* című dokumentumfilmje egy 1948-as koncepció perről (1982), Sára Sándor *Pergőtűz* című dokumentumfilmje a 2. magyar hadsereg doni megsemmisüléséről (1983), Magyar Bálint *Dunaapáti 1944–1958* című szociográfiája (1986); Gulyás Gyula és János *Törvénysértés nélkül* című dokumentumfilmje a kitelepítésekről (1988) stb.

³³⁸ Még a 80-as években is jellemző volt, hogy a szakmailag egyébként alkalmas tévész-elnökök többsége már azelőtt belépett a pártba, mielőtt tévész-elnöknek kinevezték volna (Püskösti 1986). Ugyancsak a párttagság karriersegítő hatása derült ki egy, az iskolaigazgatók körében 1985-ben végzett kutatásból (Andor – Liskó 1991).

különösen a szakmai vezetővé válásban voltak nyilvánvalóak. Ugyanakkor a rendszerrel való együttélés „életfilozófiája” ahhoz is hozzájárult, hogy az emberek személyes életükben fokozatosan felszabadítsák magukat a rendszer kényszerei alól.

A nyolcvanas években a rendszer elfogadása és elutasítása közötti határvonal már nem annyira az egymástól jól elkülönülő társadalmi csoportok között húzódott, mint inkább az egyénekben belül. Az MSZMP-nek 1970-ben 662.000, 1987-ben 860.000 tagja volt. Ez azt jelentette, hogy a családok jelentős részében volt párttag. Az emberek egyszerre voltak a rendszer hívei és ellenfelei; egyszerre voltak „kint” és „bent”. Az igazi különbségek azonban az azonosulás és az elhatárolódás mértékében és formáiban voltak.

A rendszerváltást sokkal inkább előre vetítette a társadalom tartósan *rossz közérzete*³³⁹, mint amennyire az prognosztizálható lett volna a tények alapján. A rendszertudatban és a nemzeti ressentiment-ban összegződő, romló társadalmi közérzetet jól mutatják a nyolcvanas évek folyamán végzett közvélemény-kutatások eredményei. *„1988 végére Magyarországon már nemcsak az értelmiség, de a lakosság egésze, sőt, saját tagsága is elidegenedett az MSZMP-től. Az emberek a pártot a pártapparátussal azonosították, s benne látták a társadalmi-gazdasági-politikai haladás legfőbb akadályát.”* Így kezdődik Nagy Lajos Géza sokat mondó című (A kettészakadt társadalom) tanulmánya (Nagy L. G. 1989: 52).

A tartósan rossz és egyre romló gazdasági közhangulat és perspektívtalanság a Kádár-rendszer egyik válságtünete volt. 1988-ról 1989 tavaszán az emberek többsége már csak hangulatrontó eseményekre tudott visszaemlékezni. Ebben nem volt jelentős különbség a lakossági minta és a párttagság között: az előbbieket négyötöde, az utóbbiak háromnegyede csak hangulatrontó eseményekre emlékezett; további 18, illetve 21%-uk hangulatrontó és

Sokan a *KISZ-tagságot* is előnyösnek tartották. Egy 1981-es vizsgálat szerint a 15–30 éves KISZ-tagok 53%-a, a nem KISZ-tagok 44%-a szerint előnyökkel jár a KISZ-tagság (Zsíros 1985: 47).

³³⁹ 1975 és 1987 között az országos gazdasági helyzet megítélése egy +100 és –100 közötti skálán kifejezve +34,5-ről –39,75-re, a személyes gazdasági helyzet megítélése –20,9-ről –74,66-ra csökkent (Vásárhelyi 1988: 154–157). A távolabbi jövővel kapcsolatban 1985 és 1987 között 24-ről 45%-ra nőtt a pesszimisták aránya (Szurkos 1988: 158–160).

Arra a kérdésre, hogy előnnyel vagy hátránnyal jár-e a *szakszervezeti funkció*, 1971-ben a salgótarjáni munkások 44%-a (a szakmunkások 53%-a) válaszolta, hogy előnnyel (Kovács F. 1976: 266).

hangulatjavító eseményre is emlékezett. A hangulatrontó események többsége gazdasági jellegű volt (áremelések, személyi jövedelemadó, romló életszínvonal, alacsony bérek, a forint leértékelése, a gyógyszerárak emelése stb.). A hangulatjavító események kivétel nélkül politikaiak voltak (pártértekezlet, a világútlevél bevezetése, a demokrácia és a nyilvánosság szélesedése, az új pártok megalakulása, az MSZMP vezetésében bekövetkezett személycserék és a pártban bekövetkezett szemléletváltozása). Ezek azonban láthatóan nem voltak elegendők az általános rosszkedv csökkentésére (Szabó I. – Zsíros 1989).

A közgondolkodásban fokozatosan romlott Magyarország megítélése a nyugati országokhoz képest minden területen. 1982 és 1988 között romlott a szocialista országok helyzetének megítélése is, ugyanakkor javult a nyugati országoké. A közvélemény-kutatások azt mutatták, hogy *„az utolsó két évben az emberek tudatában két újabb ország kopogtatott a bajba jutott országok klubjának ajtaján: Magyarország és a Szovjetunió. (...) Az emberek tudatában egyre jobban felbomlott a megoldhatatlan ellentmondásokkal küszködő, állandóan válságban lévő kapitalizmus ideológiai konstrukciója, és ezzel egy időben egyre jobban kirajzolódott az európai szocialista országoknak mint »a föld legkiterjedtebb válságövezetének« – és talán magának a szocializmusnak mint válságba jutott rendszernek – a képe»* (Lázár 1989: 120–125). Egyre kevésbé volt a mindennapi és a társadalmi életnek olyan területe, amelyről a többség azt gondolta volna, hogy Magyarország jobban áll, mint a Nyugat (Nagy L. G. 1989: 55).

A közvélemény-kutatások során már sokan nyíltan fel merték vállalni, hogy nem bíznak a pártban. 1988-ban a lakosság 56, a párttagság 62 (!) és az értelmiség 59%-a mondta azt, hogy a bizalom kis mértékű. E három csoport további 15, 8, illetve 22%-a pedig egyenesen azt mondta, hogy az emberek egyáltalán nem bíznak a pártban (Nagy L. G. 1989: 54–54). A párt iránti bizalomvesztés és az általános elégedetlenség a rendszer és a párt társadalom-lélektani legitimitását kérdőjelezte meg. 1988-ban a lakosság 59, a párttagság 51

és az értelmiség 76%-a egyetértett azzal, hogy „a választásokon az emberek többsége csak azért szavaz a párt politikáját képviselő jelöltekre, mert más jelöltek nem indulhatnak”. A többség (a lakosság 58, a párttagság 50 és az értelmiség 72%-a) azzal is egyet értett, hogy „csak azok a pártok gyakorolhatják törvényesen a hatalmat, amelyeket az emberek több párt közül választanak ki” (Nagy L. G. 1989: 54). A társadalmi és a gazdasági változásoknak a társadalom egésze híve volt.³⁴⁰ 1988 végére elfogyott a rendszer bizalmi tőkéje, vonta le a következtetést Nagy Lajos Géza: *„A rendszer fokozatosan felélte legitimációs tőkéjét, bizalmi bázisát, s ez egyaránt megmutatkozott az ideológiai-politikai és a mindennapi fogyasztás általi legitimáció szintjén”* (Nagy L. G. 1989: 53).

A rendszer bukására nem sokan számítottak, de csak keveseknek volt ellenükre. 1988-ban az emberek többsége a gazdaság és a belpolitika területén egyaránt lényeges változásokat tartott szükségesnek. A legradikálisabb változást az értelmiségiek tartották szükségesnek (Nagy L. G. 1989: 57 –58). A bukás azonban nem katarzist váltott ki, mint ott, ahol hirtelen omlott össze a rendszer (például az NDK-ban vagy Romániában), hanem inkább megkönnyebbülést, mivel a fokozatos bomlás a változásokhoz több alkalmazkodási lehetőséget, a nagyobb személyes mozgástér ígéretét, több belső önállóságot – összességében pedig békés átmenetet – kínált. A bukás nélkül következett be, hogy a társadalom többsége aktívan közreműködött volna benne. Paradox módon ebben a rendszer professzionális működtetői is fontos szerepet játszottak a politikai rendszer és a gazdaság megreformálásának kísérleteivel (Csanádi 1995). A reformkommunisták mellett elsősorban a nomenklatura összezsugorodásával mindinkább teret kapó szakértelmiségiek szerepe volt nagy, akik a reformtörekvések szakapparátusát alkották.

³⁴⁰ Ugyanakkor az „ideális társadalomhoz” szükséges 24 tényező között a többpártrendszer a felnőtt lakosság körében a 18–19. helyre került, a párttagság körében a 20., az értelmiségiek körében pedig a 16. helyre; az egypártrendszer a 21., 18., illetve a 21–22. helyre (Nagy L. G. 1989: 60–62).

A rendszer Magyarországon akkor bukott meg, amikor már naturalizálódott, és amikor már az emberek a többi szocialista országhoz képest sem érezték jobbnak az ország helyzetét.

5. Összefoglalás

Magyarországon 1945 és 1948 között felcsillant a lehetősége a demokratikus tematika megerősödésének és a demokratikus politikai szocializációnak. A kiélezett szociális feszültségek csökkentek az 1945-ös földosztásnak köszönhetően, a munkások bérei emelkedtek. A választójog kiszélesedett, a politikai diskurzusokban különböző pártok hallatták hangjukat, a sajtó sokszínűen jelenítette meg a politikai tagoltságot. Ifjúsági szervezetek sora alakult és alakult újjá; a legjelentősebb a Nékosz, a cserkészlet és az úttörőmozgalom voltak. A kommunista párt azonban fokozatosan felszámolta a többpártrendszert. Ellenőrzése alá vonta a sajtót, megszüntette az ifjúsági szervezeteket, és a vezetése alatt álló ifjúsági szervezetekbe terelte a gyerekeket és a fiatalokat: a 14 éven aluliakat az úttörőszervezetbe, a 14–25 év közöttieket a DISZ-be. Az iskolák államosításával az úttörőmozgalom az iskola meghosszabbított keze lett. A szocializációs intézmények működésének fő célja az volt, hogy elősegítsék a végrehajtoi erényekkel rendelkező alattvalói magatartások kialakulását.

A demokratikus tematikát kiszorította a nemzeti tematika újfogalmazott változata, a pártállam-nemzeti tematika. Ennek középpontjában a kommunista párt vezetésével felépíteni kívánt szocializmus és a megvalósítani kívánt népi demokrácia fogalma állt. A tematika a kommunista párt, az államhatalom és a nép sajátos egységére épült. A Horthy-korszakhoz hasonlóan most is az államhatalom egésze dominálta a tematikát. A politikai nemzetfogalom alárendelődött a proletár internacionalizmus fogalmának. A tematika térben és időben korlátozott, normatív és szelektív volt. A nemzeti identitás mintájában a nemzethez tartozás

összefonódott a proletár internacionalizmussal és a szocializmus ügyével való azonosulással. A nemzet a dolgozó népet jelentette. A rendszer törekedett a nemzeti kánon és a nemzeti szimbólumrendszer átírására. A pártállam-nemzeti tematika bipoláris világképet sugallt. A jók oldalán a kommunista pártok és vezetőik, az általuk vezetett szocialista országok, valamint a dolgozó, új identitással rendelkező nép állt. A külső ellenséget az imperialisták, a belsőt a szocializmus ellenségei alkották.

A negyvenes évek végére kiépült a pártállam-nemzeti tematikát közvetítő szocializációs rendszer. Legfontosabb intézményei a mindenhol jelen lévő párt mellett az iskola, az ifjúsági szervezetek, a média és a pártoktatási intézmények voltak. A hatalom embereszménye a „szocialista ember” volt, akit a „szocialista hazafiság” érzése fűzött a kommunista párthoz, az államhoz és a néphez, és aki a végrehajtásban volt tökéletes. 1956 előtt a pártállam-nemzeti tematikát a töretlen dicsőség-narratíva és a konfliktusok létének tagadása jellemezte. A forradalom után a szocializációs modell fokozatosan átalakult, közben tartásának szigorúsága enyhült. A konfliktuskerülő politikai szocializációs modell a konfliktusokat kikerülő, figyelmen kívül hagyó, egyre kisebb intenzitással vezetett nemzeti tematikát közvetített. A nemzeti tematika egyre halványabb lett, majd teljesen elolvadt.

A rendszer elfogadtatásában az értelmiségiek különböző csoportjai a pártállam-nemzeti tematika közvetítésével, aktuális tematizációival, az identitásformáló intézmények működtetésével vettek részt. Befolyásuknál és tekintélyüknél fogva nélkülözhetetlenek voltak a tematika fogyaszthatóvá alakításában és társadalmi elfogadásában. Szerepük különösen a forradalom után nőtt meg, amikor a hatalom és a társadalom közötti kapcsolatokban felértékelődött a kultúra jelentősége, mint az identitások formálásának egyik területe, és a szocializációban előtérbe kerültek az indirekt módszerek. Ugyanakkor az értelmiségiek közreműködtek a tematika fellazításában, határainak kitolásában, végül a tematika elolvadásában is.

A Kádár-rendszer kultúr- és értelmiségpolitikára épülő identitásstratégiája a restauráció időszakát követően kezdett kibontakozni. A rendszer 1959 és 1963 között konszolidálódott. A kultúrpolitika teljes kiépülése és fénykora 1964 és 1972 közé esett; ezután megkezdődött lassú leépülése. A kulturális élet egyre inkább önállósodott. Kiszélesedett az első és a második nyilvánosság, az értelmiségi tematizációk egyre távolabb kerültek a rendszer alaptematikájától. A későkádári korszakban a pártállam-nemzeti tematika kikopott a politikai diskurzusokból; a szamizdat irodalomban és az első nyilvánosságban megjelent alternatív értelmezésekben egy új nemzeti tematika alapjai körvonalazódtak. Ennek nemzetfogalma – eltérően a „szocialista nemzet” fogalmától – a szociológiai realitásokban gyökerezett, és a demokratikus rendszerekre jellemző normákhoz kapcsolódott. A szamizdat irodalomban formálódott egy alternatív alaptematika is: a demokratikus alaptematika.

A pártállam-nemzeti tematika széleskörű recepciójának fő akadályá az volt, hogy a szociológiai valóságtól független diszkurzív konstrukció volt. Nem kínált válaszokat a megoldatlan nemzeti kérdésekre. Nemzetfogalma lefordíthatatlan volt a hétköznapi tapasztalatok szintjére. A nemzethez tartozás kritériumai között elsősorban az ideológiai és a nemzetek feletti dimenziókat (proletáriátus, nemzetközi munkásosztály, szocialista világrend) hangsúlyozta. A társadalom tagoltságát kifejezni hivatott kategóriák (munkás, paraszt, értelmiségi) a rendszer ideológiai preferenciái szerinti hierarchiát írták le; az identitásmenták átélhetetlenek voltak. A politikai szocializáció hivatalos nevelési célja, a szocialista ember formálása és a szocialista hazafiságra nevelés nem kapcsolódott a tényleges identitásokhoz és a hazafias érzésekhez.

A hatvanas évektől a politikai identitásokat érintő társadalmi integráció a rendszerrel kapcsolatos negatív közérzúletek mentén zajlott. Ilyen közérzúlet volt a rendszertudat és a nemzeti ressentiment. Ezek ugyan a rendszerrel való együttélés alternatívátlanóságából táplálkoztak, de hozzájárultak a rendszer eróziójához is. A közvélemény-kutatások

eredményei szerint egyre kevesebben hittek a rendszer pozitívumaiban, és egyre többre értékelték azokat a lehetőségeket, amelyekkel a nyugati demokráciák rendelkeztek.

A rendszer bukásában szerepet játszott, hogy identitáspolitikai stratégiája nem volt sikeres. Annak ellenére nem volt az, hogy a pártállam-nemzeti tematika mögött állt az államhatalom egésze. Alternatív értelmezések a politikáról, a nemzetről, az állam és polgárai közötti viszonyról csak a rendszer utolsó időszakában fogalmazódtak meg, és akkor is csak kevesekhez jutottak el. Ugyanakkor az 1989-es átalakulás után a társadalom egy részében – a biztonságérzet vagy a szerzett jogok elvesztése miatt, illetve a korábbi politikai szocializáció eredményeképpen – tovább élt a rendszer iránti nosztalgia.

III. A nemzeti tematika az 1989-es rendszerváltás után

Magyarországon a huszadik századi történelmi fordulókat követően többször is „kinyílt” a nemzeti tematika. A politikai hatalomváltások az addigi társadalmi struktúrákat szétzilálták, és a kollektív identitásokat részben vagy teljesen érvénytelenítették. A fordulatok nyomában a társadalmi státuszok rendszerint radikálisan átrendeződtek, az addig érvényesnek tűnő (és a modern társadalmak stabilitásában és társadalomlélektani elfogadásában alapvető) mobilitási pályák megtörttek. Így volt ez az 1989-es rendszerváltással is.

A nyolcvanas évek végén már a kilencedik hatalomváltásra került sor a huszadik században – és még csak először szabad választások eredményeképpen.³⁴¹ A rendszerváltás úgy következett be, hogy a nemzeti problematika megoldatlan, történelmileg lezáratlan volt.

³⁴¹ Ennek legplasztikusabb megfogalmazását egy olvasói levélben találtam: „Rádöbbsentem, hogy 75 évem alatt nem kevesebb, mint tíz társadalmi rendszerben éltem. Kezdődött IV. Károly királyságával, majd jött Károlyi Mihály népköztársasága, a Tanácsköztársaság, a negyedszázados Horthy-rendszer, amelyet a nyilasuralom követett. Ott voltam Debrecenben, amikor megalakult az ideiglenes nemzeti kormány, a négy antifasiszta párt koalíciója. Azután jött a Rákosi-rendszer, Nagy Imre 1956-os kormánya, a Kádár-rendszer, majd 1990-től a mostani Antall-rendszer. Megéltem–megéltünk háborúkat, forradalmakat, recessziót és fellendüléseket. Történt velünk sok jó, de bőven akadt nehéz esztendő. Az jár az eszemben, hogy az 1994-es választásokon úgy kellene döntenünk, hogy véget vessünk ennek a mostani rendszernek, és köztársaságunkat a haladó európai értékek nyomán szervezzük újjá.” (Dr. Lakatos György: „Múlt, jelen, jövő”, *Népszabadság*, Az olvasó oldala rovat 1993. augusztus 10.)

A nemzeti problematika a rendszerváltást követő másfél évtizedben sem zárult le.³⁴² A nemzet fogalma azonban megszabadult kommunista ideológiai meghatározottságától, kiszabadult pártállami-nemzeti kötöttségeiből. A politikai identitásokért folytatott küzdelmekben politikai kérdés lett a nemzeti problémákhoz való viszony meghatározása is. Ez a viszony a formálódó politikai önmeghatározások egyik legfontosabb tényezője lett.

A korábbi politikai fordulatokra emlékeztetett, hogy megint újrafogalmazódott a nemzeti tematika. Új volt azonban, hogy ez a tematika annak ellenére is dominálta a politikai diskurzusokat, hogy megkezdődött a demokratikus intézményrendszer kiépülése, és lehetőség nyílt a demokratikus tematika kidolgozódására és megerősödésére. A következőkben azokat az okokat tekintem át, amelyek a nemzeti tematika előtérbe kerüléséhez vezettek.

1. A nemzeti tematika előtérbe kerülése

Magyarországon a rendszerváltást érzelmi, kulturális és gazdasági örökségét tekintve is erőteljesen rétegzett társadalom élte meg. Kiszélesedett a politikai akaratképzésben és cselekvési mezőben résztvevők köre. A változások adaptációs és reszocializációs kényszerekkel, súlyos társadalom-lélektani terhekkal jártak. Az államszocialista örökséget fel kellett dolgozni: az elmúlt rendszert valahogy le kellett írni, a benne játszott szerepeket pedig értelmezni. Az új helyzetben nehéz volt tájékozódni. A társadalmi valóságot újra kellett tanulni. Mindezekhez azonban nem voltak meg a társadalmi tudatban a világot értelmező és elrendező gondolkozási minták.

³⁴² Kiss Endre azzal magyarázza a posztoszocialista nacionalizmusokat, hogy nem a *struktúramodernizáló nemzetfelfogás* az uralkodó, amely a kormányokon átívelő társadalmi modernizációt lehetővé tenné, hanem vagy a *romantikus-autopoietikus* (például a plebejus irodalmi hagyományokra támaszkodó Csurka István felfogása), vagy az *etatista-defenzív nemzetfelfogás* (ez jellemezte Antall József MDF-ét). E két utóbbi felfogás közös vonása, hogy rendelkeznek ellenségképpel (Kiss E. 1998).

1988 és 1990 között új szerveződések sora lépett a politika színpadára.³⁴³ Amikor az egymással rivalizáló politikai aktorok egy része az átrendeződő csoportviszonyok észlelésére *nemzeti nézőpontot* kínált, valós igényekre építhetett. A nemzet minden fogalmi és tartalmi változatossága, dinamikája és gazdag értelmezési lehetőségei mellett olyan átfogó kategória, amely mélyen beépült az emberek önazonosságába, és a kollektív identitások egyik legfontosabb tényezője volt. A nemzeti azonosságtudat mélyrétegei ellent tudnak állni a gyors történelmi fordulatoknak. Ezért anómiás időszakokban, amikor úgy tűnik: minden megváltozik, a nemzet látszik az egyetlen, a történelmi folytonosság próbáját is kiálló hovatarozási nagycsoportnak. A nemzethez való tartozás egyfajta kapaszkodót kínálva a folyamatosság érzését nyújtja a radikális változások közepette. A rendszerváltás után a nemzeti identitás jelentőségét növelte, hogy a társadalmi önmeghatározások még nehezebbekké váltak, mint korábban.

A történelmi Magyarország területén még nagy jelentősége volt a regionális és a helyi identitásnak. A 19. és 20. századi sajtó és szépirodalom meggyőzően bizonyítja, hogy a nagyobb régiókhoz: Erdélyhez, a Felvidékhez, a Vajdasághoz, illetve a kisebb régiókhoz (Székelyföld, Mezőség, Szepesség, Sáros, Bánát, Partium stb.) és a megyékhez markáns lokális értékek, magatartási és gondolkodási sajátosságok társultak az ott élők és az onnan származók önmeghatározásában, amelyeket a közgondolkodás is számon tartott.

³⁴³ Az első szabad választás előtt a formálódó új politikai tényezők még nem tekintették magukat pártoknak. Ennek szervezeti és koncepcionális okai (alternativitás, mozgalmi jelleg, a hierarchikusság elutasítása) mellett társadalom-lélektani okai is voltak (a párt fogalma az egypártrendszer pártjára asszociált). 1989 végéig tilos volt párt alakítása, tehát a politikai csoportok más jogcímen jöttek létre. Az ekkoriban születő (és előzmények nélküli) pártok nevében – ellentétben a jogfolytonosságot felmutatni tudó kisgazdapárttal és szociáldemokrata párttal – nem szerepel a „párt” szó: Magyar Demokrata Fórum, Szabad Demokraták Szövetsége (illetve korábban a Hálózat), Fiatal Demokraták Szövetsége.

Az MDF 1987-es Nyilatkozatában és 1988-as Alapítólevélében azt olvashatjuk, hogy az MDF „szellemi mozgalom, nincs szándékában párttá szerveződni”, valamint, hogy „nem fogadja el sem a kormánypártiság, sem az ellenzékiesség címkéit és választási kényszereit”, bár „a többpártrendszer kialakulása szükséges”. Orbán Viktor 1989 augusztusában azt mondta, hogy a Fideszből belátható időn belül nem lesz párt (HVG 1989. augusztus 26.).

A regionalitás jelentősége a trianoni, majd a párizsi békeszerződést követő területvesztésekkel kezdett csökkenni.³⁴⁴ A migráció, illetve a megmaradt területeken különböző időszakokban bekövetkezett közigazgatási átalakítások (megyék összevonása, megyeszékhelyek változása, illetve a járások megszüntetése) tovább gyengítették a régiók identitásszervező erejét.

A pártállami időszakban a lokalitás identitásszervező ereje meggyengült. A lokális identitás erózióját fokozta a centralizált politikai élet, a tervutasításra épülő gazdaságpolitika és az emberek homogenizálásának törekvése is. A pártállam a helyi társadalom korábbi intézményeit (egyesületek, szervezetek, helyi sajtó stb.) is felszámolta. A költségvetési redisztribúció és az erőltetett iparosítással járó nagyfokú területi mobilitás ugyancsak gyengítették a lakóhely és a régió közösségi életben játszott szerepét. 1960 után a keresők egyötöde, a községek lakosságának több mint kétötöde vált ingázóvá (Beluszky – Győri 1999: 2).

A pártállami időszakban végzett kutatások szerint a régió, a lakóhely, illetve Európa az emberek önmeghatározásában nem voltak különösebben fontosak. 1979-ben a 14 és 30 év közöttiek elsősorban foglalkozásukkal határozták meg magukat, majd azzal, hogy magyarok. Ezt követték a pszichológiai tulajdonságok, a nem, az életkor, majd a lakóhely (Csepeli 1987: 253). Egy 1987-es vizsgálat szerint „*az emberek nem azonosulnak jobban honfitársaikkal, mint az emberiséggel vagy elvbarátaikkal*”. Az emberiséget 51, a honfitársakat 46, az azonos vidéken, területen lakókat 42% választotta; az azonos meggyőződésűeket 36, az egy településen élőket 46, az európaiakat pedig 37% (Lázár 1996: 23–24).

A pártállam homogenizálási törekvései a társadalom tagjait is arra készítették, hogy a kettős szocializációban közvetített játékszabályoknak megfelelően kifelé minél jobban belesimuljanak az egységesített társadalom masszájába. A csoportidentitások politikailag nem intencionált kifejezőmódjaira a nem nyilvános szféra korlátozott lehetőségei maradtak.

³⁴⁴ A regionális identitás ma is fontos része az erdélyi, felvidéki, kárpátaljai és vajdasági magyarok identitásának.

Az 1989 utáni időszak az identitások újrafelfedezésének időszaka lett. A rendszerváltás öndefiníciós kényszerrel is járt; az elkülönülés és a másság joga demokratikus alapjog lett, kifejezése társadalmi és individuális értékévé vált. A nemzeti kisebbségek politikai közösségekként is meghatározhatták magukat. A szomszédos országokban élő magyarok pártjai parlamenti tényezők lettek.

A magyar politikai osztály a rendszerváltás után szembesült a magyar nemzetállam fogalmának tisztázatlanságával (Gángó 2003; Tóth J. 2004). A nemzet fogalmát nem érintette a rendszerváltás törvényi megalapozása. A pártállami időktől eltérően azonban ezúttal már a népszuverenitás intézményi és jogi garanciái is rendelkezésre álltak. A polgári demokratikus állam felfogásának megfelelően az 1989. évi 31. törvény szerint *„a Magyar Köztársaságban minden hatalom a népé, amely a népszuverenitást választott képviselői útján, valamint közvetlenül gyakorolja”*. A „nemzet” szó nem szerepel ugyan az alkotmánymódosító törvény szövegében, de az igen, hogy *„a Magyar Köztársaság felelősséget érez a határain kívül élő magyarok sorsáért, és előmozdítja a Magyarországgal való kapcsolatok ápolását”*.

A nemzeti problematika bizonyos elemei (elsősorban a szomszédos országokban élő magyarok helyzete és a szomszédos országokhoz való viszony problémái) megint az állami politika rangjára emelkedtek. Folytatódtak a nemzettel és a nemzeti identitással kapcsolatos kutatások. A kutatások intézményi hátterének átalakulása a kultúrnemzeti felfogás térhódításáról tanúskodott. Kialakult a Magyarországon és a határon túli magyarok között végzett kutatások finanszírozásának, valamint a szomszéd országokban működő kutatócsoportok helyi kutatásai finanszírozásának rendszere, és létrejöttek a nemzeti kérdésekkel és kisebbségekkel foglalkozó kutatóintézetek.³⁴⁵

³⁴⁵ 1996-ban a Magyar Tudományos Akadémia a nyolcvanas években elkezdődött folyamat betetőzéseként „kultúrnemzeti alapra” helyezte működését. Stratégiai célnak tekintette a határon túli magyar kutatói társadalom megszervezését és a magyarországi kisebbségek tudományos szervezeteinek a megerősítését (Tarnóczy 2001).

A nemzeti tematika előtérbe kerülése növelte a nemzet politikai „árfolyamát”.³⁴⁶ A tematika kétosztatú világképe kijelölte a határt a „mi” és a „másik”, a „hozzánk tartozó” és az „ellenség” között. Ahogy ezzel részletesen is foglalkozom a későbbiekben, a pártstruktúra kialakulásában a nemzeti kérdésekben elfoglalt álláspontok váltak a legfontosabb rendező elvekké. Az első szabad választáson színre lépő jobboldali pártok választási kampányában már a nemzeti jelleg hangsúlyozása dominált. Egyes, legitimitásukat kereső politikai aktorok számára a nemzeti tematika önmeghatározásuk mezejét, egyúttal társadalmi támogatottságuk biztosításának-növelésének eszközét jelentette, valamint a politikai riválisaikkal való ütközések mezejét.

Újdonság volt ugyanakkor, hogy a nemzet, mint olyan, alkotmányjogi alapok nélkül is nyíltan *politikai önérték* lett. Jól jelzi ezt, hogy az 1990-es választási kampányban a reklámfilmek fő értékei a magyar(ság) és a nemzet voltak (együtt a szabadsággal, Európával, a demokráciával). Az 1994-es választási kampány reklámfilmjeiben ugyancsak a magyarság volt a fő érték (együtt a vállalkozással, polgárosodással, nemzettel és összefogással) (Kapitány Á. – Kapitány G. 2002).

A nemzet politikai önértékké válása együtt járt a nemzeti diskurzusok megszorodásával. A korábban nem nyilvános témákról (a zsidósággal kapcsolatos témák, a szomszédos országokban élő magyarok helyzete, a pártállami rendszer) széleskörű nyilvános diskurzusok folytak. A nemzeti kérdésekhez való viszony mind a köznapi, mind pedig a politikai önmeghatározások fontos tényezője lett. A nemzeti diskurzusokban benne rejlett az a lehetőség, hogy a demokratikus átalakulások nyomán feldolgozódnak azok a történelmi események, kollektív élmények, amelyek eddig a nemzeti azonosságtudat „vakfoltjai” voltak,

³⁴⁶ Szűcs Zoltán Gábor az Országgyűlésben 1990 júniusában zajlott címervita kapcsán jegyzi meg, hogy ez beleilleszkedett a hasonló, történelmi beágyazottságú viták sorozatába. „1989–1993 között a politika szereplői a nemzeti történelem segítségével artikulálták politikai identitásukat, a többiekhez való viszonyukat, fogalmazzák meg a főbb politikai ügyeket, célokat, szerepeket” (Szűcs Z. G. 2006: 155).

de az is, hogy a nemzeti tematika új vonulata elfedi a nemzettel kapcsolatos, régóta nyitott kérdéseket.³⁴⁷

A nemzeti diskurzusok nemcsak a politikai elit egy részének érdeklődésére számíthattak, hanem a társadalom számottevő részének fogékonyságára is. A nemzeti tematika előtérbe kerülésének kedvezett, hogy sokkal inkább voltak előzményei a magyar történelemben, mint a demokratikus tematikának. A rendszerváltással, mondja Debreczeni József, a tömegdemokrácia hirtelen, előzmények nélkül „zúdult” a magyar társadalomra és „terjedt ki kevéssé vagy egyáltalán nem polgárosodott tömegekre”; „politika alatti” rétegek vonódtak be a politikai cselekvés terére (Debreczeni 2006: 23). Az érzelmi alapú és értékközpontú nemzeti tematika sokkal inkább építhetett az előző politikai időszakokra jellemző nemzeti tematika identitásbeli alapjaira, igazakra és rosszakra osztott világképére, mint a demokratikus intézményekhez és viselkedésformákhoz szorosan kapcsolódó demokratikus tematika.

A demokratikus alapterematika Nyugat-Európában a 19. század közepétől kezdett megerősödni. Megerősödésében komoly szerepet játszottak egyrészt a munkásmozgalmi, a szakszervezeti, az antikolonialista, az emberjogi, valamint az antifasiszta hagyományok, másrészt a maguknak különböző jogokat követelő és az emberek különböző csoportjait képviselő társadalmi önszerveződések. A tematika megerősödéséhez hozzájárultak a fasizmussal és a háborúval, illetve a szovjet típusú rendszerekkel kapcsolatos történelmi tapasztalatok is. Az európai integráció lépései, és az új társadalmi (például antirasszista) mozgalmak ugyancsak hatottak a tematikára.

A demokratikus tematika a nyugati világban a második világháborút követő évtizedben vált meghatározóvá. Akkor, amikor a nemzet értelmezésével kapcsolatos problémákra (a többség és a kisebbségek viszonya, a nemzeti és az állampolgári identitás

³⁴⁷ Csehországban például, ahol nincs komoly kisebbségi probléma, a nemzettel kapcsolatos alapvető kérdések megvitatása 1945–1947 között befejeződött.

viszonya) hatékony politikai megoldásokat tudtak kínálni, és e problémák társadalmi feldolgozására jól működő intézmények (törvények, társadalmi és politikai szervezetek, egyesületek, mozgalmak, társadalompolitikai rendszerek, illetve a nyilvánosság és a demokratikus szocializáció modellje) álltak rendelkezésre.³⁴⁸ A lényegét tekintve konszenzuson nyugvó tematika összhangban volt a társadalmi gyakorlattal és állampolgári szocializáció modelljével. Az összhang egyfajta garanciát jelentett a nemzeti problémák társadalmi feldolgozására is. A nemzeti és az állampolgári identitás viszonya alapvetően jól működő, a problémákra folyamatosan reflektáló, megújulásra és korrekcióra képes szocializációs rendszerben csiszolódott.

A demokratikus deficittel küszködő közép- és kelet-európai országokban ezek a folyamatok nem mentek végbe. Ha fel is bukkant a demokratikus alaptematika, kevésbé dolgozódott ki, nem dominálta a politikai diskurzusokat és kevésbé vált az önmeghatározások integratív tényezőjévé. A demokratikus tematikának Magyarországon sem voltak komoly előzményei. Így, amikor röpke történelmi pillanatokra előkerült, legitimációs ereje is gyenge volt. A *republikánus hagyományok*, amelyek az 1848–49-es forradalom és szabadságharc révén szorosan kötődtek a szabadságvágyhoz és a nemzeti azonosságtudathoz, folyamatos megerősítések híján nem váltak a kollektív mentalitások markáns elemeivé (ahogy például Franciaországban). Ugyanakkor a mai napig ezek határozzák meg a nemzeti azonosságtudat forma- és szimbólumvilágát (helyszínek, emlékhelyek, ünnepnapok, jelkép értékű személyiségek, nemzeti zászló, kokárda, Kossuth-címer, Kossuth-nóta, versek, dalok).

Az anómiás időszakokban felértékelődő rendszerstabilizáló funkciókat Magyarországon a nemzeti tematika látta el. A fordulatok a megoldatlan nemzeti problémák

³⁴⁸ Annak ellenére igaz ez, hogy a többség és a kisebbségek viszonya a hatvanas évek nagy bevándorláshullámával kezdődően különböző társadalmi feszültségekkel (például homogén etnikai gettók kialakulásával, elégtelen társadalmi integrációval) járt. 2005 novemberében a franciaországi külvárosok afrikai származású fiataljainak gyújtogatásban és rombolásban kifejeződő szegénységlázadása hívta fel a figyelmet e csoport társadalmi kirekesztődésére. E problémák megfelelő társadalompolitikai válaszokra késztetik a demokratikus társadalmakat.

újrafogalmazásának kényszerét és megoldásuk lehetőségét hordozták magukban. A politikai hatalom megszilárdításának vagy megszerzésének igénye felértékelte a nemzeti identitás politikai eszközökkel történő formálásának lehetőségeit. A tematika rendszerstabilizáló funkciójának előtérbe kerülését először a két világháború között figyelhettük meg (amikor a trianoni békeszerződés és következményei, valamint a revíziós törekvések határozták meg a nemzeti tematikát). Ez a funkciója közvetlenül a második világháború után is, de az 1989–90-es rendszerváltás után is érvényesült.

A rendszerváltás után kiépülő többpártrendszer és demokratikus intézményrendszer nem vezetett automatikusan demokratikus politikai kultúrához. Az új struktúrákat könnyebb volt elfogadni, mint működésük társadalmi kontrollját megtanulni. Ebben a demokratikus szocializáció hiánya mellett az is szerepet játszott, hogy nálunk nem játszódott le az a liberalizálódási folyamat, amely Nyugaton a háború után a jobboldali és a baloldali néppártokat átalakította (Debreczeni 2006: 32). Így a nemzeti tematika valóság- és múltértelmező, valamint csoportkohéziót erősítő funkciói értékelődtek fel. A társadalom jelentős csoportjai számára minden fogalmi ellentmondásossága és változékonysága ellenére a nemzet maradt az egyetlen, a történelmi folytonosság próbáját is kiálló hovatartozási nagycsoport, és a nemzettel kapcsolatos kérdésekhez való viszony a politikai önmeghatározások egyik legfőbb tényezőjévé.

A nemzeti identitás tartalmának bizonytalansága és a nemzethez tartozás kritériumainak tisztázatlansága kihívást jelentett a nemzeti tematika újrafogalmazására, hiszen a tematizációk közvetlen tárgya nem mindig maga a nemzet vagy valamilyen nemzeti kérdés. Ezt a közvetettséget azonban a nemzetről beszélve jól lehet hasznosítani a célcsoportok megszólításában.

A politikai oldalhoz nem köthető nemzeti érzés politikai tőkévé vált a társadalmi támogatottságért folytatott versenyben. Nagy volt a kísértés arra, hogy a politikai irányzatok

kialakítsák a maguk külön nemzetértelmezését. A nemzettel kapcsolatos témák alkalmasak voltak arra, hogy segítségükkel a politikai aktorok csökkentsék az új helyzeteket kísérő legitimációs deficitet és egyúttal erősítsék saját pozícióikat:

(a) A nemzettel kapcsolatos témák képesek a megcélzott csoportok érzelmi, illetve szimbolikus szükségleteit kielégíteni.³⁴⁹

(b) Segítségükkel a pártok akkor is tudják növelni támogatottságukat, ha ezt társadalompolitikai eszközökkel nem tudják megtenni.

(c) A nemzeti érzések megérintésével el lehet fogadtatni a különböző társadalompolitikai, gazdaságpolitikai vagy külpolitikai törekvéseket akkor is, ha ezek társadalmi támogatásának nincsenek meg a feltételei. Ezzel már a pártállami rendszerben is élt a hatalom, különösen, amikor a társadalmi szolidaritás megerősödésétől tartott.³⁵⁰

A nemzeti tematika az elitek fogalmának áértelmezésében és átalakításában is hagyományosan fontos szerepet játszott. A korábbi politikai és a gazdasági elit lebontása és az új felépítése minden olyan politikai fordulat után elkerülhetetlen, amikor a politikai és a gazdasági szerkezet radikálisan megváltozik. Az államszocialista rendszer kiépítése éppúgy radikális elitváltással járt, mint a lebontása, még, ha a korábbi elitek egy része minden hatalmi szerkezet-váltás után képes is megőrizni korábbi pozícióit, vagy hosszabb-rövidebb kitérők után részben visszakerülni azokba (Gáti – Horváth 1992; Utasi – A. Gergely – Becskeházi 1996).

A nemzeti tematika nem helyettesítette a nemzeti problémák politikai megoldását, de értelmezési rácsként szolgált a problémákhoz. Témakonstrukciói kijelölték az egyén helyét egy makroközösségben. Elsősorban érzelmi és szimbolikus koordinátákat kínált a társadalmi

³⁴⁹ Természetesen csak akkor, ha erre társadalmi igény van. Pusztán politikai eszközökkel nem lehet semmilyen tematikára igényt teremteni.

³⁵⁰ Így például a lengyelországi sztrájkok idején Magyarországon lehetett hivatkozni arra, hogy „mi tartjuk el a lengyeleket, akik nem akarnak dolgozni”; amikor pedig, a nyolcvanas évek végén egyre többen jöttek át a magyar-román zöldhatáron, azzal lehetett riogatni a lakosságot, hogy az erdélyiek elveszik a munkalehetőségeket. A szélsőjobboldal EU-ellenességében is fellelhetjük a nemzeti érzelmek legitimáló erejére építő törekvéseket.

orientációhoz, mintegy eltakarva a társadalomban elfoglalt hely bizonytalanságát és értelmezési nehézségeit. Ugyanakkor fogódzót, kiindulási pontot is jelentett az előző rendszer feldolgozásában és a jelen viszonyainak percepciójában.

a) A nemzeti tematika tudásszociológiai kapacitása

Az átalakulás legfőbb sajátossága, hogy minden egyszerre változik: a régi struktúrák összeomlásával együtt jár az átalakulás. Az új helyzetben az egyénnek meg kellett határoznia önmagát és át kellett látnia a megváltozott társadalmi struktúrát, hogy elhelyezhesse benne magát és azokat, akikhez viszonyítja magát. A változásokkal járó feszültségek Csanádi Mária kifejezésével „halmozott bizonytalansághoz” vezettek. Ez az előző rendszer hirtelen megszűnése és az új fokozatos kialakulása közötti feszültség következménye. A halmozott bizonytalanságot fokozta a világra való hirtelen nyitottság: hirtelen lett külső és belső piac, az áru és a teljesítmény hirtelen a kemény piaci értékelésnek volt kitéve, és hirtelen nyomult be a modernizáció és a globalizáció. Intézmények, pozíciók, korábbi viszonyítási normák omlottak össze. *„A multik és a részben feketén dolgoztató hazai vállalkozó cégek kultúrája merőben eltért egymástól, az azonban közös volt bennük, hogy nyoma sem volt a szocialista vállalat langymelegének”* (Berger – Pozsgai 2002: 5). Új feladatokkal, új pozícióban levőkkel, új normákkal, egymásnak ellentmondó és hézagos jogszabályok tömegével kellett a társadalomnak megküzdenie (Csanádi 1995: 234–236). Az újraelosztás sokakat késztetett versenyre a munkahelyekért, a piacokért és a tulajdonért, a verseny szabályai azonban nem voltak világosak. A halmozott bizonytalanságban a viszonyítási pontok is bizonytalanok. Ilyenkor nehéz megérteni, hogy az események kimenetele a stabilizálódási és strukturálódási törekvések ellenére is gyakran esetlegességeken, véletleneken múlik.

A társadalmi tájékozódás nehézségei ennek a halmozott bizonytalanságnak a következményei voltak. A társadalomnak egy olyan politikai valóságot kellett újratanulnia,

amely még maga is változóban volt, s amelynek mégoly csökevényes előzményeiről is csak keveseknek voltak tapasztalataik. Korábban nem ismert pártokat és ideológiákat kellett egymástól megkülönböztetni, új törvények, szervezetek és intézmények világában eligazodni, korábban illegálisnak vagy féllegálisnak számító értékek új politikai árfolyamát megtanulni. A pártválasztásokban nem annyira a feltételezett érdekezésszerűség játszott szerepet – a közös érdekeket nehéz is lett volna felismerni –, hanem az egyértelműbbnek látszó értékezésszerűségek alapján.

Az átszocializálódás mindig próbára teszi a társadalom teherbíró képességét. A régi tudásból szinte semmi sem érvényes, az új tudáspanelek pedig még nem alakultak ki. Az újratanulással járó terhek az identitások újrafogalmazásának nehézségeivel egészülnek ki. A társadalom tagjainak szembe kell nézniük egész eddigi életükkel, tisztázniuk kell a múlthoz való viszonyukat, és meg kell találniuk helyüket és az érvényesülés új lehetőségeit az átrendeződő társadalmi és politikai struktúrában. Emellett pedig új életstratégiákat kell kialakítaniuk.

Az új helyzettel járó nehézségeket három szinten írhatjuk le: az önmeghatározások, a társadalmi struktúrában való eligazodás és a társadalmi igazságosság szintjén.

(a) Az önmeghatározások. Az önmeghatározások alapja egyrészt a személyes életvilág és a más személyekhez való viszonyítás. Másrészt az egyén, miközben összeveti saját életét mások életének alakulásával, a társadalom működésével kapcsolatos elvárásait is összeveti a tényleges működéséről szerzett tapasztalataival. Az egyén szubjektíven von mérleget a mindenkor társadalmi folyamatokról. Azt mérlegeli, hogy honnan hová jutott másokhoz: a rokonokhoz, az ismerősökhöz, a szomszédokhoz, a szűk környezethez képest. Az új rendszerhez való viszonyban szerepet játszott, hogy ki milyennek látta az érvényesülés új lehetőségeit és mintáit.³⁵¹

³⁵¹ Ezúton köszönöm Rigó Róbertnek, hogy erre a szempontra felhívta a figyelmemet.

A rendszerváltás a többi posztkommunista országhoz hasonlóan Magyarországon is a gazdasági, politikai és kulturális hatalom újraelosztásával járt. A társadalmi és gazdasági pozíciók értékelése, az előnyök és a hátrányok mérlegelése, a nyereségek és a veszteségek értelmezése, a világképek és önképek újraépítése nehéz kategorizációs folyamatnak bizonyult. Az embereknek egy olyan társadalmi térben kellett új szempontok szerint meghatározniuk helyüket, amelyben a korábbi tájékozódási pontok elvesztek, az újak pedig éppen csak, hogy formálódtak. Mindehhez tegyük hozzá: a fiatal, alapvetően a rendszerváltás után szocializálódó nemzedékek számára sem volt könnyű feladat eligazodni a társadalomban. Itt csak utalok az intézmények, törvények, szabályok, közösségek átstrukturálódására és a szocializációs intézmények működési zavaraira, valamint azokra az orientációs zavarokra, amelyek azokat is jellemezték, akik a szocializációs folyamatokban a fiatal nemzedékek mintaadói voltak.³⁵² Az önmeghatározásokkal járó státusz-konfliktusok és a mögöttük meghúzódó érdek- és értékkonfliktusok a társadalmat felkészületlenül érték.

(b) A társadalmi struktúra percepciója. Ahhoz, hogy az egyén fel tudja építeni a maga társadalomképét, tudással kell rendelkeznie a társadalom tagolódásáról. Ha a szocializáció során megtanulja, hogy hol a helye a társadalmi struktúrában, egyúttal azt is megtanulja, hogy milyen csoportokhoz tartozik, kikkel közösek az érdekei, kik a szövetségesei és kik szolgálnak neki mintául.

A társadalmi tagolódásra vonatkozó rendszerváltás előtt is korlátozott és bizonytalan volt. Ahogy erről már az előző részekben szó volt, a szocializációt nem orientálták olyan világképek, amelyek leképezték volna a strukturális, politikai és társadalom-lélektani tagoltságot. Az előző rendszer a valóságban társadalmi magányosságra szocializált. A társadalom tagjainak nem alakult ki megbízható képük a csoportviszonyokról. Ugyanakkor volt egy törésvonal, amely az első szabad választás előtti időszakban, a nyolcvanas évek

³⁵² A rendszerváltás után szocializálódott nemzedékek politikai világképeinek inkonzisztenciájára több kutatás is felhívta a figyelmet (Szabó I. – Örkény 1998; Murányi I. 2006b; Sólyom 2007; Csákó 2007a).

közepétől egyre láthatóbbá és egyre fontosabbá vált: a pártállami rendszerhez való viszony. A rendszerváltással ez a törésvonal elmosódott, mivel úgy tűnt, mindenki a változás híve, beleértve ebbe az előző rendszer kádereit is.

(c) *Politikai tagoltság.* A posztkommunista országokban a társadalmi és a politikai struktúra alapvetően nem engedett meg olyan csoport-identifikációkat, amelyek a rendszerváltással meginduló átrendeződések társadalom-lélektani alapjául szolgálhattak volna. A csoport-identifikációk lehetősége még kisebb volt azokban a társadalmakban, amelyek gazdasági és ideológiai szempontból kevésbé voltak rétegzettek, mint a magyar társadalom. Magyarország ebből a szempontból jobb helyzetben volt az 1968-tól bevezetett és az ismétlődő reformok hatására.³⁵³

A magyar társadalom a rendszerváltás előtt lélektanilag is megosztott volt. Ez a tény azonban éppúgy hiányzott önmagára vonatkozó tudáskészletéből, ahogy a politikai megosztottság ténye is. A kollektív élmények, világképek és valóságértelmezések különbözőségei nem váltak a nyilvános kommunikáció tárgyaivá. Az emberek inkább sejtették, mint tudták, hogy hol húzódnak az őket megosztó társadalom-lélektani törésvonalak. A sejtelmek elősegítették ugyan a tájékozódást, de a különbségeknek nem volt olyan jelentőségük, mint a rendszerváltás után, mivel nem alakultak ki közmegegyezésen alapuló kategóriák a csoportok elkülönítésére és megnevezésére.

A rendszerváltás sokakat készített arra, hogy feltegyék maguknak a kérdést: kik is ők; kikhez tartoznak és kikhez nem; hol helyezkednek el a társadalom egészében és hol szeretnének benne elhelyezkedni; valamint, hogy a változások kavalkádjában vannak-e olyan vonatkoztatási csoportok, amelyek tájékozódási alapul szolgálhatnak.

³⁵³ Minél centralizáltabb volt egy pártállam, annál inkább az erőltetett erőforrás-átcsoportosítás szolgált eszközül a rendszer újratermelődésére, annál kevésbé alkalmaztak decentralizáló reformokat, amelyek a rugalmasabb alkalmazkodást segítették volna elő; annál hirtelenebb volt az összeomlás, és annál halmozottabb a gazdasági, politikai és egyéb alszférák egyidejű átalakulása, amely növelte a halmozott bizonytalanságot és a tájékozódás nehézségét (Csanádi 2005).

A két nagycsoport: a *társadalom* és a *nemzet* közül az elvontabb nemzet tűnt a változásokkal szemben ellenállóbbnak. Kategóriái – ha sokáig látensek is voltak, de – készen voltak, míg a társadalmi tagolódást hitelesen leíró kategóriák hiányoztak. A szabadabbá váló csoportszerveződések és a szerkezetátalakulást kísérő érdekkonfliktusok kedveztek annak, hogy az új viszonyok észlelésében a nemzeti és a státusidentitások összekapcsolódjanak. Megfogalmazódtak azok az ideológiák, amelyek a szociális és történelmi sérelmekre úgy kínáltak gyógyírt, hogy nemzeti és etnikai alapokon értelmezték őket.

A nemzeti nézőpont a kompetencia érzetét tudta nyújtani, és mintegy magyarázni lehetett vele az aktuális történéseket. Más csoporttagságokhoz – a tűnékeny, képlékeny és követhetetlen státuszidentitásokhoz, valamint a történelem során sokszorosan diszkreditálódott és sokszorosan átfogalmazott politikai csoportidentitásokhoz – képest a nemzeti síkon értelmezett csoportok a külső kényszerektől független, vállalható közösségi tagságot kínálták.

Az újrarendeződő politikai csoportok számára ugyancsak fontos kérdés volt, hogy miben különböznek másoktól. A rendszerváltást megelőzően a rendszer támogatói és ellenfelei közötti törésvonal a politikai önmeghatározások számára nem bizonyult elegendő kiindulási alapnak. A korábbi időszakban tabunak számított nemzeti és etnikai kategóriák az önmeghatározások folyamatában aktivizálódtak és előtérbe kerültek. Mint oly sokszor a történelemben, úgy most is azt az illúziót nyújtották, hogy a kiismerhetetlen társadalmi viszonyok mögött egyszerű és egyértelműen kódolható viszonyok húzódnak meg.

A politikai csoportok számára a megkülönböztetés alapja egyrészt a politikai gyakorlat lehet (a politikai cselekvések és programok), másrészt a politikai ideológiák, értékrendek (beleértve ezekbe a korábbi politikai pártok ideológiai hagyományait is), harmadrészt a politikai szimbólumok rendszere. A nemzeti ideológia sajátossága, hogy egyszerre alkalmas a politikailag elkülönülő csoportok elvi és szimbolikus megkülönböztetésére.

Más csoportosító tényező híján a nemzeti kérdésekhez való viszony egyértelmű politikai haszonnal kecsegtetett. Egyrészt megkönnyítette a pártok támogatói táborának elkülönülését. A legitimitásukat kereső politikai aktorok számára a nemzeti problémák ilyen vagy olyan megközelítése társadalmi támogatottságuk biztosításának egyik lehetőségévé vált. A pártállami rendszerrel szembeni nemzeti ressentiment alkalmas volt arra, hogy a rendszerváltás után is integrálja azokat, akik az előző rendszerben vesztesnek érezték magukat, mégpedig a jogutód párttal, az MSZP-vel szemben. Másrészt a halmozódott és megoldatlan nemzeti sérelmek azt a további lehetőséget rejtették magukban, hogy a pártok közötti vitakérdésekben a társadalmi támogatottság forrásai lesznek.

(d) A társadalmi igazságosságatlanság értelmezésének nehézségei. Az új rendszerre várt az a feladat, hogy kezelje a korábban elszenvedett, feldolgozatlan és sokáig nyilvánosan el sem ismert sérelmeket. A sérelmek a társadalom jelentős rétegeit érintették, és a nemzedékváltás ellenére is élénken tovább éltek emlékezetükben.³⁵⁴ A érelmek listája a kemény diktatúra éveinek súlyos jogsértéseitől az állampolgári megalázottság hétköznapi élményeiig terjedt. A sérelmek feldolgozását azonban nehezítette, hogy a Kádár-korszakban lehetőség volt egyéni különalkuk megkötésére. Az ötvenes évek vesztes csoportjai (vagy

³⁵⁴ A sérelmekről öt vizsgálat adatait ismerem.

(a) 1983-ban, egy értelmiségi vizsgálatban arra a kérdésre, hogy szülei, nagyszülei közül szenvedett-e valaki üldözést politikai, vallási okokból, 42% válaszolt igennel. Az osztályidegenséget (ötvenes évek) az üldözést elszenvedők 18%-a, az 1945 utáni baloldaliságot 6, az 1956-os tevékenységet 3%-uk említette (Csepeli 1992: 237–238).

(b) 1989-ben, egy másik értelmiségi vizsgálatban ugyannerre a kérdésre 47% válaszolt igennel. Az említett sérelmek 41%-a az 1945-tel kezdődő időszakra esett (Csepeli 1992: 237–238).

(c) 1991-ben a felnőttek 24% mondta, hogy személyüket vagy családjukat sérelem vagy üldöztetés érte (Simon 1992).

(d) 2005 tavaszán a felnőttek 4, az 1960 előtt születettek 6%-a mondta, hogy sérelem vagy meghurcoltatás érte a második világháború utáni négy évtizedben; 20% pedig, hogy közvetlen családtagjait érte sérelem és meghurcoltatás (Medián 2005. március).

(e) Egy 2006 szeptemberében, ugyancsak a felnőttek 9%-a tartott számon a II. világháború előtti, illetve alatti időkből a családját érintő történelmi, politikai természetű sérelmet (a legtöbbször hadifogságot, illetve hősi halált vagy sebesülést). Munkatáborról, származás miatti elhurcolásról, illetve népi társról a beszámolók negyede szólt. Viszonylag sokan a háború utáni sérelmeket is a háborúhoz kötötték (malenkij robot, kitelepítés, kuláklista, államosítás stb.). A II. világháborúhoz kötött sérelmek számontartása nem függött az életkortól, csak az iskolázottságtól: a diplomások 14%-a számolt be ilyenekről, míg a szakképzetleneknek csak a 6%-a. A kommunizmus időszakához 13% kötött sérelmet: 8% a Rákosi korszakhoz (is), 5 %-uk pedig a Kádár korszakhoz (is). A 60 évnél idősebbek 18%-a tartott számon személyes vagy családi sérelmet a kommunista időkből, a 18–29 éveseknek azonban csak 9%-a (Marián 2006).

leszármazottaik) – a középosztályi rétegek, az értelmiségiek, a vagyonos parasztság – a hetvenes években már előnyös társadalmi pozíciókat foglalhattak el (Gáti – Horváth Á. 1992; Utasi – A. Gergely – Becskeházi 1996). A békés rendszerváltás pedig azoknak kedvezett, akik előnyös starthelyzetben voltak.

Az átalakulás átrendezte az érvényesülés lehetőségeit és perspektíváit. A rendszerváltásnak nyertesei és vesztesei egyaránt voltak. Új érvényesülési lehetőségek nyíltak meg (vállalkozások, új munkahelyek, privatizáció, külföldi munkavállalás), míg mások megszűntek. Ilyen helyzetekben minden más időszagnál élesebben vetődik fel az a kérdés, hogy mik a siker és a sikertelenség okai? Vajon mások azért jutnak-e többre, mert okosabbak, szorgalmasabbak, nagyobb a vállalkozó kedvük? Esetleg a szerencsét, a véletlent vagy éppen tisztességtelen utakat-módokat kell sejteni a siker mögött? És vajon a saját sikertelenségünk hátterében mi húzódik meg: a mi alkalmatlanságunk, a véletlen vagy ellenérdekelt erők ármánykodása? Aki úgy látja, lehetőségei bővültek, hajlamos a változás folyamatát is igazságosnak látni. Ha viszont úgy, hogy mások csalással, a kiskapuk ismeretével és kijátszásával jutottak többre, miközben ő elvesztette a munkáját, pedig rendesen dolgozott és nincs esélye (végzettsége, lakóhelye, kora stb. miatt) helyzete javítására, igazságtalannak tartja a változást és elégedetlen.

A társadalmi igazság érvényesüléséről szerzett tapasztalatok, vélemények, valamint az igazságosságról alkotott képzetek, illetve az igazságossággal kapcsolatos elvárások a rendszerváltó közép- és kelet-európai társadalmakban alapvetően mások, mint a nyugati társadalmakban.

Örkény Antal meggyőzően bizonyítja egy 1991-es, 12 országra kiterjedő, nemzetközi összehasonlító kutatóssorozat alapján, hogy a nyugati régiót és a kelet-európai, posztkommunista országokat eltérő igazságossági megfontolások jellemzik. Mint írja, *„Közép- és Kelet-Európában nem pusztán az olyan, az osztó igazságosságot meghatározó*

alapvető értékek és elvek vitatottak, mint amilyen a hasznosság, az érdem, a szükséglet, a méltányosság, a teljesítmény vagy az egyenlőség fogalma, de hiányzik a minimális konszenzus a procedurális igazságosság tekintetében is. (...) Mivel (az államszocializmus elvei) a kinyilatkoztatáson és a szakrális megerősítésen alapultak, a politikai hatalom társadalmi megvitatásukra és megerősítésükre nem tartott igényt. (...) Minden, a javak és dolgok elosztásának megszokott rendszerében bekövetkező jelentős és gyors változás csak elbizonytalanítja az embereket, és erősíti a gyanakvást, hogy az igazságosság sérül körülöttük” (Örkény 1997: 263–264). A vizsgált 12 ország között a posztkommunista országokban volt a legnagyobb szakadék *a vágyott és a valós világ látása* (a leginkább igazságosnak tartott és a leginkább valóságosnak vélt jövedelemelosztási elvek) között. A legnagyobb különbség a teljesítmény, a munkakörülmények, a felelősség és az iskolai végzettség vélt és valóságos figyelembevételének megítélésében volt (Örkény 1997: 78–84). A nyugati társadalmakban, mondja Örkény, az igazságossági kérdések a nyilvánosság fórumain az eljárások betartása vagy megsértése körül zajlanak, míg Közép- és Kelet-Európában az igazságosságot meghatározó alapvető elvekről és értékekről.

Az igazságossággal kapcsolatos elvek tisztázatlansága kedvez annak, hogy egyes politikai szereplők valamely ideológia nevében ne csak az igazságosság procedurális eljárásainak meghatározására törekedjenek, hanem morális meghatározására és az igazságossági elvek kijelölésének jogára is. Tegyük hozzá: a nemzeti ideológia alkalmas arra, hogy magába szívja a társadalmi igazságosság kérdéseit, és hogy a nemzeti identitás változásokat túlélő mélyrétegeire építve (Szűcs Jenő kifejezését kölcsön véve) „nemzeti látószögből” értelmezze és ítélje meg mind az igazságos vagy igazságtalan múltat, mind pedig a javak igazságos vagy igazságtalan újraelosztásával a jövőt meghatározó jelent. A két világháború időszakához hasonlóan a nemzeti tematika a rendszerváltás után is épített a társadalmi sérelmekre és az igazságossággal kapcsolatos elvárásokra.

b) A múlthoz való viszony optikája

A nemzeti önmeghatározás társadalmi szükségletét Magyarországon minden rendszer- és kurzusváltás felerősítette. Ahogy láttuk, az egymást váltó politikai kurzusok rendre „újrátárgyalták” a nemzeti problematikát – erre rendszerint politikai hatalomra kerülésük körülményei is rákényszerítették őket –, és egyúttal megpróbálták magukat legitimálni egy olyan nemzetkoncepcióval, amely különbözött elődjüktől. Hosszú távon azonban ezek egyike sem állta ki a történelem próbáját, és nem tudott a társadalmi önazonosság elfogadott tényezőjévé válni. Ugyanakkor a politikailag intencionált, sokszor egymásnak ellentmondó nemzetképek önállósult elemei a mindenkori intézményes politikai szocializáció (a közoktatás, a politikai szervezeti élet, a politikai közbeszéd, a politikai propaganda stb.) hatására beépültek a közgondolkodásba és túléltek a kurzusváltásokat.

A nemzeti problematika előtérbe kerülésében az eddig elemzett okok mellett (a konszenzuális nemzetfogalom hiánya, a nemzeti szempontok politikai „használhatósága” az átrendeződő társadalmi, gazdasági és politikai viszonyok értelmezésében) az is szerepet játszott, hogy az alapvető kérdésekre egyik politikai rendszer sem adott kielégítő választ. Így elmaradt a 20. század meghatározó eseményeinek feldolgozása (Magyarország belépése az első világháborúba, a trianoni döntés háttere, a Horthy-korszak nemzeti kérdésekkel kapcsolatos kül- és belpolitikája; Magyarország belépése a második világháborúba, a magyar Holokauszt; az 1956-os forradalom és az utána következő Kádár-korszak). A feldolgozatlan eseményekhez alig feldolgozott kollektív élmények (háborús események, munkaszolgálat, deportálások, munka- és haláltáborok, német és szovjet megszállás, hadifogság, kényszermunka, áttelepítés, kitelepítés, kulákküldözés, menekülések, lakosságcserek) és kevésbé tisztázott felelősségek kapcsolódtak. A nemzeti identitást veszteségek, emigrációs

hullámok, sérelmek és frusztrációk terhelték.³⁵⁵ Az események, a részvétel, a kollektív élmények megítéléséről nem alakultak ki olyan történelmi evidenciák, amelyek a szocializáció folyamatában a köznapi történelmi tudat számára is megbízható kiinduló alapot tudnának nyújtani, és amelyek egyfajta tudásszociológiai alapját képeznék a nemzetről való gondolkodásnak.

A közelmúlt feldolgozását megnehezítette, hogy a magyar társadalom erőteljesen integrálódott a Kádár-rendszerbe. Az embereket sokáig megosztotta, hogy ki párttag és ki nem, hiszen a párttagság kétségtelenül kisebb-nagyobb előnyökkel járt. A nyolcvanas évekre azonban a gyakorlati együttműködés és az érzelmi elhatárolódás szimbiózisának valamennyi változata már ugyanúgy előfordult a párttagok, mint a pártonkívüliek körében (Nagy L. G. 1989). Az emberek számon tartották ugyan, hogy ki párttag, de ennek egyre kisebb volt a jelentősége, ahogy ezt a reformkommunisták növekvő népszerűsége is mutatta. A közvélemény-kutatások szerint a rendszerváltás idején ők voltak a legnépszerűbb politikusok.

A kilencvenes évek elejének nyilvános diskurzusait a politikai, világnézeti és etnikai hovatartozások bonyolult szövedékével kapcsolatos csatározások kísérték. Az első kormányzási ciklus a múlttal való szembenézés jegyében telt el, amely egyidejűleg zajlott a hatalom újrafelosztásával, a társadalmi pozíciók újra meghatározásával, valamint a csoportérdekeket megjelenítő intézmények kiépülésével. Így a csoportkonfliktusok kiéleződtek. A múlt tematizációiból rendszerint a mindenkori mások eredendő bűnössége és a bűnösségüket a fejükre olvasók eredendő ártatlansága derült ki.

³⁵⁵ A visszacsatolt területekkel együtt Magyarországon az 1941-es népszámlálás szerint 825 ezer zsidó élt. Összesen 438 ezer zsidót deportáltak. A holokauszt idején megölt magyar zsidók számát Stark Tamás 560 ezerre, Varga László 550 ezerre teszi. Több mint 100 ezer zsidó férfi volt munkaszolgálatos, közülük 70 ezren meghaltak. A második világháborúban 560 ezer magyar katona esett szovjet hadifogságba, 35 ezer civilt hurcoltak el kényszermunkára; amerikai fogságba körülbelül 280 ezer katona került.

1918–24 között 350 ezren, 1938–49 között 248 ezren menekültek a mai Magyarország területére. A második világháború után körülbelül 300 ezren távoztak Nyugatra és 200 ezren maradtak véglegesen ott, 186 ezer németet telepítettek ki, a lakosságcsere keretében vagy ettől függetlenül összesen 120 ezer magyar települt át Csehszlovákiából Magyarországra, 76 ezren pedig Magyarországról Csehszlovákiába. 1956-ban 200 ezren hagyták el az országot (*Magyarország a XX. században* II., V. fejezet 1996–2000: 218–223).

A formálódó régi-új politikai osztályban nemcsak a jelent illetően, hanem a múlthoz való viszonyban sem volt egyetértés. Ez a közelmúlt eseményeinek, a Kádár-korszaknak és a rendszerváltás tényezőinek az ellentmondásos értékelésében is, a két világháború közötti időszakhoz való viszonyban is kifejeződött. Vita volt a demokratikus államrend lehetséges történelemfilozófiai alapjait illetően is: abban, hogy a pártok és képviselőik a magyar történelem folyamatából mit tekintettek az új rendszer előzményének; kiket akartak mértékadó elődjekként megnevezni, és milyen politikai hagyományok folytatóiként kívánták magukat meghatározni. A rendszerváltást követő években a baloldali és a liberális eszmei irányzatokkal szemben gyakran hangzottak fel olyan vádak, amelyek a két világháború közötti időszak államilag vezetett nemzeti tematikájának is részét képezték („nemzetietlenek”, „hazafiatlanok” stb.).

Az, hogy mi legyen az új rendszer állami jelképe, a rendszerváltást előkészítő Ellenzéki Kerekasztalnak, majd a köztársaság kikiáltását követő hónapokban a színre lépő pártok heves parlamenti vitáinak és az ezeket követő értelmiségi diskurzusoknak is egyik sarkalatos témája volt (Szűcs Z. G. 2006). A harmadik köztársaság jelképrendszere körüli viták jól mutatták a pártok megosztottságát abban, hogy milyen címer fejezze ki az ország egységét, ugyanakkor azt is, hogy a jobboldali pártok képviselői meghatározó szerepet játszottak a nemzeti tematika konceptualizálásában. A vitákban a nemzet, államiság, nép, történelem és a közöttük lévő kapcsolat különböző értelmezései tárultak fel (Szűcs Z. G. 2006).

A címerviták eredményeképpen az első szabadon választott parlament 1990. július 3-án az utoljára a Horthy-korszakban használt Szent Koronás kiscímert nyilvánította az ország állami címerének, nem a republikánus hagyományokat megtestesítő, Szent Korona nélküli Kossuth-címert.³⁵⁶ Így az újra elfogadott címer nem tudott a köztársasági eszme kifejezője

³⁵⁶ A Habsburg-ház trónfosztása után használt Kossuth-címert 1918-ban a Károlyi-kormány hozta vissza rövid időre, majd 1946-tól 1949-ig volt érvényben. A Rákosi-korszak teljesen új címerrel (kalászkoszorúban kalapács

lenni.³⁵⁷ A legfőbb állami ünnep nem az 1848–49-es forradalomra és szabadságharcra emlékező március 15-e, nem is az 1956-os forradalomra emlékező október 23-a lett, hanem az államalapító Szent Istvánra emlékező augusztus 20.³⁵⁸ A harmadik köztársaság (hogy ezt a politikai közbeszédben csak ritkán előforduló kifejezést használjuk) jelképeinek meghatározásában egyértelműen a jobboldali, a királysághoz kötődő eszmék érvényesültek.

2. A nemzeti tematika harmadszori újrafogalmazása

A nyolcvanas évektől a kommunista rendszer ellenében egyre erőteljesebbé váló nemzeti diskurzus 1989 után teljes nyilvánosságot kapott. A diskurzus átalakítását a rendszerváltás előtt az ekkor még kevésbé megosztott demokratikus ellenzék kezdeményezte. A demokratikus ellenzék ekkor (Szabó Ervin és Jászi Oszkár nyomdokain haladva) kísérletet tett arra, hogy a nemzettel kapcsolatos témákat a demokratikus politikai rendszerrel kapcsolatos témákkal együtt, a társadalmi rendszer egészére irányuló tematizációkon belül értelmezze.

A nemzeti tematika harmadik újrafogalmazására az 1990-ben kormányt alakító Antall József vállalkozott az MDF élén. Ő a múlt nemzeti értékei közötti folytonosság helyreállítására és a nemzet mitológiai közösségként való értelmezésére törekedett. Felismerte a nemzeti mitológiák jelentőségét, és összekapcsolta őket etikai kérdésekkel. *„Azt hiszem, október 23-ára emlékezni azt jelenti, hogy nemzeti mitológiánk egy fejezetét, egy időszakát kell újra megfogalmaznunk. A népek történetének vannak mélyen elemzett, mélyen átélt, kegyetlen tanulságokat tartalmazó racionális konzekvenciái. De kell, hogy legyenek a mitológia tárgykörébe tartozó, mitológiaként őrzött, átélt eseményei. Ha nincsenek*

és búzakalász, felül vörös csillag, alul nemzeti színű szalag) azonosította magát. Az 1956-os forradalom alatt megint a Kossuth-címet kezdték használni (a Rákosi-címet kivágták a zászlók közepéből). A forradalom leverése után, 1957-től a Kádár-címerben a Kossuth-címer kontúrjait idéző, piros-fehér-zöld pajzs került a kalászkoszorúba, melyet ezúttal egyik oldalról nemzeti színű, a másik oldalról vörös színű szalag font be.

³⁵⁷ A „köztársaság” vagy a „harmadik köztársaság” megnevezés nem tudott meghonosodni az államrendszer megnevezésére.

³⁵⁸ A 2000. évi I. törvény értelmében a Szent Korona a legfőbb állami szimbólum. A koronát 2001. január 1-én a Nemzeti Múzeumból a Parlament kupolacsarnokába vitték.

mitológiák, ha nincs mitológia, akkor nincs lelki közösség”, mondta 1990. október 23-án, ünnepi beszédében az országgyűlésen. A mitológiák vállalásával lesznek a történelem részesei azok, akik később születtek. 1956-ot a nemzeti lelkeség kifejezésének, egyben különleges moralitás forrásának tekintette, amely a Szent Istvánnal kezdődő nemzeti mitológia sorozatába illeszkedik. Ismerve az Antall József halálát követő másfél évtized mély pártpolitikai megosztottságát, mely többek között a múlthoz való viszonyban is kifejeződött, érdemes tovább idéznünk a beszéd 1956-tal kapcsolatos gondolatait: „Akik (...) tudnak emlékezni a gyönyörű, a szép mellett arra, hogy az ellentétek mily csirái éltek akkor is közöttünk (...), azok valóban tudják azt, hogy (...) milyen ellentétek bölcsője lett volna gyönyörű forradalmunk és szabadságharcunk, ha nem veretik le. Mert a leveretés megóvjá a mitológiát – bármily tragikus is. Nekünk most az a dolgunk, hogy a mitológia erejével és hitével, a múltbeli tanulságok racionális elemzésével érezzük jelenünkben azt, hogy a közöttünk feszülő ellentétek, a közöttünk meglévő indulatok ellenére alapvető kérdésekben egy nagy nemzeti egységnek kell érvényesülnie, és ez az ellentétek olyan feloldásaként kell, hogy jelentkeznek, amely nem érintheti parlamentarizmusunkat, nem érintheti többpártrendszerünket, nem érintheti azt a demokráciát, amiért együtt küzdöttünk. De kell, hogy meglegyen a technikája, meglegyen a metodikája, és meglegyen az erkölcs is ennek az ellentétnek, ennek a versenynek, ennek a szembenállásnak, mert nem engedheti meg magának a nemzet, a nép és a legkevésbé a politikusok, hogy afféle törzsi háború dúljon ebben az országban, és törzsi háborúk erőtlenné tegyék el akaratainkat az új világ megteremtésében, egy valószínű, működő demokrácia és egy működőképes gazdaság megalkotásában” (<http://antalljozsef.hu.varolista.hu/node/76>).

Az Antall József kormányzása idején előtérbe került nemzeti tematika sajátos elágazásait jelentették az MDF-en belüli különböző nemzeti diskurzusok, a Csurka István személyéhez és pártjához, a MIÉP-hez kötődő szélsőjobboldali, antiszemita diskurzusok és a

kisgazdapárt diskurzusai. A tematika mintegy másfél évtizedig alapvetően a jobboldal tematikája volt. Antall József halála után már nem vagy csak alig kapcsolódott a demokrácia alapvető kérdéseihez. Ugyanakkor összekapcsolódott egy erőteljes, a jelen dimenziójába vetített kommunistaellenességgel és a politikai jelenre vonatkoztatott múlt hangsúlyainak átrendezésével (az államalapítás, a két világháború közötti időszak, a politikai kontinuitás kérdései stb.). Épített a társadalom pártállami rendszerrel szemben érzett nemzeti *ressentiment*-jára. Elsősorban azok mutattak iránta fogékonyságot, akik az előző rendszerben vesztesnek érezték magukat és úgy látták, hogy helyzetük a rendszerváltás után sem változik alapvetően.

a) A nemzeti tematika politikai mozgástere

A politikai rendszer megváltozásával, a többpártrendszerrel, a vélemények szabadságán alapuló demokratikus rendszer jogi és intézményes kereteinek kialakulásával nem volt többé akadálya a nemzettel kapcsolatos tematizációk megjelenésének. A törvényi és intézményi változások legitim keretet jelentettek a nemzeti kérdések politikai megközelítéséhez, a politikai nyilvánosság átalakulása pedig kedvezett a nemzettel kapcsolatos diskurzusoknak.

(a) A kultúrnemzeti modell intézményes kereteinek kialakítása. A nemzetfogalom politikai kitágítását és a kultúrnemzeti modell felé nyitását jogilag az tette lehetővé, hogy az alaptörvényben rögzítették az anyaország felelősségét a határon túli magyarság iránt.³⁵⁹ Az 1998 és 2002 közötti kormányzati ciklusban hozott nemzetpolitikai döntések a kultúrnemzeti modell intézményes megerősítését szolgálták. A magyar–magyar együttműködés konzultációs fóruma, az 1999 februárjában megalakult Magyar Állandó Értekezlet a kultúrnemzeti

³⁵⁹ Az Alkotmány 1989. október 23-tól érvényes 6. § (3) bekezdése szerint „A Magyar Köztársaság felelősséget érez a határain kívül élő magyarok sorsáért, és előmozdítja a Magyarországgal való kapcsolatuk ápolását.”

koncepció egyfajta politikai legitimációját is jelentette.³⁶⁰ 2001 júniusában fogadta el a parlament a szomszédos országokban élő magyarokról szóló törvényt, amely ugyancsak a kultúrnemzeti koncepció politikai legitimációja volt. A nemzeti tematika jelentős részben a státusztörvényhez, a magyarigazolványhoz és ennek alapján mindinkább a határoktól függetlenül a magyar nemzet egészére vonatkoztatott politikai képviselő koncepciójához kapcsolódott.³⁶¹

A rendszerváltás után körvonalazódott egy magyar „transzszuverén” nemzeti stratégia, írja Csergő és Goldgeier. Ennek három, egymással összefüggő eleme van: (a) a határon túli magyarokat Magyarországgal összekötő és a határon túli magyarok közösségen belüli politikai és társadalmi-gazdasági státuszát erősítő intézményrendszer, (b) a magyarok helyi és regionális intézményi autonómiájára irányuló kisebbségi törekvéseinek a támogatása, valamint (c) Magyarország és szomszédai EU-tagsága (Csergő – Goldgeier 2004: 27).³⁶²

A kultúrnemzeti modell erősödésével párhuzamosan a magyarországi nemzeti kisebbségek érdekképviselője sokszínűvé vált. Az 1993. évi törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól 13 nemzeti és etnikai kisebbség tagjai számára tette lehetővé a csoportszerveződés új formáit. Ez a törvény is említi a nemzet fogalmát, ám ez sem határozza meg. A nemzetfogalom a törvényben két előfeltételezésre (a kisebbségek elkülönülnek a többségi nemzettől – ugyanakkor a nemzet részei) épülő jogalkotáshoz vezetett. A „nép” hatalmának részesei a kisebbségek, „államalkotó tényezők”; kultúrájuk része a magyarországi

³⁶⁰ Az 1999-ben létrehozott MÁÉRT résztvevői: a magyar kormány, a magyar parlamenti pártok és a határon túli magyar szervezetek.

³⁶¹ A magyarigazolványok kiadására a szomszédos országokban (kivéve Ausztriát) összesen 41 információs irodát nyitottak, ebből 21-et Romániában. Ezek működését a költségvetés a Határon Túli Magyarok Hivatalán keresztül finanszírozza.

³⁶² A szerzők egy másik tanulmánya szerint az Európai Unió nem a transznacionális közösség színterét jelenti Magyarország számára, amelynek a határain túl majdnem három millió magyar él – Európában a legnagyobb létszámú kisebbségi közösség –, hanem az Unió keretei között megvalósuló nemzeti integráció új típusát, az országhatárokon túl terjeszkedő „virtuális nemzet” egyesítését (Csergő – Goldgeier 2001).

kultúrának. Ugyanakkor „a kisebbségek és a magyar nemzet közös létérdekeiről” beszél.³⁶³ A nemzeti és etnikai ügyekkel kapcsolatos törvénykezésben nem alakult ki egységes álláspont arról, hogy a kisebbségeknek milyen sajátos politikai jogokkal kell rendelkezniük.³⁶⁴

(b) *A politikai nyilvánosság hatása a nemzeti diskurzusra.* A rendszerváltás felszámolta azokat a barikádokat, amelyek a késő kádári időkben az első és a második nyilvánosság között húzódtak. A szabad véleménynyilvánítás lehetőségei kiszélesedtek. Az elektronikus média elterjedésével a parlamentarizmus popularizálódott (Debreczeni 2006: 18). A politikai diskurzusok szinte minden társadalmi csoporthoz eljutottak.

A politikai diskurzusokban több olyan téma jelent meg, amelyek a két világháború közötti nemzeti tematikát jellemezték (a határokon túli magyarok helyzete, a szomszéd népekhez és a magyarországi zsidósághoz való viszony, a nagyhatalmakhoz és általában a Nyugathoz való viszony). A nemzet politikai fogalma átrendeződött: az államnemzet és a kultúrnemzet fogalma kinyílt egymás irányában, és elemei egymással keveredtek. A nemzet a politikai diskurzusokban már nem egyszerűen a magyar társadalom tagjainak összességét, hanem ennél tágabb kört: az állampolgári kötelekektől független magyar nemzeti közösséget jelentette. Immár teljes nyíltsággal fogalmazódott meg az országhatárokon átívelő magyar nemzet koncepciója.

A kultúrnemzeti diskurzusokra meghatározó volt az első szabad választás utáni első miniszterelnök, Antall József később sokat idézett mondata, amely 1990. június 4-én, a Magyar Demokrata Fórum III. Országos Gyűlésén hangzott el: *„Törvényes értelemben, a magyar közjog alapján minden magyar állampolgárnak, ennek a tízmilliós országnak a kormányfőjeként lélekben, érzésben tizenötmillió magyar miniszterelnöke kívánok lenni.”*³⁶⁵ A

³⁶³ Az 1993. évi törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogait a „többségi nemzettel” szemben határozza meg. Ugyanakkor a törvény azt is kimondja, hogy *„a Magyar Köztársaságban élő kisebbségek részesei a nép hatalmának: államalkotó tényezők. Kultúrájuk része a magyarországi kultúrának”* (Gángó 2003: 4030).

³⁶⁴ A magyar nemzettudat évszázados problémája „a nemzetállam léte, ilyen vagy olyan meghatározása” (Gángó 2003: 4027).

³⁶⁵ 2001–2002-es adatok szerint a szomszédos országokban összesen 2.465.655-en vallották magukat magyarnak (Romániában 1.431.807-en, Szlovákiában 520.528-an, Szerbiában 293.299-en). A világ többi országában a

mondat úgy utalt a nemzet kulturális modelljére, hogy megfogalmazója pontosan definiálta közjogi pozícióját az állam és az állampolgárok közötti viszonyban. A mondatot az ellenzéket alkotó MSZP, SZDSZ és Fidesz egyaránt kifogásolta. Ugyanakkor a későbbi miniszterelnökök számára etalonként szolgált: így vagy úgy, de megválasztásuk után mindegyikük utalt a határon túli magyarokhoz való viszonyára.

b) A politikai orientációk nehézségei

A rendszerváltást követő években új jelenség volt, hogy a politikai diskurzusok sokszínűekké váltak, valamint, hogy a pártok versengeni kezdtek társadalmi támogatásukért. Ágh Attila már az első szabad választás után, 1990-ben a közös politikai nyelvet hiányolta. Öt, sokszor egymással is összefonódó diskurzustípust különböztetett meg, amelyek ugyanakkor „elbeszélnek egymás mellett”. Szerinte a koalíciót alkotó MDF a jogi, a kisgazdapárt a populista-nacionalista, a KDNP a vallási diskurzust részesíti előnyben, míg az ellenzéki pártokra (az MSZP, az SZDSZ és a Fidesz) a racionális-européer diskurzus a jellemző, de a népies-urbánus vita „háttérzajától” kísért irodalmi-művészi diskurzus is (Ágh 1990: 6–7).³⁶⁶ Egy másik elemzés az 1990 és 1994 közötti időszakban két narratívát különböztetett meg: a balliberális és a jobboldali narratívát. Az előbbi az ellenzék modernizációs narratívája volt (a „demokratikus”, „haladó”, „felvilágosult”, „toleráns”, „nyugati” és „urbánus” szimbólumrendszer, illetve a „piac”, „liberalizáció”, „modernizáció” szimbólumrendszer körül). Ezzel szemben állt a kormányoldal radikális jobboldali narratívája, benne a két világháború közötti keresztény-konzervatív szimbolika és egy nyugatias liberális konzervativizmus elemeivel (Csigó – Csité – Vedres 2001).

becslések szerint 2.015.000 és 2.285.000 között van a magukat magyaroknak vallók száma (az Egyesült Államokban 1.400.000, Izraelben 200–250.000, Németországban 120–160.000 magyar él) (forrás: Határon Túli Magyarok Hivatala).

³⁶⁶ E diskurzustípusok egy része (populista-nacionalista, vallási, racionális-européer) emlékeztet az általam megkülönböztetett alaptematika-típusokra (vallási, nemzeti és demokratikus tematika).

A nemzeti tematika nemcsak az 1990-ben hatalomra került jobboldali konzervatív pártok diskurzusait jellemezte, hanem az ekkor ellenzéket alkotó pártokat is megosztotta. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a pártok politikai önmeghatározásában inkább a más csoportoktól való különbözőség legyen a legfontosabb. Nagy szerepet játszott a más pártoktól való elhatárolódásuk. Úgy tűnt, közösséget könnyebben volt mások ellenében alkotni, mint valamilyen közös célért. A baloldaliság-jobboldaliság tengelyénél egyértelműbbnek tűnő nemzeti jelleget több jobboldali párt is hangsúlyozza önmeghatározásában.

A politikai orientációk megtanulását nem könnyítette meg, hogy maguk a pártok is változtak.³⁶⁷ Kellő társadalmi tudás és tapasztalatok híján nem volt könnyű sem a jobboldaliság–baloldaliság tengelye mentén, sem pedig a szocialista–liberális–konzervatív eszmerendszer alapján eligazodni és értelmezni a köznapi politikai identitásokat.³⁶⁸ A politikai konzervativizmus nehezen definiálható politikai értékrendet jelentett, különösen az első időszakban.³⁶⁹

A politikai önmeghatározások sajátos problémája volt a baloldaliság–jobboldaliság dimenziójának használata. A választópolgárok mintegy négyötöde tudta elhelyezni magát a bal–jobb skálán 1993-ban, ám a két közbülső fokozatra a válaszolók 55–60%-a helyezte magát. A bal–jobb öndefiníció a rendszerattitűdökkel: a múlt rendszer és az 1990–1994 közötti kormányzat megítélésével és a nemzeti identitással függött össze. Angelusz és Tardos

³⁶⁷ Jól illusztrálja ezt Orbán Viktor hivatalos életrajza: „1993 májusában a Fidesz elnökévé választották, tisztségében az 1994. július 9-i és az 1995. április 30-i (a párt nevét a Magyar Polgári Párt elnevezéssel kiegészítő) kongresszusokon megerősítették. Irányítása alatt a Fidesz radikális ifjúsági politikai mozgalomból nemzeti elkötelezettségű, mérsékelt, polgári néppárttá vált. 1992 szeptemberében a Liberális Internacionálé mainzi kongresszusán alelnökké, 1993 januárjában a szervezet végrehajtó bizottságának tagjává választották” (www.orbanviktor.hu). Tehát, míg a Fidesz nemzeti elkötelezettségű, mérsékelt, polgári néppárttá vált, addig elnöke a Liberális Internacionáléban tevékenykedett.

³⁶⁸ 1995-ben arra a kérdésre, hogy „mely fogalmak illenek az ön politikai nézeteire?”, az egyes kategóriákat a következő sorrendben választották: demokrata (42%), zöld (35%), keresztény (32%), liberális (29%), nemzeti (27%), népi (23%), szocialista (23%), baloldali (15%), konzervatív (11%), jobboldali (7%), kommunista (2%), anarchista (1%). A „jobboldali” a „keresztény”, „nemzeti”, „népi” és „konzervatív” jelzőkkel került egy mezőbe, a „liberális” a „szocialista”, „zöld” és „demokrata” jelzőkkel. A „baloldali” külön mezőt alkotott Ugyanakkor a „szocialisták” ötödének, a „liberálisok” és a „nemzetiek” harmadának, a kategóriák egyikébe sem sorolhatóak négy tizedének nem volt kedvenc pártja (Marian 1996: 580–587).

³⁶⁹ Érdekes, hogy 1990-ben egyetlen párt sem mondta magát jobboldalinak. Az FKGP és a KDNP *történelminek*, az MDF *nemzetinek* tartotta magát (Kovács É. – Tóth I. J. 1992).

utalnak rá, hogy az NSZK-ban 1971 és 1991 között átalakult a bal–jobb séma jelentéstartománya, elsősorban a baloldaliság értelmezése (Angelusz – Tardos 1994: 130).

A politikai diskurzusokból a pártállami időszakban a baloldaliság–jobbboldaliság kérdéseiben kellőképpen megzavarodott magyar olvasó nem tanulhatta meg, hogy pontosan mit is jelentenek ezek a fogalmak.³⁷⁰ Az MSZP 2002-ig nem tudta teljesen felvállalni a baloldaliságot, mert erre rávetült az utódpártiság árnyéka: az egész kommunista örökség baloldali volt. A viták mindenekelőtt azt bizonyították, hogy a baloldal–jobboldal a politikai szótár olyan fogalompárosa, amelyet sokan használnak, amelyet sokan vélnek érteni, de amelynek a jelentése a diskurzus szereplőitől függően változik.

A 90-es évek elején csak kevesen fejezték ki politikai értékorientációikat a baloldaliság–jobbboldaliság tengelyén. A bal–jobb tengelyt – hasonlóan a liberális–konzervatív tengelyhez – meg kellett tanulni.³⁷¹ A baloldaliság és a jobbboldaliság az egyének és a pártok önmeghatározásának egyik lehetséges, de nem kizárólagos dimenziója volt.³⁷² A kutatásokból kiderült, hogy a rendszerváltás óta eltelt évek nem voltak elegendőek ahhoz, hogy a politikai orientációkban a baloldaliság–jobbboldaliság dimenziója legyen a meghatározó.³⁷³ Az emberek számára nem ez a dimenzió kínálta a legfontosabb kategóriákat politikai nézeteik

³⁷⁰ Magyarországon az egyik legérdekesebb politikatudományi vita éppen a baloldaliság–jobbboldaliság kategóriáiról robbant ki Körösi András tanulmánya kapcsán a Politikatudományi Szemle 1993/3. számában. Arató András, Vajda Mihály, Angelusz Róbert – Tardos Róbert, Tóka Gábor, Kovács András, Gyurgyák János, Fricz Tamás, Csizmadia Ervin, Szakolczai Árpád hozzászólásai Körösi András válaszával együtt a Politikatudományi Szemle 1994/3. számában olvashatók.

³⁷¹ 1994 és 2003 között csökkent azok aránya, akik a tízfokú bal–jobb skálán középre helyezték magukat, és nőtt azoké, akik a pólusokra. A liberális–konzervatív skálán hamarabb végbement a polarizáció, mivel az 1990-es választás után ennek megtanulását segítette, hogy a választásokat az MDF nyerte, a legnagyobb ellenzéki párt pedig az SZDSZ volt (Angelusz – Tardos 2005: 73–74).

³⁷² Már 1991 májusában élönek bizonyultak az olyan skálák is, mint a szabadelvű–tekintélyelvű és a liberális–konzervatív. A szabadelvű–tekintélyelvű skálán a Fidesz +33, az SZDSZ +20, az MDF pedig –6 pontot kapott; a liberális–konzervatív skálán a Fidesz +24, az SZDSZ +17, az MDF 1 pontot. A közgondolkodás ekkor mindenekelőtt a Fideszhez társította a liberalizmust (Medián).

1991-ben az SZDSZ tagságának 77%-a számára volt rokonszenves érték a „demokratikus” és 62%-uk számára a liberális. A bal–jobb skálán pártjukat a második leginkább baloldali pártnak jelölték az MSZP után, majdnem egy szinten a Fidesszel, miközben saját magukat némileg jobbboldalibb beállítottságúnak látták, mint pártjukat (Hann – Lázár – Vásárhelyi – Beck – Tóka 1991).

³⁷³ 1990-ben az emberek 81%-a tudta magát valahol elhelyezni a baloldal–jobboldal skálán. 1990-ben 49, 1993-ban 53% tudta értelmezni a baloldalt, míg a jobboldalt 47, illetve 58% (Simon 1999: 95–116).

minősítéséhez.³⁷⁴ Sokkal többen vallották magukat demokratának, zöldnek vagy kereszténynek, mint baloldalinak vagy jobboldalinak. A liberális–konzervatív dimenzió is vonzóbbnak bizonyult. Érdekes, hogy még a baloldalisággal összekapcsolódó „szocialista” jelzőt is többen vállalták, mint a „baloldalt” (Marián – Szabó I. 1999).

c) A nemzeti tematika 1990–1994 között

A nemzeti dimenzió szerepe a pártok közötti versengésben már a rendszerváltás első heteiben megmutatkozott.³⁷⁵ Az 1990 és 1994 között kormányzó jobboldali pártok a politikát *nemzeti dimenziók* szerint értelmezték, az ellenzéki pártok számára elsősorban a politikai kérdések *társadalmi dimenziója* volt a meghatározó. A vízváltó – ha másképp is, mint a Horthy-kurzusban, de megint – a nemzeti identitás és az európaiság viszonyának értelmezése volt. Az ellenzék szótárában ez utóbbi fogalomnak volt primátusa, és a nemzeti jelleg ennek rendelődött alá. A koalíció szótárában viszont egyértelműen a „magyarság” volt az a legmagasabb fogalom, amelynek minden, így az európaiság is alárendelődött. A két politikai koncepció kétféle „terápiát” jelentett a nemzeti identitás sebeinek és a modernizációs problémáknak az orvoslására.

Az 1990-ben hatalomra került nemzeti, keresztény, jobbközép pártok a múlttal való szembenézésre és a jelen problémáinak kezelésére *a nemzeti identitás rekonstrukciójának ideológiai programját* kínálták. A politikai orientáció alapvető szempontjából: az előző rendszertől való elhatárolódás szándékából is következett, hogy politikai ellenfeleikkel

³⁷⁴ Különösen a fiatalok számára jelentett nehézséget a bal–jobb tengely értelmezése még 2000-ben is. Az utolsó éves középiskolások 40%-a egyáltalán nem tudta magát elhelyezni a tízfokú baloldaliság–jobboldaliság skálán. További kétötödük az 5-ös és a 6-os skálapontokra helyezte önmagát (ez a sem nem jobb, sem nem bal választást jelenti). Mindössze 10%-uk határozta meg magát markáns jobboldaliként és 4%-uk markáns baloldaliként. Róluk mondhatjuk el, hogy tudatosan vállalt politikai ideológiai profillal rendelkeznek. Ugyanakkor a diákok 80%-a rendelkezett egyértelmű pártszimpátiával – kétharmaduk valamelyik jobboldali párttal rokonszenvezett (Szabó I. – Örkény 2002: 406–407).

³⁷⁵ Az MDF 1989. november 26-ai, úgynevezett „négy igenes” referendum bojkottjára azzal a szlogennel hívott fel, hogy „Aki magyar, otthon marad”. A szlogen a népszavazás kezdeményezőinek felhívására rímelt: „Aki otthon marad, a múltra szavaz”.

szemben a „nemzeti kártyát” játszották ki. Az az ideológiai premissza, hogy a liberális és a szocialista eszmerendszer társadalomfilozófiájának nem a nemzet az alapkategóriája, alkalmasnak tűnt arra, hogy a nemzeti tematika a riválisok elleni harc egyik eszköze legyen. A tematizációkból kirajzolódó értelmezések szerint a „kozopolita liberálisok” és az „internacionalista szocialisták” (a „liberálbolsevikok”) nem fordítanak kellő figyelmet a nemzeti sorskérdésekre, a határon túli magyarok problémáira, nem „népben-nemzetben” gondolkodnak, és nem törekednek a kultúra magyar hagyományainak és magyar arculatának megőrzésére; vezetőik pedig nem magyar érzelműek.

A nemzeti kérdések a koalíciós pártok legitimáció-éhségének a csillapítására is alkalmasnak látszottak. Segítségükkel definiálhatták saját magukat és elhatárolódhattak egymástól. Végül pedig, a Kádár-korszak establishmentjének felmorzsolódásával a hatalmi (politikai, gazdasági és kulturális) pozíciók újrafelosztásáért megindult harcban is használhatónak bizonyult a releváns csoportok nemzeti, etnikai, vallási hovatartozáson alapuló megkonstruálása.

Mivel a Kádár-rendszerrel a társadalom nagy része kollaborált, a múltbeli szerepek számonkérésében össze lehetett kapcsolni a politikai felelősséget és az „idegenséget”. E logika szerint aki a külső ellenséggel (a Szovjetunióval) szövetkezik, maga is csak idegen (például zsidó) vagy „idegenszívű” lehet. Az „idegenek” fogalma egyaránt jelenthetett származást és magatartást. Voltak „külső” és „belső” „idegenek”. A politikai diskurzusokban az „idegenek” fogalma gyakran a szovjet típusú rendszerre (mint „a magyar néptől idegen rendszerre”) vonatkozott. Hangosabb lett az antiszemitizmus és a cigányellenesség. Míg az előbbinek elsősorban politikai okai voltak, addig a cigányellenesség háttérében szociális és kulturális okok álltak. A nem magyar állampolgárok (bevándorlók, menekültek) tömeges megjelenése és a gazdasági életbe való bekapcsolódása ugyancsak sokakból váltott ki ellenérzéseket.

A nemzeti tematika multiplikálásában 1990 és 1994 között is nagy szerepet játszottak az értelmiségiek, akárcsak a két világháború közötti időszakban. Míg azonban a Horthy-korszakban ez a tematika sokrétű volt, addig most egy fő téma köré csoportosult: a zsidóság történelmi és politikai szerepére. Az első jelentős antiszemitizmus-vita V. Domokos György olvasói levelével kezdődött „a kisebbség zsarnokságáról” (V. Domokos 1990). A szerző a zsidók „uralomra való törekvéseit” a Holocaust „természetes” következményének látta, és valamiféle „önkorlátozásra” szólította fel őket a politikai és a szellemi szférában. „A többség életét befolyásoló dolgoknál” „kíváncsúnak” tartotta „a számszerű arányok figyelembe vételét” (V. Domokos 1990). Ebbe a vitába a politikai aktorok még nem szálltak be.

A második jelentős vita Csoóri Sándor költőnek, az MDF egyik alapítójának, a Magyarok Világszövetsége későbbi elnökének esszéje nyomán bontakozott ki (Csoóri 1990). „Nappali Hold” című írásában kétségbe vonta, hogy a holokauszot túlélte és Magyarországon maradt zsidók a történelem után is azonosulni kívántak volna a magyar nemzettel. Azt állította, hogy a holokausszal a magyarok és a zsidók közötti „szellemi-lelki összeforradás lehetősége megszűnt”. A magyarságot érzelmi azonosulásként értelmezte, amelynek a megítélésében a „vitán felül álló magyarok” az illetékesek. Az új Magyarország arculatát és stílusát látta veszélyeztetve azzal, hogy a szabadelvű magyar zsidóság kívánja stílusban és gondolatilag „asszimilálni” a magyarságot. *„Ehhez olyan parlamenti dobbantót ácsolhatott magának, amelyet eddig még nem ácsolhatott soha.”* Ahogy látjuk, a gondolatmenet kiindulópontja az, hogy a zsidók és a magyarok között alapvető és mára antagonisztikus különbségek vannak. Az esszében a két világháború közötti nemzeti tematika több eleme újraéledt (a nemzet sajátos minőségként való, érzelmi alapú meghatározása, a zsidóság magyarsághoz való tartozásának kétségbe vonása, a zsidók kulturális hatásától való félelem, a zsidóság politikai hatalomra törésének vádjai).

A következő nagy vita is egy irodalmárhoz: Csurka István íróhoz fűződik, aki ugyancsak az MDF alapítói közé tartozott, majd a párt egyik alelnöke lett. Csurka úgy vélte, hogy *„a magyar zsidóság otthonosság-érzete a Kádár-rendszerben nagyobb lett, mint valaha. (...) Ezt a hegemon helyzetet látták most veszélybe kerülni a Magyar Demokrata Fórum megalakulásával”* a magukat a liberális ellenzékben átmentő reformkommunisták. A reformkommunistákat szerinte egyrészt a nyugati zsidó tőke támogatja, Soros Györggyel az élen, másrészt a liberálisok által uralt sajtó. A szabaddemokrata köztársasági elnök, Göncz Árpád azért mond nemet a koalíció médiapolitikájára, *„mert a háta mögött állók, a kommunista, a reformkommunista, a liberális és a radikális nómenklatúrák, a párizsi, a New York-i és a Tel Aviv-i összekötők ezt parancsolják neki”* (Csurka 1990).

Csurka jobbról támadta a jobbközép koalíciót. Az antiszemitizmus az ő írásaiban áll össze a leginkább átfogó ideológiává. Világképét a zsidók nemzetközi összeesküvésének víziója uralja. Antiszemitizmusa azonban saját pártját is megosztotta. Az MDF-ből kiszorulva létrehozta a Magyar Igazság és Élet Pártját. Pártja az 1994-es választáson ugyan megbukott, négy évvel később viszont bekerült a parlamentbe, hogy aztán majd 2002-ben megint kívül maradjon a parlamenten.

Az Antall-kormány *a nemzeti ideológia* jegyében politizált. Velük szemben az ellenzék alapvetően pragmatikus és professzionális politizálással kívánta magát legitimálni. A koalíciós pártok ideologizáló politikai nyelvezete és küldetéstudatos politikai szerepértelmezése azonban nem találkozott a Kádár-korszak modernizációs lehetőségeivel élő társadalom egyetértésével. A társadalom jelentős része nem ilyen ideológiai válaszokat várt a rendszerváltással járó önmeghatározási nehézségekre és problémákra.

Az 1990 és 1994 közötti időszakban a kormány nem tudta magát elfogadtatni. A megörökölt gazdasági válsággal és az átalakulással (a piacgazdaság kiépülésével, a privatizációval, a szerkezetváltással, a külkereskedelmi piac átrendeződésével) járó, egymásra

torlódó nehézségekkel a kormány nem tudott megbirkózni. A kevés tapasztalattal rendelkező döntéshozók a halmozottan bizonytalan közegben nehezen mozogtak. A rendszerváltás következményeiben csalódott társadalom gyakorlati problémákkal: gazdasági nehézségekkel, magas munkanélküliséggel, romló életszínvonallal küszködött. Az embereknek szembe kellett nézniük a korábban ismeretlen munkanélküliséggel, valamint a gazdasági jövő kiszámíthatatlanságával. A bruttó hazai termék 1993-ban 18%-kal maradt el az 1989-estől. A jövedelmek és a fogyasztás az 1970-es évek második felének szintjére esett vissza; ugyanakkor megnöttek a legalacsonyabb és a legmagasabb jövedelmek közötti különbségek (*A gazdasági átalakulás számokban 1989–1997*).

A kormány 1994-es választási vereségében az is szerepet játszott, hogy a rendszerváltás után hatalomba került pártok nem tudták kezelni az előző rendszerhez való viszonyt. Politikai ideológiájukban figyelmen kívül hagyták azt a tényt, hogy az előző rendszerbe a társadalom jelentős csoportjai mélyen integrálódtak.³⁷⁶ Azt sem vették figyelembe, hogy az emberek a diktatúrára mondtak nemet, és nem „a szocializmus vívmányaira”. Jól bizonyítja ezt, hogy bizonyos társadalmi célkitűzésekről (mindenki dolgozhasson, az emberek tanulhassanak, művelődhessenek, pihenhessenek, szórakozhassanak, éljenek, jól éljenek, ne legyenek kiszolgáltatva a hatóságok önkényének, egyenlők legyenek, ne legyenek közöttük nagy anyagi különbségek) a rendszerváltás előtt, 1985-ben sokkal többen érezték úgy, megvalósultak, mint 1995-ben és 1998-ban (Gradwohl – Marián – Szabó I. 1998: 10–15).

A hatalom képviselőinek erkölcsi rosszallása átsütött az általuk vezetett nemzeti tematikán. Valós nemzeti kérdésekre nem pusztán politikai válaszokat kínáltak, hanem ideológiákat is. Ezekkel a válaszokkal a társadalom jelentős része nem tudott azonosulni. Az

³⁷⁶ A Medián 1992 és 1994 közötti felmérései szerint a megkérdezettek 13%-a volt valamikor tagja a kommunista pártnak. Érdekes módon ez az arány 1997-ben (amikor már az MSZP és az SZDSZ volt kormányon) 17%-ra nőtt. (Az MDP-nek fénykorában is csak a felnőtt lakosság 11%-a volt a tagja; az MSZMP-nek pedig 1988-ban csak a felnőttek 9%-a fizetett tagdíjat.)

ideológia eluralkodása a Kádár-korszak egyik nagy vívmányának: a dezideologizált mindennapi létnek az elvesztésével fenyegetett (Gradwohl – Marián – Szabó I. 1998). A társadalomnak azok a jelentős rétegei, amelyek mélyen integrálódtak a Kádár-rendszerbe, valamint azok, akik csalódtak a rendszerváltásban, 1994-re már „felsorakoztak” az MSZP mögött.

A társadalmi és gazdasági elégedetlenség az 1994-es választás a jobbközép pártok vereségéhez vezetett. A nyertes pártok: a Magyar Szocialista Párt és a Szabad Demokraták Szövetsége pragmatikus, dezideologizált, modernizációs programot és politikai kompetenciát ígértek.

d) A nemzeti tematika 1994 után

1994 után az ideologikus viták elhalkultak. Új volt azonban, hogy az ellenzéki pártok az MSZP és az SZDSZ által alakított kormány *morális delegitimálására* törekedtek. A politika világában való tájékozódást megnehezítette, hogy a pártok átrendeződtek. A kisgazdapárt és a kereszténydemokrata párt felmorzsolódott, megalakult a MIÉP. Az MDF és az SZDSZ kispárttá zsugorodott, a választások eredménye pedig kormányzati vetésforgó lett (az 1990 és 2002 közötti választásokon minden kormányt leváltottak). A baloldali liberális Fidesz 1994-től kezdett átalakulni jobboldali konzervatív párttá.

A Fidesz első orientációváltása az 1995. áprilisi kongresszuson formálisan is kifejeződött: a jobboldali irányváltás meghirdetésével a párt neve Fidesz – Magyar Polgári Párttá változott (Debreczeni 2002: 271–289). A párt magát a „nemzeti elkötelezettségű” és a „polgári” jelzőkkel jellemezte. Támogatói tábora heterogénebb volt, mint az MSZP tábora.³⁷⁷

A váltás folyamatának hosszúságára jellemző, hogy a Fidesz csak 2000. október végén lépett

³⁷⁷ 2001-ben a Szonda Ipsos közvélemény-kutatásaiban az MSZP táborának jó négyötöde határozta meg magát baloldalként, szocialista gondolkodásúként. A Fidesz táborában az erős szociális érzékenységgel rendelkező „népi pragmatikusok”, a „környezettudatos jobboldaliak” és a „gazdasági liberálisok” egyenként egyötöd-egyötöd aránya mellett ott találjuk a nemzeti jobboldal 14–15%-át, a „politikai liberálisok” 16%-át és a szocialisták egytizedét (Závecz 2002: 581–591).

ki a Liberális Internacionáléból. A Fidesz hamarosan újabb fordulatot tett: ezúttal a baloldal felé nyitott. A második orientációváltás a 2002-es választások elvesztésével kezdődött, és 2004 februárjában teljesedett ki, amikor a párt egy „nemzeti petíciónak” nevezett, baloldali követeléseket tartalmazó dokumentumához gyűjtött országszerte aláírásokat. A „jobboldali” és a „konzervatív” jelzőket az MDF használta következetesen önmeghatározásában.

Közös volt azonban a parlamenti pártokban, hogy a pártállami időszaktól mindegyik hangsúlyosan elhatárolta magát. Még az 1998-as választás idején is erősebben polarizálta a pártok híveit a szocializmus elutasítása, illetve el nem utasítása, mint a jobboldaliság, a baloldaliság vagy a liberalizmus (Marián – Szabó I. 1999: 114–128). Ennek a háttérben nemcsak a modern baloldalisággal és jobboldalisággal kapcsolatos magyarországi tapasztalatok hiányát találjuk, nem is pusztán azokat a változásokat, amelyek a nyugati világban végbementek a baloldaliság és jobboldaliság jelentésében a 20. század második felében, hanem ennek a dimenzióknak a történelmi teherterheit is.

Magyarországon a rendszerváltás után az előző rendszertől való elhatárolódás a baloldaliság jegyében szerveződött társadalmi gyakorlattól való elhatárolódást jelentette. A jobboldalisághoz pedig egyrészt a 20. század első felének történelmi terhei tapadtak, másrészt a pártállami rendszer ideológiai hadviselése is előszeretettel látta el a jobboldaliság címkéjével vélt vagy valóságos ellenfeleit. A baloldaliság–jobboldaliság tehát diszkreditálódott; a társadalomnak nem voltak tapasztalatai sem a modern, a szociális gondoskodásra és a társadalmi egyenlőségre fókuszáló európai baloldaliságról, sem a második világháború után átalakult jobboldaliságról. Ez az oka annak, hogy az 1990-es választásra készülő pártok egy része is csak óvatosan vonatkoztatta magára ezeket a kategóriákat (ha egyáltalán vonatkoztatta), miközben valamivel bátrabban minősítették ilyen szempontból politikai ellenfeleiket akkor is, azóta is. Ahogy már szó volt róla, a választópolgárok is óvatosabban bánnak ezzel a fogalompárral, mint nyugat-európai társaik (Angelusz – Tardos

1994; Simon 1999). Az ilyen dimenzióban való politikai önmeghatározás visszafogottságára utal az is, hogy Simon János parlamenti képviselők között végzett vizsgálatában a pártok hivatásos képviselőinek egy számottevő része (1996-ban 34%-uk, 1998-ban 27%-uk) ugyancsak nem fogadta el a bal–jobb skála érvényességét (Simon 1999).

A baloldali és a jobboldali értékek természetesen jelen vannak a politikai világképekben, ha maguknak az orientációkat leíró fogalmaknak a használata korlátozott is volt a kilencvenes években. A rendszerváltás után a közgondolkozásra jellemzőbbek voltak az ideológiai elemeket is tartalmazó *világképek*, mint a politikai ideológiák.³⁷⁸ Bár a baloldal–jobboldal dimenziója önmagában nem játszott kitüntetett szerepet a társadalom tagjainak politikai önmeghatározásában, a „baloldal” és a „jobboldal” fogalmak szervesen illeszkedtek a rájuk jellemző világkép-alakzatokba (Marián – Szabó I. 1999; Marián 2004). Az 1990-es és az 1994-es választás után a jobboldaliság nem annyira politikai programot jelentett, mint inkább ideológiai alakzatot.³⁷⁹

A politikai tagolódás kifejezésében az évek múlásával a bal–jobb tengely erőteljesebbnek bizonyult, mint a liberális–konzervatív tengely. A differenciálódásban az egykori MSZMP-tagság számított a leginkább, emellett pedig a vallásosság és az életkor (Angelusz – Tardos 2005).

3. A politikai törésvonal

³⁷⁸ „A bal–jobb öndefiníció leginkább a rendszerattitűdökkel (a múlt rendszerre és az 1990–1994-es kormányzat megítélésére vonatkozó tételekkel) korrelál, és szignifikáns a nemzeti identitással való összefüggés is” (Angelusz – Tardos 1994: 134).

³⁷⁹ 1998-ban a Marketing Centrum három adatfelvétele alapján vizsgáltuk, hogy 22 ideológiai töltetű fogalom milyen érzelmeket vált ki az emberekből és milyen alakzatokká rendeződik. A jobboldaliságot alkotó ideológiai kategóriák (konzervativizmus, jobboldal, nacionalizmus, kapitalizmus) nem túl koherensen kapcsolódtak egymáshoz, a jobboldalnak gazdaságpolitikai jelentése gyakorlatilag nem volt. Az így felépülő jobboldaliság a legjobban a MIÉP támogatóit jellemezte, majd az FKGP és a Fidesz híveit (Marián – Szabó I. 1999: 121).

a) A nemzeti tematika a jobboldalon

A jobboldal szervezeti és értékrendbeli kikristályosodásának folyamatában szerepet játszó, hagyományos közösségi kulcsfogalmak – a *nemzet*, a *család* és a *kereszténység* – sorában a legfontosabb szerep a nemzet fogalmának jutott.³⁸⁰ Ezek a kulcsfogalmak a korábbi bizonyosságok felbomlásának időszakában, a társadalmi orientációs pontok elvesztése után a stabilitás, a változásoknak ellenálló nyugalom és biztonság ígérteit hordták magukban. A nemzet is, a kereszténység is alkalmas ugyan arra, hogy a hozzájuk kapcsolódó ideológiák újraéledjenek és előtérbe kerüljenek, de a vallási szempontból sokszínű, ugyanakkor erősen szekularizálódott Magyarországon a nemzeti tematika alkalmasabb volt a hatalom újraelosztásával és az önmeghatározással járó politikai csaták megvívására, mint a keresztény tematika.³⁸¹ A nemzet újrafogalmazásával, újraértelmezésével, politikai és társadalmi konvertálhatóságának kihasználásával lehetett a leginkább elhatárolódni mind az előző politikai rendszertől, mind pedig a politikai versenytársaktól.

A pártok önképe természetesen nem kizárólag az így vagy úgy értelmezett nemzeti kötődés hangsúlyozására épült. Annak ellenére, hogy a bal–jobb dimenziójára sokféle történelmi teher rakódott, elemeinek szerepük volt a rendszerváltás után nyílt versengésre kényszerült pártok ideológiai önképének megalkotásában. Így például az MSZP első választási programjában baloldali pártként határozta meg magát, az MDF és az SZDSZ pedig középre helyezte magát.³⁸² Az SZDSZ önmeghatározása szerint tőle balra állt a szocialista–kommunista kollektívizmus, jobbra pedig a nemzeti–konzervatív kollektívizmus. Érdekes

³⁸⁰ Az 1949 előtt már kikristályosodott politikai profillal, kialakult pártstruktúrával, saját társadalmi bázissal rendelkező Független Kisgazdapárt hagyományos jelmondata („Isten, haza, család”) hordozta megjeleníteni kívánt értékrendjének alapkategóriáit, keresztény nemzeti irányultságát.

³⁸¹ A vallási szempontból Magyarországnál egységesebb és kevésbé szekularizálódott Lengyelországban a nemzeti és a keresztény tematika egyaránt alkalmas volt az új politikai önmeghatározások kidolgozására, méghozzá úgy, hogy a két tematika összekapcsolódott, és egymást erősítette. További különbség, hogy Lengyelországban az új helyzetben szükségessé vált politikai önmeghatározások szervesen épültek a katolikus egyház által az államszocialista időszakban is folyamatosan ébren tartott – és az adott rendszerhez képest valóságos alternatívát jelentő – lengyel katolikus identitásra.

³⁸² Más kérdés, hogy az MSZP csak a 2002-es választás után hangsúlyozta erőteljesen a baloldali értékek iránti elkötelezettségét. Az MDF 2002-től modern nemzeti polgári középpártként határozta meg magát.

ugyanakkor, hogy egyetlen párt sem akadt, amelyik kommunistának mondta volna magát, de olyan sem, amelyik jobboldalinak. Az FKGP és a KDNP történelminek, az MDF nemzetinek tartotta magát (Kovács É. – Tóth I. J. 1992: 99–124). A Fidesz eredetileg 1989-ben a következőképpen határozta meg magát: „radikális, liberális, alternatív”. Az Antall-kormány idején még úgy tűnt, hogy a közélet alapvető tagoltsága a jobbközép és a balközép politika versengése mentén formálódik, annak ellenére, hogy az MDF politikai filozófiájának markáns nemzeti dimenziója is volt.

A kilencvenes évek első felében formálódó pártstruktúrában azonban a bal–jobb dimenzió nem mutatkozott markáns választóvonalnak. A gazdasági és társadalompolitikai narratívák között ebből a szempontból nehéz volt eligazodni; a programokat pedig csak kevesen ismerték. A bal–jobb dimenzióra árnyékot vetett az is, hogy „revitalizációjában” szerepet játszottak a pártpolitikai csatározások. Előszeretettel illették politikai ellenfeleiket a baloldaliság vagy a jobboldaliság címkéivel, mintegy ily módon is rájátszva a társadalomban élő bűnbakképzési hajlamokra és a politikai ellenségképzés hagyományaira.³⁸³ Az a tény, hogy a baloldaliság–jobboldaliság kategóriái gyakran negatív kontextusban kerültek a politikai közbeszédbe, csak tovább fokozta a használatukban megmutatkozó óvatosságot.

A politikai törésvonal egy olyan dimenzió mentén jött létre a rendszerváltást követő első években, amelyhez minden párt kapcsolódott: a nemzeti dimenzió mentén.³⁸⁴ A politikai pártok mindegyike a magáénak érezte a nemzeti problematikát. A rendszerváltás előtt és közvetlenül utána még a nemzeti dimenzió az új politikai mező minden szereplőjét

³⁸³ „Magyarországon minden rendszerváltáskor (...) a politikai azonosságtudat szerves részévé vált egy markáns ellenségkép” (Kovács É. – Tóth I. J. 1992: 102).

³⁸⁴ Lipset és Rokkan törésvonal-konceptiója (Lipset – Rokkan 1967) szerint a nemzeti és az ipari forradalom kulturális és gazdasági konfliktusai szülték meg azokat a mély választóvonalakat, amelyekre a pártok épültek és amelyek mentén egymással szemben megszervezték magukat. Elméletükhöz, amely markáns társadalmi elkülönüléseket és politikai konfliktusokat kapcsolt össze és a pártok társadalmi beágyazódását magyarázta, Magyarországon is többen fordultak a rendszerváltás utáni pártpolitikai tagolódás szociológiai (vallási, szervezeti, ideológiai) hátterének értelmezése során (Tóka 1992; G. Körösenyi 1996; Márkus 1998; Enyedi 2004; Gombár 2005). Magam a nemzeti kérdések – beleértve ezekbe a rendszerváltás előtti időszakhoz és a feldolgozatlan történelmi eseményekhez való viszony kérdéseit is – mentén, a Fidesz által vezetett nemzeti tematika hatására kialakult megosztottság leírására használom a „törésvonal” kifejezést.

összekötötte az előző rendszerhez való viszonyában, amelyet nemzetietlennek tartottak. Igaz ez az MSZP-re is. A nemzeti kerekasztal tárgyalásain résztvevő reformkommunisták többek között éppen azért fordultak szembe az MSZMP-vel, mert nem találták kielégítőnek a nemzeti érdekek képviselését.

Az új nemzeti tematika a rendszerváltás óta konstruálódott a különböző pártpolitikai diskurzusokban. Ezekben a jobboldali pártok vezető személyiségei játszottak aktív szerepet. A pártok közötti különbségek mindinkább a nemzeti problematika értelmezésében, fontosságának megítélésében, politikai kezelésében és tematizációiban mutatkoztak meg. A nemzeti dimenzió előtérbe kerülésében fordulópontot jelentett az első szabad választást megnyerő MDF miniszterelnökének, Antall Józsefnek a már idézett mondata arról, hogy lélekben, érzésben tizenöt millió magyar miniszterelnöke kíván lenni. Ez a kijelentés a kultúr-nemzet-koncepció politikai revitalizációját mutatta. Az a heves vita pedig, amelyben a baloldali és liberális pártok elutasították ezt a gondolatot, jelezte, hogy a politikai pártok között az egyik lényeges különbség valóban a nemzet felfogásában és abban van, hogy a nemzeti problémákra milyen megoldásokat tartanak jónak.³⁸⁵ Egymás megítélésében a nemzeti dimenzió egyre inkább lakmuspapírként viselkedett.

Hamar kiderült, hogy a többpártrendszer létrejöttével a nemzeti problematika minden párt számára mást jelentett. A nemzeti tematika pártpolitikai optikává vált. E sajátos politikai szemüvegen keresztül az ellenfelek megnyilvánulásai a nemzeti érdekek és értékek képviselete szempontjából tettek kritika tárgyává. Mivel a nemzet fogalmának mobilizáló ereje van, alkalmasnak tűnt arra, hogy segítségével a pártok megszólítsák a társadalom különböző csoportjait.

³⁸⁵ Az ekkor még liberális Fidesz alapító tagjai így fogalmaztak: „*A Trianon-fóbia, vagy az olyan kijelentések, hogy a miniszterelnökünk lélekben 15 millió magyar miniszterelnöke akar lenni, vagy hogy a magyar kisebbségekhez való viszony szerint fogjuk alakítani kapcsolatainkat külföldi partnereinkkel, mind-mind olyan szimbolikus gesztus, amely semmilyen gyakorlati haszonnal nem jár, ellenben annál több kárt okoz*” (Rockenbauer – Vágvölgyi 1991).

A politikai ellenfelek észlelésében érvényesített „nemzeti szempontok” pártpolitikai szempontok voltak; az első időszakban főként az MDF és a MIÉP szempontjai, a Fidesz 1994 és 1996 közötti orientációváltása után pedig főként a Fidesz szempontjai. 1990 és 1998 között a jobboldali pártokat (MDF, FKgP, MIÉP, 1997-től a Fidesz) elsősorban a nemzeti tematika fogta egyfajta közösségbe, nem valamiféle jól meghatározható jobboldali értékrend vagy program. Önmeghatározásuk legjobban elkülöníthető része a „nemzeti” lett.³⁸⁶

A politikai diskurzusok érdekes sajátossága volt, hogy a „nemzeti” jelzőt nemcsak a jobboldali pártok használták önmaguk megnevezésére, hanem a politikai közbeszédben is elterjedt a „nemzeti oldal” és a „nemzeti elkötelezettségűek” meghatározás. A médiában is ez az elnevezés vált általánossá.³⁸⁷

A Fidesz első orientációváltásától kezdve az 1956-os forradalomhoz való viszony is részét képezte a pártviszonyok nemzeti szempontú értelmezésének, bár a rendszerváltással átértékelődött mindaz, ami 1956 őszén történt Magyarországon. Amit a Kádár-korszakban a nyilvános diskurzusokban „ellenforradalomnak” neveztek, megint „forradalom” lett; a forradalom kirobbanásának napja nemzeti ünnep, vezetői, résztvevői nemzeti hősök. A politikai osztályban és a politikai szereplők között azonban a közelmúlthoz való viszonyban, ezen belül a forradalom értelmezésében nem alakult ki egyetértés. 1994 és 98 között, a Horn-kormány idején, majd 2002 után, a Medgyessy-kormány hatalomra kerülésétől kezdődően állandósult az a gyakorlat, hogy a kormánypárti és az ellenzéki pártok külön ünnepelnek október 23-án. Az ünnepek a pártpolitikai harcok megvívásának alkalmává váltak. A

³⁸⁶ Két további példa a nemzeti jelleg hangsúlyozására a jobboldali pártok önmeghatározásában:

1996 márciusában (a népinek tartott) Lezsák Sándor elnökké választása után az MDF-ből (a liberálisnak tartott) Szabó Iván vezetésével 45-en kiváltak és megalapították a Magyar Demokrata Néppártot. Közleményükben pártjukat „nemzeti elkötelezettségű, modern európai kereszténydemokrata néppártnak” tekintették, amely „befogadja a népi gondolatot és a nemzeti szabadelvű értékeket is.” (Az ekkor még 15 fős parlamenti frakcióval rendelkező MDNP az 1998-as választásokon már nem jutott be a parlamentbe.)

A 2004 októberében az MDF-ből kizárt, Lezsák Sándor személye körül csoportosuló parlamenti képviselők, a Lakitelek Munkacsoport tagjai 2005 májusában megalakították a Nemzeti Fórumot.

³⁸⁷ 2004. augusztus 13-án a kereső program 1680 találatot jelzett a „nemzeti oldal” kifejezésre...

tematizációkban a Fidesz és a szélsőjobboldal magát tekintette a forradalom igazi örökösének, az MSZP-t pedig a forradalom leverőinek.

A jobboldal kötődése a nemzeti kérdésekhez nem magyar sajátosság. A nemzeti tematika a nyugat-európai országokban is a jobboldali – elsősorban a szélsőjobboldalon található – pártokra jellemző. Az európai posztkommunista országokban is általában a jobboldali pártok játszanak aktív szerepet a tematika meghatározásában, míg a többi párt inkább csak reagál a tematika egyes elemeire.³⁸⁸ Alapvető különbség azonban, hogy míg a posztkommunista országokban a nemzeti tematizációk elsősorban a pártállami időszakban hibernált csoportközi viszonyokhoz (a többség és a kisebbségek viszonyához), illetve az akkori hatalmi viszonyokhoz, a nemzeti identitás problémáihoz, valamint a múlt megoldatlan kérdéseihöz és tisztázatlan felelősségeihez kapcsolódnak, addig a nyugat-európai szélsőjobboldali pártok a nemzetállam kereteit, társadalmi rendjét és kultúráját féltik a transznacionális folyamatoktól.³⁸⁹

A jobboldal az Antall-kormány idején a nemzeti ideológiával próbálta betölteni a korábbi pártállami ideológia helyén keletkezett űrt. Az MDF 1990 és 1994 közötti nemzeti tematikája kapcsolódott a két világháború közötti időszak nemzeti tematikájához (a kultúrnemzet koncepciójának vállalásában, a külpolitikában a határon túli magyarokkal kapcsolatos problémák megjelenítésében, a nemzeti identitás értelmezésében és a nemzeti retorika politikai megjelenítésében). A tematika annak ellenére nem aratott sikert, hogy a rendszerváltást követő átalakulás időszakában a társadalom különösen fogékony volt a nemzeti szempontú valóságértelmezésekre, és hogy hiányzott belőle a szélsőjobboldalra

³⁸⁸ Arra is van példa, hogy a nemzeti tematika meghatározásában baloldali és liberális pártok is részt vesznek. Romániában a rendszerváltás után a demokrata és a liberális párt is jelentős részt vállalt ebben a tematikában. (Más kérdés, hogy a politikai nacionalizmus intenzitása Románia uniós tagságának közeledtével kisebb lett.)

³⁸⁹ A nyugat-európai szélsőjobboldali pártok nem utasítják el a többpárti demokráciát. Elsősorban azokkal a kihívásokkal szemben fogalmazzák meg nemzeti szempontú válaszaikat, amelyekkel országaik a második világháború után kerültek szembe. Ilyen kihívást jelent a nem európai bevándorlók magas aránya, az Európai Unió és a tagállamok szuverenitásának viszonya, valamint a globalizáció (Veugelers 1999). Egyes pártoktól (például a francia Nemzeti Fronttól és a Brit Nemzeti Párttól) nem idegen az antiszemitizmus, illetve a bevándorlás-ellenességhez kapcsolódó rasszizmus sem.

jellemző antiszemitizmus és revizionizmus.³⁹⁰ A sikertelenség oka inkább az volt, hogy nem tudott hiteles világmagyarázatul szolgálni a rendszerváltás sokrétű folyamatában való eligazodáshoz, valamint, hogy nyelvezete és megjelenési formája a két világháború közötti időszak rendies világát idézte.

A két világháború közötti időszak államilag vezetett nemzeti tematikájának két pillére: az antiszemitizmus és a revizionizmus a rendszerváltás utáni politikai életben lényegében marginalizálódott. A nyílt antiszemitizmus és a teljesen felvállalt revizionizmus csak a Magyar Igazság és Élet Pártja, majd a Jobbik Magyarországért nemzeti tematikájában élt tovább. Az ezekre a pillérekre építő pártok társadalmi bázisa korlátozott maradt: a szélsőséges és radikális nemzeti ideológiát hirdető MIÉP-nek csak az 1998-as választáson sikerült bejutnia a parlamentbe.³⁹¹ A politikailag nem szalonképes antiszemitizmusra ugyan több példát is találunk a rendszerváltás óta eltelt időszak nyilvános diskurzusaiban, de mindig ott találjuk mellettük a heves elutasító reagálásokat is.

A nyílt revizionizmus és irredentizmus ugyanakkor nem túlságosan nagy civil szervezetek, egyesületek (Például a Szent Korona Szövetség, a Trianon Társaság, a Magyar Revíziós Mozgalom, 64 Vármegye Ifjúsági Mozgalom) összetartó erejeként, honlapok, levelezési fórumok, kiadványok, rendezvények meghatározó tartalmi együtteseként a pártpolitikaitól eltérő, szűkebb nyilvánosságban uralja a diskurzusokat.³⁹² A revizionizmusnak ez a megjelenési formája rendszerint egy sajátos nacionalista szubkultúrába ágyazódik be, és jellegzetes folklórával, zenéjével, tárgykultúrájával (például az autókon a Nagy-

³⁹⁰ Amikor Szabad György, az országgyűlés MDF-es elnöke 1990 júniusában a trianoni döntés évfordulóján azt javasolta, hogy a képviselők egy perces néma felállással emlékezzenek, az ekkor még liberális Fidesz teljes frakciója tiltakozásul kivonult az ülésteremből.

³⁹¹ A MIÉP tagjai 1993-ban azért váltak ki az MDF-ből és alakítottak új pártot, mert nem értettek egyet az ukrán-magyar alapszerződés megkötésével. Ebben annak bizonyítékát látták, hogy a kormány lemondott a trianoni döntések felülvizsgálatáról.

³⁹² A rendszerváltás után egy sor olyan szervezet, mozgalom, társaság és egyesület is létrejött, amely a nemzeti kérdésekben egyenesen folytatta a két világháború közötti időszak revizionista nemzeti tematikájának, szélsőjobbboldali, ultranacionalista, illetve ultrakonzervatív irányait. Ezek kiadványait, honlapjait szinte kizárólag a nemzeti tematika uralja. Bár kis létszámú csoportokról van szó, kétségtelenül részt vesznek a nemzeti tematika formálásában, még ha hatásuk korlátozott is. Dolgozatomban azonban csak a politikai pártokkal foglalkozom, közülük is azokkal, amelyek jelentős szerepet játszottak a nemzeti tematika alakításában mind a köznapi politikai szocializáció, mind pedig a politikai pártok közötti verseny szempontjából.

Magyarország matricával), trianoni emlékkultuszával, kiadványaival, szimbólumaival, a nyilaskeresztes mozgalom által felelevenített árpádsávós zászlóival válik időről időre láthatóvá a politikai nyilvánosságban (így a MIÉP, illetve a Fidesz rendezvényein is). A trianoni emlékkultusz szélesebb társadalmi kapcsolódásait mutatják a trianoni veszteségekre emlékeztető és Nagy-Magyarországot idéző köztéri alkotások („Trianon” feliratú keresztek, irredenta emlékművek, szobrok, emléktáblák), amelyek egy részét a millecentenáriumi évben állították fel. A trianoni emlékművek létrehozásában, illetve a korábbiak helyreállításában a Trianon Társaság mellett a MIÉP is szerepet játszott; egy részük a millenniumi kormánybiztosi hivatal támogatásával készült (Boros 2003).

A rendszerváltás után Magyarországon nem politikai értékrendek, hanem politikai szekértáborok osztották meg a politika világát és a társadalmat. Ez megkönnyítette, hogy a politikai csoportok és támogatóik a nemzeti törésvonal mentén különüljenek el. Ebben az is szerepet játszott, hogy a rendszerváltás után megváltozott valóságban az eligazodáshoz szükséges ismeretek lassan kristályosodtak ki. Sólyom Andrea hívja fel rá a figyelmet, hogy a politikához való viszony felépítésének egyik lehetséges stratégiája volt a lemondás a benne való eligazodás igényéről. Ez a lemondás sokakat tett fogékonnyá a nemzeti és nemzetiségi retorika könnyen fogyasztható valóság-értelmezései iránt (Sólyom 2006).

b) A szocialisták, a liberálisok és a nemzeti tematika

Amikor a rendszerváltással nyilvánossá válhattak az alternatív eszmerendszerek, valóságértelmezések, a politika porondjára lépő pártok sorra próbálták más pártoktól való különbözőségüket megfogalmazni (a nemzettel, az előző rendszerrel, a kommunista párttal, a külpolitikai orientációval, a tulajdonformákkal, a vallással, a múlttal, az elődökkel, az ellenfelekkel stb. kapcsolatban). A nemzeti tematika vezetésében az 1990-ben hatalomra került pártok (a Magyar Demokrata Fórum, a Kereszténydemokrata Néppárt és a Független

Kisgazda Párt) offenzív szerepet vállaltak, míg a parlamenti ellenzék (a Szabad Demokraták Szövetsége, a Fiatalkor Demokraták Szövetsége és a Magyar Szocialista Párt) inkább a másik oldal megnyilvánulásaira reagálva, a tematizációkra válaszolva járult hozzá ahhoz, hogy a nemzeti tematika váljon a politikai tagolódás legfontosabb rendező elvévé.

A passzivitás hátterében részben az húzódott meg, hogy a nemzeti kérdések hagyományosan a jobboldali és a konzervatív pártok témái. Az MSZP a jobboldal nemzetfelfogásával szemben koncepciókban nem tudott markáns nemzetfogalmat felmutatni, és a különböző nemzeti, illetve történelmi kérdésekben nem volt határozott álláspontja. Az MSZP passzivitásában eleinte eszmei és pragmatikus szempontok is szerepet játszottak. Az egykori, markáns ideológiai alapokon állott kommunista párt utódpartja volt. Meghatározó személyiségeinek szerepük volt abban, hogy a közgondolkodásban a reformkommunisták tevékenységéhez az ideológiáktól mentes, pragmatikus, szakértelmen alapuló politizálás képe kapcsolódjon. Pragmatizmusa kétségtelenül sokak számára volt vonzó. A párt sokáig óvakodott attól, hogy a pragmatikus kérdéseken túl eszmei kérdéseket is tematizáljon. El volt foglalva a pártállami időszakhoz való viszonya tisztázásával, a többpártrendszeren belüli helye megtalálásával és politikai programja kidolgozásával. Az értékkonfliktusokat sem az 1956-os forradalommal, sem a nemzettel kapcsolatosan nem akarta felvállalni. Bár a párt Nagy Imre örökösének tekintette magát, a forradalommal kapcsolatos álláspontja sokáig nem volt egyértelmű.³⁹³ Tartott a nemzeti ügyek kényességétől és bonyolultságától is; attól, hogy az ezekben való markáns állásfoglalásaival választói egy részét elriasztja. A nemzeti kérdésekben tanúsított passzivitásában az is szerepet játszott, hogy, hogy ezekben a kérdésekben nem igazították el azok az eszmei alapok, amelyekre politikai törekvéseiben támaszkodott. Így más pártok értékelveivel szembesülve rendszerint defenzív maradt, és inkább csak mások tematizációira reagált.

³⁹³ Medgyessy Péter, az MSZP miniszterelnök-jelöltje 2002 februárjában kért bocsánatot az 1956-os forradalom leveréséért és az utána következő megtorlásokért.

A Kádár-korszak egyik nagy értéke sokak számára a korábban mindenhol jelenlévő politikai ideológia visszahúzódása és a szakszerűség bizonyos fokú érvényesülése volt. Az MSZP a kádári időszakra jellemző *konfliktuskerülő politizálási stratégiát* folytatta. Mivel a nemzeti kérdések konfliktusokkal teli kérdések voltak, kitért tematizálásuk elől. A nemzeti problémák pragmatikus kezelésére nem volt receptje, politikai elméleti tisztázásukra nem volt kapacitása. Ez nem kedvezett a nemzeti diskurzusokban való részvételének, és hátrányt jelentett a kilencvenes évekre jellemző, a konfrontáció nyílt vállalásán alapuló diszkurzív politizálásban. Az MSZP konfliktuskerülő politizálási stílusa és identitáspolitikai stratégiája alapvetően csak 2004 szeptemberétől, Gyurcsány Ferenc miniszterelnökségétől kezdődően, illetve a határon túli magyarok magyar állampolgárságáról szóló népszavazással és az ezzel összefüggésben megfogalmazott új nemzetpolitika meghirdetésével változott meg.

Miközben a jobboldali pártok számára sikeres identitáskategóriává vált a „nemzeti” jelleg a baloldali és liberális „nemzetietlen” pártoktól való megkülönböztetésben, addig a szocialista pártnak sokáig nem volt a jobboldali pártoktól való megkülönböztetésre alkalmas identitáskategóriája. Nem építette fel a „szocialista” jelzőt, a „szociáldemokrata” jelleget nem tudta egyértelművé tenni, és nem vállalta fel egyértelműen a szociáldemokrata örökséget. Próbálkozott ugyan a szocialista, szociáldemokrata politikai filozófia megjelenítésére, de a rendszerváltás utáni első időszakban ez a törekvése nem volt igazán látványos. A szociáldemokrata önmeghatározás a 2002-es választás megnyerésével erősödött fel, akkor, amikor lehetővé vált a szociáldemokrata értékek néhány területen (például a szociálpolitikában) való képviselése. 2004-től, Gyurcsány Ferenc miniszterelnökségétől kezdődően az MSZP gyakrabban tematizálta szociáldemokrata elkötelezettségét, és intenzívebbé vált kommunikációjában a republikánus értékek hangsúlyozása is.

A nemzeti tematikában sokáig passzív MSZP kormányra kerülve 1994–1998, valamint 2002–2006 között koalíciós partnerével, az SZDSZ-szel együtt törekedett olyan

nemzetpolitika kialakítására, amely különbözött a jobboldali kormányzati ciklusok nemzetpolitikájától. A koalíció másfajta külpolitikai prioritásokat jelölt ki az Európai Unióhoz és az Oroszországhoz való viszonyban, a szomszédsági politikában, a határon túli magyarokat támogató közalapítványok működtetésében, a státusztörvénnyel kapcsolatban. A határon túli magyarok magyar állampolgárságáról tartott népszavazás során megmutatkozott, hogy az MSZP és az SZDSZ nemzetről alkotott felfogása közelebb áll a nemzet államnemzeti koncepciójához, de ezzel nem teljesen azonos.

Ami az SZDSZ-t illeti, a párt megalakulása után sokan tartották fontosnak a nemzeti liberális tradíció képviselését. Ugyanakkor a párt 1988 novemberében elfogadott, *A rendszerváltás programja* című dokumentumában a dualizmus kori nemzeti liberalizmus képviselői nem szerepelnek a követendőnek tekintett áramlatok és személyek felsorolásában.³⁹⁴ 1994-ben, amikor az SZDSZ az MSZP-vel koalícióban kormányra került, a párt már nem törekedett arra, hogy a magyar liberális hagyományok folytatóiként határozzák meg magukat.³⁹⁵ Markánsan képviselte az államnemzeti koncepciót, bírálta Antall József 15 millió magyarban gondolkodó kormányzásfilozófiáját, nem szavazta meg a státusztörvényt, és határozottan elutasította a szomszéd országokban élő magyarok kettős állampolgárságát.

c) A törésvonal elmélyülése: a Fidesz által vezetett nemzeti tematika

1990 után a nemzeti tematika egyrészt választási időszakokban erősödött fel, másrészt akkor, amikor jobboldali pártok kerültek kormányra.³⁹⁶ A tematikában két szakaszt különíthetünk el,

³⁹⁴ Szerepel benne Eötvös József és reformnemzedéke liberalizmusa, Jászi Oszkár és a polgári radikalizmus, Kéthly Anna és a szociáldemokrácia, Bibó István és a magyar népi mozgalom, Nagy Imre és a köré tömörülő pártellenzék. A dokumentum nem említi az 1875-ben létrejött Szabadelvű Pártot, Tisza Kálmán és Tisza István pártját, amelyik a kormányzati politikában próbálta megvalósítani a nemzeti liberalizmust. Ennek oka valószínűleg Tiszáék nemzetiségi politikája volt, amely korlátozta a nemzetiségek választójogát, sajtó-, gyülekezési és egyesülési szabadságát.

³⁹⁵ „A liberális párt a hatalomban nem élt azzal a lehetőséggel, hogy retorikájában szerepet kapjon a reformkor és a kiegyezés időszakának nagy és közismert szabadelvű nemzedéke” (Berger – Pozsgai 2002: 5).

³⁹⁶ Az MDF 1998-as választási szórólapján Lezsák Sándor elnök választókerületében például szembetűnő a párt nemzeti jellegének hangsúlyozása. Az első oldalon *Nemzeti összefogás* címmel olvasható a Lezsákot támogató pártok és szervezetek listája; a javára visszalépő független jelölt egy „nemzeti érdekeket képviselő” kormány

ha közöttük nincsenek is merev határok. Az első a Fidesz első, 1994 és 1996 között végbement orientációváltásával kezdődött és a 2002-es választás elvesztésével zárult le. A második szakasz 2002 után, a párt második orientációváltásával kezdődött, és a 2006-os választásig tartott. A nemzeti tematika vezetése a Fidesz első orientációváltása után került a párt kezébe. Az 1998–2002 közötti kormányzati ciklusban már alapvetően a Fidesz tematikája volt, bár az MDF is rendszeresen élt a nemzeti szempontú politikai és társadalmi megkülönböztetéssel.³⁹⁷ A nemzet politikai konstrukciója, az állampolgári közösségek nemzeti definíciója, a nemzeti identitásminták kidolgozása, a nemzeti tematika megjelenítése és politikai eredményekre váltása a leginkább a Fidesznek sikerült. Kormányra kerülve kormányzati tematikává tette a nemzeti tematikát, és 2002 és 2006 között is kezében volt a tematika vezetése.

A Fidesz az 1994-es választás elvesztése után ismerte fel, hogy 1988-ból származó meghatározása – „radikális, liberális, alternatív” – nem alkalmas arra, hogy széles társadalmi támogatottságra tegyen szert. Ezután kezdte a nemzeti tematikát politikai értékrendként használni. Úgy látta, hogy a tematika kézben tartására tett, korábbi jobboldali kísérletek (az Antall-József vezette MDF-nek a két világháború közötti mintákhoz kapcsolódó tematizációi, valamint a Csurka István vezette MIÉP szélsőjobboldali tematizációi) mellett és helyett van létjogosultsága egy másképpen felépített nemzeti tematikának. Olyannak, amely jól felmért társadalom-lélektani szükségleteket elégít ki, rendszerbe foglalja a nemzettel kapcsolatos nyitott kérdéseket, rendszerbe foglalt válaszokat ad rájuk, és a korszerű politikai marketing

szükségességére hivatkozik, a mellette megszólaltatott helyi véleményformálók az „igazi keresztény értékrendre”, „a magyar nemzet tudatának képviselőit” hivatkoznak, valamint arra, hogy „nem eladó a magyar föld”.

A MIÉP 2002-es választási szórólapjain a következő megfogalmazások szerepeltek: „Egyetlen célunk van: a magyar nemzet boldogulása”. És: „A magyar föld soha nem kerülhet külföldiek kezébe!” A 2004-es választási szórólapján pedig ez szerepelt: „A haza földje, mindennapi kenyerünk, szabadságunk. Erre gondolt június 13-án!” 2004. május 25-én a MIÉP választási nagygyűlésének színpadát a Hősök terén a következő szlogen uralta: „Magyarországot meg kell mentenünk!”

³⁹⁷ Jól illusztrálja ezt, hogy Dávid Ibolya, a 2002-ben ellenzékbe került MDF elnöke tájékoztatást kért Szili Katalin házelnöktől arról, hogy miért szüneteltetik a díszörséget a Parlamentben a Szent Koronánál. „Nemzeti elkötelezettségű, a hagyományokhoz ragaszkodó honfitársaim nevében szólok a korona őrzésének visszaállításáért”, fogalmazott Dávid Ibolya (MTI 2002. május 30.).

eszköztárával jut el a célközönséghez. A párt ekkortól kezdve használta tudatosan a „nemzeti” dimenziót a politikailag mobilizálható társadalmi csoportok kijelölésére.

A Fidesz nemzeti tematikája az Antall-kormány időszakának tematikájára épült. Tudatosságban, retorikában, stílusban, profizmusban, hangsúlyaiban és tartalmi elemeiben azonban különbözött attól. A tematika 1996 után fonódott össze végleg Orbán Viktor személyével.

(a) *A diszkurzivitás tudatossága.* Az első szabad választás utáni négy év a nemzeti ideológia építésének-rekonstruálásának jegyében zajlott. Politikusok tudatos megnyilvánulásai és közírók, irodalmárok vagy pártkatonák „partizánakciói” egyaránt részét képezték a nemzeti tematika harmadik újrafogalmazásának. A jobboldal nemzeti tematikájában a Fidesz első orientációváltásától kezdődően, de különösen 1996 után fedezhetünk fel nagyobb politikai összerendezettséget.

Amikor a Fidesz liberális pártból jobboldali konzervatív párt lett, annak a nemzeti ideológiának a folytatójaként határozta meg magát, amelyet annak idején liberális ellenzékként elutasított. A párt élén álló Orbán Viktor Antall József szellemi örökösének tekintette magát. A politikai ellenfelek meghatározását is a nemzeti optika határozta meg.

A Fidesz felismerte és kihasználta, hogy a beszédaktus társadalmi cselekvés, amely, ha a közfigyelem előterében álló személyekhez kötődik, a társadalom miliójét, normarendszerét jelentősen befolyásolja, és amelynek politikai legitimáló ereje van. A Fidesz tudatosan élt a nemzeti diskurzusokban rejlő lehetőségekkel. Átrendezte a tematika szerkezetét, és felmérte a számításba jöhető célközönséget. Ahogy a következő részekben megpróbálom majd igazolni, a nemzeti tematika kapcsolódott a társadalom- és a gazdaságpolitikához, és a párt identitásstratégiája megvalósításának egyik eszköze volt. Vezetésében kiemelkedő szerep jutott egyetlen személynek, a párt „arcának”: Orbán Vikornak. A tematizációk társadalomtudományi (elsősorban politikai pszichológiai) ismereteken alapultak, és tudatos

politikai marketing és piár munka előzte meg őket. A tematizációkban már nem volt helyük az antalli időkre jellemző rögtönzéseknek, spontán elemeknek, nem ellenőrzött partizánakcióknak, nem kívánatos mellékhatásoknak.

(b) Strukturális különbségek. A Fidesz tanult az Antall-időszak ideológiai kudarcából. Az első kormányzati ciklus nemzeti tematikájának direkt ideológiai jellegétől eltérően az általa vezetett nemzeti tematika ideológiai jellege rejtve maradt. Ez nemcsak a modern politikai marketingnek és piárnak volt köszönhető, hanem annak is, hogy a nemzeti tematika egy komplex politikai stratégia jól végiggondolt része volt, amely a társadalompolitika egészét áthatotta. A Fidesz nem egyszerűen nemzeti ideológiára törekedett, mint az 1990–94 közötti jobboldali koalíció, hanem politikai legitimációs ideológiára.

Az 1998-as választás után a nemzeti ideológia az a Fidesz *kormányzati ideológiájaként* került vissza a politikai diskurzusok fő áramába. A párt a nemzeti tematikában közvetített nemzeti ideológiát a politikai rendszer ideológiai alapvetésének megváltoztatására használta. Tematizációiban a nemzeti ideológia és a politikai gyakorlat összhangját hangsúlyozta. Erre a legtöbb lehetőséget a gazdaságpolitika kínálta.³⁹⁸

Az 1998-as választás megnyerése után a Fidesz nemzeti témakonstrukciói már nem egyszerűen a nemzetről szóltak, mint az Antall-korszak témakonstrukciói, hanem a magyar politika kívánatosnak tekintett jellegéről, a politikai gyakorlatról, valamint arról, hogy erkölcsi értelemben ki jogosult a politikai hatalom gyakorlására, a nemzeti érdekek

³⁹⁸ Így összegezte Orbán Viktor 2002-ben kormánya politikáját: „Polgári, nemzeti érzelmű jobbközép kormány. Minimálbér-emelés, bérlakás építési program megindítása, diákhitel, családtámogatási rendszer. Az ember azt gondolná, nem ok nélkül, hogy történelmileg ezek az intézkedések (...) baloldali kormányokhoz szoktak kötődni. (...) Mégis egy jobbközép kormány valósítja ezt meg Magyarországon. (...) Mi nem a hagyományos baloldali módszerekkel valósítjuk meg ezeket a célokat, tehát például a családtámogatásnál nem egyszerűen csak támogatást adunk, segílyt nyújtunk, ilyen is van, hanem elsősorban megpróbáljuk összekapcsolni a gyermeknevelést a munkával. Ami azért már nem annyira baloldali gondolat, egyéni felelősség a saját sorsunkért, munkavállalás, munkában való előrejutás, tisztességes munkavégzés, ezek már a jobboldalnak a gondolat- és eszköztárában is megtalálhatók.”

A minimálbér-emelés „ugye, beavatkozás a piacgazdaság természetes rendjébe, szociális megfontolásból, ez inkább baloldalra szokott jellemző lenni, lám, Magyarországon mégis egy jobbközép kormány mondta ki egy baloldali kormány után, hogy lehetetlen, hogy 8 órányi tisztességesen végzett munkáért 19.500 forintot fizessenek. (...) Ma ez az összeg 50.000 forint. Otthonteremtés, és így tovább, sorolhatnám” (Kossuth Rádió, Vasárnapi Újság 2002. január 27.).

képviselőre. A nemzet fogalmának újratematizálása és a nemzeti közösség újrafogalmazása során a párt a kíváncsnak tekintett *eszmék* helyett valóságosként felmutatott *értékekre, közösségekre és társadalmi jelenvalóságokra* helyezte a hangsúlyt.

További különbség volt az 1990–94 és az 1998–2002 közötti időszak között, hogy a tematika nem ugyanazt a szerepet játszotta a pártok és a politikai közösségek önmeghatározásában. Az első kormányzati ciklusban a jobboldal ideológiai profiljának megrajzolásához, a bal–jobb tengely értelmezéséhez tartozott, és azt a célt szolgálta, hogy segítségével a kormányt alakító MDF a többi pártoktól, mint nem jobboldali pártoktól különböztesse meg magát. A nemzeti tematika a pártok közötti törésvonal kirajzolója, a jobboldaliság megkülönböztető jegye volt.

Amikor a Fidesz kormányra került, a pártok között már ott húzódott a „nemzeti” választóvonal. A jobboldali pártok összefogására törekvő Fidesz az Antall József vezette MDF-től eltérően inkább elmosta a bal–jobb különbségeket, a törésvonalat a nemzeti és a nemzetellenes politika között húzta meg. Az egyik oldalra az egykori kommunisták és utódaik kerültek, a másik oldalra a többiek. A 2002-es választás közeledtével a „nemzeti” választóvonal már nemcsak pártok, illetve kormányzási gyakorlatok között húzódott, hanem *a társadalom egészét kettéosztó választóvonallá* szélekedett. A kormányzatívá vált nemzeti tematika szinte mindenkinek kijelölte a helyét a törésvonal egyik vagy másik oldalán.

A Fidesz nemzeti tematikája 1998 és 2002 között a *nemzet, a párt és a kormányzás* hármas egységének gondolatán alapult. A „nemzeti” dimenzió megőrizte pártkötöttségét, hiszen a kormányzó pártok jobboldali pártok voltak, de a „jobboldalinál” szélesebb jelentése lett. A hangsúly a kormányzati gyakorlat, a gazdaságpolitika, a politikai profil egészének nemzeti jellegén volt. Kiépült a tematika politikai infrastruktúrája (saját sajtó, a minden háztartásba ingyen eljuttatott *Millenniumi Országjáró*, millenniumi ünneppsorozat, millenniumi emlékszlók átadása) és a szimbolikus politizálás intézményrendszere. A

tematika beágyazódott a kultúrnemzet-koncepciót kifejező politikai gyakorlatba és a gazdaságpolitikába. A Fidesz integrálta a tematikába a nemzeti szimbólumok hagyományos, a pártállami időszak átalakításainak ellenálló jelentésrétegeit, és ezeket politikája nemzeti jellegének kifejezésére használta. A különböző szimbolikus rétegek együttesen erősítették a magyar nemzeti érdekeket megtestesítő párt képét. A nemzeti ideológia *a politikai gyakorlat „márkajelzéseként”*, a párt és a párt által megvalósított, a társadalom egészét érintő kormányzati politika megkülönböztető jegyeként jelent meg.³⁹⁹

(c) *A megszólítottakhoz való viszony.* Az Antall József személyéhez és kormányzati ciklusához köthető nemzeti tematizációkban elkülönült egymástól a nép és a (nemzeti ideológiában önmagát megfogalmazó és másoktól megkülönböztető) politikai elit, amely legitimációját választások útján, tehát politikailag nyerte el. Az elit mintegy tudója és mércéje volt a nemzeti tematikának: politikus és értelmiségi képviselői azok, akik megmondják, mit kell tenni, és milyennek kell lenni. A Fidesz viszont 1998-tól kezdődően, és különösen a ciklus második felében nemcsak saját magát akarta megfogalmazni a nemzeti diskurzusban, hanem politikai ellenfeleit és saját támogatói táborát, támogatói tábora mögött pedig a társadalom egészét.

(d) *Tudatos identitásstratégia.* A Fidesz az első kormányt megalakító MDF-től eltérően tudatosan építette a diskurzusban konstruálódó politikai közösség társadalmi bázisát. Abból indult ki, hogy a rendszerváltó magyar társadalomnak nem voltak a társadalmi státuszokkal markánsan összefüggő pártszimpátiái. Törekedett a különböző társadalmi, gazdasági, életkori és kulturális csoportok megnyerésére. A Fidesz külön figyelmet fordított a

³⁹⁹ Orbán Viktor az így felfogott nemzeti ideológiában történelmi előzményként Széchenyi Istvánra hivatkozott: „Azt mondta Széchenyiről Bethlen István, hogy nem volt se reakciós, se haladó, se konzervatív, se liberális, az ő világnézete nem sorolható be ezekbe a kategóriákba. Az ő világnézete egyszerűen magyar világnézet volt. Szerintem ez egy jó tanács a mindenkori magyar miniszterelnök számára. Nem az ideológiák keretei közé kell begyömöszkölni egy országot, hanem azokat a döntéseket kell megtalálni, amely egy ország érdekét szolgálják. Akkor is, ha azok egyébként valamifajta politológiai ismeretek szerint bal vagy jobb oldalra sorolhatók. Ez nem számít, az ország számít” (Kossuth Rádió, Vasárnapi Újság 2002. január 27.).

közép- és felsőrétegekre, a gazdasági, a művészeti és a tudományos elitre, a fiatalokra, a középnemzedékekre, illetve a vallásos emberekre.

Újdonság volt a rendszerváltást követő időszakban, hogy a Fidesz 1998-tól markáns és tudatos stratégiát épített fel *az identitások átalakítására és az új nemzeti identitás kiépítésére*.⁴⁰⁰ Értékrend- és identitásmintát kínált, politikai közösséget hozott létre. A nemzeti tematikát integratív politikai filozófiaként kínálta fel, a modern politikai kommunikáció és az ifjúsági kultúra nyelvét, valamint formai elemeit használva. Figyelembe vette a nemzeti identitást ért sérelmeket és az identitások megerősítése iránti igényeket. Épített arra a sokakban élő vágyra, hogy egy sajátjuknak érzett politikai közösséghez tartozzanak. Sikerral hitette el táborával, hogy összetartoznak, és hogy politikai világképüknek a nemzeti tematika is nélkülözhetetlen részét képezi.

A Fidesz kormányzati pozícióit kihasználva a nem formális szocializáció területén, a különböző identitáselemek mobilizálásával és összekapcsolásával vett részt új identitások megkonstruálásában. Élt a nemzeti tematika közvetítésének intézményes és nem intézményes lehetőségeivel: a történelem és a nemzeti hagyományok átértelmezésével és kisajátításával, az oktatáspolitikai tartalmainak meghatározásával, az egyház befolyásának és identitásformáló szerepének hasznosításával, az állami és a nemzeti ünnepek pártpolitikai átírásával, a saját politikai tábor közösségi élményeinek biztosításával. Saját politikai szubkultúrát teremtett jellegzetes dramaturgiával, zászlókkal, közösségi élményekkel, hitekkel és reményekkel.

A nemzeti tematika a jobboldal (a „nemzeti oldal”) egybegyűjtésére és identitásának megerősítésére szolgált; a „polgári kormány” kifejezés a hatalomra került jobboldal társadalmi bázisának politikai alapú egységesítésére. A Fidesznek sikerült az, ami 1990 és 1994 között nem sikerült az MDF-nek és a jobboldal többi, 1998-ban már a parlamentből is kieső pártjának (az FKGP-nek, a KDNP-nek, a MIÉP-nek). Sikeres identitáskategóriává dolgozta ki a nemzeti tematikát, amely alkalmas volt arra, hogy a legkülönbözőbb társadalmi

⁴⁰⁰ Ez már az 1996-ban kibocsátott *A polgári Magyarországért* című programból kiolvasható.

csoportokat szólítsa meg, és hogy a párt híveit a rendszerváltás utáni másfél évtized legerősebb érzelmi kohézióval rendelkező politikai közösségévé fogja össze.

(e) *A nemzeti tematika társadalmi beágyazása.* A Fidesz nemzeti tematikája átfogó világképet kínált. A jobboldal többi pártjától eltérően épített arra, hogy a nemzeti tematizációk kontextuálisan hatnak. A nemzeti tematika beágyazódott a politikai, a társadalmi, a gazdasági és a kulturális élet teljes szövetébe.⁴⁰¹

Az 1998 és 2002 közötti kormányzati ciklus új vonása volt, hogy minden, ami ezalatt az idő alatt épült, ezt az önmagán túlmutató nemzeti jelentést hordozta, és az új Magyarország építésének bizonyítéka lett.⁴⁰² A gazdaságpolitika egésze a Fidesz magyar gazdasági modelljeként, a nemzeti jelleg, a nemzet érdekeinek leginkább megfelelő gazdaságfilozófia megtestesítőjeként jelent meg, annak ellenére, hogy a multinacionális cégek korábbi kedvezményei nem változtak. A Széchenyi-terv Orbán Viktor megfogalmazása szerint ennek a „*magyar világnézetten nyugvó, magyar gazdasági modellnek*” a társadalmi beágyazására irányult.⁴⁰³ A Széchenyi-terv a gazdaságpolitika nemzeti szimbólumaként, a gazdasági problémák nemzeti alapú megoldásaként tematizálódott. Ugyanakkor benne volt a tematizációkban az is, hogy veszély fenyegeti a magyar gazdasági modell eredményeit, amelyek egyúttal a magyar „újraeszmélés” alkotásai is. „*Amit együtt felépítettünk* – mondta Orbán Viktor 2003. június 1-én Kisújszálláson –, *azt tőlünk már el nem vehetik, és az*

⁴⁰¹ Tölgyessy Péter megfogalmazása szerint „*a Fidesz nem egyszerűen racionális programokat, hanem átélhető világlátást, nemzeti érzelmekkel megtámogatott közösséget, a siker és a felemelkedés személyes példáit ajánlja a harminc év alatti generációnak*” (Tölgyessy 2006).

⁴⁰² „*Őnök is láthatják, hogy az élet szinte minden területén új korszakába lépett Magyarország*” – mondta Orbán 2001. augusztus 28-án, az ELTE új egyetemi tömbjének átadásakor.

⁴⁰³ Orbán Viktor erről a következőket mondta a Testnevelési Főiskolán rendezett nagygyűlésen, 2002. április 9-én: „*A dolog az úgy fest, hogy nehezen (...), de végül is sikerült összeillesztenünk azt a magyar gazdasági modellt, amely reményt ad arra, hogy Magyarország egy-két évtizeden belül fölzárkózik a világ legfejlettebb gazdasággal bíró országai közé. Ezt testesíti meg a Széchenyi-terv, amely nem nyugat-európai tankönyveket (...), nem egy-egy nyugat-európai állam útját próbálja bejárni, hanem mindegyikből hasznosítani próbálja azt, amit lehet. Ebből gyúr össze egy tervet, amely terv mögött az a filozófia van, amit régen Széchenyiről mondtak, hogy a világnézete se nem liberális, se nem konzervatív, se nem retrográd, se nem haladó, hanem egyszerűen magyar világnézet. Van egy magyar világnézetten nyugvó, magyar gazdasági modell (...), amely lehetővé teszi, hogy most, amikor Magyarországot gyorsabban, eredményesebben lehet építeni, akkor a magyar vállalkozók végre fővállalkozók lehessenek a saját hazájukban.*”

elkészült művek nem egyszerűen csak épületek, hidak és utak, hanem a nemzeti újraeszmélődés részeként létező alkotások.”

4. Összefoglalás

A rendszerváltás után harmadszor fogalmazódott újjá a nemzeti tematika. A nemzet és a nemzeti identitás problematikája politikailag felértékelődött, ugyanakkor a benne rejlő ellentmondások kiéleződtek és láthatóvá váltak. A politikai, társadalmi és gazdasági struktúra radikálisan átalakult, megváltozott a mindennapi élet, egyúttal – a pártállami rendszer kiépülésének időszakához hasonlóan – a társadalom megint alapvető mentalitásváltásra, reszocializációra is kényszerült. Az új körülmények között sokaknak kellett újragondolniuk helyüket a társadalomban, nemzeti, politikai vagy éppen vallási hovatartozásukat és a mások hovatartozásaihoz való viszonyukat. Ugyanakkor az átfogó, nagy közösségi alapkategóriák – a magyar társadalom és a magyar nemzet – nem tudtak konszenzuális és megnyugtató vonatkoztatási alapokul szolgálni. Az elhúzódó reszocializációs folyamatok alapvetően befolyásolták mind az állampolgárok politikához való viszonyát, mind pedig a politikai szereplők viselkedését, beleértve ebbe az identitások formálására irányuló törekvéseiket is.

A rendszerváltás után a nemzet politikai önértékké vált. A nemzeti tematika előtérbe kerülésének kedvezett közösségsszervező és politikai támogatottságot növelő ereje, de az is, hogy az átalakuló társadalmi, gazdasági és politikai viszonyok megértése, az új viszonyok közötti eligazodás kategorizációs nehézségekkel járt. A tematika az önmeghatározásokban, a társadalmi struktúrában való eligazodásban, a politikai tagolódás átlátásában és a társadalmi igazságosság megítélésében kínált tudásszociológiai fogódzókat. A nemzeti tematikát vezető politikai aktorok számíthattak a múlt feldolgozásának nehézségeire: a nemzet fogalmának képlékenységére, a nemzeti önmeghatározás szükségleteire és a történelmileg megoldatlan nemzeti problémák előkerülésére is. A nemzeti tematika építhetett a korábbi időszakok

identitásokban továbbélő elemeire, ellentétben a demokratikus tematikával, amelynek Magyarországon nem voltak számottevő előzményei.

A rendszerváltás után újjáfogalmazott nemzeti tematika politikai mozgástere kiszélesedett. Nem volt többé hatalmi korlátja a nemzeti diskurzusoknak. A tematika intézményes támogatását jelentette, hogy létrejöttek a nemzettel, a határon túli magyarokkal és a kisebbségekkel kapcsolatos politika intézmények (Határontúli Magyarok Hivatala, Magyar Állandó Értekezlet, kisebbségi törvény). Nem volt azonban törvényi szinten meghatározva a nemzet, mint demokratikus politikai közösség.

A nemzeti tematika rendszerváltás utáni sajátossága, hogy a jobboldali pártok vezették. 1996-os első orientációváltása után a tematika vezetése a Fidesz kezébe került. A nemzeti diskurzusokban az MSZP és az SZDSZ csak reaktív módon, a jobboldal tematizációihoz kapcsolódva vettek részt. A nemzet koncepciója, a nemzeti problémák tematizálása, valamint a megoldásukról alkotott elképzelések mentén rajzolódott ki a legfontosabb politikai törésvonal, amely megosztotta a társadalmat és a politikai aktorokat is. Ebben szerepet játszott, hogy a politikai orientációk segítésére a baloldal–jobboldal dimenzió kevésbé volt alkalmas. A baloldaliságra a pártállami rendszer, a jobboldaliságra a Horthy-korszak árnyéka vetült.

A politikai törésvonal az első szabad választás után kezdett épülni a nemzeti dimenzió mentén, de csak a Fidesz 1998-as hatalomra jutásával mélyült el. A nemzeti tematika az Antall-kormány idején jelentős részben értelmiségi tematizációkban formálódott. Miután 1996-ban, első orientációváltása után a Fidesz átvette a nemzeti tematika vezetését, a tematika a politikai élet főáramába került. A Fidesz nemzeti tematikája az Antall-kormány időszakának tematikájára épült, de több szempontból különbözött is tőle. A tematizációk elsősorban a párt elnökének diskurzusaiban jelentek meg. Az 1998-as választást megnyerő Fidesz kormányzati ideológiává formálta a nemzeti tematikát, amely beágyazódott a társadalmi, gazdasági,

politikai és kulturális élet szövődékébe. A párt tudatos identitásstratégiáját folytatott, új nemzeti identitások felépítését tűzte ki célul és politikai közösségeket épített. A tematizációk elsősorban a párt elnökének diskurzusaiban jelentek meg.

IV. Nemzeti témakonstrukciók 1998 és 2006 között

A rendszerváltás után a politikai szocializáció szövődékének meghatározó szála lett a Fidesz által vezetett nemzeti tematika. Ennek jelentőségét abban látom, hogy a nemzeti identitást formáló tényezők között ez a – tudatos identitáspolitikai alapján font – szál közvetlenül kötötte össze a pártot és a célközönséget.

A Fidesz integrálta és rendszerré építette, amit a rendszerváltástól kezdődően a különböző pártok a nemzettel kapcsolatban mondtak. Ugyanakkor épített a korábbi korszakok nemzeti tematikájának sok elemére is. A tematikát minden más jobboldali pártnál tudatosabban vezette és használta a pártpolitikai küzdelmekben. Újdonság volt az is, hogy miközben a párt kisajátította a maga számára a nemzeti tematikát, egyúttal lefoglalta a maga számára a demokrácia letéteményesének szerepét is. Politikai ellenfeleit nemcsak a nemzet ellenségeiként határozta meg, hanem a demokrácia ellenségeiként is.

A nemzet folyamatos meghatározása a nemzeti közösség újrateemtésének és identitása megerősítésének célját szolgálta. Egyúttal lehetővé tette történelmi és politikai határvonalak meghúzását is. Ahogy erről már szó volt, a nemzet újrafogalmazásával (a) el lehetett határolódni a pártállami időszak nemzet-felfogásától; (b) meg lehetett határozni a párt híveit, mint a nemzeti elkötelezettségűek közösségét; végül (c) el lehetett határolódni a politikai ellenfelektől, mint nemzetietlen elemektől.

A következőkben azt vizsgálom, hogy a Fidesz nemzeti tematikája milyen témakonstrukciókból épült fel 1998 és 2006 között.⁴⁰⁴ Ahogy az eddigiekből is kiderült, az alaptermatikák megjelenési formáinak a politika meghatározó személyiségeihez kötődő diskurzusokat tekintem.⁴⁰⁵ Az itt következő elemzés tárgyát is a nemzeti tematika primer, politikusi megnyilvánulásokhoz kötődő megjelenése képezi.⁴⁰⁶

Abból indulok ki, hogy a párt nemzeti tematikáját az új Magyarország víziója és egy új, nemzeti dimenzióban elképzelt politikai közösség víziója vezette (Palonen 2006: 15). A tematika a válaszok egyfajta rendszere volt arra, hogy miért gyengült meg a magyar nemzeti identitás kohéziós ereje, és hogyan lehet ezt helyreállítani.⁴⁰⁷

Először azt vizsgálom, hogy a Fidesz az általa vezetett nemzeti tematikát hogyan próbálta realizálni a szimbólumok világában. Ezután három fő témakonstrukciót különítek el: az újrafogalmazott nemzet képét, a Fidesz önarcképét és a politikai ellenfél képét. Külön figyelmet fordítok arra, hogy a Fidesz második orientációváltása hogyan módosította a különböző témakonstrukciókat.

1998 és 2002 között a Fidesz a *gazdasági magyar utat* tematizálta; ellenzékbe kerülve tematizálni kezdte az általa kínált *politikai magyar utat* is. A Fidesz identitás-stratégiájának különösen 2002-től fontos része volt, hogy a nemzeti és politikai identitás-konstrukciókat a párt első számú embere, Orbán Viktor hangsúlyozottan nem intézményes fórumokon, hanem tömegrendezvényeken elmondott beszédekben fogalmazta meg. Ily módon az ő szerepe is

⁴⁰⁴ Az ebben a fejezetben elemzett szövegek forrásai napilapok, napilapok online változatai, internetes újságok, rádió- és televízió műsorok, az MTI honlapja, a Fidesz, Orbán Viktor honlapja és más honlapok.

⁴⁰⁵ Lásd az első rész második fejezetét (Alaptermatikák a politikai szocializációban).

⁴⁰⁶ Ebből következik, hogy a politikai publicisztika kapcsolódhat az alaptermatikák aktuális tematizációihoz, rezonálhat rájuk, közreműködhet abban, hogy sokakhoz eljussanak, de nem „vezetheti” az alaptermatikát.

⁴⁰⁷ A 21. századra „egyetlen komoly tömegérzelem maradt egész Európában, és ez a nemzeti érzés”, mondta Orbán Viktor 2005. február 12-én, az óbudai országértékelő beszélgetésen. Ez a románokat, a szerbeket és a szlovákokat is jobban összetartja, mint a magyarokat, akik egymásban nem támaszt látnak, hanem akadályt. Meggyengült a magyarok identitása nemcsak nemzeti, hanem nemi és egyéb értelemben is. Identitása és érdekei képviselésében a magyarság a Nyugathoz is, a környező országokhoz képest is lemaradt. Tudnunk kell, kik vagyunk, „tudni kell, mi a magyar érdek”, hogy a célokat el lehessen érni (Népszava 2005. február 14.).

mintegy a pártpolitika szintje fölé emelkedett: ő volt az, aki megtestesítette a nemzetet.⁴⁰⁸ Abban, hogy a rendszerváltás után a nemzeti tematika a politikai diskurzusok fő sodrába került, nagy szerepet játszott, hogy Orbán Viktor mesterien élt a diszkurzív politikai cselekvés lehetőségeivel. Ezek a diszkurzív aktusok személye és a körülmények révén sajátos legitimáló erővel rendelkeztek mind tartalmaik (gondolkozási és magatartási normák, cselekvési irányok) megvalósulását illetően, mind pedig Orbán politikai szerepét, vezéri imázsát illetően. Orbán megnyilatkozásaira mindig nagy figyelem irányult. A Fidesz identitásstratégiája elsősorban az ő diszkurzív aktsaiból érthető meg.

Orbán szisztematikusan tematizálta a magyar nemzettel kapcsolatos, állásfoglalást kívánó kérdéseket (mit értünk a nemzet fogalmán; kik tartoznak a nemzethez és kik nem; milyen kritériumai vannak a nemzethez való tartozásnak; kik ártanak és kik használnak a nemzetnek; mi a jó és mi a rossz a nemzetnek). A nemzeti alapterematika olyan rendszerré és politikai entitássá épült beszédeiben, amely gondosan kimunkált válaszrendszert kínált a múlt, a jelen és a jövő kérdéseire, a társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális élet problémáira. A párt tömegrendezvényein elmondott beszédeiben a nemzeti tematizációk tömör, közérthető megjelenési formáival találkozunk, amelyek továbbéléséről a médiumok, a politikusi, szakértői és publicisztikai reakciók gondoskodnak.

A tömegrendezvények különös jelentőségre tesznek szert a politikai közösségek összeforrasztásában. Intenzív politikai kiaknázásuk a Fidesz nagy újítása. Médiaeseményeknek számítottak, sokan vettek részt rajtuk és sokakhoz jutottak el. A résztvevőknek a személytelen, mediatizált politika világában az élő politikát, a jelenlét, a részvétel és a közösség élményét nyújtják – és természetesen a személyes meggyőzés lehetőségét. Az ott elhangzott beszédekre nem pusztán a politikai osztály rezonált, hanem a társadalom számottevő része. A Fidesz azt is felismerte, hogy a frappáns, csattanós, könnyen

⁴⁰⁸ Itt csak utalok rá, hogy a posztkommunista társadalmakban a vezérelvű politikai vezetésnek erős hagyományai vannak. Ez talán nem független attól, hogy amikor a demokratikus intézmények nem eléggé stabilak, az eseményeket mozgató *akaratok* sokszor fontosabbak, mint a *jog*.

megjegyezhető, elhangzásuk után szállóigévé váló aranymondások fontos eszközei a diszkurzív cselekvéseknek. Elsősorban Orbán Viktor aknázta ki az aranymondásokban rejlő lehetőségeket a tömegrendezvényeken és kisebb rendezvényeken elmondott beszédeiben, valamint interjúiban, de Kövér László ütős mondásainak is nagy visszhangjuk volt.

1. Kulturális és közösségi szimbólumok

Amikor 1998-ban a Fidesz hatalomra került, számolt a történelmi sérelmekkel és a rendszerváltás után tovább élő nemzeti *ressentiment*-nal. Arra törekedett, hogy a kormányzati lehetőségekkel maximálisan éljen a többszörösen megrendült kollektív identitások megerősítésében és átalakításában, és ily módon is biztosítsa társadalomlélektani elfogadottságát.⁴⁰⁹ A nemzet fogalma mellett pártpolitikai tartalommal töltötte fel az olyan fogalmakat is, mint *haza, polgár, család, munka*. Felismerte a kádári paternalista, újraelosztó állam biztonsága iránti nosztalgiát is, és újraelosztó társadalompolitikájában épített erre. Törekedett saját világképe és történelemképe politikai lefordítására, kormányzati megjelenítésére és kormányzati eszközökkel történő közvetítésére.

1998 és 2002 között az identitásformálásból minden kormányzati szerv kivette a részét (Berger – Pozsgai 2002: 5). Ezt a célt szolgálta az Országimázs Központ felállítása is. Ugyancsak ezt szolgálta a legkülönbözőbb gazdasági beruházások, felújítások és támogatások besorolása a Széchenyi Tervbe, amelyet egységes, részletesen kidolgozott, a Fidesz, a kormányzat, a támogatottak és az ország közösségén alapuló nemzeti önbecsülést folyamatosan hangsúlyozó kommunikáció tartott össze.⁴¹⁰ Kormányzati megrendelésre és hatalmas állami támogatással a történelmi identitást erősítő filmek készültek: a *Sacra Corona*, a *Bánk bán* és a Széchenyiről szóló *Hidember*.

⁴⁰⁹ A Fidesz „rájött, hogy aki a rendszerváltás utáni nagy értékvákuumot vagy kollektív identitásavart viszonylag rövid időn belül felszámolja, lépéselőnybe kerülhet: a népnek hosszú évekre ő mondhatja meg, hogy kicsoda is valójában” (Berger – Pozsgai 2002: 5).

⁴¹⁰ Ennek a kommunikációnak a kifejeződéseiként az elkészült létesítményeken jól láthatóan fel kellett tüntetni, hogy a kormány támogatásával, a Széchenyi-terv keretében készültek.

A Fidesz kormányzása során folytatta a két világháború közötti nemzeti tematika erőteljesen főváros-ellenességének hagyományát.⁴¹¹ Elutasította a vidéki Magyarország ellentétéként megfogalmazott, a politikai ellenfelek és az urbánus értelmiségiek területeként felfogott fővárost.⁴¹² Az építészet szimbolikus lehetőségeit kihasználva megpróbált kiépíteni Budapesten egy új – a nemzeti irányultságú politikai közösségről alkotott felfogásával összhangban lévő – nemzeti központot.⁴¹³ Az ekkor létrehozott intézmények: a Nemzeti Színház, a Millenáris Park és a Terror Háza a nemzeti tematika üzeneteinek materializálódott nyomatékai lettek: a szimbolikus térfoglalás példái, amelyek a Fidesz kultúra- és történelemértelmezéseit is szimbolizálták.

Amikor a Fidesz 1998-ban úgy döntött, hogy a Nemzeti Színház ne az eredeti tervek szerint és ne az eredeti helyszínen épüljön fel, hanem a Duna-parton, azt fejezte ki, hogy semmilyen közösséget nem akar vállalni politikai ellenfeleivel. Ugyanakkor a historizáló stílus és az új tervek építészeti megoldásai (a lerombolt Nemzetire emlékező, tragikus vonású arc, a lerombolás időpontjának feltüntetése, a hajóforma utalásai, a híres szerzők és színészek szobrai) azt is kifejezik, hogy az épület és tere kettős értelemben is emlékmű. Egyrészt a jelenlegi épülethez vezető történelmi útnak, másrészt a történelmet újraértelmező és a színházat megépítő kormányzatnak az emlékműve.

A magyar kultúra emelkedett csarnokaként felfogott, erődre emlékeztető Nemzeti Színháztól eltérően a Millenáris Park a múlt és a jelen összekapcsolásának és tágas közösségi térre való alakításának építészeti példája. A Ganz-gyár átépítésével kialakított épületegyüttes színháztermével, kiállítási csarnokaival, víz- és zöldfelületek ritmusára épülő parkjával a Fidesz társadalmi kapcsolatainak szimbolikus jelentésű tere lett. Itt voltak a Fidesz fiatalos

⁴¹¹ A fővárosellenes politika jele volt 2002 és 2004 között a budapesti 4-es metró építésének leállítása, valamint az, hogy a Széchenyi-terv keretében elsősorban a vidéki pályázók kaptak támogatást.

⁴¹² A Fidesz ezt a koncepciót második orientációváltása után revidálta. „*Nem lehet úgy szeretni egy nemzetet, hogy ne szeressük a szívét, vissza kell adni a nemzetnek a fővárosát, Budapest terve erről is kell majd szóljon*” – mondta Orbán Viktor 2005 februárjában, évértékelő beszédében.

⁴¹³ Palonen elemezte, hogyan záródott ki Budapest a Fidesz diskurzusaiból, valamint, hogy az új fővárosi létesítményekkel a párt hogyan próbálta átírni a városképet. „*A párt által favorizált új építészet láthatóvá tette a Fidesz vízióját a nemzetről és a jövő Magyarországról*” – írja Palonen (2006: 18).

rendezvényei, a párt vezetői itt várták a 2002-es választás eredményhirdetését. Itt nyílt meg 2001. november 3-án, a millenniumi ünnepek részeként az *Álmok álmodói, világraszóló magyarok* című kiállítás, amely azt mutatta meg, hogy a magyar tudósok, feltalálók és művészek mivel járultak hozzá a világ fejlődéséhez. A kiállítás az identitásépítő stratégia fontos eszköze is volt. Újraértelmezte a múltat a sikerek mentén a jelen és a jövő érdekében (Palonen 2006: 28–29), és táplálta a nemzeti öntudatot és büszkeséget.⁴¹⁴ Címe egyértelműen utalt a Fidesz „Merjünk nagyot álmodni” szlogenjére.

Szimbolikus jelentőségű volt a Terror Háza Múzeum létrehozása is 2002-ben. Az intézmény, amely a nyilaskeresztes hatalom és még inkább a kommunista diktatúra áldozatainak kívánt emléket állítani, a kezdetektől a jobboldali pártok múltra utaló demonstrációinak kultikus helyszíne lett.⁴¹⁵ Állandó kiállítása a jelen pártpolitikai tagoltságának és a jobboldalt a baloldaltól elválasztó vonalnak a sajátos, történelmi kontinuitásokat sugalló értelmezése (Palonen 2006: 27–28). Átírja a diktatúrák kollektív emlékezetben élő képét, megváltoztatja az arányokat, és hangsúlyozza a diktatúrák közötti kapcsolatokat. A *nyilaskeresztes idők* térben és időben leszűkíti. Elsősorban Budapestre koncentrál. A nyilaskeresztes hatalomátvétellel kezdődött hónapokat kiemeli a két világháború közötti időszak folyamatából, és zárójelbe teszi a Horthy-rendszerben gyökerező előzményeket. Ugyanakkor a kiállítás a *kommunista diktatúrát* térben és időben kitágítja. Földrajzi határai a Gulág lágereiig terjednek, időbeli határai pedig a jelenig.

Az 1994-ben hatalomra jutott szocialisták és liberálisok nem éltek a honfoglalás millecentenáriuma látványos, reprezentatív megünneplésének lehetőségeivel. A Fidesz-kormány viszont tudatosan kihasználta a magyar államalapítás ezeréves évfordulójának

⁴¹⁴ A kiállítás „olyannyira a belföldnek szól, hogy egy-két kivételtől eltekintve le sincsenek fordítva azok a szövegek, melyek célja annak bizonyítása, hogy a magyar feltalálók jelentősen hozzájárultak a világ technikai tudományos fejlődéséhez” (Berger – Pozsgai 2002: 5).

⁴¹⁵ A Terror Háza állandó kiállítása soklappos prospektusának borítóján az egymásba fonódó vörös és fekete színek: az ötágú vörös csillag és a fekete nyilaskereszt kapcsolják össze a „vörös” és „fekete” diktatúrát. Az utolsó oldalon magyarul és angolul a következő olvasható (kiemelések tőlem): „A Terror Háza múzeumot Orbán Viktor miniszterelnök támogatásával (!) építtette Schmidt Mária főigazgató F. Kovács Attila tervei alapján, Szájer József és Várhegyi Attila közreműködésével.”

lehetőségeit. 2000-ben minden településen millenniumi ünnepségek voltak. Ezek az alkalmak kedveztek a nemzeti tematika multiplikálásának és annak, hogy a megszólított társadalmi csoportok identitásukban megerősödve politikai közösségi élményekhez jussanak. A településeken a kormány képviselője ünnepélyes keretek között adta át a millenniumi emlékszázlót a polgármesternek vagy a megyei közgyűlés elnökének.⁴¹⁶ Az ünnepségeket gyakran templomban rendezték, a település egyházi vezetői (az ajánlás szerint lehetőleg a legmagasabb egyházi méltóságok) felszentelték, illetve megáldották a zászlókat. A millenniumi év kezdeteként 2000. január 1-én a Szent Koronát a jogarral és az országalmával együtt a Nemzeti Múzeumból a Parlament kupolacsarnokába vitték. Az új helyszínnel fizikailag is összekapcsolódott az ezeréves magyar államiséget jelképező ereklye a modern államiséget jelképező országgyűléssel.⁴¹⁷ 2001. augusztus 15-én, Nagyboldogasszony napján (István királlyá koronázásának napján) hajóval Esztergomba, István koronázásának helyszínére vitték, majd visszavitték az Országházba. A kormány fizetett szabadnappal tette lehetővé, hogy minél többen mehessenek el a koronához.

A Fidesz tömegrendezvényei vallási utalásaikkal, szakrális elemeikkel, a vezető iránti rajongás kifejezéseivel új politikai szertartásformákká váltak. A sokszor többszázezres részvétellel megrendezett nagygyűlések – hasonlóan a MIÉP nagygyűléseihez – a nemzeti elkötelezettség hitszerű megélésének, a párt vezetője iránti érzelmek kifejezésének és a vallásos áhítat átélésének a kitüntetett terei voltak. A látványt a nemzeti zászlók erdeje, a Fideszt éltető zászlók, táblák, transzparenszek, egységes formájú pártszimbólumok, lufik, kis

⁴¹⁶ A millenniumi kormánybiztos hivatala 2000 januárjában közzétette a millenniumi emlékszázló leírását, meghatározva paramétereit, és ajánlásokat adott az átadási ünnepség lebonyolításához is. (Mindét dokumentum fénymásolata megjelent a *Hócipő* 2000. május 3-i számában.) A *millenniumi emlékszázló leírása* ismerteti a zászló kompozíciójának elemeit és feliratait (a címer körül: „Magyar Millennium”; a címer alatt: „2000”; a zászlószalag egyik szélén: ezek megismétlése, illetve a jogar, a másik szélén: „Magyar Köztársaság Kormánya”), szól az emlékszázló, a zászlószalag, a rojt, a zászlórúd és a díszcsomagolás anyagáról, formájáról, méreteiről. Az *Ajánlás a millenniumi zászló átadási ünnepségéhez* a rendezvény levezénylésének ajánlott forgatókönyvét tartalmazza lépésről lépésre.

⁴¹⁷ A 2000. évi első törvény összekapcsolja a Szent Koronát, a nemzetet és az Országgyűlést: „Az államalapítás ezeréves évfordulója alkalmából Magyarország méltó helyére emeli a Szent Koronát, és a nemzet múzeumából a nemzetet képviselő Országgyűlés oltalma alá helyezi.”

pártzászlók, Orbán Viktor nevét, képét tartalmazó, őt éltető, illetve a politikai ellenfelek ellen irányuló feliratok együttese határozta meg. A tömegrendezvények csúcspontját Orbán Viktor beszéde jelentette. Orbán olyan, könnyen megjegyezhető, szállóigékként továbbélő mondatokban fogalmazta meg aktuális tematizációit, amelyekkel közönsége könnyen azonosulhatott.

2002. április 13-án a Fidesz több százezer fős részvétellel megrendezett választási nagygyűlésének helyszíne volt a főváros politikai szempontból legfontosabb tere, a Parlament előtti Kossuth tér. A tér átfogalmazódott az óriási nemzeti szimbólumokkal, a résztvevők zászlóival, a Fideszt és Orbán Viktort éltető jelmondataival és a párt emblémáival. Az ismétlődő televíziós közvetítések és a párt választási reklámjai révén a nagygyűlés a kampány emblematisztikus, a szimpatizánsok identitását folyamatosan erősítő képe lett. Azt erősítette, hogy a koalíciót alkotó jobboldali pártok a nemzeti érdekek autentikus képviselői, és ezek közösséget alkotnak nemzeti érzelmeiket kifejező híveikkel.

A 2002-es választási kampányban a nemzet és a Fidesz összekapcsolásának legjelentősebb és leglátványosabb akciója a kokárdamozgalom volt. A kokárda viselését a Fideszt támogató civil szervezet, a Professzorok Batthyány Köre kezdeményezte még februárban, felszólítva a jobboldal híveit, hogy a választás végéig viseljék a kokárdát. A Fidesz felkarolta az ötletet. A kokárdamozgalomban valamennyi jobboldali párt részt vett. A mozgalom sikeres volt. A jobboldal hívei kitűzték ruházatukra a nemzeti színű kokárdát. A kokárda viselése ebben az időszakban kiszorította a pártlogókat.

A kokárdamozgalom azt fejezte ki, hogy a jobboldal nemzetfelfogásába nem férnek bele azok, akik más politikai értékeket követnek.⁴¹⁸ A kokárda viselése a párt, a pártot támogató személy és a magyarság összekapcsolását szimbolizálta. A kokárda, amely az 1848-

⁴¹⁸ Itt jegyzem meg, hogy a Fidesz a választások elvesztését követő, második orientációváltása után már a szélesebb, mindenkire kiterjedő nemzetfogalmat építette. A 2006-os választási kampányban már nem voltak nemzeti kokárdák. Rendezvényeiről, a kampány plakátjairól, szóróanyagairól kiszorultak a magyar nemzeti színek.

as forradalom óta a nemzeti összetartozást, függetlenséget és identitást jelképezte, így a nemzet kettéosztásának jelképe lett.⁴¹⁹

2. A nemzet fogalmának újjáépítése

Hogy a Fidesz identitásstratégiája is a kultúrnemzeti koncepcióra épült, már az 1998-as választás megnyerésének pillanatában kiderült, amikor Orbán Viktor Antall József példáját követve jelezte: miniszterelnökként 15 millió magyarért érez felelősséget. Ugyanakkor a Fidesz a kultúrnemzeti koncepció érvényesítésénél többre vállalkozott. Tudatosan integrálta a többi jobboldali párt nemzeti retorikáját, és arra törekedett, hogy a nemzet fogalma mentén felépített új politikai identitástartalmakkal a társadalom többsége azonosuljon.

A Fidesz 1996-tól, első orientációváltásától kezdve törekedett annak a megválaszolására, hogy mit jelent a magyar nemzet; mit jelent magyarnak lenni és ki a magyar. Válaszaiban értelemszerűen az is benne rejtett, hogy ki nem tartozik a nemzethez, ki az idegen. A tematizációkból 1996–2003 között egy szűkebb, 2003-tól egy tágabb társadalmi háttérű nemzetkonstrukció bontakozott ki.

A szűkebb társadalmi háttérű konstrukció szerint a nemzet azok közössége, akik a Fideszt támogatják. A (jobboldali) politikai közösség egyet jelent a nemzethez való tartozással. *„Aki úgy érzi, hogy a magyar nemzethez akar tartozni, szavazzon igennel a kormányprogramra”*, mondta Orbán Viktor 1998. július 4-én, a Fidesz kormányra kerülése utáni első parlamenti ülésen, a kormányprogram vitáján.

A jobboldali nemzet, mint igazi és hiteles nemzet részben morális, részben történelmi és kulturális kritériumok szerint konstruálódott a Fidesz által vezetett tematikában. Kultúrnemzet-fogalom volt abban az értelemben, hogy beletartoztak a határon túli magyarok,

⁴¹⁹ A kokárda „szimbolikus síkon azt a (dramatikusan kiélezett) képletet tette sokak számára átélhetővé, hogy nemzeti és nem nemzeti (nemzetidegen, nemzetellenes stb.) erők szabadságharczerű szembenállásáról van szó” (Kapitány Á. – Kapitány G. 2002: 173).

de 2003-ig, a párt második orientációváltásáig csak a társadalom egy részére: a jobboldali érzelmű emberekre terjedt ki. Még a 2002-es választás elvesztése után is megmaradt egy ideig ez a korlátozott érvényű nemzetfogalom. Ekkor azt fejezte ki, hogy annak ellenére a jobboldal hívei vannak többen, hogy (a) a választást megnyerő szocialista-liberális koalíció társadalmi bázisa nem tartozik bele, és hogy (b) a többség pártját az ellenfelek – ahogy ezt a párt vezetői tematizálták –, csak választási csalásokkal tudták kiűzni a hatalomból. A szűkebb nemzetfogalom 2003-ig a Fidesz tematizációi szerint a jobboldal politikai és egyúttal társadalmi *differentia specificája* kívánt lenni: az a csoportképző tényező, aminek indikátora a jobboldallal való szimpátia.

A Fidesz nemzetfogalma 2003-tól átalakult. A párt egyre inkább *a társadalom egészének nacionalizálására* törekedett. A társadalmat megosztó, a politikai ellenfeleket kizáró, szociológiailag szűkebb nemzetfogalmát a társadalom egészét megcélzó és egyesítő, szélesebb nemzetfogalom váltotta fel. Ekkor már mindenki beletartozott, kivéve a koalícióban kormányzó szocialista pártot és a liberális pártot. A Fidesz nemzeti tematikájában a magyar nemzet olyan közösségként jelent meg, amelyet közös érzelmek tartanak össze és kész a közös cselekvésre, de amelyet ellenfelei kishitűségben tartanak.

a) A nemzet, mint érzelmi és cselekvési közösség

A rendszerváltás után a Fidesz ismerte fel a leginkább a politikai érzelmek fontosságát a politikai vezetők iránti bizalomban, a párttal való azonosulásban és a nemzeti identitásban. Nemzeti tematikájában a politikai érzelmeknek kitüntetett jelentőségük volt. A tematika azt erősítette, hogy a bizalom és a hit által összetartozó, politikai közösségként felfogott nemzet minden politikai célt elérhet kellő elszántsággal, erős akarattal, megfelelő küzdeni akarással. A nemzet konstrukciójának valamennyi attribúciója a nemzetből közösséget kovácsoló érzelmi kohéziót erősítette.

A politikai közösség érzelmi közösségként különleges cselekvésekre képes. Ezt figyelhetjük meg például a háborúkban, forradalmakban. 2002. április 13-án, a Kossuth téren, több száz ezres közönség előtt elmondott beszédében Orbán Viktor ezzel a később sokat idézett (rövidített formájában transzparensen és pólókon továbbélő) mondattal zárta beszédét: „*Mi tehát hiszünk és higgyünk továbbra is a szeretet és az összefogás erejében.*”⁴²⁰

Azt, hogy az érzelmileg felfogott politikai közösséghez milyen attribúciók kapcsolódnak, a legteljesebben Orbán 2002. május 7-i beszédében figyelhetjük meg, amelyet a budai Dísz téren mondott el a választás elvesztése után, százezres tömeg előtt. A beszédben még a „polgári” jelző az egyik fő kategória, és a Fidesz vezetői is a „polgári oldal” demonstrációjaként emlegették a nagygyűlést. A beszéd logikája szerint a párt és a mögötte álló „polgári Magyarország” alkotják a hazát, és szemben állnak azokkal, akik elvették a párttól a kormányzás lehetőségét. A haza azoké, akik felsorakoztak a térre a párt hívó szavára; akik a kormányzás lehetőségétől időszakosan elestek, és akik számára az idegen befolyás elfogadhatatlan, mert a hazához való jog az alkotmányjogi-politikai legitimitásnál magasabb rendű, másfajta legitimitás.

A beszéd egyik vezérgondolata a nemzet és a jobboldal közössége volt: „*Ha mozdulnunk kell, együtt mozdulhassunk*”. És: „*A csatát ugyan elvesztettük, de megnyertük magunknak egymást*”. A másik vezérgondolat a közös harc szükségessége volt: „*Meg fogjuk védeni, amit közösen elértünk, mert közösen képesek vagyunk rá. (...) A polgári Magyarország megtanulta, hogyan védje meg értékeit.*” A harc célja annak megakadályozása, hogy az ellenfél visszavonja a Fidesz kormányzása idején meghozott, a nemzeti tematikában kulcsszerepet kapott szimbolikus jelentőségű döntéseket. „*Nem engedjük (...), hogy a Szent*

⁴²⁰ Itt és a továbbiakban többször is idézek Orbán Viktor beszédeiből. Ezek a Fidesz különböző rendezvényein: nagygyűléseken (2002. április 9-én a Testnevelési Egyetem előtt, április 13-án a Kossuth téren, május 7-én a Dísz téren, 2003. október 23-án a Széna téren, 2004. március 27-én a Budapest Sportarénában, november 27-én a Városligetben, 2005. október 23-án a Műgyetem előtt), a Bálványosi Szabadegyetemen, Orbán évenkénti országértékelései során, a párt kongresszusain és más alkalmakkor hangzottak el. Ahol külön nem jelölöm, a beszédrejelzetek forrása Orbán Viktor honlapja (www.orbanviktor.hu). A más forrásokból származó idézetek forrásait minden esetben külön megnevezem.

Koronát visszacsempésszék a múzeumba, hogy átkereszteljék és átrendezzék a Terror Házát, hogy még oly ravasz módszerekkel is a külföldieknek adják el a termőföldeket, hogy szétrombolják a státusztörvényt.” A téren lévők különleges nemzeti és politikai pozícióban vannak: „Mi, akik itt vagyunk a téren, nem leszünk ellenzékben, mert a haza nem lehet ellenzékben”. Akik elvették a haza igazi képviselőitől a kormányzás lehetőségét, idegen befolyás alá juttatták a hazát, mert a haza akkor is van, ha idegen befolyás alá kerül, török és tatár dúlja, vagy ha nem a miénk a kormányzás lehetősége.” Bár a haza nem lehet ellenzékben, azért kell mégis kiállniuk azt a próbatételt, ami a választások elvesztésével jár, mert a polgári Magyarország talán mégsem volt elég erős, nem volt elég hit, erő és szeretet. A haza eszerint egyet jelent a polgári Magyarországgal, amelyet a hit, az erő és a szeretet tart össze.

Orbán Viktor 2002. május 7-én a Dísz téren hirdette meg a nem jogi formában működő „baráti csoportok”, a polgári körök mozgalmát: *„százszámra alakuljanak csoportok, mert erőnk csak akkor valódi, ha képesek vagyunk megtartani és megszervezni magunkat”*. Ezeket jelentsék be a Fidesz „demokrácia-vonalán”, mert *„tudnunk kell egymásról, hogy ha a sors úgy hozza, hogy mozdulnunk kell, akkor egyszerre mozdulhassunk.”*

Orbán a Dísz téri beszéd után többször is – így 2003 februárjában, a Vigadóban elmondott országértékelő beszédében – jelezte, hogy eljön majd az ideje annak, amikor egyszerre kell megmozdulniuk a „polgári”, a „nemzeti” oldalhoz tartozóknak. Ekkor azonban már konkrétabban derült ki, hogy kivel szemben kell mozdulniuk. A kormány *„a törvénytisztelő emberek sokaságával”, „a gyermeküket féltő kisgyermekes szülőkkel”* áll szemben, mondta. A harcvonal tehát a kormány és a (polgári) társadalom között húzódik. De: *„a polgári, nemzeti érzelmű emberek, ha kell, ha értelmét látják, százezerszám, sőt, millióian is akarnak és tudnak egyszerre mozdulni”*.

A Fidesz második orientációváltása után az érzelmi közösségként felfogott politikai közösség köre kitágult. Az együtt mozdulók körébe az év vége felé már az egész ország beleértődött. „*A polgári köröket azért hoztuk létre, hogy ha eljön az idő, az egész ország egyszerre mozdulhasson*”, ismételte meg Orbán 2003. október 23-i beszédében, a Széna téren. Utalt a jelenlegi helyzet átmenetiségére („*Azért jöttünk össze, hogy emlékeztessük magunkat arra: ami körülvesz minket, az csupán egy ideiglenesen körülöttünk állomásozó állapot*”), az aktuális kormány idegenségére (emlékeztetve az „ideiglenesen hazánkban állomásozó szovjet csapatok” kifejezésre) és arra, hogy az együtt mozdulásban a polgári körök jelentik a kereteket.⁴²¹

Az együtt mozdulásnak 2004. március 27-én, a néppárttá alakított Fidesz első szövetségi gyűlésén jött el az ideje. A Budapest Sportarénában a pártelnök nemzeti petíciót bocsátott útjára a költségvetés módosítása érdekében, és abban a reményben, hogy majd egymillió ember fogja aláírni.⁴²² „*Itt a feladat, ideje mozdulni!*”, mondta, és aláírásgyűjtésre szólította fel a jelenlévőket és a jelen nem lévőket. A polgári köröknek a nemzeti petíció aláírásgyűjtési kampányában területenként meghatározott számú aláírás összegyűjtése volt a feladatuk. Pár hónap múlva kiderült, hogy az „együtt mozdulás” metaforája a Kárpát-medencei magyarság egészére is vonatkozik. „*Politikai értelemben ma már az egész Kárpát-medencei magyarság együtt mozog*” – mondta Orbán Viktor 2004. júliusában, a Bálványosi Szabadegyetemen.

A 2006-os választás közeledtével az „együttmozdulás” tétje nagyobb lett. Az összefogás a „lenni” vagy „nem lenni” kérdésévé szélesedett. Várpalotán, az országértékelő beszédét megelőző, egyik „országértékelő beszélgetésen” Orbán így fogalmazott: „*Az kellene,*

⁴²¹ 2004-ben már 11.000 polgári kör működött. A polgári körök a Fidesz Demokrácia Központján keresztül kapcsolódnak Orbán Viktor személyéhez. Budapesti székházukat, a Polgárok Házát a Szövetség a Nemzetért Alapítvány vásárolta. Orbán Viktor a Szövetség a Nemzetért Polgári Körnek a tagja.

⁴²² A petícióval és követeléseivel (az energiaár éves emelésének limitálása, a gyógyszerárak csökkentése, a Fidesz-kormány lakástámogatási rendszerének visszaállítása, a kórházprivatizáció leállítása, a gazdák fokozott támogatása) a későbbiekben részletesen is foglalkozom.

hogy általános tudássá váljon a mi világunkban, hogy aki az összefogás ellen van, az elvész.”

A jobboldal összefogásának a választás megnyerése a tétje. Ezt pedig alulról kell kezdeményezni, mert mindig csak az valósult meg, *„amit alulról követeltek”* (MTI 2005. február 11.).

b.) A nemzet, mint értékrendbeli közösség

Az érzelmileg egy és együtt mozduló közösség a vallásos emberek lelki és értékrendbeli közössége is; a jók oldala a rosszak oldalával szemben.⁴²³ *„Az elmúlt négy évben megszületett a szeretet, az összefogás, a család és a haza értékei által egybeforrott nemzeti, politikai közösség”,* mondta Orbán Viktor 2002. április 21-én a Millenárison (www.fideszfrakcio.hu/index.php?CikkID=1773).

A 2002-es választás elvesztése után az ünnepségek szakrális jellege tovább erősödött. A Fidesz elnöke beszédeit gyakran mondta el határon túli helyszíneken, illetve templomokban, vallási rendezvényeken. 2003. júniusában Kárpátalján, Akli község református templomában, az új harang felavatásakor a vallás, a nemzet, a politika, az építkezés és a felemelkedés összetartozásáról beszélt: *„A magyar ember sajátja, hogy harangszó nélkül nem akar templomot. Tudjuk: amint a gyáva, úgy a néma népnek sincs hazája. A harangozás, a törvényalkotás, a diplomácia, az építkezés mind az egységes magyar nemzetstratégia részei, mely (melyek...) egyszerre kívánja lelkileg és fizikailag felemelni a magyarságot”* (idézi Balla D. 2003). Szerencsen pedig, egy presbiteri találkozón Isten, a haza,

⁴²³ Két példa ennek a kétpólusú politikai térnek a leírására:

Jeszenszky Géza washingtoni nagykövetségént a Pulitzer-émlékdíj alapítójának írt levelében úgy fogalmazott, hogy a kitüntetettek munkássága *„a tisztességes magyarok szemében visszataszító”* volt, mert *„a szocialisták bérenceiként”* „goebbelsi módszerekkel” rágalmazták Antall József kormányát (MTI 1999. november 20.).

Kövér László a Fidesz elnökeként Gyöngyösön, egy lakossági fórumon azt mondta, hogy Orbán Viktor azért tárgyalt az európai uniós csatlakozásról Horn Gyulával, mert *„egy keresztény értékrendű ember, és segíteni szeretne Horn Gyulának abban, hogy bűneit, amit saját nemzete ellen elkövetett, kis, aprócska tételekben próbálja meg jóvátenni”* (MTI 2001. január 31.).

A megfogalmazások kétpólusú erkölcsi világot írnak le: a saját oldaluk erkölcsi értékeivel (tisztesség, keresztény értékrend) ellentétben a másik oldalnak súlyos bűnöket tulajdonítanak („goebbelsi módszerek”, „a nemzet ellen elkövetett bűnök” stb).

a szabadság, a közösség és az erkölcsök egységét fogalmazta meg: „*Akik gondviselés nélkül akarnak tenni a hazáért és a szabadságért, azok bálványokat fognak építeni. Szilárd erkölcsi értékek nélkül a haza csak gazdasági vállalkozás, a szabadság pedig túlhajszolt élvezet. Istennel azonban a haza közösség, a szabadság pedig teremtő erő*” (MTI 2003. június 22.).⁴²⁴

Orbán Viktor 2004. március 27-én, a Fidesz szövetségi nagygyűlésén a jókkal szemben álló gonoszokat Jókai Mór *A jövő század regénye* című regénye alapján definiálta. Azokkal szemben, akik az emberiség nagy bajait orvosolni törekszenek, van egy másik „óriás, akinek neve nihil, a semmi, aki nem hisz semmit, sem Istent, sem hazát, sem nemzetet... sem emberi törvényt, sem családot, sem költészetet”. A gonosz oldal azoknak az értékeknek a tagadásán áll, amelyek a jó oldal alapját képezik. Felteszi a kérdést: „*Hogyan csúszhattak így félre a dolgok? Hogyan juthatott ide a magyar rendszerváltozás, melynek álma a szabadság és a biztonság volt?*” A válasz a kormány politikájában rejlik: „*Ha a modern köztársaság megszorító csomagokat, elbocsátásokat, az otthonteremtés lehetőségének felszámolását, bankbotrányokat, inflációt és sokszorosan növekvő államadósságot jelent, akkor ebből a modern köztársaságból a magyar emberek nem kérnek.*”

c) A kishitűvé tett nemzet

A Fidesz nemzeti tematikáján a kezdetektől végighúzódtott, hogy a politikai ellenfelek a nemzetet kishitűségben és kisebbségi érzésben tartják. Kövér László, a párt alelnöke 2002. március 26-án a következőket mondta Szombathelyen: „*Egy pillanatra fogadjuk el azt, hogy (...) egy képesség nélküli, alkalmatlan, tehetségtelen néppé lettünk az elmúlt néhány évtizedben. Csak én erre azt mondom, hölgyeim és uraim, hogy így viszont nem érdemes élni. Tehát, hogyha így gondoljuk, akkor menjünk le a pincébe, keressünk egy jó erős kötelet, meg*

⁴²⁴ Ugyanezt a gondolatot 2003. július 13-án így fogalmazta át Orbán Viktor a kárpátaljai Tiszaújlakon, a Turul-ünnepségen: „*Isten nélkül a haza csak gazdasági vállalkozás, a szabadság pedig túlhajszolt élvezet. Istennel a haza közösség, a szabadság pedig teremtő erő*” (idézi Balla D. 2003).

egy viszonylag erős gerendát és szöget, és kössük fel magunkat. Csak én azt szeretném kérni azoktól, akik ezt próbálják önökkel elhitetni, évek óta ezt próbálják sulykolni az önök fejébe, hogy legalább járjanak elől jó példával. És ha ők már mind végeztek, akkor mi meg mégiscsak gondolkodjunk el azon, hátha nélkülük többre mennénk” (www.nyugat.hu).

Orbán Viktor is többször beszélt a nemzeti kisebbségről. A kárpátaljai Tiszaújlakon a státusztörvény-módosításával kapcsolatban (mely azt célozta, hogy Szlovákia egyezzen bele a törvény alkalmazásába) azt mondta: *„Új szelek fújnak manapság odahaza: arról beszélnek nekünk, hogy tanuljunk meg kicsinek lenni”* (MTI 2003. július 13). Majd 2004. október 8-án: *„Magyarország legnagyobb bajának azt tartom, hogy krónikus kisebbségi érzésben szenvedünk”*. A kettős állampolgársággal kapcsolatos népszavazás előtt így fogalmazott: *„Nem lehet mindig megvert népnek lenni, néha győzni is kell”* (M1 Televízió, Napkelte 2004. november 19.).

A magabiztosság elvesztése betegségekhez vezet, derült ki Orbán beszédeiből. A 2002-es kormányváltás után a magyarok elvesztették önbizalmukat. A változás nem az, mondta 2005. február 12-én, az óbudai „országértékelő beszélgetésen”, hogy *„nem mi kormányzunk – Istenem, fogunk még”*, hanem, hogy a lelkekben változott valami: *„ismét egy kilátástalan, saját magában nem bízó néppé lettünk”*. 1998-ban ugyanis *„az ország valamilyen rejtélyes okból elkezdte elhinni magáról, hogy képes arra, amiben korábban nem hitt”*. Ezért *„nem egyszerűen kormányváltásra van szükség, sokkal többről van szó, vissza kell emelkedni valahogy, fel kell emelni a lelkünket, és el kell indulni előre”*. A nemzeti identitás megrendülése minden másra kihat: a magyarok betegségei is arra vezethetők vissza, hogy meggyengült az identitásuk. Talán ez az oka annak, hogy a másik ember iránt a magyar nem együttérzést, védelmet, támaszt, szolidaritást érez, hanem akadályt vagy veszélyt lát benne. *„Ha ebből nem tudunk kigyógyulni, nem állunk talpra.”* Magyarország az elmúlt három évben összeesett, elvesztette az erejét, az önbecsülését, mondta Orbán 2005. február

15-i évértékelő beszédében. „*Vissza kell adnunk Magyarországnak az életerőt, és nemcsak a 2006-os választásokra gondolok.*”

Orbán Viktor 2005. elején tartott „országértékelő beszélgetéseinek” utolsó helyszínén, Esztergomban az országot mentális betegnek nevezte. A kormány nemzetpolitika helyett üzletpolitikát folytat az egészségügyben, mondta. 1998 és 2002 között más volt a helyzet, mert a magyarságnak akkor volt önbecsülése. Úgy vélte, legközelebb 2006-ban térhet vissza az emberek életkedve, ha a Fidesz megnyeri a választást (*Népszava* 2005. február 14.).

A beteg nemzet diagnózisát és terápiáját 2006. március 19-én, a Fidesz kongresszusán Mikola István miniszterelnök-helyettes jelölt így írta le: „*az új nemzettudat csak akkor tud kialakulni, hogyha abban a bizonyos nemzetlélekben, a kollektív tudattalanban elegendő energiatömeg, energiamennyiség van. Sajnos, az alaphelyzet nem jó, mert a magyar nemzet lelkéből, a kollektív tudattalanból Mohácstól Trianonig, Trianontól december 5-ig a történelmi vereségek, háborúk elszívták az energiákat.*” „*Ma energiahíányos a kollektív tudattalan, vissza kellene valamilyen módon töltenünk ebbe az energiát, erőforrásokat kellene nyernünk ahhoz, hogy elindulhasson egy új nemzettudat kialakulása.*” Mikola négy orvosságot ajánlott a beteg társadalomnak, ezek: az identitás, a szolidaritás, a család és a hit (*NOL* 2006. március 19.).

d) A nemzet mint a parlamenti legitimáció alternatívája

Már 2002 előtt is voltak jelei annak, hogy a Fidesz a parlamenti politizálásnak mérsékelt jelentőséget tulajdonít. 1998 és 2002 között az Országgyűlés csak háromhetenként ülésezett, kétéves költségvetés készült, és ellenzéki pártok kezdeményezésére nem alakulhattak parlamenti bizottságok. Orbán Viktornak az a megjegyzése, amelyet 1999 márciusában tett, amikor az ellenzék kivonult az ülésteremből, hogy a parlament ellenzék nélkül is működik, csak úgy nem elég szórakoztató, ugyancsak a parlamenti politizálás leértékeléséről

tanúskodik. 1999 óta Orbán Viktor minden februárban éwertékelő beszédet tartott, de nem az Országgyűlésben, hanem valamely jobboldali szervezet rendezésében, hívei előtt. 2002 után ellenzéki országgyűlési képviselőként szinte bojkottálta az Országgyűlést.⁴²⁵ Ezek a jelek jól mutatják, hogy egyfajta spirituális vezetőnek tekintette magát, aki a parlamenti rendszernél szélesebb politikai tényezőben (népben, nemzetben, a társadalom egészében) gondolkodik.

Az ellenzékbe került Fidesz a pártrendszer és a parlamenti politika meghaladásának útját kínálta. A Fidesz 2003-as orientációváltása után – ahogy erről már szó volt – a nemzet már nem pusztán a pártot támogatókat jelentette, hanem egy politikai legitimáló erővel rendelkező közösséget, amelybe mindenki beletartozik, politikai és eszmei elkötelezettségétől függetlenül. A nemzet konstrukciója új funkcióval bővült: a pártvezetők diszkurzív aktsaiban a parlamentinél magasabb rendű legitimáció alternatívájaként jelent meg. A nemzet és a párt természetes, külön politikai legitimálási eljárások nélkül is magától értődő, szervesen összetartozó egységet alkotnak. A tágabb nemzetfogalom ugyanúgy utal az országhatárokon túl érő nemzeti közösségre, mint ahogy a szűkebb is utalt. Ugyanakkor már a nemzet egészét *az adott hatalomgyakorlási struktúrától és politikai intézményrendszertől független, a Fidesszel egy értékrendet valló közösségnek is tekinti.*

A tágabb nemzetfogalom együtt járt a politikai legitimáció korábbi jelentéseinek felülírásával. A 2002 utáni tematika ellenzéki tematika: a kormányzat bírálatának és delegitimálásának, a nemzet parlamenttel szembeni politikai közösségként való megfogalmazásának, illetve a 2006-os választás megnyerésének legfontosabb diszkurzív területe. A diszkurzív aktusokban a nemzet a kormányon lévő ellenfelek delegitimálásának, egyszersmind saját, a parlamentarizmusnál magasabb rendű legitimációjának tényezőjeként jelent meg. A választást megnyerő pártok *„semmit sem tehetnek a polgári Magyarország szándékai és akarata ellenére”* – mondta Orbán a Dísz téren 2002. május 7-én, a választás elvesztése után. *„Nincs kormányzati eszközünk, de van sokmillió magyar akarata.”*

⁴²⁵ A választások elvesztése után először 2005. november 7-én szólalt fel a Parlamentben.

A Fidesz 2002-ben kis szavazati különbséggel került ellenzékbe. A választás eredményeinek kétségbe vonása és a szavazatok újraszámolásának követelése előre vetítette a politikai struktúrától független, annál magasabb rendűként megfogalmazott nemzeti legitimitás koncepcióját és a nyertes koalíció legitimitásának kétségbe vonását.⁴²⁶ A nemzetfogalom megváltozásával a nemzet politikai képviseletének tartalma is megváltozott. 1998 és 2002 között a nemzeti tematika a kormányzás legitimálására szolgált; a választás elvesztése után már a kormányzástól független, parlamentarizmust megkerülő nemzeti érdekképviseleten alapuló politikai szerep legitimálására. A nemzeti tematika először vált hangsúlyosan olyan politikai stratégia részévé, amelyben a cél a hatalom visszaszerzése volt. A tematizációk ettől kezdve azt bizonyították, hogy a párt a választásokat ugyan elvesztette, de nemzeti legitimitását, a nemzeti érdekek és értékek hiteles képviselőjének státuszát nem. A párt – kormányzatban lévő politikai ellenfeleivel szemben – a nemzet igazi akaratából és érzelmi felhatalmazásával, nemzeti legitimitással képviseli a nemzetet.

A 2004. december 5-i népszavazás után a Fidesz retorikájában tovább erősödött a nemzeti legitimitációt biztosítani hivatott népfelség-koncepció, amely a 2002-es választási vereség után alapozódott meg a parlamentarizmus alternatíváinak tekintett közösségek és mozgalmak (polgári körök stb.) szervezésével. A tematizációik fő motívumai a következő gondolatmenetet erősítették: a legfőbb érzés a nemzeti érzés; a Fidesz kormányzása idején a nemzetnek önbizalmat és hitet adott, a mostani kormány idején viszont a nemzet elvesztette ezeket; a szakpolitikai kérdések a nemzeti önazonosság kérdései; a 2006-os választáson a Fidesz győzelme több lesz, mint kormányváltás: erkölcsi garanciája lesz a nemzet lelki felemelkedésének.

⁴²⁶ „Bár a pártok versenyében a célszalagot a polgári összefogás szakította át, az élelmes ezüstérmes és a szemfüles bronzérmes összefogott, így ők állhattak a dobogó legfelső fokára”, mondta Orbán Viktor 2002. május 7-én a Dísz téren. 2002. június 2-án pedig arról beszélt a *Kossuth Rádió* „Vasárnapi újság” című műsorában, hogy a szavazatokat újra kellene számlálni. Ugyanakkor később már másképpen emlékezett: 2005. február 20-án, az *MTV* „A szólás szabadsága” című műsorában azt mondta, hogy nem kérdőjelezte meg a választási eredményt.

Ma nem elegendő „*a parlamentben vitézkedni*”, hanem „*a társadalom ellenálló erejét*” kell növelni, mondta Orbán 2004. július 9-én, a Polgári Magyarországért Alapítvány konferenciáján. Ezt csak a tudatosan gondolkodó, a jelenlegi állapotokon változtatni kívánó emberek tehetik meg, például azok, akik a polgári körökbe tömörültek. Ezekre azért van szükség, mert, ha valaki nem úgy gondolkodik, mint a kormány és holdudvara, illetve, ha ezt ki is fejezi, „*könnyen a bíróság előtt találhatja magát*”, elvesztheti állását, vagy éppen sajtóhadjárat indul ellene.⁴²⁷ Ezért van szükség civil kurázsira, amely nem más, mint a polgári értékek védelme – ez a civil kurázi segítette elő a rendszerváltást is, és ez vethet véget a mostani időszaknak is. A civil tudatosság jelenlétét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a Fidesz nemzeti petícióját 1,2 millió ember írta alá. Ebben a logikában a kormány ugyanúgy illegitim, mint a rendszerváltás előtti hatalom, ezért a társadalomnak szembe kell vele fordulnia, és le kell győznie. E harc kereteit a polgári körök alkotják. A civil kurázi tehát nem más, mint a kormányzat leváltása a polgári körök keretei között. „*Persze, lehet, hogy már le is győztük a múlt árnyait, csak még nem látszik*”, hangzott el a beszédben.

A nemzet parlamenti politika fölötti értelmezése tette lehetővé, hogy a Fidesz – elveszítve kormányzásra jogosító, jogi garanciákon és választásokon nyugvó legitimitását – a nemzetet egyfajta érzelmi és identitásbeli legitimációs bázisként fogja fel. Az aktuális harcok szolgálatába állított új nemzetfelfogás *a parlamenti demokrácia morális ellenpólusa* lett. Az egyik oldalra került a politika piszkos világa: a „*pártok világa*”, ahol figyelmen kívül hagyják a magyar nemzet akaratát, a másik oldalra pedig a nemzet a maga igazi képviselőivel.

A magyar nemzetet egységesítő kormányzás koncepciójának az összegzését hallhattuk Orbán Viktor 2004. szeptember 19-i beszédében, amelyet az erdélyi Zilahligeten mondott a református templom felszentelésén. A „*pártok világában*”, mondta, „*a magyar közösség*

⁴²⁷ A 2006-os választások elvesztése után hasonló érveléssel alakította meg a Fidesz saját társadalmi önvédelmi testületét. Ennek feladata, mint ezt Orbán Viktor a május 1-i nagygyűlésen bejelentette, hogy jogi védelmet nyújtson azoknak, akik munkahelyükön, a társadalmi életben, vagy a közéletben hátrányt szenvednek amiatt, hogy Fidesz-tagok, a Fidesz kampányát segítették, illetve szimpatizálnak a Fidesszel.

akarátának a megismerése helyett az alkudozások, a címek megszerzéséért folytatott harc tölti be a magyar közéletet az egész Kárpát-medencében.” A másik oldalon viszont *„a felszín alatt készülõben van egy egységesülõ magyar nemzetstratégia, amely valóban áthidal a határok felett.”* *„Bár a budapesti kormány gyengécske, most éppen van is meg nincs is, de maga Magyarország, a haza azért erős.”*⁴²⁸ Jelenleg tehát az erős Magyarországgal, az erős hazával szemben egy gyenge legitimitású kormány áll. Az ország és a kormány közötti összhang azonban majd helyreáll, amikor olyan kormány kerül hatalomra, amelyik a határon túli magyarokat felvállalja: *„Lesz majd még Magyarországnak olyan kormánya, amely a határon kívüli magyarokat nem teherként, hanem erőforrásnak tekinti.”* *„Mi (...) nem politikai küzdelmet folytatunk pártokkal pártokért, kormányokkal kormányokért, a mi küzdelmünk elsődleges célja a közösségépítés. A teljes magyar nemzeti egység megvalósítása.”* A kettős állampolgárságról tartandó népszavazásról szólva így összegezte a nemzeti összetartozást: *„Magyarország és a határon kívüli magyarok vagy együtt emelkednek fel, vagy sehogy”* (Népszabadság 2004. szeptember 20.).

Orbán Viktor 2005. július 23-án a Bálványosi Szabadegyetem zárónapján hosszan beszélt arról, mit jelent a politikailag egységes nemzet. Gondolatmenete szerint a nemzet a politikai bal- és jobboldal meghaladásának lehetősége. *„Szeretnénk, ha a nemzeti oldal kifejezés egy idő után elvesztené mai értelmét, és nem a nemzeti érdekek erőteljesebb képviselését hangsúlyozó megkülönböztető jegye lenne a jobboldalnak, hanem egész egyszerűen csak egy történeti név, egy történeti attribútum, és a nemzeti érdekek kifejezett képviselése általánossá válna a magyarországi belpolitikában.”*

3. A nemzet politikai képviselése

⁴²⁸ Medgyessy Péter miniszterelnök lemondása után a Gyurcsány Ferenc által vezetett kormányról Orbán Viktor több alkalommal is beszélt hasonló értelemben, mint „gyengécske kormányról”, amelyik „van is, meg nincs is”.

A Fidesz első orientációváltásától kezdve építette azt a képet, hogy a rendszerváltás igazi megvalósítója. 2003-ig nemzeti tematikája rendszerváltó antikommunizmusára épült.⁴²⁹ Ez volt legitimációs stratégiájának egyik vezető motívuma és a politikai ellenfelekhez való viszonyulásának kategoriális alapja.⁴³⁰ 1998 után a „*polgári*” és a „*nemzeti*” (2002 után pedig a „kereszténydemokrata”) kategóriát használta a számításba jöhető kategóriák („jobboldali”, „konzervatív”, „keresztény” és „nemzeti”) közül arra, hogy magát megkülönböztesse más pártoktól.⁴³¹ Hatalomra kerülve a „polgári” (azaz „antikommunista”) jelzővel azt akarta kifejezni, hogy az antalli hagyományok folytatásának deklarálása ellenére is saját politikai profillal rendelkezik. Bár kormányzati ideje első részében a „nemzeti” alárendelte a „polgári” kategóriának, a diskurzusokat a kommunistáktól való megkülönböztetésre épülő nemzeti tematika uralta, amelyben a „polgári” egyet jelentett a „nemzettel”. A szövetséggé alakult Fideszt Orbán egy interjúban kontinentális típusú kereszténydemokrata néppártként határozta meg (*Index* 2004. április 1.).⁴³²

Ahogy erről már szó volt, a 2002-es választás elvesztése után a Fidesz nemzeti diskurzusában a „polgáriként” értelmezett nemzet („mert a haza nem lehet ellenzékben”) fogalma egyre tágabb lett. A szövetséggé alakult párt elnevezésében még a „polgári” jelző szerepel. De a baloldali emberek képviselőit is vállalkozó Fidesz retorikájából a „nem kommunista” jelentésű „polgári” jelző „kezdett kikopni. A szövetséggé alakulás alapítólevele már a „szabad ember” kifejezést használja.⁴³³ A párt antikommunizmusa és rendszerváltó énképe ugyanakkor megmaradt. Az addig közvetített önkép – a nem kommunista, illetve

⁴²⁹ A Fidesz egyik választási szlogenje az volt 1998-ban, hogy „*több mint kormányváltás, kevesebb, mint rendszerváltás*”. Ezzel azt fejezte ki, hogy az MSZP és az SZDSZ koalíció leváltása egy kisebbfajta rendszerváltással ér fel.

⁴³⁰ Ez azért is érdekes, mert az Orbán-kormány több minisztere volt korábban az MSZMP tagja (Stumpf István, Járai Zsigmond, Chikán Attila, Boros Imre, Martonyi János, Pintér Sándor, Gógl Árpád, Fónagy János).

⁴³¹ A fogalom elterjedése érdekében politikusai például nem a párt rövid nevét használták, hanem mindig kimondták a teljes nevét (Fidesz – Magyar Polgári Párt); a kormányt „polgári kormánynak” nevezték, a jobboldalt „nemzeti oldalnak”.

⁴³² „*Szövetségünket a keresztény erkölcs, a szabadság, a rend és a természet törvényeinek tiszteletére építjük*”, olvashatjuk az alapító levélben (www.fidesz.hu).

⁴³³ A párt szövetséggé alakulásától egy megszabadítási akciót valósít meg, mondja Draskovich Zita (Draskovich 2006: 129).

antikommunista (azaz polgári) nemzetet hitelesen képviselő párt képe – 2003-tól alakul át az egész nemzet egyetlen hiteles politikai képviselőjeként megjelenített párt képévé.

Orbán Viktor többször is új korszaknak nevezte az 1998–2002 közötti kormányzati ciklust. *„1998-tól kezdődően lezártuk a 20. századot, amelyben a leszakadás, a vereség, a megaláztatás és a balszerencse jutott a magyaroknak osztályrészül”*, mondta 2002. április 21-én a Millenárisban (www.fideszfrakcio.hu/index.php?CikkID=1773). A 1998 és 2002 közötti időszakot egyfajta küldetesként értelmezte, amikor a Fidesz-kormány erkölcsi és lelki gyarapodáshoz is segítette az országot. A választást két világrend közötti választásnak, elvesztését nem pusztán politikai, hanem történelmi változásnak látta 2002-ben is, 2006-ban is.⁴³⁴ A rendszerváltás álma egy biztonságos ország volt, mondta 2004. április 27-én, a szövetséggé alakított Fidesz első gyűlésén, az új jelszó („Munka, otthon, biztonság”) előterében. Ezt vette el a szocialista–szabaddemokrata kormány, ezt ígéri a Fidesz. A párt új küldetését 2005. június 16-án, a Magyar Demokratában vele készült interjúbán a következőképpen foglalta össze: *„A polgári oldalnak az lett az új küldetése, hogy magyar emberhez méltó életet teremtsen a Kárpát-medencében”*.

2004. március 27-én Orbán Viktor a Fidesz szövetségi nagygyűlésén jelentette be, hogy az egy évvel korábban megkezdett átalakulási folyamat befejeződött, és *„megszületett az első európai néppárt Magyarországon”*.⁴³⁵ Áprilisban a párt szövetséggé alakult, neve Magyar Polgári Szövetségre változott.⁴³⁶ A tágabb nemzet-koncepció ellenére az antikommunizmusnak az új formában is szerepe volt a politikai ellenfelektől való

⁴³⁴ *„Két világ határán állunk. Választanunk kell”*, mondta Orbán Viktor 2002. április 13-án a Kossuth téri nagygyűlésen.

⁴³⁵ A szövetséget a Kiszegző Polgári Egyesület, a Magyar Kereszténydemokrata Szövetség, a Kereszténydemokrata Néppárt, a Lungo Drom Országos Cigány Érdekvédelmi és Polgári Szövetség, a Fidelitas és a történelminek nevezett Szociáldemokrata Párt alkotja.

⁴³⁶ A Szabad Demokraták Szövetsége és a Fiatal Demokraták Szövetsége egyaránt szövetségnek nevezte magát létrejöttkor. Az elnevezés a rendszerváltás idején a „párt” sajátos szinonimája volt. Egyszerre szolgált az addig ismert egyetlen párttól való különbözőség jelzésére és a politikai érdekérvényesítés adott módjában elkötelezettség közösségére.

megkülönböztetésben.⁴³⁷ A párt elnöke a szövetségi nagygyűlésen indította útjára a „nemzeti petíciót”. A támogatókból álló körök, valamint a párt és a polgárok közötti szövetség gondolata nem a Fidesz találmánya volt.⁴³⁸ Kodifikált formában azonban a Fidesz-MPSZ 2003-as alapító okiratában találkozunk vele. A szövetségbe ekkor már a politikai partnerek mellett a polgári körök és a „nemzeti érzelmű polgárok” is beletartoznak. A szövetség tagozatai (munkás, gazda- értelmiségi, nyugdíjas, női, ifjúsági, falusi, kulturális, önkormányzati, zöld) a társadalom legkülönbözőbb csoportjait fedték le, ily módon is kifejezve a nemzet szociológiai értelemben tág felfogását. A rendszerváltó párt képe kiegészült a *nemzetegyesítő párt* képével.

A szövetséggé alakulásnak az alapító levél szerint az a célja, hogy megteremtsék „a magyar polgárok boldogulásának feltételeit”, és erősítsék „a nemzet együvé tartozását”. A fő értékek: igazságosság, szabadság, szeretet, keresztény erkölcs, rend, kereszténydemokrácia, szociális piacgazdaság.⁴³⁹ A hitben fellelt szabadság eszméje a kereszténységre, mint politikai vallásra utal.

⁴³⁷ A Fidesz szövetségi nagygyűlésén az Európai Néppártot képviselő Wilfried Martens azt mondta: le a szocializmusból itt maradt nómenklatúra tagjaival. Az ugyancsak felszólaló Szűrös Mátyás, a történelmi SZDP elnöke egykor reformkommunista volt, az MSZMP KB tagja, majd titkára, aki 1989. október 23-án az országgyűlés elnökeként kikiáltotta a köztársaságot, és 2002-ig az MSZP tagjaként az Országgyűlés alelnöke volt. Felszólalt Schmidt Pál, a Fidesz egyik alelnöke és uniós listavezetője is, aki szintén MSZMP-tag volt.

⁴³⁸ Csurka István még az MDF tagjaként, 1992 szeptemberében kezdeményezte a Magyar Út nevű alapítvány létrehozását. A Magyar Út Körök mozgalma 1993 februárjában tartott országos értekezletével lépett a politika színpadára, elnöke Csurka lett. 1993 júniusában az MDF-ből kizárt politikusok az ő vezetésével alapították meg a Magyar Igazság és Élet Pártját.

A „szövetség” a MIÉP hívószava volt képviselőjelöltjeinek szórólapjain 2002-ben: *„Szövetséget ajánlok a választóknak!”*

⁴³⁹ Érdemes hosszabban idézni a Szövetség 2003-as alapító leveléből. *„A (...) rendszerváltoztatás óta először, a nemzeti érzelmű polgárok a választások után is bátran kiálltak értékeik, meggyőződésük és az országépítő munka folytatása mellett. Megértették, hogy az elmúlt esztendő közös erőfeszítéseinek eredményeit meg kell védelmeznüik. Ráébredtek, hogy érdekeik védelmét nem bízhatják csupán választott képviselőikre (...). Megmozdultak, felmutatták akaratukat; sokszázezer ember, lelkes és békés tüntetéseken hozta mindenki tudtára, vannak értékei és ragaszkodik hozzájuk. Értékvilágukat, cselekedni kész helytállásukat tízezernyi polgári kör megalapításával fejezték ki.*

Mi, Magyarország szabad és felelős polgárai, felismerve a magyarok közéletet megújítani óhajtó igényét, tanulva az 1990 óta végbement változások tapasztalataiból, szem előtt tartva az igazságosság, a szabadság és a szeretet örök parancsát, kinyilvánítjuk akaratunkat, hogy szövetségre lépjünk egymással. Szövetségkötésünk eredményeképpen a mai napon megszületik a Fidesz-Magyar Polgári Szövetség, amely várja a nemzetért felelősséget vállalni kész, értékeinkben osztozó állampolgárokat. Szövetségünket a keresztény erkölcs, a szabadság, a rend és a természet törvényeinek tiszteletére építjük. (...) Szövetségünk célja, hogy a kereszténydemokrácia, a szociális piacgazdaság hagyományait követve, az európai néppártok nagy családjához

A nemzet tehát: szövetség, a szövetséget pedig úgy hívják, hogy Fidesz, ami immár nem pusztán politikai párt, még csak nem is politikai mozgalom.⁴⁴⁰ Három tényezője van: egy parlamenti politikai párt, a pártot támogató polgári körök hálózata és a szimpatizánsok időről-időre megszólított, mozdulásra felszólított, utcára hívott tábora. A polgári körök deklarált célja a nemzeti érdekek védelme volt egy, a politikai intézményrendszerrel párhuzamos szerveződési formában.⁴⁴¹ Létrehozásuk a civil szféra tömbösítésének, egyúttal a nemzeti legitimitás biztosításához szükséges struktúra kiépítésének a kezdetét jelentette.

A polgári körök létrehozásával párhuzamosan a Fidesz törekedett arra, hogy a jobboldalt egyetlen pártba tömörítse.⁴⁴² Úgy tűnt, a következő választás megnyerésének ez a garanciája. 2004. júliusában, Tusnádfürdőn Orbán Viktor már az egypárti kormányzás előnyeiről beszélt.

„Nincs más választásunk”, mondta Orbán Viktor 2004. március 27-én, a „szövetségi nagygyűlésen”, „szövetségben kell megvédeni a csatlakozás biztonságát. Magyarország első európai néppártja nem hagyhat senkit az út szélén.” Április 24-én, Győrben, a Szabad Európa Ifjúsági Fesztiválon Orbán Viktor így indokolta meg az egység szükségességét: „Amíg Magyarországon (...) a baloldal politikai egységként lép föl, addig a polgári, nemzeti, keresztény érzelmi politikai közösségnek is egységben kell föllépnie, mert másként nem bírja

csatlakozva megeremtsük a magyar polgárok boldogulásának feltételeit, s erősítsük a nemzet együvé tartozását.” (www.szabad-europa.hu/online/menu/szovetseg/dokumentumok)

⁴⁴⁰ A Fidesz önmeghatározása alapjainak szublimálódását jól érzékelteti, amit Deutsch Tamás, az egyik alapító mondott a párt megalapításának 17. évfordulóján. Amikor 17 éves volt 1983-ban, szabadon szeretett volna dönteni az életéről, s hogy most úgy érzi, ez a szabadságvágy lett a Fidesz lényege. *„Talán ez az az érzés, amit nem túlzás itt és most, ma a Fidesz-érzésnek nevezni: a szabadság szeretete.” „Szeretném, hogyha mindenekelőtt nem párt, (...) nem is szövetség, hanem ez az érzés lennénk”* (NOL 2005. március 30.).

⁴⁴¹ „A polgári körök hitvallása” című dokumentumban a következőket olvashatjuk: *„2002-ben a nemzeti érdek védelmében tízezzel alakultak meg önszerveződő csoportok, melyek a haza, a család és a keresztény értékek megtartására fogtak össze. (...) A nemzet sorsáért való aggódás (...) új, társadalmi életünkben elfelejtett egyesülési formákat keltett életre. Ebben a folyamatban Orbán Viktor köré, mint kristályosodási pont köré gyűltek össze a nemzeti újjászerveződés erői, s felhívására polgári körök tízezei jöttek létre.”* (www.szabad-europa.hu/online/fmenu/polgarikorok)

⁴⁴² Külön elemzés tárgya lehetne a Fidesz politikai pluralizmushoz való viszonyának változása. Itt csak utalok a kisgazdapárt és a KDNP felmorzsolódására. Az MDF-fel azért mélyült el a Fidesz konfliktusa, mert az nem akart betagozódni a „szövetségbe”. A 2006-os választások érdekes fordulata volt, hogy a KDNP a Fidesz előzetes nyilatkozatai ellenére mégis önálló frakciót alakított.

Az MDF nem vonja kétségbe a politikai bal- és jobboldal létjogosultságát és a minimális konszenzus szükségességét. A *„bal- és jobboldali politika között szükséges a párbeszéd, mi több, a megegyezés a nemzet alapvető kérdéseiben”* – mondta Dávid Ibolya (Népszava 2004. július 10.).

a versenyt”. Hasonló gondolatokat fogalmazott meg Szabadkán 2005. január 14-én: „*Nemzeti és nemzetegyesítő párt vagyunk, politikai ellenfeleink pedig megosztják a nemzetet*”. Pártja „*egyik küldetése, hogy a Kárpát-medencében létrejöjjön a magyar nemzet teljes körű újraegyesítése, az uniós normáknak megfelelően autonómiák szülessenek, és létrejöjjenek a kettős állampolgárságról szóló döntések*”.⁴⁴³

A Fidesz szövetséggé alakulása és a polgári körök létrejötte után a párt arra törekedett, hogy az „egy a zászló, egy a tábor” jelszó jegyében képviselje a nemzetet. Politikai szerepértelmezése szerint a nemzet egészének képviselője, a nemzetet politikailag egyesítő, egyetlen legitim párt volt. A 2006-os választási kampány nagy akciói (nemzeti konzultáció, „3,2 millió ember megkérdezése”, Orbán „országépítő beszélgetései”) ugyancsak a politikai értelemben mindenkit magába foglaló nemzetkép jegyében zajlottak.⁴⁴⁴ Ezt fejezte ki a párt 2006-os választási programja is, melyet „nemzetegyesítő programnak” neveztek.⁴⁴⁵

a) A vezető

A 2002-es választás elvesztése után a Fidesz identitásstratégiája a nemzetnek, mint politika feletti egységnek és az egységet megtestesítő, elhivatott vezetőnek a viszonyára fókuszált. Ezt a viszonyt személyes találkozások, rendezvények, akciók (például a nemzeti konzultáció), petíciók voltak hivatottak kifejezni.

A nemzet, a vezető és a politikai siker összekapcsolódása nem ismeretlen a történelemben. A nagy tekintélynek örvendő, karizmatikus vezető képe, aki az ellentéteket nem feledve, de ezeken felülemelkedve az egész nemzetet fogja egységbe, történelmi

⁴⁴³ Egy hónappal később abból lett hír, hogy „Nagy-Magyarország matrica díszíti Orbán Viktor autóját”. A fénykép akkor készült, amikor Orbán kampánykörútja során Miskolcra indult vonattal (*Origo* 2005. február 14.).

⁴⁴⁴ A 2006-os választások előtt a Fidesz rádiókampányában a következő megfogalmazásban fejeződött ki a párt politika fölötti nemzetkonceptiója: „*Nem egy pártpolitikát folytatunk, hanem a magyar országépítő hagyományokat folytatjuk*”.

⁴⁴⁵ „*Munka, otthon, család, ez a nemzetegyesítő program lényege*” – mondta Orbán Viktor több fórumon is; a *Cselekvő nemzet programja* azért nemzetegyesítő program, mert olyan közös célokat fogalmaz meg, amelyek minden magyar számára fontosak, pártállásra való tekintet nélkül. A program bevezetőjében így fogalmaz: „*Egy nemzetegyesítő programhoz nemzeti kormányra van szükség, amely a magyarok szemével nézi a világot, a magyarok fejével gondolkodik és a magyarok szívével érez.*”

előzményekre épült. Két példára is utalhatunk: Szent Istvánra és Deák Ferencre. Mindkettő nevéhez sikeres időszak kötődik; mindketten mély megosztottságokat győztek le sikerrel, és mindkettőjükre igaz, hogy nemcsak a sikert megalapozó politika koncepció kidolgozói voltak, hanem hozzájárultak egy új típusú államalakulat és kormányzás megvalósításához is.

Ha a politikai közösségeket pozitív érzelmek fűzik a vezetőkhez, készségesebben fogadják el a hatalomgyakorlás adott módját és a döntéseket. A vezetők iránti pozitív érzelmek erősítésére a megelőző politikai korszakok identitásstratégiái is törekedtek. Ugyanakkor a modern magyar történelemben nem nagyon voltak olyan sikeres és hiteles politikusok, akikkel érzelmileg lehetett volna azonosulni.⁴⁴⁶ Az is tény, hogy a közép- és kelet-európai országokban a közvélemény a politikai személyiségeknek mindig túlzott jelentőséget tulajdonított. A kedvező társadalmi folyamatok garanciáit inkább bennük látta, mint a képlékeny és sokszor bizonytalanul működő demokratikus intézményekben.

A nemzet és vezetője egységének alapja a racionális szempontokat ki nem iktató, de ezeket erőteljesen relativizáló érzelmi elfogadás. A vezetőben fenntartja és erősíti küldetéstudatát, követőiben pedig az összetartozás tudatát. Vezetőnek lenni kiválasztottság kérdése, a nemzetet a jó úton vezetni: *küldetés*. A vezetőt, illetve a vezetőket a modern demokráciák politikai intézményei (országgyűlési választások, a győztes párt kormányalakítási joga) legitimálják. Amikor pedig a vezető már gyakorolja a hatalmat, folyamatosan el kell érnie a megelőlegezett bizalom fenntartását, a hatalomgyakorlás

⁴⁴⁶ 1994-ben 30 magyar történelmi személyiség rokonszeny-rangsorát a felnőttek körében Mátyás király, Szent István és Kossuth vezette; Deák Ferenc a 9. helyen állt. A 20. századi politikusok bizonyultak a legkevésbé rokonszenveseknek. Teleki Pál, Nagy Imre és Mindszenty a 12–14. helyre kerültek. A sorrendet (23–30. hely) Ferenc József, Kádár János, Antall József, Kun Béla, Horthy, majd Gömbös, Rákosi, végül Szálasi zárta (Marketing Centrum).

A Felvételi Szolgáltató Iroda 2003-as vizsgálata szerint a felvételizni szándékozó középiskolások a legjobban Mátyás királyt kedvelik, őt Napóleon, Kossuth, Széchenyi, Szent István – és Hitler követi. Deák a 10., Horthy a 22. helyen állt (www.fisz.hu).

2004-ben a fiatal felnőttek (18–35 év közöttiek) 32%-a azt mondta, nincs olyan történelmi személyiség, akit a legtöbbre tartana, 21%-uk pedig nem tudott ilyet említeni. A legtöbben Mátyás királyt, Antall Józsefet, István királyt és Széchenyit említették. Arra a kérdésre, hogy kit tartanak a legkevésbére, 51% mondta, hogy nincs ilyen, 31% pedig kitért a választás előtt (Marketing Centrum).

2005-ben a felvételizni szándékozó középiskolások közül arra a kérdésre, hogy a 20. századi magyar közéletből kit ismernek el a leginkább, a legtöbben Orbán Viktort, majd Göncz Árpádot nevezték meg (19 és 13%). A leginkább Medgyessy Pétert és Orbán Viktort utasították el (19 és 15%) (www.fisz.hu)

módjának társadalmi elfogadását. A nemzet és vezetője egységében gondolkodó politika sem kerül meg a procedurális legitimitást. Ha azonban a sors úgy hozza, el tudja képzelni az alkotmányjogi legitimáció felfüggesztését (például a kormányzat utcára kivitt politizálással kikényszerített lemondása esetén), a közvetlen felhatalmazással megszerzett hatalom legitimitását és azt, hogy a vezető érzelmi, értékrendbeli és hitelvű elfogadása képes maga alá gyúrni a procedurális legitimitást.

Orbán Viktor hívei gyakran közvetlenül is személyéhez kapcsolnak egyes, miniszterelnöksége idején elkészült létesítményeket.⁴⁴⁷ A 2002-es választás elvesztése után táborában gyakran nevezték „a nemzet miniszterelnökének”.⁴⁴⁸ A Fidesz néppárttá átalakítása azt fejezte ki, hogy aki a pártot vezeti, az egész nemzetet vezeti. Ahhoz, hogy Orbán a nemzet vezetője legyen, pártjának túl kellett lépnie a bal–jobb dichotómia szerint értelmezhető jobboldaliságon, neki pedig az „egy ellenzéki párt elnöke” státuszán.⁴⁴⁹ Orbán Viktor a széles értelemben vett nemzetet képviselő (és hitelesen egyedüliként képviselő) párt első embereként ideológiák felett, illetve a parlamentarizmus felett állóként jelent meg a nyilvánosság előtt. Olyan vezetőként, akinek az a küldetése, hogy a napi politikai aktualitásokat egyetemesebb (történelmi, nemzeti, társadalmi vagy éppen örök emberi) kontextusba helyezze.

Orbán szerepfelfogásában a politikusi professzionalizmus prófétizmussal ötvöződött.⁴⁵⁰ Felfogása szerint a nemzet maga is részt vesz sorsa irányításában vezetője irányítása alatt.

⁴⁴⁷ Így az Orbán-kormány idején megnyitott vagy megnyitni tervezett határátkelőhelyeket (Csengersima, Vállaj, Nyírábrány, Kiszombor), a párkányi hidat, a Széchenyi-terv keretében elkészült létesítményeket. (A 2002. április 13-i Kossuth téri nagygyűlésen látható volt egy tábla a következő felirattal: „Köszönjük a párkányi hidat, Viktor”).

⁴⁴⁸ Czene Gábor „Ördögi kampány” című írásában idéz egy szórólapot, amelyet a Pázmány Péter Katolikus Egyetem jogi karának könyvtárában osztogattak. Az ezen olvasható imádság azt kérte Istentől, „védd meg nemzetünk miniszterelnökét, Orbán Viktort, és távolíts el tőle minden személyes támadást, hogy népünket továbbra is jó erőben, egészségben a Te szent akaratod szerint tudja vezetni” (Népszabadság 2002. április 13.).

2002. október 23-án Makovecz Imre építész Budapesten, a Kodály köröndön mondott beszédét így zárta a Polgári körök hírlevele szerint: „Most menjetek! Vonulásoatok végén, az Erzsébet téren, volt Engels téren vár benneteket fiatal reménységünk, olyan szellemi és erkölcsi érték hordozója, kiből száz évben egy, ha születik, a magyar nemzet miniszterelnöke, Orbán Viktor” (www.osa.ceu.hu).

⁴⁴⁹ „A profetikus és lírikus politika (...) elkerülhetetlen alternatíva. Nem ellenzéki, hanem társadalmi alternatíva kíván lenni” (Csizmadia 2004).

⁴⁵⁰ A politikai professzionalizmus terén Orbán Viktor egyik mintája a pragmatikus Bethlen István miniszterelnök volt, aki „a nyomasztó nemzetközi körülmények közötti helytállás” példája, és aki „leszerelte és visszaszorította a

2004. március 27-én, a Fidesz első szövetségi gyűlésén a nemzeti petíciót krisztusi szavakkal bocsátotta útjára: „*Menjetek, a petíciót osszátok szét minél többfelé. Legyetek okosak és szelídek. Én is veletek leszek majd.*” Ez a felszólítás egyenes vonalú kapcsolatot ír le a nemzetet és a nemzeti érdekeket megtestesítő párt fejétől az utasításokat végrehajtó tagokig, illetve támogatókig.

Orbán Viktornak azt az elképzelését, hogy a nemzetnek vezetőre van szüksége, jól illusztrálja, hogy a 2006-os választási kampányban Mikola Istvánt, a Fidesz-kormány utolsó egészségügyi miniszterét, akit miniszterelnök-helyettesnek jelölt, rendszeresen „a nemzet orvosának” nevezte. A magyar nemzet két nagy célja a gazdasági és a lélekszámbeli gyarapodás, mondta Orbán 2006. április 11-én. Mikola feladata, hogy „*a nemzet orvosa, gyógyítója*” legyen, „*a magyar életerő és gyermekvállalás ügyét képviselje majd a kormányzatban*”. Az lesz a dolga, hogy szem előtt tartsa: „*miképpen lehetnek a magyar emberek egészségesebbek, mit kell tenniük, hogy tovább éljenek, hogy vitálisabbak legyenek, (...) és hogy a magyar családok ne féljenek annyi gyermeket vállalni, amennyit szeretnének*”.

b) Politikai cselekvési formák

A Fidesz által felkínált, felülről szervezett, egy központból irányított akciók, premodern társadalmi aktivitási formák kulcsfogalmai: nemzeti összefogás, új szövetség, országértékelő beszélgetések, nemzeti konzultáció, nemzeti kormány, nemzeti petíció. Ezek a formák különböznek a nyugati demokráciák modern, alulról szerveződő, önállóságon alapuló társadalmi cselekvési mintáitól.

(a) *A megbeszélés.* Orbán Viktor a nemzet és politika viszonyának új koncepciója alapján az eliten kívüli társadalmi csoportokat is megszólította. A Fidesz tömegrendezvényein a résztvevőket úgy szólította meg, mint az együvé tartozók nagy családját. A rendezvényeken

túlságosan nagyokat álmódokat, az Európával dacolókat, a bezárkózás-pártiakat”, és aki „*a korabeli politikai élet professzionális szabályai szerint járt el*” (Csizmadia 2004: 6).

való részvétel a képviseleti demokráciát jellemző politikai passzivitás helyett a saját sors alakításának ígéretét és élményét nyújtotta. A rendezvényeken vissza-visszatérő fordulata: „beszéljük meg”, mint ahogy magukat a rendezvényeket is azzal hirdeti meg, hogy „beszéljük meg” „közös dolgaikat”. A tömegrendezvények „megbeszélésként” való értelmezésével a résztvevőknek a közvetlen demokrácia ígéretét kínálta. Orbán 2005 februárjában, országértékelő beszéde előtt Pocsajon, Miskolcon, Várpalotán és Budapesten tartott „országértékelő beszélgetéseket”, hogy a Fidesz politikai programjának elkészítésébe bevonják az embereket.⁴⁵¹ Ezek dramaturgiája az emberek és az érdekeiket képviselő politika közötti kapcsolatok személyességét domborította ki: Orbán válaszolt azokra a kérdésekre, amelyeket a két állandó műsorvezető tett fel.

(b) *„A nemzeti konzultáció”*. Sajátos társadalmi cselekvési forma volt a nemzet mint politikai egység és az egységet megtestesítő vezető közötti viszony koncepciójának realizálásában a „nemzeti konzultáció”. A 2005-ös év *„legyen a nemzeti konzultáció éve”*, mondta Orbán Viktor 2005. február 16-án, a budapesti Körcsarnokban tartott évértékelő beszédében. Március elején bejelentette, hogy ki kíván lépni a szűkebb pártelnöki szerepből, és elindítja a nemzeti konzultációs programot, hogy felül tudjon emelkedni a napi politikai csatározásokon.⁴⁵² Ehhez létrehozta a Nemzeti Konzultációs Testületet, élén a nyolctagú Nemzeti Konzultációs Tanáccsal.⁴⁵³ A testület hatáskörébe tartozott a Fidesz aktivistáinak segítségével 3,6 millió háztartásba eljuttatandó kérdőív feldolgozása.⁴⁵⁴ A testületnek honlapja is volt és egy Nemzeti Konzultációs Központnak nevezett irodája.⁴⁵⁵ Ide várják mindazokat,

⁴⁵¹ Orbán Viktor az „országértékelő beszélgetéseket” a falvak, a nők, a foglalkoztatáspolitikai, illetve a főváros gondjairól tartotta, hogy „megismerje az emberek véleményét”.

⁴⁵² A nemzeti konzultáció a nemzeti petíció és az államfőjelöltek szimpátiaszavazása mellett a harmadik olyan akció volt, amelyben az emberek aláírásukkal és személyes adataikkal együtt fejezték ki állásfoglalásukat.

⁴⁵³ A tanácsban ott találjuk az egykori reformkommunista Pozsgay Imrét is, aki az MSZMP KB tagja volt, a nyolcvanas évek végén államminiszter és a Hazafias Népfront utolsó főtitkára, és aki az 1998-as választásokon az MDF támogatásával indult.

⁴⁵⁴ A kérdések: mit tett értünk az ország, miben csalódtunk (a politikusok teljesítményében, az életszínvonal alakulásában, a határon túli magyarok helyzetének javulásában), mitől félünk, mibe szeretnénk beleszólni mi is, min változtassunk és mi legyen a közös célunk.

⁴⁵⁵ A honlapon a kérdőívet is ki lehet tölteni a név, lakáscím, telefonszám és email cím megadása után.

mondta Kudlik Júlia, a testület szóvivője, *„akik beszélgetni szeretnének a közélet dolgairól, konzultálni akarnak a testület tagjaival”* (MTI 2005. május 18.). A begyűjtött vélemények alapján összegző dokumentumot készítenek a testület tagjai, jelentette be Orbán; ennek a dokumentumnak *„ki kellene adnia majd azt a közös célt, aminek a jegyében, aminek a mentén egyesíteni lehetne ezt a megosztott, szétszabdalt és széthúzó országot”* (Népszabadság 2005. április 28.).⁴⁵⁶

A „nemzeti konzultáció” címet egy pártok feletti nemzet volt. Az akciósorozat vizuális megformálása a piros–fehér–zöld markáns jelenlétén, a „nemzeti konzultáció 2005” feliraton, a „Most öné a szó!” szlogenen és az Országház sziluettjén alapult; a Fideszre semmi nem utalt.

A nemzeti konzultációban egy politikailag egységes, a közös célok mögött felsorakozó nemzet képzele húzódik meg. *„A magyar nemzetből ma hiányzik a valóságos helyzettel való szembenézés bátorsága, hiányoznak a közös célok, e nélkül pedig nincs erős nemzet”* – mondta Orbán a Szabad Európa Központ konferenciáján. Azt fejtegette, hogy az embereket be kell vonni a nemzetet érintő, fontos döntésekbe. E bevonás sajátos formája volt a nemzeti konzultáció. A választásokat majd megnyerő polgári erőnek nem a baloldal ellen kell majd harcot vívniuk. Nemzeti kormányzásra lesz szükség, és a nemzetben a baloldal is benne van. A „nemzeti konzultációban” már nem a Fideszről, mint pártról van szó. A nemzeti konzultáció meghirdetése óta Orbán Viktor több ízben is hangsúlyozta, hogy változást csak egy, a pártok felett álló „nemzeti kormány” hozhat. Országjáró körútja első állomásán, Zsámbékon arról beszélt, hogy van néhány ötlete arról, *„hogyan kellene a mostani pártkormány helyett egy igazi nemzeti kormányt alakítani annak érdekében, hogy rendbe hozzassuk azt, amit még rendbe lehet hozni”* (MTI 2005. június 17.).

„A választásokon sem jobb-, vagy baloldali programmal kell föllépni, hanem kizárólag egy nemzeti válságkezelési programot kell meghirdetni, amelyben a jobb- és baloldali

⁴⁵⁶ Tudomásom szerint ilyen dokumentum nem került nyilvánosságra.

emberek megtalálják a számításukat, a saját jövőjüket, és mellé tudnak állni” – mondta Orbán Viktor az *M1* csatorna Napkelte című műsorában 2005. április 22-én. Ha lesz kormányváltás, akkor azokat, akiket az emberek leváltottak, ugyan nem lehet bevonni a kormányzásba, „*de egyfajta nemzeti egységkormányra, meg nemzeti egységkormányzásra, meg összefogásra törekedni kell*”. Olyan nemzeti programot kell meghirdetni, amely nem ideológiai alapon közelít a problémákhoz, hanem a 2006-ra nagy valószínűséggel előálló válsághelyzet megoldására összpontosít. Ideológiamentes nemzeti célnak nevezte a teljes foglalkoztatást, a magyar kulturális hagyományok megőrzését és az oktatási rendszer problémáinak megoldását.

A Nemzeti Konzultációs Testület egyfajta nemzeti misszióknak fogta fel szerepét. Feladatértelmezésében a nemzeti értékválság összekapcsolódott a nemzet betegségeivel. Egyik tagja, Iván László pszichiáter, gerontológus szerint a testület „*a mindennapi emberektől kapott információkkal a mai Magyarország gondjain, zavarain kíván enyhíteni*”, és szeretné megerősíteni az „*emberközi élet*” biztonságát. A nemzeti konzultáció segítségével küzdenének „*a szerteágazó zavaró tényezők*”, „*a széthullás, a bizalmatlanság, a képmutatás és az álértékek ellen*”. Az iroda feladatát abban látja, hogy „*a bizalom hajléka lehessen, és a mindennapi sorsok által felvetett kérdésekre választ adhasson*”. Nem a politika szolgálatában tevékenykednek, hanem életünk jövőbeni minősége érdekében. „*Cél: pezsgő élet a hajlékban.*” A nemzeti konzultáció valójában nem más, mint egy nagy nemzeti pszichoterápia, mondta (*Népszabadság* 2005. május 19.). A Fidesz a 2006-os választási kampányban folyamatosan hivatkozott a 3.200.000 emberre, akikkel konzultált programja összeállításához.

(c) *A nemzeti összefogás.* A kormányzás *nemzeti küldetés*, fejtegette Orbán 2004. január 17-én, a Fidesz kulturális tagozata országos tanácsának megalakulása alkalmából. Nem gazdasági problémák megoldásából áll, hanem a nemzeti közösség előtt álló, legnehezebb kérdésekre adható válaszok összességéből. Ilyenek: a demográfiai problémák, a magyar

középosztály hiánya, a nemzeti függetlenség kérdései, valamint a kultúra és a magyar nyelv ügye. E megválaszolandó kérdések közösségi alapja a kulturálisan összetartozó nemzet: „*mi olyan nép vagyunk, amelyet elsősorban nem vérségi kötelékek fűznek össze, sokkal inkább a kultúra és a magyar nyelv*”. 2005. július 23-án a Bálványosi Szabadegyetemen a kormányzás új minőségének szükségességéről beszélt: „*A kormányzás másfajta gondolkodásmódot, másfajta szaktudást igényel, mint az, hogy egy forintból kettőt csinálni. Különösen egy állami forintból két magánforintot*”.

Orbán Viktor 2004-től többször is hangsúlyozta, hogy nincs jelentősége a jobb- és a baloldal megkülönböztetésének. A határon túli magyarok magyar állampolgárságáról rendezett népszavazás után a párt még inkább törekedett arra, hogy a nemzet fogalmába a magyar társadalom egészét bevonja, azt szuggerálva, hogy az MSZP és az SZDSZ koalícióját a legszélesebben felfogott nemzet utasítja el. A népszavazás kudarca nyomán felerősödött a politikai pártok és intézmények fölött álló nemzet víziója, amelynek összefogására és vezetésére vállalkozna a Fidesz.

A pártelnök beszédei a politikai cselekvés sajátos formájában, a *nemzeti összefogásban* jelölték meg a bajok megoldásának egyetlen lehetséges módját. Többször is emlegette „a magyar szolidaritás állama” megteremtésének célját. Nemcsak a polgári oldal választási győzelmére van szükség, mondta, hanem azt követően a pártpolitikai csatározásokat elkerülő nemzeti összefogásra is, hogy „*a jelenlegi kormányzat után maradtakat el lehessen takarítani*”. A jelenlegi kormány nem sokat tett, inkább ártott, a Gyurcsány-kormány pedig minden szempontból rosszabb helyzetbe vitte az országot. „*A baj azonban ennél is nagyobb, kedves barátaim. Nem csak arról van szó, hogy annak van vége, ami három éve kezdődött, a baj az, hogy annak is vége van, ami 15 éve kezdődött: a magyar demokrácia felélte lelki tartalékait, az emberek egyre kevésbé hisznek benne*”. Nemzeti összefogásra van szükség, közös nemzetegyesítő célokra, és ez megvalósulhat olyan

kérdésekben, hogy mindenkinek legyen munkája. Egyetértés alakulhat ki a család, a gyerek, az iskola fontosságában. Ha az emberek azt látják, hogy a kormány, a parlament, az önkormányzat a célokban megfogalmazott irányba próbálja vinni az országot, *„abban az esetben újjászületik a hit, a remény és a bizalom, ami egy demokrácia működéséhez szükséges”* (NOL 2005. május 24.). A nemzeti összefogás tehát a monopolhelyzet stabilizálásának és a politikai ellenfelek felszámolásának eszköze, amellyel elérhető a pártpolitikai csatározások megszűnése és a demokrácia működésének biztosítása.

A „nemzeti összefogás” szükségességére hivatkozott Lezsák Sándor is, amikor az MDF-ből kizárt képviselők Nemzeti Fóruma nevében választási együttműködési szerződést írt alá a Fidesszel 2005. június 9-én. Így beszélt az egypártiság céljáról: *„A gazdaság után ma már a magyar élet erkölcsi és szellemi alapjainak, értékeinek szervezett rombolása folyik, a különféle devianciák támogatása, a közösségellenes magatartásformák iránti türelem és a türelmetlenség a nemzeti érzelmű megnyilvánulásokkal szemben. Van-e hát ok és cél, mely a nemzeti érdekű összefogást ma indokolja, sőt: megmaradásunk érdekében követeli? Van, talán több és súlyosabb is, mint bármikor. Ennek az összefogásnak (...) távolabbi célja, hogy megszakítsa a négyévenként esedékes, úgynevezett »politikai váltógazdálkodás« semmire sem jó, semmire sem elég gyakorlatát, és hozzászoktassa a magyar választókat ahhoz, hogy nem a »jobb« vagy »bal« hamis alternatívájában kell gondolkodni a politikai hatalom dolgában, hanem abban, hogy pártok és kormányok magyar nemzeti célokat szolgálnak-e vagy sem”* (www.orbanviktort.hu). A nemzeti összefogással tehát el lehet érni, hogy a választók a „jobb” vagy „bal” alternatívája helyett a nemzeti vagy nem nemzeti alternatívában gondolkozzanak.

Orbán a Fidesz és az MDF közötti választási együttműködés aláírása alkalmából a Fidesz és a társadalom újfajta viszonyát fogalmazta meg. Az „új szövetség” felváltaná a pártrendszert, ugyanakkor valamiféle társadalmi szerződés is lenne: *„Magyarországnak ma nem erős politikai pártokra, hanem azoknál jóval többre, az erős politikai pártokat is*

magukba foglaló erős szövetségekre, új szövetségre, új megállapodásokra van szüksége aláírását megelőzően. A közélet kérdéseit az emberek közé kell vinni, karnyújtásnyi közelségben kell lennünk minden magyar emberhez.” Ezt a megállapodást most nem két ellenzékben lévő erő írja alá, mert „mi, a saját hazánkban sohasem lehetünk ellenzékben (...), mi mindig az emberek, a nemzet és a haza oldalán állunk”.

A 2006-os választás közeledtével a párt a nemzeti témákban egyfajta – a pártpolitikai orientációktól független, ezek fölött álló, ugyanakkor mégiscsak pártstruktúrához, a Fidesz struktúrájához kötött – összképviselést hirdetett. *„A nemzeti konzultáció nem akar megállni a jobboldal határainál”,* mondta Orbán a Magyar Kereszténydemokrata Szövetség országos küldöttgyűlésén 2005. február 21-én, a Nemzeti Konzultációs Tanács felállítása után.

A 2006-os választásra készülő Fidesz plakátjain, szóróanyagain már nincsenek nemzeti színek. A párt már az ország minden lakosa nevében kíván harcolni. *„Már rég nem arról van szó, hogy a Fidesznek csak a jobboldali, polgári, keresztény, nemzeti értékrendet vallókat kellene képviselnie, mi mindenkiért szót emelünk, senkit sem hagyunk az út szélén.”* A *Heti Válasz* 2005. szeptember 22-i számában így fogalmazott Orbán Viktor: *„Ma a politikusi világ a demokrácia egyik legnagyobb teherterele. (...) 2006-ban nem pártkormányt, hanem nemzeti kormányt kell alakítani. Vagyis nem a pártok erőviszonyai alapján, hanem a feladat nagyságrendjéhez mérten kell kiválasztani az ország életének irányítóit”.*

A 2006-os választás előtt a társadalmi, gazdasági és politikai élet teljes átalakulását ígérte a Fidesz. Új gazdaságra, új államra és új politikára van szükség, mondta Orbán a Polgári Magyarország Alapítvány *Közjó és szolidaritás* című konferenciáján február 26-án. *„Olyan kormányt választunk magunknak, amely a magyar emberek szemével nézi a világot, magyar fejjel gondolkodik, magyar szívvel érez, és a magyar érdekek megvédését tartja a legfontosabbnak”.* Meghirdette a kultúrállamot, mely a bizalomra épül, szemben a jogállammal, mely a bizalmatlanságon alapul, hiszen jogszabályokkal védjük magunkat

egymás ellen. A kultúrállam mélyebb gyökerekkel és hagyományokkal rendelkezik, mint a jogállam, mondta (*Hír TV* 2006. február 27.).⁴⁵⁷

4. A politikai ellenfél

A Fidesz nemzeti tematikájában a párt első orientációváltásától kezdve a politikai ellenfelek (az MSZP és az SZDSZ) politikai ellenségekként fogalmazódtak meg. Két, egymással összefonódó attribúció szövedékében jelentek meg: egyrészt mint *nemzetidegenek*, idegen érdekeket szolgáló tényezők, másrészt mint *nemzetellenes* erők, amelyek megakadályozzák a nemzet egyesítését. Ezek az attribúciók magukban hordták azt a következtetést, hogy a politikai ellenfelek nem rendelkeznek nemzeti legitimitással. A Horn-kormány „*csak közjogi értelemben magyar kormány*”, mondta Orbán Viktor 1996-ban, a magyar–román alapszerződés vitája idején, amikor a kormány az alapszerződés megkötésére készült. Ugyanezt megismételte 1997 júniusában, a Zeneakadémián. 1999. február 4-én, a Pesti Vigadóban elmondott évértékelő beszédében azt vonta kétségbe, hogy az ellenzéknek lenne erkölcsi alapja a kormánnyal szemben bármit követelni.⁴⁵⁸ 2002. február 5-én, az Orbán–Nástase paktum parlamenti vitájában hazaárulónak nevezte az ellenzéki MSZP-frakciót.⁴⁵⁹ A politikai ellenfelet 2002 és 2006 között a Fidesz több rendezvényén is a nemzet árulójának nevezték.⁴⁶⁰

⁴⁵⁷ A Terror Háza honlapjának archívumában olvasható összefoglalás szerint Orbán arról is beszélt, hogy „*a közbeszéd központi kategóriája a '90-es évek elején a jogállam kifejezés volt, és nem jöttünk rá arra, hogy ez micsoda lefokozása a demokráciának. Hiszen a magyar történelemből nem egy jogállami berendezkedés, hanem egy kultúrállami berendezkedés adódott volna. Ez nem ellentéte a jogállamnak, hanem több annál. A jogállam arra a filozófiára épül, hogy az ember bizalmatlan, ezért a joghoz menekül. Egy kultúrállam éppen fordítva, a bizalomra épül. A magyar ezeréves történelem van olyan erős, hogy bátran a kultúrállami koncepció talajára helyezkedjen a jövőben*” (www.terrorhaza.hu).

⁴⁵⁸ „*Természetesen mi egyetlen pillanatig sem kérdőjelezzük meg közéleti jogosítványukat, de semmiképpen sem ismerhetjük el, hogy van erkölcsi alapjuk arra, hogy követelésekkel lépjenek fel azzal a kormánnyal szemben, amely a Bokros-csomag súlyosan romboló következményeinek orvoslását végzi*” (www.orbanviktork.hu)

⁴⁵⁹ Az MSZP-frakció tagjai ekkor kivonultak a teremből. Orbán Viktor miniszterelnök másnap, szokásos szerda reggeli rádióinterjújában azt mondta, nem történt semmiféle „csúnyaság” a parlamenti vita során, mert nem parlamenti hozzászólásban, hanem magánbeszélgetésben hangzott el a „hazaárulók” kifejezés.

⁴⁶⁰ A multiplikálás egyik helyszíne volt a Fidesz „Nemzeti konzultációjának” záró rendezvénye („Az összegzés napja”), melyen Pataky Attila elénekelt *A hűtlen* című éneket, majd így szólt: „*Drága véreim! Csak aki*

A politikai ellenfél nemzetellenességének attribúciója az első orientációváltástól kezdve végigkísérte a Fidesz diskurzusait, de különösen a második orientációváltás után lett hangsúlyos, amikor a hatalom visszaszerzésének stratégiája a parlamenti legitimáció ellenében megkonstruált nemzeti legitimáció koncepciójára épült. Ennek az időszaknak a 2004. decemberi népszavazás volt a legnagyobb eseménye, amely lehetőséget kínált a tematika és a gyakorlat összekapcsolására. A politikai ellenfél nemzetellenességének attribúciója megkérdőjelezte a demokráciának azt az alapelvét, hogy mindenki része a nemzetnek, illetve, hogy mindegyik párt a nemzet érdekeit képviseli.

(a) *A nemzetidegen politikai ellenfél.* A rendszerváltás után a szocialisták és a nagytőke azonosságát sokáig csak a MIÉP tematizálta. A Fidesz először 1996-ban, *A polgári Magyarországért* című kiadványában vádolta meg az akkori koalíciót azzal, hogy a magyarságtól idegen, a külföldi tőkét kiszolgáló „nagytulajdonosi elit” javára kormányoz. Az 1998–2002 közötti kormányzati ciklusban már több jele volt mind az intézkedések, mind a retorika szintjén a párt idegen- és a nagytőke-ellenességének. „*Megvédtük a termőföldet a külföldi kézre kerüléstől*” – mondta Orbán Viktor a Millenáris Parkban 2002. április 21-én.

A 2002-es választási kampányban erősödött a nemzet pénzvilág általi fenyegetettségének víziója, miután Medgyessy Péter lett a szocialista párt miniszterelnök-jelöltje. A tematizáció szerint a szocialista párt a mögötte álló nagytőke és pénztőke érdekeit képviseli. Ezek az érdekek ellentétesek a nemzet érdekeivel, amelyeket a Fidesz képvisel. A pénztőke fenyegeti a kultúrát és a tisztességes munkán alapuló gazdaságot; a baloldal a nemzet ellensége volt a múltban is; a szocialisták nemzetietlenek.

Orbán Viktor a 2002-es választás második fordulójára előtti mozgósítás egyik nagy rendezvényén, a Testnevelési Egyetem előtti, április 9-i nagygyűlésen kapcsolta össze hangsúlyosan a nagytőkét a szocialista párttal. Az ország érdekeit a nemzetközi pénztőke

magyarul érez, azok értik ezt a dalt, az olyanok, mint Gyurcsány Ferenc, a magyar nemzet árulója biztosan nem érti” (Index 2005. október 16.).

veszélyezteti, az MSZP és az SZDSZ pedig ezt képviseli, derült ki a beszédből. *„Ha a szocialisták alakítanának kormányt, akkor valójában Magyarországon a nagytőke és a pénztőke alakít kormányt. (...) Mindannyian tudjuk, hogy minden ország gazdaságának, így a magyar gazdaságnak is szüksége van nagytőkére is, és pénztőkére is. De nem bízhatjuk rájuk az ország kormányát. Azért nem bízhatjuk rájuk, mert ők egyébként érthetően és helyesen csak a saját hasznukat nézik. A kormánynak pedig a polgárok javát kell szolgálnia.”* Az MSZP és az SZDSZ kormányzása az élet fontos értékeit is veszélyezteti: *„Az élet mégiscsak több, mint a létfenntartásért folytatott pusztá küzdelem. És amivel több, az teszi igazán széppé és fontossá számunkra: a családunk, a gyermekeink, az emberi méltóságunk, a szabadságunk, a hitünk, a hazánk. És mindezt most meg kell védenünk.”*

Pár nappal később, április 13-án, a Kossuth téri, többszáz ezer fős nagygyűlésen tovább építette ezt a tematizációt. Szembeállította a Fidesz-kormányzást az MSZP és az SZDSZ koalíció kormányzásával: *„(1998-ban) beléptünk abba a világba, ahol többé nem a szociálisan érzékeny pártnak öltözött nagytőke és pénztőke alakít kormányt. Beléptünk abba a világba, ahol 1998-tól az öntudatos polgárok visszahelyezték magukat jogaikba és megerősítették közösségeiket.”* Az MSZP és az SZDSZ kormányra kerülésében a nagytőke és a pénztőke ismételt hatalomra kerülésének veszélyét látta. *„Mert jó, ha nem felejtjük el, hogy Magyarország államformája köztársaság, és nem részvénytársaság.”*

Szerencsen Orbán arról beszélt, hogy 1994 és 1998 között csak látszólag kormányzott az MSZP és az SZDSZ, valójában a nagytőke volt hatalmon (*Népszabadság* 2002. április 16.). Ugyancsak április 15-én, Kisvárdán azt mondta az 1994 és 1998 közötti kormányzásról: *„Nem azért volt Bokros-csomag tisztelt hölgyeim és uraim, mert arra szükség volt, mert az ország helyzete indokolta, hanem mert a pénztőke és a nagytőke így tudott busás haszonhoz jutni a mesterségesen és feleslegesen 30 százalékra felpörgetett infláció segítségével”*

(Népszabadság 2002. április 16.). A 2002-es választás elvesztése után többször is elhangzott Orbán szájából, hogy „a baloldali áruhát viselő nagytőke, pénztőke alakít kormányt”.

A tematizáció szerint a nagytőke és a pénztőke fenyegető jelenléte egyrészt a kultúra dimenziójában érhető tetten, másrészt a munka világának dimenziójában. Arról a fenyegetésről, amelyet a „bankárvilág” jelent a kultúrára, Orbán Viktor 2004. január 17-én, a Fidesz kulturális tagozatának gálaestjén beszélt. A kultúrának kellene „vállára vennie” és „átmentenie” a nemzetet utódainknak, ám legyengítették. A kultúra „legyengítése” a csak általánosságban emlegetett „bankárvilág”, valamint a közelebből ugyancsak meg nem határozott „magánállamok” és „magánbirodalmak” számlájára írandó. *„Ebben a bankárvilágban, amelyben élünk, a szavak és a mondatok is fedezet és tartalom nélkül sokasodnak. (...) Nemcsak a pénzünk, hanem szavaink is hétről hétre egyre kevesebbet érnek. (...) A föld mellett ma már a nyelvünk szinte az egyetlen nemzeti vagyon, amit még nem sikerült senkinek sem kiárúsítani, legfeljebb csak leértékelni. (...) Amikor tehát ma a bankárvilág minden számunkra fontos értéket, a forintét éppúgy, mint a szavainkét veszélyeztető kurzusáról beszélünk, akkor valójában a nemzet felemelkedését féltjük. Attól kell tartanunk, hogy a legyengített kultúra nem lesz elég erős, hogy a vállára vegye és átmentse a nemzetet utódainknak. És ha a kultúra nem tudja átmenteni a nemzetet, akkor a nemzetek helyét teljes mértékben a magánbirodalmak, a magánállamok veszik át. Azok a magánbirodalmak és magánállamok, amelyek a nemzetállamok mögött és között a bankárvilágot uralják, mint a polip csápjai, mindenhová elérnek. (...) És mégis úgy szólnak bele az életünkbe, úgy irányítanak, hogy közben semmilyen felelősséget sem vállalnak. Sem nép, sem táj, sem semmilyen élőlény iránt. És semmilyen közösséghez, csak a pénz, a haszon világához tartoznak.”* Következtetése az volt, hogy ha mi, magyarok nem választunk magunknak létformát, akkor más választ nekünk. *„Csak annak a létformának van élhető*

jövője, amelynek a kereteit a nemzet szabja meg. Európát eddig is a szabad nemzetek akarata tartotta és tartja össze, nem fordítva.”

A bankárvilágban a szavak és a mondatok – mint gyakran a tőzsdén forgó értékpapírok – fedezet nélkül sorakoznak. Orbán Viktor a Fidesz kulturális tagozata tanácsának megalakulásakor elmondott beszédében síkra szállt a *„tisztá értékekre épülő nemzeti közérzés”* és *„közös akarat”* megteremtése mellett. Hangsúlyozta, hogy *„hiányos és torz önismerettel, sérült nemzeti tudattal csupán az Európai Unió kiszolgáltatott, másodrendű polgárai lehetünk”* (Népszabadság 2004. január 19.). A beszédből kiderült, hogy az Unióban elfoglalt helyünk nem a törvényi garanciáktól, nem is a politikai érdekérvényesítéstől függ, hanem nemzeti tudatunktól. Gondolatmenete rímelt arra a még miniszterelnökként tett és sokat idézett kijelentésére, hogy az Unión kívül is van élet.

A Fidesz kormányzása idején *„visszaadtuk a munka becsületét”*, mondta Orbán 2002. április 21-én a Millenáris Parkban. 2005 februárjában Várpalotán, az *„országértékelő beszélgetések”* egyik helyszínén is azt hangsúlyozta, hogy 1998-ban megpróbálták *„a dolgokat a talpára állítani”*, munkabarát gazdaságpolitikát kialakítani; megpróbálták *„visszaállítani a munka becsületét, a munkát és a jólétet összekapcsolni”*. De ismét *„visszatért a spekulációbarát gazdaságpolitika korszaka. Ismét úgy tűnik, annak van becsülete, aki spekulál”*. *„A munka és a jólét szétszakadt Magyarországon”*, és ezt *„valakinek egyesítenie kell, valakinek a spekulációbarát gazdaság helyett egy munkabarát gazdaságot kell létrehozni”* (MTI 2005. február 11.). 2004. február 10-én, az ELTE látgymányosi központjában elmondott országértékelő beszédében Orbán arról beszélt, hogy vissza kell adni a munka örömét: *„A jelenlegi bankár észjárást és bankárgondolkodást mindenki érdekében meg kell változtatni. Csak egy hibbant orvos álmodhat beteg nélküli betegségről. Épp ilyen képtelen gondolat a munka nélküli gazdaság, amiről azt mondják, hogy majd a pénz, meg a megszorítások működtetik. A pénzalapú gazdaságból – úgy tűnik – ma két szereplőt meg*

próbálnak kihagyni: az embert és a munkát. Az ilyen gazdaság szükségszerűen embertelen, pazarló és terméketlen. Nekünk újra az emberséges, munkára épülő, tehát értékteremtő gazdaságban érdemes hinnünk, mely nem a szegénységet növeli, hanem a biztonságot. Mindenekelőtt tehát vissza kell adni Magyarországon a munka becsületét” (www.fidesz.hu).

2005. február 15-én, országértékelő beszédében Orbán azt fejtegette, hogy két jövő között választhatunk. A „spekulációbarát” gazdasági rendszert szembeállította egy „munkabarát” gazdasági rendszerrel: *„Engedjük-e, hogy a spekulációbarát gazdasági rendszer szerint éljük az életünket, vagy változtatni fogunk, és egy munkabarát gazdasági rendszer irányába teszünk majd lépéseket?”* „*Ki kell mondanunk, hogy a spekuláló, az ügyeskedő, az a múlt figurája, s nem akarjuk megengedni, hogy ismét visszatérjen, s elvegye a jövőnket, mert ez fölemésztí a jövőnket.*” A választás egyik legnagyobb tétje az lesz, hogy marad-e egy spekulációbarát kormány, vagy jön egy munkabarát gazdasági- és adórendszert támogató kabinet.

A politikai riválisok és a nagytőke összekapcsolására az általam vizsgált időszakban utoljára a 2006-os választás első fordulója után került sor. A kedvezőtlen eredmények nyomán Orbán Viktor bejelentette, hogy lemond miniszterelnök-jelöltségéről.⁴⁶¹ 2006. április 11-én a következőket mondta a Hír TV-ben: *„Mindenki látja ebben az országban, hogy útban vagyok. Útban vagyok az MSZP-nek, az SZDSZ-nek és az MDF-nek is. És a mögöttük álló pénzügyi nagytőkés köröknek is útjában állok, ez az igazság.”* Ő plebejus miniszterelnök volt, mondta, plebejus érzelmű pártot vezet; személyével kapcsolatban ez a baja a nagytőkének, illetve ez a bajuk a nagytőke pártjainak.

A bankárelles retorika érdekessége, hogy nem derül ki belőle: szükség van-e egyáltalán bankokra. Az sem derül ki, hogy konkrétan kik a „bankárok”, és mi indokolja

⁴⁶¹ Arra hivatkozott, hogy az MDF személyétől elhatárolódott, ugyanakkor az első forduló eredményei alapján a Fidesz szükségesnek tartja a választási és kormányzási együttműködést az MDF-fel. Dolgozatomban kereteit meghaladná a lemondás tényleges okainak és a Fidesz jobboldali pártokkal kapcsolatos stratégiájának elemzése. Itt csak utalok rá, hogy a második fordulóban sem Orbán Viktor miniszterelnök-jelöltségről való lemondása, sem pártjának az MDF-fel való együttműködése nem befolyásolhatta a választások kimenetelét.

kollektív elutasításukat. A retorika épít a bankárelenesség történelmi előzményeire, valamint az idegen- és nyugatellenes érzelmekre. Egyszerre hívja elő az ötvenes évek kelet-európai kommunista tematikájának ellenségképét és a nemzetidegen bankár történelmi sztereotípiáit. Az európai történelemből két magyarázatot is ismerünk arra, hogy miért nem kell szeretni a bankárokat: (a) mert a bankárok a kizsákmányoló osztály tagjaiként a munka nélkül szerzett jövedelem haszonélvezői és (b) mert a bankárok többsége zsidó, akik a nem zsidókból gazdagodtak meg. A keresztény úri magyar középosztály egyszerre irigyelte és nézte le a piszkos pénzügyekkel foglalkozó bankárokat és szívtelen uzsorásokat. A pártállami rendszer is bank- és bankárelenese volt. Új azonban, hogy a Fidesz tematizációjában a politikai pártokkal összefonódva jelenik meg a hatalomra törő bankárvilág veszélye.

(b) A nemzetellenes politikai ellenfél. Ez az attribúció a Fidesz nemzetegyesítő küldetésének ellenpólusaként dolgozódott ki. A párt a koalíciós pártok üzleti szemléletével és érdekeivel állította szembe a saját, a magyarság érdekeit képviselő érzelmi, lelkiismereti, erkölcsi szempontú megközelítésével. „*Nem üzleti ügy! Nemzeti ügy!*” – olvasható nagy betűkkel a népszavazás előtti hetekben bedobott szóróanyagban. „*Nagyon szomorú, hogy akadnak olyan politikusok, akik mindenben csak a pénzt, az üzleti hasznot nézik. Amiben nem látnak közvetlen üzleti érdeket, ami nem kecsegtet számukra anyagi haszonnal, azt gátlástalanul félresöprik. Szomorú, de ha érdekük úgy kívánja, a határontúli magyarokat is kilóra mérik.*”

A tematika szerint a baloldali kormány: ellenség.⁴⁶² A baloldali politikusok nem képviselik sem a baloldali polgárokat, sem a nemzeti érdekeket.⁴⁶³ A baloldal a múltban is

⁴⁶² „*Nekünk nem az Európai Unió az ellenségünk, hanem saját kormányunk az ellenségünk. (...) Azok próbálják nekünk megparancsolni a feltétel nélküli lelkesedést az Unió iránt, akik egykor feltétel nélkül lelkesedtek a Szovjetunió iránt is*” – mondta Kövér László, a Fidesz választmányi elnöke az EU-csatlakozásról egy salgótarjáni gyűlésen (Népszabadság 2004. május 3.).

⁴⁶³ „*Nálunk a nemzeti kérdésekben azért nincs egyetértés, mert a baloldali polgároknak nincs méltó képviselete. Magyarországon sajnálatos történelmi hagyomány, hogy újra és újra fölbukkannak olyan megélhetési politikusok, akik baloldalinak adják ki magukat, ám valójában nem képviselik a baloldali emberek nemzeti elkötelezettségét, sem a hagyományos baloldali értékeket. Az elmúlt években azt tapasztaljuk, hogy a kormánypártokban ismét hasonló szemlélet kezdett teret nyerni, amely nem áll ki a magyar nemzeti érdekekért,*

nemzetellenes volt, a jelenben is az, fejtegette Orbán Viktor a Bálványosi Szabadegyetemen 2005. július 23-án. Ecsetelte a nemzetellenes baloldal konstrukciójának történelmi vonulatát és azt, hogy miért kell tartós jobboldali kormányzásnak lennie. Kiinduló tézise az volt, hogy a baloldal azért ronthatott rá a nemzetre, mert a gyenge életösztönű nemzet nem ismeri fel érdekeit. *„Magyarországon a nemzeti életösztön nem elég erős, s ez oda vezet, hogy a magyarok gyakran nem képesek felismerni saját nemzeti érdekeiket. A baloldal, amikor arra időnként lehetőséget kapott, rárontott a saját nemzetére. Nem egyszerűen – ahogy Széchenyi fogalmazott – elfajult vagy hűtlenné vált, hanem rárontott a saját nemzetére. Ez olyan hagyománya a magyar politikai életnek, azon belül is a baloldali hagyománya, amellyel szembe kell néznünk a jövő szempontjából. Így rontottak rá a sajátjaikra 1919-ben Kun Bélának, és így rontottak rá saját fajtájukra Rákosiék. Ugyanezt tették az ő modern kori kiadásukban 1956-ban azok, akik rárontottak a forradalomra. És nem ilyen harcias eszközökkel, de december 5. is egy kormányzati rárontás a saját nemzetünkre.”*

A szónok a baloldal történelmi bűneinek felsorolását összekapcsolta egy olyan nemzeti egység víziójával, amelybe beletartoznak azok a baloldaliak is, akik nem törnek hatalomra. A megváltozott baloldalra *„szükség lesz a jövőben a nemzeti egység megteremtése szempontjából”*. A baloldálnak azonban *„nemzeti fordulatot”* kell végrehajtania saját szemléletében. *„Nekünk egy nemzeti baloldalra is szükségünk van. Sokan persze szkeptikusak, mondván, hogy különböző, hát genetikailag talán túlzás lenne mondani, inkább fogalmazzunk úgy, történelmi meghatározottság miatt ennek az esélyei csekélyek”*. *„Én azonban optimistább vagyok, mint akik így fogalmazznak. Ugyanis ha valaki végigpásztázza az európai és a közép-európai baloldal történelmét, akkor azt fogja látni, hogy a baloldal rendkívül gyors változásokra képes. Hajlékony, és az általunk vártnál mindig sokkal könnyebben*

sem a határon túli magyarokért, sőt nyíltan hátat fordít nekik, s ugyanerre buzdítja az ország polgárait” (Orbán Viktor 2005. július 25-i közleménye).

váltogatja a nézeteit. Ezért egy nemzeti fordulat sem zárható ki.” A baloldal fordulatára azért van esély, mert a baloldal mindig könnyen váltogatta nézeteit.

Mit kell tenni a nemzetellenes kormánnyal? Le kell váltani, hogy egy nemzeti kormány jusson tartósan hatalomra, és egyesíthesse a nemzetet.⁴⁶⁴ Orbán 2005. július 23-án, a Bálványosi Szabadegyetemen a politikailag egységes „nemzeti oldal” képét rajzolta fel, amely a hagyományos politikai értékelkötelezettségek fölé emelkedik, egyesítve a nemzeti érdekek mellett elkötelezettebb jobboldalt és a kevésbé elkötelezett baloldalt. A beszéd a Kárpát-medence magyarsága egyesítését is ígéri. Az egyesítés csak nemzeti kormányzással, a Fidesz kormányzásával valósítható meg. A határon túli magyaroknak olyan tartós magyarországi politikai kurzusra van szükségük, amely a nemzetegyesítést lehetővé teszi, a Kárpát-medencét pedig jól működő gazdasági térséggé alakítja. A magyar igazolványra nagyon vigyázzanak, mert ez lesz rövid időn belül *„a Kárpát-medence legértékesebb dokumentuma”,* többet fog érni, mint a kettős állampolgárság: *„Egy Erdélyországban élő magyar számára anyagi értelemben, jogosítványokat, iskoláztatást és gyermektámogatásokat tekintve a státustörvény, és az annak nyomán létrejött magyarigazolvány többet jelent majd, mint a kettős állampolgárság.”*

A kettős állampolgárság kérdése megoldódik, *„mihelyt Magyarországon a polgári erők kétharmados többséget szereznek az Országgyűlésben”.* Ehhez azonban egy választási ciklusnál hosszabb időre van szükség: *„A határon túli magyarok hosszú idő óta másra sem várnak, mint hogy egy olyan tartós kormányzati politikai kurzus jöjjön létre Magyarországon, amely őket egyesíteni szeretné az anyaországgal”.*⁴⁶⁵

⁴⁶⁴ A Fidesz tartós hatalomváltásra készült 2002-ben is. *„Ahhoz azonban, hogy a jövő újabb négy évének izgalmas, szép és felemelő céljait megvalósítsuk, úgy tűnik, még egyszer – és ha az orrom nem csal – utoljára meg kell küzdenünk a múlt erőivel”* – mondta Orbán Viktor 2002. február 16-án, a Fidesz Összefogás elnevezésű kongresszusán. Ez a cél a 2002-es választásokkal nem válhatott valóra, így a 2006-os választási időszakban is előkerült.

⁴⁶⁵ 2006. március 19-én, a Fidesz kongresszusán Mikola István miniszterelnök-helyettes jelölt ugyanezt a gondolatot fejlesztette tovább: *„Mert ha négy évre nyerni tudunk, és utána, mondjuk, az ötmillió magyarnak állampolgárságot tudnánk adni, és ők szavazhatnának – 20 évre minden eldőlne ebben az országban”* (NOL 2006. március 19.).

A beszéd kiinduló tézise, hogy a magyarok nem ismerik érdekeiket. *„A magyarországi magyarok a saját nemzeti érdekeiket sem ismerik, illetve afelől is sokkal gyakrabban bizonytalanok, mint bármelyik más Kárpát-medencei állam. A nemzeti önérdék érvényesítése, mint a kül- és belpolitika első számú vezérlő szempontja, a magyar érdek követése, keresése és meghatározása nem evidencia sem a magyar külpolitikában, sem a magyar belpolitikában úgy, mint ahogyan a Kárpát-medence, illetve Magyarország szomszédos országaiban az. Az a gondolat, hogy egyetlen hely van a világon, ahol mi vagyunk a legfontosabbak, és ez a hazánk, mert a világ bármelyik pontjára megyünk, valahol valaki mindig fontosabb, mint mi, ez nem egy evidens gondolat ma Magyarországon.”* A beszéd konklúziója a következő: *„Tehát, úgy tűnik, hogy a nemzetegyesítés egyik fontos feltétele az a kormányváltás, a következő választásokat követően.”* Ez csak újfajta nemzettudattal és a jelenlegi kormány javaslatainak elutasításával érhető el. *„A nemzetegyesítés következő előfeltétele az erős nemzettudat. Most visszatérhetnék december ötödikére. Persze igaz, hogy a kormány mondott nemet a határon túli magyarokra, és nem a belmagyarokra, de talán mi vagyunk az egyetlen ország a Kárpát-medencében, ahol a közvélemény tekintélyes része követi a kormány ilyen irányú javaslatait.”*

(c) *A nemzetellenesség történelmi gyökerei.* A Fidesz diskurzusaiban a politikai ellenfelek történelmi gyökerű nemzetellenességének hangsúlyozása a nemzeti ünnepek, különösen március 15. és október 23. alkalmával mondott beszédekben erősödött fel.⁴⁶⁶ Kövér László, a párt országos választmányának elnöke Nyírbátorban így jellemezte az 1956 óta eltelt időszakot: *„Hatvan éve alattomos, mocskos kis háború folyik ez ellen a nép ellen”.* A jelenlegi vezetésnek az a célja, hogy *„tulajdontalanná, kiszolgáltatottá tegyen bennünket, hogy könnyebb legyen uralkodni rajtunk.”* A jelenlegi vezetés és a forradalmat leverő hatalom módszereinek folytatója: *„A módszerek változtak, finomult a kín, de az eszközök lényegében*

⁴⁶⁶ A MIÉP és a Jobbik vezetői is összekapcsolták a szocialistákat és a magyar nemzet történelmi ellenségeit beszédekben; az MDF vezetőinek beszédei a felidézett múltból és a konszenzus szükségességéről szóltak.

tekintve nagyon is változatlanok” (Index 2005. október 22.). Ugyanezen a napon Pokorni Zoltán Budapesten, a Széna téren értelmezte Gyurcsány egy évvel korábban, 2004. november 4-én Nagy Imre sírjánál elmondott beszédének egyik mondatát („Imre, mit tennél a helyemben? Hogyan kell boldogulni ebben a veszekedős világban, hogyan van egyszerre haza és haladás, hogyan van demokrácia és hatékony állam?”). Pokorni történelmi analógiája szerint „egyetlen, még oly ártatlan Habsburg főherceg sem vette volna magának a bátorságot, még fél évszázaddal 1849 után sem, hogy március 15-én Batthyány Lajos sírjához zarándokolva feltegye a kérdést: Lajos, te most mit tennél?” (www.pokornizoltan.hu).

Orbán Viktor párhuzamosan beszélt az 1956-os forradalomról és a jelenről 2005. október 23-án a Műegyetem előtti rendezvényen. 1956-ban a hazugságok hálójából kiszabaduló országot akartak az emberek, mondta. *„Azt akarták, hogy az ország élén választott államférfi álljon és ne politikai kalandor. Azt akarták, hogy Magyarországon a magyar ember legyen a legfontosabb.”* A forradalmi újjászületésben az igazi baloldali emberek is részt vettek. *„Az ő világuk, a valódi munkásbaloldal világa mérföldekre esett a Csajkákön parádézó, elrabolt villákban pöffeszkedő és a szegényekre hivatkozó luxusbaloldal világától.”* A részvételükért életükkel fizető *„valódi baloldaliak példája tartja bennünk a reményt, hogy életünk fontos kérdéseiben lehetséges a teljes összefogás, igenis lehetséges a magyar nemzet egysége.”* Végül 1956 folytatására szólított fel: *„Mindennek rendelt ideje van – a változásnak is. A nekünk szánt jel megérkezett. Hazánk ismét bajba jutott, a hamisság ismét lelepleződött. Mint 1956-ban, ismét le kellene zárunk egy korszakot, és át kellene lépnünk a tegnaptól a holnapba.”* A beszéd így zárult: *„Adjuk hát bizonyosságát, hogy megértettük 1956 mára egyetlen, felszabadító, örömteli és erőt adó gondolattá sűrűsödött üzenetét: a változás jó. Változtatni jó. És mi, magyarok, tudunk változtatni. Készüljetek hát!”* (www.kampany.freeblog).

5. A nemzeti és a baloldali szociális tematizáció összefonódása

A magyar munkahelyek védelme, a magyar vállalkozók támogatása, a magyar föld védelme az 1998–2002 közötti időszakban kormányzó Fidesz gyakori tematizációja volt, amelyben koalíciós partnereire is számíthatott. A 2002-es választási időszakban a párt klasszikus konzervatív szlogent („Nemzet, család, hit”) választott. Ebben még a „nemzet” állt az első helyen. A választás elvesztését követően, a második orientációváltás után a párt a nem jobboldali elkötelezettségű, de a jóléti és az egalitárius követelésekkel azonosuló társadalmi csoportok megnyerésére is törekedett. Felmérte, hogy az állammal kapcsolatos elvárásokban a rendszerváltás előtti időszakban gyökerező, baloldali beállítódások élnek tovább. Sokan vannak, akik nem bíznak az államban, ugyanakkor igénylik az állami gondoskodást. A párt a jobboldali és a baloldali politikai profil összekapcsolására törekedett. Figyelembe vette, hogy a Kádár-korszakról jó emlékeket őrzők bizalmának megnyerése nélkül Magyarországon nem lehet választásokat nyerni.

A 2004. március 27-i szövetségi nagygyűlésen „európai néppárttá” alakított Fidesz már olyan, integratív pártként jelent meg, amibe már a társadalom baloldali csoportjai is belefértek.⁴⁶⁷ A 2004. áprilisi kongresszuson bevezetett új szlogen („Munka, otthon, biztonság”) a munka világának és a szociális biztonságnak a képzetét mobilizálja. *„A Fidesz néppárttá alakulása óta a hagyományos jobb és baloldali felosztásnak nincs többé értelme”* – mondta Orbán 2004. május 4-én a *Hír TV*-ben. *„A munka, otthon, biztonság olyan kérdések, amelyek köré fel lehet építeni a nemzeti egységet, és amelyek nemcsak a jobb- és nemcsak a baloldali emberek számára fontosak, hanem mindenkinek.”*

(a) *Baloldali antikapitalizmus.* A Fidesz nemzeti tematikájában 2003-tól mindinkább kirajzolódott egy baloldali, „népfrontos”, szociális-antikapitalista politizálás víziója. Ezt

⁴⁶⁷ Az egyik szónok Szűrös Mátyás volt, a „történelmi” Szociáldemokrata Párt elnöke. Arról beszélt, hogy az igazi szociáldemokrata pártnak a nemzeti oldalon a helye. Elég a bankárokból, a milliárdos gazdagokból, mondta; olyan államférfiak kellene, akik a népet szolgálják, és nem saját hasznukat nézik.

privatizáció- és bankárellenesség, versenyellenesség, radikális antikapitalista tematizációk, piacgazdasághoz nem illeszkedő ígéretek („védett” és „munkaalapú” gazdaság a „spekulációalapú” gazdaság ellenében; teljes foglalkoztatottság és a „luxusprofit” letörése, „luxusbaloldal” az igazi, baloldali emberekkel szemben), valamint a Kádár-korszak paternalizmusa iránti nosztalgiák erőteljes támogatása jellemezték. A baloldali fordulat egyik jele volt, hogy a 2004. december 5-i népszavazás nemcsak a kettős állampolgárság megadásáról szólt, hanem a Munkáspárt és a Fidesz által kezdeményezett a kórház-privatizáció leállításáról is. A kórház-privatizációt ellenző Fidesz kampányában a kormány üzleti szemléletét támadta.⁴⁶⁸

Ahhoz, hogy az ellenzéki Fidesz magát a baloldalra tudja helyezni, át kellett fogalmaznia az MSZP politikai pozícióját. A „magánbirodalmak” és „magánállamok” formájában benyomuló fenyegetést a „bankárkormány”: a szocialista–liberális kormány jelenítette meg.⁴⁶⁹ A bankárkormányt volt kommunisták alkotják.⁴⁷⁰ A két, egymást követő miniszterelnök, Medgyessy Péter és Gyurcsány Ferenc magánvagyonának és gazdagságának az emlegetése ennek az „átpozícionálásnak” a része.⁴⁷¹

A politikai ellenfél leírására szolgáló „bankárvilág” egyenlő a „munka nélküli gazdasággal”. Ennek ellenpontja a „munka alapú gazdaság”. A „munka alapú gazdaság” normatív fogalom. A munkát megbecsülő, gondoskodó, a gazdasági és a piaci viszonyokba erős kézzel beavatkozó, privatizáció-ellenes állam sajátja. Orbán először 2004 februárjában,

⁴⁶⁸ A Fidesz vezetői a kampányban a „két igenes népszavazás” kifejezést használták. *„Az egészségügy nem üzlet, a kórház nem az anyagi haszonszerzés helye. (...) A kórház a könyörület, az emberség intézménye, nem a könyörtelen anyagi érdeké. Vannak ügyek és intézmények, amelyeket nem bízhatunk üzletemberekre. A kórház – miként egy ország kormányzása is – ilyen dolog”,* mondta Orbán Viktor a Fidesz 21gen című magazinjának 2004 decemberi számában (az *Összetartozunk!* című és *Az egészség nem üzlet – A határon túli magyarok ügye nem teher, hanem lehetőség* alcímű interjúbán).

⁴⁶⁹ A fogalom megerősítését és bevésését önálló honlap (www.bankarkormany.hu) is szolgálta.

⁴⁷⁰ „Aki otthon marad, az valójában a szocialistákra szavaz, (...) a bankárkormányra, (...) a volt kommunistákra szavaz”, mondta Orbán Viktor 2004. június 4-én Székesfehérváron az európai parlamenti választás kampányában (*Népszabadság* 2004. június 5.).

⁴⁷¹ Itt utalok a Fidesz szóvivőjének, Révész Máriusznak egy hevesi választási kampánygyűlésen elhangzott szavaira: *„Az, hogy Gyurcsány Ferenc egy magyar baloldali kormányban a miniszterelnöke, ez ugyanolyan pervers dolog, mint hogy ha a KDNP elnökét a pornósztár Cicciolinának hívnák.”* Az MSZP nem baloldali, hanem neoliberális párt, mondta, amelytől a Fidesz balra (!) áll. A kormányt két neoliberális párt alkotja, egy nagyobb és egy kisebb (*Index* 2006. január 27.).

országértékelő beszédében követelte a munka becsületének visszaállítását és a „munkán alapuló gazdaságot” (amivel azt is mondta, hogy a magyar gazdaságnak nem a munka az alapja). Többször is beszélt arról, hogy olyan „munkaalapú gazdaságra” van szükség, ahol a vállalkozónak nem kell 100 forint bérre 100–130 forintnyi adót is kifizetnie.⁴⁷² A fogalom jelzi a tematizáció új irányát: a munkások, kisemberek, a kádári paternalista állam iránt nosztalgiát érzők iránti figyelmet.

(b) Baloldali emberek kontra szocialista kormány. A társadalom egészére kiterjedő tágabb nemzetfogalom talán legérdekesebb sajátossága a munkások társadalmi súlyának és a baloldali emberek nemzethez tartozásának erőteljes hangsúlyozása volt. A munkásoknak nemcsak az idegen érdekeket kiszolgáló bankárvilág az ellenpontjuk, hanem a jelentőségüket fel nem ismerő „szellemi élet” is. Orbán Viktor 2004 márciusában, a Fidesz munkástagozatának alakuló ülésén beszélt először a munkásokról. A rendszerváltás óta eltelt időszakban, mondta, *„mintha az egész magyar szellemi élet abban a tévképzetben ringatta volna magát, hogy talán munkásság nem is létezik többé, következésképpen problémáik sem lehetnek. Így lelkiileg, erkölcsileg fölmentette magát a munkásság szolgálatának kötelezettsége alól... Eljött az idő, hogy kiigazítsuk a rendszerváltoztatás hibáit.”*

A Fidesz különbséget tett a szocialista vezetésű kormány és a „baloldali emberek” között, hangsúlyozva, hogy az igazi baloldal nem a szocialista kormány, hanem a baloldali emberek. Ez utóbbiak hiteles képviselője a Fidesz. Nem helyes mindazt lenézni, ami a rendszerváltás előtt történt, mondta Orbán a Polgárok Házában, egy nyugdíjas fórumon. A Kádár-rendszer rossz politikai rendszer volt. *„De nem az volt vele a baj, hogy nem haltak éhen az emberek, hogy mindenkinek volt állása, vagy hogy volt szakszervezeti beutaló az üdülőkhöz.”* Nem a szocializmus volt azonban a „munkaalapú gazdaság” korszaka, hanem a kapitalizmus az; 2006-ban pedig olyan kormánynak kell hatalomra kerülnie, amely a teljes foglalkoztatottság felé vezető úton indul (*Népszabadság* 2005. március 21.).

⁴⁷² Az adó mértéke nem változott, ugyanilyen volt az Orbán-kormány idején is.

Orbán 2005. július 24-én a Bálványosi Szabadegyetemen arról beszélt, hogy a történelem során a baloldali vezetők visszaélve a baloldali emberek bizalmával, gyakran bizony rárontottak a saját nemzetükre. *„Na, de hát a Rákosi diktatúrát nem a baloldali emberek csinálták, hanem a baloldal nevében fellépő vezetők.”* A kettős állampolgárságról szóló népszavazáson sem a baloldali emberek mondtak nemet a határon túli magyarok állampolgárságára, hanem a nevükben fellépő vezetők. A kormány valójában liberálisokból áll. *„A kormányt meg a baloldali embereket nem szabad összekeverni akkor se, hogy ha a kormány egyébként magát baloldalinak adja ki, holott egyébként nyilvánvaló mindannyiunk számára, hogy sokkal inkább töröl metszett liberális emberekről és nézetekről van szó, legyen szó akár gazdaságpolitikáról, akár nemzeti kérdésekről.”*

(b) *A nemzeti petíció.* Az egymással összefonódott nemzeti és baloldali szociális tematizáció mozgósító ereje 2004 áprilisában, a Fidesz szövetségi ülésén kezdeményezett aláírásgyűjtési kampányban vált mérhetővé. A petíció útra bocsátása és az egymillió aláíró megcélzása tartalmilag, formailag és szervezetileg is arról tanúskodik, hogy a párt baloldali követelésekben, sajátos népfrontban és tömegeket mozgósító tevékenységsorban gondolkodik; ez utóbbi támogatására pedig meg akarja nyerni a nemzet egészét. *„Alig van olyan lakás vagy ház az országban, ahova, ha akarunk, nem tudunk eljutni”* – mondta Orbán Viktor 2004. április 1-én, az *Index*nek adott interjújában.

Az orientációváltásnak megfelelően az úgynevezett „nemzeti petíció” már nem párt-, hanem nemzeti keretek között szervezett akció volt. A második orientációváltása utáni időszakra jellemző nemzeti tematika szinte minden új elemét együtt találjuk benne: a tágabb nemzetfogalmat, a parlamenti legitimációt felülíró nemzeti legitimációt, a politikai cselekvés új mintáját és a baloldali szociális és gazdasági tartalmat. A nemzeti jelleget a petíció formai elemei is hangsúlyozták.⁴⁷³

⁴⁷³ Minden postaládába bedobták a petíciót, amelynek perforált részét a támogatók a párt címére küldhették vissza. A petíció fedőlapja a nemzeti jelleget hangsúlyozta: a piros–fehér–zöld színű nemzeti zászlóra fektetve

A Fidesz a „nemzeti petíció” meghirdetése óta törekedett arra, hogy úgy jelenjen meg, mint az állami gondoskodás iránti igény kielégítésének garanciája. A baloldal felé tett lépései visszhangra találtak.⁴⁷⁴ A petíció baloldali követeléseket tartalmaz.⁴⁷⁵ A követendő gazdaságpolitika sarkalatos fogalmainak nemzeti jellegét direkt módon is hangsúlyozza (a kormány *„védje meg a magyar munkahelyeket; „a magyar élelmiszerek árai ne emelkedjenek”*), akárcsak a legfontosabb társadalmi csoportokét (a kormány *„támogassa a magyar vállalkozókat”* és *„a magyar gazdák érdekében módosítsa a költségvetést”*).

A petíció nemzetképe az egalitárius követelések társadalmával, a „munka, otthon, biztonság” célkitűzések mögé felsorakozottak összességével azonos. Különböző szociális csoportok együtteséből rajzolódik ki, akik érzelmeiket, valamint érdekeiket tekintve egységesek. A petíció azért sürget összefogást, hogy *„Magyarországon biztonságosabb legyen mindannyiunk élete, megélhetése”*. Az első követelés (az Orbán-kormány lakástámogatási rendszerének visszaállítása) a fiatalokat szólítja meg, a második (a privatizáció leállítása) a bérből és fizetésből élőket, a harmadik (a gyógyszerárak csökkentése és a kórház-privatizáció leállítása) a nyugdíjasokat.⁴⁷⁶ A negyedik (a költségvetés módosítása a gazdák érdekeinek megfelelően) a mezőgazdaságban dolgozókat, az ötödik pedig (az éves gáz- és energiaár-emelés mértéke ne haladja meg az 5%-ot) a családokat szólítja meg.⁴⁷⁷ A követelések vagy a „mindenkinek joga van”, vagy a „mindenkinek közös érdeke” kifejezésekkel kezdődnek, érzékeltetve, hogy a petíció a nemzet egészéről szól. A

öt, egymás csuklóíhoz kapcsolódó kéz (két nő, két férfi és egy gyerek keze) formázza az összetartozást. A nemzeti színű fedőlap piros mezejében lévő szlogen („Munka, otthon, biztonság”) és a zöld mező alatti sávban olvasható cím („nemzeti petíció”) hangsúlyosabb, mint a zöld mezőben lévő, megújított pártempléma („Fidesz Magyar Polgári Szövetség. Az európai néppárt”).

⁴⁷⁴ A *Népszabadság* online Politográf nevű öntesztje 2006 tavaszán 21 kérdés segítségével határozta meg a kérdésekre válaszolók helyét a bal–jobb és a konzervatív–liberális tengely metszésével kialakított mezőben. Azok abszolút többsége, akik a Fideszre szavaznának, a *baloldali-konzervatív* mezőben helyezkedett el, az MSZP szimpatizánsainak abszolút többsége pedig a *baloldali-liberális* mezőben.

⁴⁷⁵ A petíció a *Munka, otthon, biztonság* szlogenen alapul: mindenkinek joga van az otthonteremtés lehetőségéhez, a biztonságos megélhetéshez, az egészséges élethez, és mindenki érdeke, hogy az élelmiszerek ára ne emelkedjen, s hogy a gáz- és energiaár-emelés ne jelentsen elviselhetetlen terheket.

⁴⁷⁶ A kormány a petíció elindításának heteiben fagyasztotta be a gyógyszerárakat, a kórház-privatizációt pedig el sem kezdték, mert az ezt lehetővé tevő törvényt az Alkotmánybíróság döntése megsemmisítette.

⁴⁷⁷ A kórházak privatizációjának elutasítása a 2002-es választási kampányban a MIÉP országgyűlési képviselőjelöltjeinek szórólapjain is szerepelt.

követelésekből egy olyan gazdaságpolitika kívánalma rajzolódik ki, amely az adóbevételekből finanszírozott, állami tőkebefektetéseken és a nem versenyképes cégek védelmén alapul.

Mivel a petíciónak nincs alkotmányjogi következménye (a benne megfogalmazott követeléseket az országgyűlés érvényesítheti), jogilag nem lehet befolyása a követelések valóra válására. Aláírása nem annyira a kormányra gyakorolandó politikai nyomás eszköze, mint inkább egyfajta közösségvállalás kifejezése a petíció szellemiségével, és annak kinyilvánítása, hogy az aláíró a petícióban leírt nemzethez tartozónak tekinti magát. Nem a petíció „kimenete” a fontos, hanem az „inputja”. Ez pedig a petíciót kísérő kampány, amely a Fideszről, mint a nemzet egészét képviselő pártról szól.

(c) *A nemzeti petíció utóélete.* Pár hónappal később az európai parlamenti választások lehetőséget nyújtottak a petíciós kampány folytatására. Az új kampány postaládákba bedobott szórólapja a petícióhoz hasonlóan a megszólítottak és a párt egységére (a választási szlogen a következő volt: „Csak együtt sikerülhet!”) épült. Utalt a nemzeti petíció néhány követelésére („ha meg akarja gátolni az újabb gáz- és gyógyszerár-emeléseket”; „ha nem akarja, hogy privatizálják a kórházakat”), és összegezte a gazdagok elleni retorikát („ha nem akarja, hogy az EU-s támogatásokból csak néhányan gazdagodjanak”). Az Európai Unió parlamenti választást mint a petícióra való szavazás alkalmát jelölte meg („június 13-án szavazzon a nemzeti petícióra, a Fidesz – Magyar Polgári Szövetség listájára!”). A szórólap hátlapján a postaládákba bedobott nemzeti petíció alapképe volt látható, amelyen a nemzeti zászlón öt kéz kapcsolódik össze egymás csuklóját fogva. A kép ismertségét fokozta, hogy a nemzeti petíció kampányában felhasznált plakátokon, szórólapokon, reklámhirdetéseken is ugyanez a kép szerepelt. Ezúttal a képet domináló felirat („Hajrá, Magyarország, hajrá, magyarok!”) a polgári köröket, a párt tömegrendezvényeit, a párt mögötti társadalmi támogatás egészét idézte fel, a párt emblémája a jobb sarokban húzódott meg.

Az európai parlamenti választást megelőző kampányban a bankárveszedelem tematizációja is folytatódott. A Fidesz a „bankárkormány” bűneit (általában a szabadáras termékek árainak emelkedését) soroló szórólapokat dobott be a postaládákba. Orbán több ízben is a „bankárterror” rémével riogatta hallgatóságát arra az esetre, ha a választáson az MSZP nyerne. A bankárterror soha nem látott mértékű megszorításokból és gázáremelésekből állna. *„Aki otthon marad, az valójában a szocialistákra szavaz (...), a bankárkormányra (...), a volt kommunistákra szavaz, ezért jöjjenek el választani”* – mondta 2004. június 4-én egy székesfehérvári nagygyűlésen.

Orbán Viktor 2004. június 6-án, a budapesti Összefogás napján, az úgynevezett petíciós nagygyűlésen a Műegyetem előtt összegyűlt, nemzeti zászlókat lengető tömeg előtt szintén azt hangsúlyozta, hogy aki otthon marad a választások napján, az MSZP-re szavaz. Az európai parlamenti választás tétje a belpolitikai ellenfél legyőzése. A szocialisták, a bankárkormány, a volt kommunisták: ugyanazok. Aki otthon marad, bünt követ el, mert az ország tönkretételéhez segédkezik. Aki otthon marad, jóváhagyja, hogy *„ezentúl az uszítás, az alantas indulatok felkeltése, az idegen tanácsadók által terjesztett gyűlölet és a háborús hangulat döntsön Magyarország jövőjéről a demokrácia szabályai helyett.”* Majd a szónok kiadta a jelszót: *„Ébresztő, Magyarország!”*⁴⁷⁸ *„A nagy ígéretetek bankja csődbe ment, joggal tarthatunk attól, hogy már otthon, a fiókban őrzött kospénzért is eljönnek a bank emberei.”* Mindezekkel a veszélyekkel szemben állnak a Fidesz petíciós pontjai. Az európai parlamenti választáson tehát meg kell állítani *„a hatalom fékevesztett átokfutását”*. A hiszékeny népnek nincs hazája, mondta: *„éppen ezt a leckét tanuljuk”*. Aki hisz a bankárkormányt alkotó szocialistáknak, a volt kommunistáknak, a haza elvesztéséhez segédkezik. A szónok befejezésképpen így búcsúzott: *„Hajrá, Magyarország, hajrá, magyarok!”*

⁴⁷⁸ A közelmúlt magyar történelmében nagy hagyománya van az ébresztésnek. Emlékeztetünk itt egyrészt az „Ébredő magyarok” mozgalmára, másrészt arra, hogy 1989-ben Orbán Viktor 2004-es felszólításához hasonló volt a reformkommunisták 1989-es jelszava is: „Ébresztő, elvtársak”.

6. A kétpólusúvá vált nemzeti tematika

Ahogy láttuk, a rendszerváltás utáni másfél évtizedben a nemzeti tematika többször is „felizzott”, amikor megnőtt a politikai tétje annak, hogy a társadalom milyen identitásmintákat követ. A hatalom megszerzése és megtartása szempontjából fontos alkalmakkor: az országgyűlési, a helyhatósági vagy az európai parlamenti választás alkalmával megszorodtak a nemzeti tematizációk. A rendszerváltás után két olyan alkalom volt, amelynek a politikai tétje különbözött a hatalom megszerzésének és megtartásának szokásos alkalmaitól. Az egyik a státusztörvény elfogadása, a másik a határon túli magyarok magyar állampolgárságáról kezdeményezett népszavazás volt. Ezek nem pusztán belpolitikai események voltak; a magyarországi pártok és a határon túli magyarok viszonyáról, a magyarországi pártok határon túli magyarokra gyakorolt befolyásáról is szóltak. A törvénykezés és a politikai gyakorlat szintjén vetették fel a magyar nemzet fogalmának kérdését, kultúr- és államnemzeti elemeinek ellentmondásos viszonyát, a magyar állam fennhatóságának határait, a magyar állam és a magyar nemzet rendezetlen kapcsolatát. A státusztörvény és a népszavazás ezeket a kérdéseket a pártok közötti törésvonal elmélyítésével vetette fel. Nem a nemzettel kapcsolatos kérdések nyitottsága, hanem a politikai tét nagysága vezetett végül oda, hogy a kettős állampolgárság ügye kapcsán a nemzeti tematika – a rendszerváltás óta először – kétpólusúvá lett. Ugyancsak a politikai tét nagyságával magyarázhatjuk, hogy erősödött az MSZP nemzeti diskurzusa is.

A rendszerváltástól a 2004. december 5-i népszavazásig eltelt időszakban nem született meg olyan társadalmi és politikai konszenzus, amely az állam és a szomszédos országokban élő magyarok közötti kapcsolatok rendezésének alapja lett volna. Egyik kormányzati ciklusban sem volt komolyan téma a határon túli magyarok állampolgársághoz való jutásának kérdése, ugyanakkor az országgyűlés sokat foglalkozott a magyar állam és a határon túli magyarok lehetséges és kívánatos viszonyával. A képviselők általában a határon

túli magyarok szülőföldön való maradását akarták elősegíteni, ezért nem támogatták az idegenrendészeti könnyítéseket. Inkább valamiféle szimbolikus közjogi státuszhoz vonzódtak.⁴⁷⁹ Ezt fejezte ki a „státuszmagyarság” fogalma. A háttérben a nemzeti és az állampolgári közösség összeegyeztetésének nehézségei, a kulturális és a politikai nemzetfogalom közötti ellentmondások, valamint az állampolgárság kérdését maguk alá gyűrő pártpolitikai érdekek húzódtak meg.

A kettős állampolgárság lehetőségét a liberálisok vetették fel először 1989 májusában. *A rendszerváltás programjában* az olvasható, hogy „minden, magát magyarnak valló személy – és az ő jogán családja – legyen jogosult a magyar állampolgárságra”. Ennek a követelésnek akkor különös nyomatékot adott, hogy a határon átszökött román állampolgárokat a magyar hatóságok visszaadták a román hatóságoknak. A rendszerváltást követően azonban az SZDSZ már elvetette a kettős állampolgárság gondolatát. Ezt az MSZP is ellenezte, ezért is szavazta meg a státusztörvényt.

A Magyarok Világszövetsége programjába 1996-ban került be a magyar állampolgárság kiterjesztése. A kezdeményezést az RMDSZ sikeres aláírási kampánnyal is nyomatékosította. A kormányon lévő Fidesz ekkor főként az Európai Unióhoz való csatlakozás szempontjából nem értett egyet azzal, hogy a nem Magyarországon élő magyarok is kapjanak valamilyen külhoni állampolgárságot. „*A leghatékonyabb nemzetpolitika a sikeres európai integráció*” – mondta Németh Zsolt, a Fidesz-kormány külügyi politikai államtitkára (*Népszava* 1999. február 20.). Ehelyett, egyfajta szimbolikus kárpótlásként alkották meg a státusztörvényt, amelyet az Országgyűlés 2001 júniusában 92%-os többséggel elfogadott.

⁴⁷⁹ Tóth Judit a felszólalások *Országgyűlési Napló*ban közölt szövegét elemezve azt írja, hogy „csak kevés képviselő előtt egyértelmű a kisebbségvédelem, az üldözötteknek biztosítandó menedékjog és az állampolgári jogviszony közötti különbség. Az állampolgárságot elsősorban korlátlanul örökölhető, adható nemzeti, etnikai, nyelvi, kulturális – azaz szimbolikus jellegű – köteléknek látják.” Kisebbségben voltak azok, akik „az állampolgárságot alapvetően konkrét jogok és kötelezettségek foglalatának tekintik, akik objektív jogi tényekre alapozzák a honosítást” (Tóth J. 2004: 48).

A törvény megalkotásában az volt a fő szempont, hogy a magyar igazolványok birtokában a határon túli magyarok lehetőleg szülőföldjükön boldoguljanak, és ne kérjenek magyar állampolgárságot.⁴⁸⁰ Bár a kettős állampolgárság ügye szerepelt a Fidesz 1998-as választási programjában, a választás megnyerése után a párt már nem tartotta időszerűnek. A státustörvény mellett Martonyi János külügyminiszter azzal érvelt, hogy *„megkönnyítik a határon túl élő magyarok számára, hogy itthon érezhessék magukat Magyarországon, és pedig anélkül, hogy magyar állampolgárrá válnának vagy állandó tartózkodási engedélyt kérnének”* (idézi Kőszeg 2004).

A státustörvény nem vállalkozott a határon túli magyarok és a magyar állam rendezetlen kapcsolatának megoldására. Nem kínált megoldást a határon túliak hosszabb magyarországi tartózkodása (és ezzel összefüggésben munkavállalásuk) ügyében sem. A törvénnyel kapcsolatos kormányzati diskurzusok elfedték, hogy a magyar és a nem magyar állampolgárok közösségeként felfogott magyar nemzet és a magyar állam közötti viszony történelmi rendezetlensége a magyarigazolvánnyal sem oldódott meg, hiszen birtoklása nem jár együtt állampolgári jogokkal, és nem teremt jogi egyenlőséget a szomszédos országokban és a Magyarországon élők között. Ugyanakkor szimbolikus jelentősége volt a szomszédos államok sok magyar identitású polgára számára.⁴⁸¹ A törvény megalkotásával a Fidesz – demonstrálva identitásuk védelmét – politikai támogatását kiterjesztette a szomszédos országokban élő magyarok jelentős körére is.⁴⁸² A politikai gyakorlat szintjén is bizonyította, hogy tizenötmillió magyarban gondolkozik; hogy hatékonyan működik együtt a határon túli

⁴⁸⁰ A kormány 2001. augusztus 21-én azt írta a Velencei Bizottságnak, hogy *„a magyar kormány, valamint a parlament (...) minden olyan törekvést elvetett, amely a szomszédos országokban élő, a magyar kisebbséghez tartozó egyének számára bármiféle kettős állampolgárságra irányulna, és ehelyett inkább egy együttműködésen alapuló kedvezményrendszert részesített előnyben”*. A státustörvény *„elismeri azt a tényt, hogy a külföldi magyarok más államok állampolgárai, és elutasítja azt a gondolatot, hogy a magyar identitás alapjául a kettős állampolgárság szolgáljon”* (idézi Kovács M. 2005).

⁴⁸¹ *„A státustörvény, különösen az igazolvány által, már feszegette a nemzetállam, a szuverenitás eszme stb. határait, de hosszú egyezkedések után sikerült egy olyan kompromisszumos megoldást találni, amely szerint az igazolvány valójában a kedvezményekre való jogosultság bizonyítéka, illetve azon kívül egy szimbolikus aktus”* (Feischmidt 2005).

⁴⁸² 2005 februárjáig 830.000 magyarigazolványt adtak ki (MTI 2005. március 14.).

magyar szervezetekkel, és hogy a Kárpát-medencében élő magyarok integrációjára törekszik.⁴⁸³

A magyar igazolványnak fontos szerepe volt a nemzeti tematika megjelenítésében. A magyar nemzet és a magyar állam közötti viszony sajátos, inkább szimbolikus jelentőségű dokumentuma. Nem útlevel, de a magyar nemzethez tartozást igazolja. Kevés előny járt vele, de a magyar állam hivatalos okmányaként alkalmas volt arra, hogy az érintettek magyar identitástudatát erősítse, és hogy a magyar állam által képviselt nemzethez való tartozás jelképe legyen. Erőteljes politikai üzenete volt.

A teljes jogú kettős állampolgárságról a Magyarok Világszövetsége kezdeményezett népszavazást. Az állampolgárság tematizációja 2004. október 28-ától vált intenzívvé, amikor a köztársasági elnök kiírta a népszavazást.⁴⁸⁴ A kettős állampolgárság kérdése a pártok közötti versengés prédája lett.⁴⁸⁵

A kezdeményezés nyomán kialakult állásfoglalási kényszerben a Fidesz és az MDF kisebb hezitálás után felsorakoztak a kettős állampolgárság igenlése mellett.⁴⁸⁶ A MÁÉRT 2004 novemberi ülésén a határon túli magyar szervezetek és a magyarországi ellenzéki pártok az „igen” mellett foglaltak állást, a kormánypártok a „nem” mellett. A köztársasági elnök is állást foglalt: arra szólította fel a választókat, hogy „vállaljanak közösséget a határon túli

⁴⁸³ Orbán Viktor 2002. január 27-én a *Kossuth Rádió* Vasárnapi Újság című műsorában azt mondta, hogy a státusztörvényt „a Kárpát-medencei magyarok közösen alkották, hiszen a Magyar Állandó Értekezleten, ahol nemcsak a magyarországi pártok, hanem a határon túli politikai szervezetek is ott vannak, ott munkáltuk ki”.

⁴⁸⁴ A kérdés így szólt: „Akarja-e, hogy az Országgyűlés törvényt alkosson arról, hogy kedvezményes honosítással – kérelmére – magyar állampolgárságot kapjon az a magát magyar nemzetiségűnek valló, nem Magyarországon lakó, nem magyar állampolgár, aki magyar nemzetiségét a 2001. évi LXII. törvény 19. §-a szerinti magyar igazolvánnyal vagy a megalkotandó törvényben meghatározott egyéb módon igazolja?”

⁴⁸⁵ A kettős állampolgárság kérdése az Európai Unióban a tagországok illetékességébe tartozik. Olaszország külhoni állampolgárai szavazati joggal és külön parlamenti kvótával rendelkeznek; Nagy-Britanniában négyféle állampolgárság van érvényben. Német állampolgárságot az 1938. előtti Németországból származók, valamint a korábban kivándoroltak és leszármazottaik is kaphatnak.

⁴⁸⁶ Kőszeg Ferenc felidézi, hogy a parlament 1993. április 27-i ülésén az MDF-es Zétényi Zsolt képviselő kétmillió cigány áttelepülésével (!) riogatta a parlamentet, és elutasította a nyitott bevándorláspolitikát: „Legyünk egy kicsit keményebbek a magyar nemzetiségű polgárokkal szemben. (...) Ne az ő egyéni érdekeiket nézzük, hanem a határon túl élő magyarságnak, mint kollektívumnak az érdekeit”. 2004. november 27-én viszont Zétényi Zsolt (igaz, hogy már nem képviselőként) a *Magyar Televízió* egyházi műsorában buzdított a kettős állampolgárság kérdésében az „igen” szavazatra (Kőszeg 2005).

magyarsággal”. Az egyházak ugyancsak a két igenre biztatták híveiket.⁴⁸⁷ A csaknem kétszáz egyetemi tanárt tömörítő jobboldali egyesület, a Professzorok Batthyány Köre felhívást tett közzé a kettős állampolgárság mellett. A népszavazást megelőző hetekben a közszolgálati rádióban a „közérdekű közlemények” többségét a médiatörvény rendelkezésével ellentétesen a különböző jobboldali szervezetek „igen” válasza biztató felhívásai alkották.⁴⁸⁸

A kampányban a Fidesz aktívan részt vett. Vezetőinek országjárása, több millió szórólap, óriásplakátok tömege, november 27-én pedig egy budapesti nagygyűlés biztosította, hogy minél több emberhez jussanak el a közvetíteni kívánt tartalmak. Az országjárás során „*együttes megbeszélésre*” hívták a választópolgárokat. A megfogalmazás a párt és a választópolgárok közös gondolkozásának lehetőségét sugallta. Orbán Viktor tizenkét nagyvárosban kampányolt az „igen” szavazatok mellett. A népszavazás kapcsán is igyekezett gyengíteni a parlamentarizmus legitimitását, és szembeállítani „az embereket” a választott képviselők testületével.⁴⁸⁹ „*A népszavazás ügyében olyan társadalmi összefogás és együttműködési rendszer jött létre, amelyik a pártok világában elképzelhetetlen, hiszen mindenki a fölöttébb kérdéseket nézte, nem azt, hogy ki tette fel őket.*” „*A magyar emberekben még mindig él az a hit, hogy vannak olyan ügyek, amelyeket ők jobban el tudnak dönteni, mint a parlamenti képviselők.*”

⁴⁸⁷ A katolikus püspöki kar körlevélben buzdított arra, hogy a hívek mindkét kérdésre igennel válaszoljanak. A Magyarországi Református Egyház elnöksége is körlevélben kérte a híveket, hogy „lelkiismereti és erkölcsi kérdésként” fogják fel a népszavazást, és szavazzanak igennel. November 28-án és december 5-én (a kampánycsend napján) a templomokban ötszáz határon túli református lelkész prédikált, és biztatta a híveket az igen szavazatokra.

⁴⁸⁸ Monori Áron elemzése szerint a kampánycsend előtti négy héten a Kossuth Rádióban főműsoridőben elhangzott 62 „közérdekű közlemény” 93%-a az állampolgárság kedvezményes megadását célzó népszavazáshoz kapcsolódott és a részvételre, illetve a szavazás befolyásolására irányult, bár a médiatörvény nem engedi meg, hogy politikai célokat szolgáló közlemények ingyenes „közérdekű közleményként” jelenjenek meg. 27 közlemény a Magyarok Világszövetségéé volt. A hirdetések között volt a Hatvannégy Vármegye Alapítvány, a Budai Nemzeti Kör, a Magyar Piarista Diákszövetség, a Vitézi Rend, a Jobbik Magyarországért Mozgalom, a Magyar Földvédő Mozgalom, az Emberfia Alapítvány, a Forrai Sándor Rovásírás Kör, a Honfoglalás 2000 Egyesület, Csurka István, a MIÉP elnöke, a Hazatérés Temploma, a Nemzetőrök Szövetsége, a Budapesti Székely Kör, a Rákóczi Szövetség, a Közakarat Egyesület, az Asszonyok a Nemzeti Egységért Mozgalom, a Barankovich Akadémia Alapítvány, a Magyar Vár Alapítvány. A közlemények megbízói köréből kirajzolódik „a mai magyar jobboldal mozgalmi térképe” – írja a szerző (Monori 2004: 7).

⁴⁸⁹ 2004. december 3-i sajtótájékoztatóján a következőket mondta: „*Olyan még nem volt, hogy az emberek két parlamenti választás között visszavegyék magukhoz a döntés jogát, mert úgy érzik, hogy a választott képviselők valamilyen kérdést nem tudtak megoldani. A kettős állampolgárság kérdésében például 1990 óta nem tudott megfelelő megoldást találni a politikai osztály.*”

Az állampolgárság ügyében „összeért” két dolog: egy valós nemzeti probléma politikai rendezetlensége (a magyar állam viszonya a határokon túli magyarokhoz) és társadalom-lélektani feldolgozatlansága (mit jelent a magyar nemzet fogalma). Ezek azonban aktuálpolitikai csatározásokba ágyazódtak. A szakpolitikai kérdésekről alig esett szó. Ilyen szakpolitikai kérdés lett volna például, hogy az állampolgárság megadásának etnikai alapjai vannak-e, vagy pedig az egykori magyar állampolgárság az alapja, és így mindazoknak jár, akik ezt kérik, tekintet nélkül arra, hogy valaki magyar-e vagy nem. Azaz, hogy az állampolgárság megadása mit jelentett volna a folyamatosan változó, az államnemzeti és kultúrnemzeti elemeket egyaránt tartalmazó magyar nemzetfogalom további alakulása szempontjából.⁴⁹⁰ Arról is kevés szó esett, hogy milyen magyarországi társadalombiztosítási, munkavállalói, politikai és egyéb jogokkal járt volna az állampolgárság, valamint, hogy milyen következményei lettek volna az érintettek otthoni helyzetére.

A diskurzusok nem az állampolgárság ügyéről szóltak, hanem az „igenhez” és a „nemhez” való viszony befolyásolásáról. Hátterükben az uralomért folytatott versengés húzódott meg. A népszavazás tétje nem a határon túli magyarok magyar állampolgárságának törvényi biztosítása vagy ennek elmaradása volt, hanem a pártok közötti versengés kiterjesztése és elmélyítése, támogatottságuk növelése és befolyásuk sikeressége. A kettős állampolgárság követelése egyesítette a jobboldal teljes spektrumát. A szélsőjobboldal mellett ott találjuk az MDF-et, a kisgazdapártot és a Fideszt is – olyan pártokat, amelyek az előző ciklusban, kormányzásuk idején maguk sem akarták a kettős állampolgárságot.⁴⁹¹

⁴⁹⁰ Itt csak utalok arra a tényre, hogy a kutatások szerint az elmúlt három évtizedben az emberek Magyarországon is, a szomszédos országok magyar társadalmában is időben változó és társadalmi csoportokként igen különböző arányban fogadják el az államnemzeti és a kultúrnemzeti elemeket. Lásd erről Lázár Guy, Csepeli György, Örkény Antal, Murányi István, Veres Valér, Szabó Ildikó és mások kutatásait.

⁴⁹¹ Kövér László, a Fidesz frakcióvezető-helyettese 2001. február 26-án arról beszélt a *Magyar Nemzet*-ben, hogy nehéz kiszámítani a kettős állampolgárság politikai következményeit. Orbán Viktor 2003 nyarán Bálványoson még nem tartotta időszerűnek a kettős állampolgárságot, Kövér László pedig károsnak gondolta. 2004 áprilisában azonban a népszavazási kezdeményezés mellé álltak.

A kettős állampolgárság kérdésében nem született elegendő számú „igen” szavazat.⁴⁹²

Ez a Fidesz számára kudarc volt. Hasonlóan a 2002-es választáshoz, amikor a pártok közötti választást a kokárdamozgalommal a magyar nemzet érdekeinek igazi, törvényes képviselői és a nemzetellenes pártok közötti választásként tematizálta, most sem tudta politikailag hasznosítani a nemzeti törésvonalat. Mindkét eset jelezte a nemzeti tematika identitásformáló szerepének korlátait. A kettős állampolgárság tematizációja nem vezetett a párt által támogatott álláspont jogilag érvényes győzelméhez. Ez a kudarc is szerepet játszott a Fidesz második orientációváltásában, amelynek során a magyar nemzetbe már mindenkit beemelt, és egy pártok fölötti, nemzeti egységkormány szükségét hangoztatta.

A népszavazás rámutatott a nemzeti identitás tudásszociológiai és érzelmi bizonytalanságaira. Jól illusztrálta a nemzeti identitás kérdései és a nemzeti tematika közötti szövevényes viszonyt is. Megmutatta, hogy a határon túli magyarokkal való viszony politikai, jogi és gyakorlati rendezésére a népszavazás nem alkalmas forma. A kettős állampolgárság ügyének elutasítása éppúgy kudarc volt (elsősorban érzelmi szempontból és a szomszédos országokban élő magyarok identitása szempontjából), mint ahogy kudarc lett volna a sikeressége is (az „igen” mellé állt politikai aktorok győzelmeként lehetetlenné vált volna a kettős állampolgárság társadalmi konszenzuson nyugvó rendezése).

A népszavazás megmutatta a nemzeti tematika egyik forrásvidékét: azt, hogy a nemzeti kérdések mentén a társadalomban törésvonal húzódik, és hogy a nemzeti problémákhoz való viszony a pártok önmeghatározásának lényegéhez tartozik. Annak ellenére, hogy az állampolgárság megadásának kérdése elsődlegesen nem pártpolitikai kérdés volt, azzá vált, és a pártok közötti törésvonalat mélyítette. Egy, a népszavazás után készült kutatás szerint a Fidesz szavazói nagyobb arányban támogatták a más országokban élő

⁴⁹² A népszavazáson a nyolcmillió választópolgár 18,87%-a igennel szavazott a kettős állampolgárság kérdésében, 17,76%-a nemmel. Ahhoz, hogy valamelyik válasz érvényes legyen, a választók 25 százalékának plusz egy főnek kellett volna azonosan szavaznia.

magyarok állampolgárságát, mint az MSZP szavazói.⁴⁹³ De az is kiderült, hogy a határon túli magyarok állampolgárságával kapcsolatos felfogás elválaszthatatlan a nemzeti identitástól, hiszen – hasonlóan más kutatások eredményeihez – a megkérdezettek most is kevésbé voltak elutasítóak a határon túli magyarokkal, mint a nem feltétlenül magyar származású, törvényesen bevándorlókkal.⁴⁹⁴

a) Magyar kontra magyar

A kettős állampolgárságról tartott népszavazás előtt a nemzeti tematika a jobboldal felségterülete volt. A politikai színtér egyéb szereplői inkább csak reagáltak a „témagazda” tematizációira. Nekik nem volt egyértelmű nemzetfogalmuk világos, közérthető sarokpontokkal, nem adtak alternatív válaszokat az állásfoglalást kívánó nemzeti kérdésekben, és nem törekedtek a nemzeti identitások formálására. A népszavazással először lett egy nemzeti tematizáció – a kettős állampolgárság kérdése – nyíltan és önállóan a pártok közötti versengés tárgya. A politikai tét olyan nagy volt, hogy a jobboldal nemzeti tematikája ellenében formálódni kezdett a másik póluson is a nemzeti tematika. Két, egyaránt kényszerpályán lévő nemzetkoncepció állt egymással szemben, és két elvárásrendszer a kívánatosnak tekintett állampolgári magatartásokról.

A 2002-es választási időszak utolsó heteiben, az ország politikai megosztottságával kapcsolatban már a szocialista miniszterelnök-jelölt, Medgyessy Péter is többször beszélt a nemzet egység és a nemzeti megbékélés szükségességéről. Miután a szocialisták megnyerték a választást, Medgyessy a „nemzeti közép kormányának” nevezte kormányát. Az MSZP nemzeti problémákhoz való viszonyában Medgyessy lemondásával és a Gyurcsány-kormány

⁴⁹³ A Tárki 2005 januári kutatása szerint az MSZP híveinek 10, a Fidesz híveinek pedig a 33%-a támogatta határozottan az állampolgárság megadását; az MSZP híveinek 19%-a, a Fidesz híveinek 9%-a pedig határozottan ellenezte. A pártszimpátia nem határozta meg teljesen az álláspontokat, és magas volt a bizonytalanok aránya (akik inkább támogatják, illetve inkább ellenzik).

⁴⁹⁴ A Tárki 2005 januári kutatásában a nem feltétlenül magyar származású bevándorlók állampolgárságát ellenzők aránya 68%, míg a határon túli magyarokkal kapcsolatban az elutasítók aránya összesen 46% volt.

szeptemberi színrelépésével következett be fordulat. A kormányváltás jó alkalom volt arra, hogy a párt megfogalmazza saját nemzetkonceptióját és a szomszédos országokban élő magyarokhoz, a szomszédos államokhoz és a bevándorlókhoz fűződő politikáját.⁴⁹⁵

A rendszerváltás utáni másfél évtizedben a kettős állampolgárság kérdése kavarta fel a legjobban a nemzeti érzéseket. Ennek minden bizonnyal szerepe volt a szocialista és a liberális párt aktivizálódásában. De pártpolitikai szempontok is szóltak amellett, hogy a küzdőtér porondjára lépjenek. Mivel a népszavazás válaszalternatívái mélyen beágyazódtak a pártok közötti küzdelmekbe és a jobboldal egyértelműen az „igen” szavazatok mellett kötelezte el magát, az MSZP és az SZDSZ meg akarta előzni, hogy a népszavazás számukra kedvezőtlen eredménnyel végződjön.⁴⁹⁶ A népszavazás sikere esetében a jobboldali pártok támogatottsága a határon túli magyarok szavazataival növekedett volna. Kuncze Gábor, az SZDSZ elnöke az országgyűlésben rá is kérdezett a kettős állampolgársággal rendelkezők szavazati jogára, és az igazságügy-miniszter megerősítette: ha „*a külföldön élő magyar állampolgár teljesíti lakóhely-bejelentési kötelezettségét, mindenképpen választójoggal rendelkezik*” (Riba 2004: 119).

A fordulat nemcsak szakpolitikai volt, hanem ideológiai is. Gyurcsány Ferenc a szocialista politikusok találkozóján, Balatonszárszón fogalmazta meg először a nemzeti és a politikai identitások viszonyát: „*Elsősorban magyarok vagyunk, és csak másod-harmadsorban vagyunk konzervatívok, liberálisok vagy szociáldemokraták. Magyarországon az elmúlt években mintha elvették volna ezt a sorrendet.*” „*Minthogyha a demokratikus*

⁴⁹⁵ „*A közelgő referendum rákényszerítette a politikai elitet, hogy szembetalálkozzon önnön "magyarságpolitikájával". A baloldalnak a koncepciótlan, nem is létező "szomszédságpolitikájával", a jobboldalnak az álszent, hazug "nemzetpolitikájával" kell számot vetnie. Hiába javasolták szakértők és civil szervezetek a mindenkori kormánynak, hogy dolgozza ki a maga migrációs stratégiáját, amelyben helye van az emberséges menekültpolitikának, a haszonelvű bevándorlás-politikának és a Magyarországon dolgozni, élni kívánó határon túli magyarok észszerű támogatásának – semmi sem történt. A kormány megrendelésére készült tanulmányok is megvitatlanul kerültek az irattárakba*” (Köszeg 2005).

⁴⁹⁶ A közvélemény-kutatások a kettős állampolgárság kérdésében az „igen” szavazatok nagyobb arányát valószínűsítették. A Capital Research 2004 novemberi felmérése szerint a teljes minta 55, a bizonytalanok 66%-a szavazna igennel, a Medián szerint a teljes minta 63%-a adna útlevelet a határon túliaknak, az iskolázottság lehetőségeinek kiterjesztésével 56, a szavazati jog megadásával és az egészségügyi ellátás biztosításával 45-45%, a nyugdíj folyósításával 21% értene egyet.

versengés elhomályosítaná a közös nemzeti együvé tartozás fenntartásáért és megerősítéséért viselt közös felelősséget” (MTI 2005. szeptember 2.).

Gyurcsány egy interjúban arra válaszolva, hogy számára mit jelent a kettős állampolgárság kérdése, a „magyarság” fogalmát értelmezte a határoktól függetlenül összekapcsoló kategóriaként: *„Nekem a magyarságom jelent erős, elszakíthatatlan érzelmi kötődést. Kikérem magamnak, hogy nekünk a jobboldal által feltett kérdés alapján kell vizsgáznunk hazafiságról”* (Népszabadság 2004. november 11.). 2004. november 29-én személyesen is állást fogalt a kettős állampolgárság ügyében a „nem” mellett, és arra biztatott mindenkit, hogy szavazzon nemmel.⁴⁹⁷ (Korábban még azt mondta, nem mond sem igent, sem nemet, mindenki döntsön saját lelkiismerete szerint.) Bejelentése nem pusztán a kérdésekre adandó válaszai nyilvánosságra hozatala volt, hanem a tematizációban való politikai részvétel kifejezése is: *„Nemmel szavazok a kettős állampolgárságra, a nemzetegyesítésre hivatkozó nemzetmegosztásra”*.⁴⁹⁸

A sikertelen népszavazás után a kormány 2005 januárjában „új nemzetpolitikát” hirdetett, az úgynevezett nemzeti felelősség programját.⁴⁹⁹ 2005 februárjában az Országgyűlés elfogadta a Szülőföld Alapról szóló törvényt.⁵⁰⁰ Ezek nem voltak alkalmasak az állampolgárság kérdése mögött meghúzódó nemzeti problémák megoldására, de valamelyest megkönnyítették a határon túliak számára az állampolgárság megszerzésének egyéni módját.

⁴⁹⁷ A népszavazás előtti héten lazultak a demokratikus játékszabályok. A miniszterelnök a szocialista párt székházában jelentette be, hogy mindkét kérdésre nemmel fog válaszolni; a közszolgálati rádióban „közérdekű közleményként” hangzottak el jobboldali szervezetek (Rákóczi Szövetség, Honfoglalás 2000, Emberfia Alapítvány) buzdításai; a Pesti Magyar Színházban november 27-én a büfében rölapokat helyeztek el, amelyeken a Magyarok Világszövetsége a maga és ötven társult civil szervezet nevében arra kéri az olvasókat, hogy „szavazzon igennel a szétszakított magyar nemzet egységének helyreállítására”.

⁴⁹⁸ Orbán Viktor a népszavazás előtti utolsó sajtóértekezleten azt mondta: *„Akkor tartozunk majd igazán össze, ha megadjuk a határon túl élő magyarok számára a kettős állampolgárságot. Magyarországon a nemzeti érzés, az összetartozás tudata, az összefogás iránti vágy erős”* (Index 2004. december 3.).

⁴⁹⁹ Ennek célja a magyar nemzet egységesítésének elősegítése, az anyanyelv és a kulturális értékek megőrzése, a Szülőföld Program megvalósítása, a nemzeti vízum bevezetése, a honosítási eljárás egyszerűsítése és a határon túli magyarok alkotmányos státusának rendezése. Az ellenzék és a határon túli magyar szervezetek támogatták a kormányzati lépéseket, de változatlanul a kettős állampolgárságot és az Európára érvényes útlevelet tartották céljuknak.

⁵⁰⁰ Az elkülönített állami pénzalap 2005-ben szerény összeg: egymilliárd forint, amit magánszemélyek, cégek és egyéb szervezetek kiegészíthetnek.

b) Állampolgári magatartásminták

A népszavazási kampányban a baloldali politikusok kevésbé voltak aktívak, mint a jobboldaliak. Megnyilvánulásaik rövidek voltak, gyakran csak néhány mondatból álltak. Nem éltek a választópolgárokkal való, közvetlen találkozások lehetőségével. Véleményüket intézményi közegben (pártszékház, Országgyűlés, Miniszterelnöki Hivatal), tették közzé; műfajuk az interjú vagy a nyilatkozat volt. A Fidesz kampányát Orbán Viktor vezette, aki hangsúlyozottan nem intézményi közegben beszélt, hanem vagy hallgatóság előtt, tömegrendezvényeken vagy interjúkban. Mind az ellenzék, mind a kormányoldal diskurzusában voltak érzelmi és racionális elemek, de a jobboldaléban az érzelmi elemek domináltak, a szocialisták és a liberálisok diskurzusában a racionálisak.

A vélemények különbözőségét az MSZP és a Fidesz képviselői más-más módon magyarázták. Gyurcsány Ferenc, miközben 15 millió magyar felelősségéről beszélt a MÁÉRT 2004 novemberi ülésén, arra is utalt, hogy a vitában nem a nemzeti módon gondolkodó magyarok állnak szemben a nemzetietlenül gondolkodókkal, hanem eltérő véleményen lévő, de egyként a megoldást kereső emberek. Orbán Viktor pedig „biztatónak”, a lelkiismeret-furdalás jelének találta, hogy akik a kettős állampolgárság ellen szóltak, azok „szava merő magyarázkodás volt”.

A kétféle tematizáció közötti különbségeket jól szemlélteti a 2004. november 17-i, a *Magyar nemzetpolitika belföldön és külföldön* című parlamenti politikai vita. Ezen a miniszterelnök a kettős állampolgárság helyett tervezett intézkedésekről és a kettős állampolgárság gazdasági következményeiről beszélt.⁵⁰¹ Kövér László viszont, a Fidesz frakcióvezető-helyettese a kormány, illetve az MSZP nemzetellenességét hangsúlyozta

⁵⁰¹ A miniszterelnök és a munkaügyi miniszter a következőket mondták: a határokon túli munkanélküliség és az alacsonyabb bérek miatt az áttelepülők kiszorítanák a mostani munkavállalókat; ha az állampolgári jogokat csak azok gyakorolhatnák, akik adót és járulékot fizetnek, 4.800.000 nem fizetőt is ki kellene zárni az állampolgári jogokból.

(elidegeníti tőlünk a határon túli nemzetrészeket; szembeállítja a magyart a magyarral; roncsolja a nemzetet összefűző szöveteket; összefogás helyett pártpolitikai versengést kreál; a készülődő tragédiában „a gyurcsányi méregkeverő kommunikációs kampánymacherek a határon túli magyarokra osztották” a főszerepet; a szocialisták „világforradalomban hívő bolsevikok” és „milliárdos világproletárok”). Ezután a koalíciós pártok képviselői azt hangsúlyozták, hogy az sem becstelen magyar és nem is hazaáruló, aki esetleg nemmel szavaz (*Népszabadság* 2004. november 18.).

A szocialista párt a kettős állampolgárság elutasításában a „felelős hazafiságot” hangsúlyozta. Ezen azonban elsősorban a költségvetési szempontok figyelembe vételét értette. Arra a kérdésre, hogy a kettős állampolgárságról szóló vita elsősorban költségvetési vita-e, Gyurcsány a következőket válaszolta: *„Ugyan. Magánemberként lehetnek érzelmeim az ügy kapcsán – vannak is, elhiheti. Miniszterelnökként azonban az a felelősségem, hogy segítsen a tisztánlátást, ne hagyjuk az embereket vakon dönteni december 5-én. Ez a felelős hazafiság, ami szemben áll a felelőtlen demagógiával. A kormány nem foglal állást igen vagy nem kérdésében, csupán tájékoztatást kíván adni a következményekről.”*⁵⁰² (...) *Nincs kétféle állampolgárság, ezt a törvény kizárja*” (*Népszabadság* 2004. november 11.). Eszerint tehát a kormánypárt felelős hazafisága áll szemben az ellenzék felelőtlen demagógiájával; az érzelmek magánemberiek, a kormány dolga ebben a kérdésben a tárgyilagos tájékoztatás, a kettős állampolgárság pedig elsősorban nem költségvetési kérdés. A kettős állampolgárságról kibontakozott vitában azonban a jogalkotási és nemzetközi érvek mellett felsorakoztatott költségvetési érvek voltak a kormány legsúlyosabb érvei.⁵⁰³

⁵⁰² November 29-én Gyurcsány állást foglalt a nem mellett, hangsúlyozva, hogy ezt nem kormányfőként teszi, hanem a szocialista párt tagjaként.

⁵⁰³ A Pénzügyminisztérium számításokat végzett arról, hogy milyen többletkiadásokkal járna, ha az áttelepülők száma 10, 100, 250 500 vagy 800 ezer lenne. Ezekből a leggyakrabban a 800.000 betelepülni szándékozót emlegették a kormányzati kommunikációban, de Tabajdi Csaba, a szocialista párt kisebbségpolitikusa és EU parlamenti képviselő csak 100–200.000 áttelepülővel számolt. Erdélyi felmérések szerint a magyarok 7%-a gondolta, hogy biztosan áttelepülne – ez mintegy 100.000 embert jelent (*HVG* 2004. november 20.).

Az újságíró közbevetésére, hogy míg a Fidesz a nemzeti érzelmű választótáborra számít, addig a kormány mintha a kétségtelenül létező idegenellenes hangulatra próbálna hatni, a miniszterelnök így reagált: *„A baloldalnak nyitott és befogadó a kultúrája, én nem látom nyomát idegengyűlöletnek. Én ezt az ügyet a politikai haszonlesés tisztességtelen politikájának gondolom a felvetők részéről. Belehajszolják az országot egy rossz kérdés miatt egy olyan helyzetbe, amely jelentős konfliktusokkal jár majd. Ami itt folyik, az a nemzeti érzelmek áruba bocsátása”* (Népszabadság 2004. november 11.).

A szocialisták retorikájának kulcsfogalmai, a *felelősség* és a *hazafiság* mintegy összefoglalták a „nem” mellett felsorakoztatott racionális érveket.⁵⁰⁴ Gyurcsány arra kérte „a felelősen gondolkodó magyarokat”, köztük „a jobboldal lojális szavazóit”, hogy ne szavazzanak igennel egyik kérdésre sem. *„Felelős hazafi csak olyat ajánl nemzetének, aminek látja a végét. Felelős hazafi kellően bátor ahhoz, hogy nem engedi, hogy csapdába hajszolják magyar meggyőződésének igazolására szánt, megválaszolhatatlan kérdésekkel.”* A kormányzati felelősségről is beszélt: *„a kormánynak van kötelessége a magyar polgárok iránt, van felelőssége a határon túl élőkért”,* de *„a felelősség nem írhatja felül a kötelességet, a kötelesség megtartása nem csökkentheti a felelősséget”* (Népszava 2004. november 30.).

A baloldal szerint kétféle pénzügyi koncepció között választhattak a szavazók: vagy ők finanszírozzák fejenként évi 168.000 forint erejéig a kettős állampolgársággal élők magyarországi költségeit (ami egyúttal azt is jelenti, hogy Magyarországra jönnek a szomszédos országokban élő magyarok), vagy pedig a kormány a Szülőföld programot (akkor viszont nem jönnek Magyarországra). Ez a látszólag racionális érvelés azonban spekulatív volt: semmilyen kutatás nem támasztotta alá, hogy azok akarnának áttelepülni, akik nem tudják magukat eltartani, és segélyekre szorulnának. Sőt, a kutatások éppen azt mutatták, hogy olyan, aktív korú munkavállalók települnek át vagy gondolkodnak az áttelepülésen, akiknek biztos magyarországi munkahelyük van, illetve akik biztosan számíthatnak ilyenre.

⁵⁰⁴ Nem készült komoly tanulmány a kettős állampolgárság várható hatásairól.

Az áttelepülők, illetve az áttelepülést fontolgatók további, jelentős csoportját a Magyarországon tanuló diákok alkotják. Az áttelepülteknek mindössze a tíz százaléka nyugdíjas.⁵⁰⁵

A jobboldal szerint viszont a népszavazás nem gazdasági kérdésekről szól. Orbán Viktor 2004. október 8-án úgy fogalmazott, hogy kérdései *„a magyar jövő, a magyar emberek biztonsága szempontjából a legfontosabb kérdések”*. Szerinte *„december 5-én két világszemlélet ütközik meg, s arról kell dönten, hogy mindent pénzben mérünk, vagy van, ami fontosabb ennél. Az üzlet, a pénz fontos dolog, de van, ami fontosabb, ilyen a szabadság, a határon túli magyarok szabadsága, de ilyen az egészségünk is”*.⁵⁰⁶ Orbán 2004. november 12-én a Magyar Állandó Értekezleten kijelentette: a kettős állampolgárságnak nincs költségvetési vonzata.⁵⁰⁷ Másnap a Fidesz fórumán azt kifogásolta, hogy a kormány költségvetési kérdésként kezeli a kettős állampolgárságot.

Annak ellenére, hogy a Fidesz hangsúlyozta: a népszavazás nem gazdasági kérdés, az érzelmi nyomatók mellett gazdasági érveket is megfogalmazott. A MÁÉRT 2004. november 12-i ülésén tartott sajtótájékoztatóján felszólította a kormányt, hogy álljon az „igen” mellé; *„14 millió magyar útlevél jelentősége a Kárpát-medencében felbecsülhetetlen, (...) Budapest valóságos regionális központtá válik”*. *„Igennel szavazni nem egyszerűen hazafias kötelesség, (...) hanem (...) a magyarországi magyar társadalom elemi gazdasági és anyagi érdeke is”*.⁵⁰⁸

⁵⁰⁵ Egy 1961-ben megkötött és 2006 novemberéig érvényben lévő államközi szerződés szerint Magyarország azoknak a román állampolgároknak fizet nyugdíjellátást, akiknek Magyarországon állandó lakhelyük van. Hasonló alapon kaphatnak magyar nyugdíjat az állandó magyarországi lakcímmel rendelkező ukrán állampolgárok is. Tehát ezekben az esetekben eddig sem volt a nyugdíjellátás feltétele a magyar állampolgárság.

⁵⁰⁶ Pokorni Zoltán a Fidesz 2004. november 10-i, kampánynyitó sajtótájékoztatóján.

⁵⁰⁷ Érdemes emlékeztetni rá, hogy az országgyűlés az éves költségvetésben hétmilliárd forintot különített el a magyarigazolvány által biztosított kedvezmények fedezetére. (A 2004 őszén gyakran emlegetett adat szerint a magyar igazolványt nyolcszázezren váltották ki.)

⁵⁰⁸ Kormányzati pozícióban a Fidesz hasonló gazdasági racionalitással érvelt *a határon túliak munkaerőpiaci jelenléte mellett*, különösen azokkal az ellenérvekkel szemben, hogy leszorítanák a hazai munkabérek. Orbán Viktor 2001 júniusában a Kárpát-medence 14 milliós munkaerő-potenciálját a gyors gazdasági növekedés biztosítékának nevezte az Amerikai Kereskedelmi Kamarában (*Népszabadság* 2004. november 16.).

A jobboldali pártok az „igen választ” érzelmi és morális kérdésként fogták fel. Kulcskifejezésük „*a nemzet lelki egyesítése*” és az „*erkölcsi döntés*” volt. A Fidesz kampánya alapvetően *érzelmi érvekre* épült. Több szálon futtatott erkölcsi nyomásgyakorlás volt ez. A népszavazás előtti hetekben már körvonalazódott, hogy a nemmel szavazni készülőkre a *nemzetietlenség* vádja vetül. „*A magyarságról szavazók arról döntenek majd – mondta Orbán Viktor 2004. november 7-én a Hír TV-ben –, hogy akarnak-e a szabadságukból a határon túli magyaroknak is átadni. Erre a kérdésre minden becsületes érzelmű magyar igennel tud csak válaszolni.*” „*A kettős állampolgárság ügyében erkölcsi döntést kell hozni*” – folytatta. A politikai döntés erkölcsi kérdése: „*Aki a kettős állampolgárság ügyében, az európai útlevelelről szóló népszavazás ügyében nemmel szavaz, az nem lehet 15 millió magyarnak a miniszterelnöke, és nem lehet 15 millió magyar érdekét szolgáló párt tagja sem.*” A Fidesz elnöke 2004. november 13-án „*a magyarság erkölcsi minőségét is meghatározó referendumról*” beszélt a párt Szabad Európa Központjában, ahol, mint mondta, bebizonyíthatjuk, hogy „*ha nem is hibátlan, de mégis jobb fajta népség a magyar*”. És: „*az igen szavazat erkölcsi mérce*”. A „két igenes” népszavazás akkor lehet sikeres, folytatta, ha Magyarországnak sikerül harmonikus lelkiállapotba jutnia.

A népszavazásban egy markáns kultúrnemzeti koncepció ütközött egy lényegében államnemzeti, de kultúrnemzeti vonásokat is mutató, kevésbé kifejtett felfogással. A jobboldal az előbbi képviselte, a bal- és a liberális oldal az utóbbit. A népszavazás előtt egy héttel, 2004. november 27-én a Fidesz budapesti Városligetben rendezett nagygyűlésén, mely az *Összetartozás napja* címet viselte, Orbán Viktor beszédében összefüggésbe hozta a népszavazás kérdéseire adható válaszokat a nemzet nagyságával és minőségével, valamint a nemzeti öntudattal. A hétköznapi élet jelenségeit, tényeit, érzéseit, fordulatait emelte politikai metaforákká, és rajzolta fel segítségükkel a nemzet két vízióját. Az egyik oldalon: a tízmillió magyar. Ezen az oldalon inkább negatívumok vannak, a kettős állampolgárság elutasításának

attribútumai. Ilyen a széthúzás, ellentét, bizalmatlanság, az önismeret hiánya, a nemzeti öntudat történelem által összetört tükre, kicsiség, boldogtalanság, nehéz szív, kemény szív, kockázat, hátrány, mulasztás, hiba, kétség, bizonytalanság, rész, házasságszédelgés, jövőtlenség, csupasz üzleti érdek, árcédula, *jellemformáló történelem* és az érzések megtagadása (mely „*a gyengeség legbiztosabb jele*”). A másik oldalon: a tizenötmillió magyar. Ezen az oldalon inkább pozitívumok vannak, amelyek a kettős állampolgárságra adandó „igen” válasszal rímelnek. Ilyen az összetartozás, nagyság, boldogság, nyugodt szív, büszke és erős nemzet, önismeret, a két „igen”, mellyel az összetört tükröt „*új és tiszta tükörré varázsolhatjuk*”, gondoskodás, békesség, a vágyak teljesülése, bátorság, a szabad és biztonságos élet reménye, új korszak, a múlt lezárása, „egész”, esküvő, házasságkötés, család, jövő, egymásért viselt felelősség, *történelemformáló jellem*, a másoknak és magunknak akart jó, igazi erő (mely „*a szív ereje*”), továbbá az „*egymás biztatásával, barátsággal, szeretettel, imával, böjttel, adventi gyertyagyújtással megerősített*” szív. „*Nyolcvannégy év készülődés után nehéz magyarázatot adni arra, hogy miért mondunk nemet. Az utolsó pillanatban az oltár előtt visszavont igen megszégyenít és megaláz*” – nyomatékosította a szónok a két „igen” jelentőségét. Feltette a kérdést: „*tudjuk-e, kik is vagyunk valójában?*” Úgy látta: ma még nem tudjuk; „*ma még csak vitatkozni tudunk arról, kik is vagyunk, mi, magyarok valójában*”.

A nemzet „kicsiségét”, ahogy erről a korábbiakban már szó volt, Orbán a 2002-es választás után többször is a baloldali kormányzáshoz társította. A „kicsiség” és „nagyság” a népszavazás kapcsán konkretizálódott: egyszerre lett „minőségi” és „mennyiségi” kérdés. „*Vajon hihető-e, hogy akkor lesz jobb, ha kisebbek maradunk? Hihető-e, hogy egy nemzetnek annál jobb, minél kevesebb állampolgára van? Hihető-e hogy kockázatos vagy hátrányos, ha egy nép állampolgárainak számát tekintve másfélszeresére nő? (...) Miért érte meg a kettős állampolgárság az olaszoknak, a franciáknak, briteknek, spanyoloknak, az íreknek? Miért érte meg a románoknak, a szlovákoknak, a szerbeknek? Miért csak mi, magyarok vagyunk az*

egyetlen, elátkozott népe Európának, amely elhiszi a hamis próféták tanítását, hogy „tanuljunk meg kicsik lenni”? A tízmilliós országból tizenötmilliós nemzetet újrateremteni történelmi tett lehet. A határon túli magyar gyermekek „a szabad és biztonságos élet reményét jelentő kettős állampolgárságot” találnák december 6-án reggel az ablakba tett cipőikben. Összeforraszthatjuk a nemzet széttört tükrét⁵⁰⁹, és nyugodt szívvel nézhetünk bele, mert „meg tudtuk már válaszolni a kérdést, kik is vagyunk: tizenötmilliós, teljes nemzet vagyunk, a szabadság nemzete, amely annyi áldozatot hozott már a saját szabadságáért, hogy megtanulta becsülni mások szabadságát is. Büszke és erős nemzet leszünk ismét, amely biztonságos életet teremt magának, gondoskodik polgáraitól, békességben él szomszédaival, és segít azokon, akik önmagukon nem tudnak segíteni. Ezek leszünk!” A beszéd így fejeződött be: „Egy elnyomott, reményt vesztett, kimerült, lemondó, bezárt, jövő és távlat nélküli megosztott, tízmilliós népből eljuthatunk a szabad, bizakodó, jövőjében reménykedő gazdasági határait kitágító, egységes tizenötmilliós magyar nemzetig. A harmadik ugráshoz már csak szív és elszántság kell. Még egy hét kitartás. Hajrá Magyarország, hajrá magyarok!”

Ahogy az eddigiekből is kiderült, a Fidesz egyaránt törekedett a pozitív és a negatív érzelmek mobilizálására. Ez utóbbi törekvése a népszavazás után felerősödött. A kettős állampolgárság elutasítása bűnnek minősült, a nemmel szavazók bűnbakok lettek. „Ha egy nemzetnek vannak kollektív hőstettei, vannak kollektív bűnei is” – mondta Kövér László, a Fidesz alelnöke Csíkszeredában, a Sapientia Egyetemen tartott „polgári fórumon”, két héttel a népszavazás után. A népszavazásról való távolmaradást, illetve a „nemmel” szavazást a zsidók 1944-ben történt elhurcolásakor tanúsított passzivitással állította párhuzamba. Nincs

⁵⁰⁹ A beszéd további metaforája volt a házasság („A házasságszédelgőnek sehol a világon nincs jövője, ezért arra kérjük az ország vezetőit, ne mondják le az esküvőt!”), a család („Olyan család leszünk, amelynek nem a történelem formálja a jellemét, hanem jelleme a történelmét.”) és a hármassugrás. („Egy lendület a szabadság megszerzéséért 1989-ben. Második ugrás a Millennium évében 2000-ben, az ezeréves Szent István-i múltunk birtokba vételéért. És a végső, a harmadik elrugaszkodás most, 2004-ben, hogy egyesíthessük az egész nemzetet.”)

határon túli és határain belüli magyar ügy, csak magyar ügy, mondta, és bár szerinte elhamarkodott volt a Magyarok Világszövetségének népszavazás-kezdeményezése, amely nem számolt a következményekkel, hangsúlyozta, hogy a népszavazás után „*mindenki tudja, ki kicsoda, s hová tartozik*”.⁵¹⁰ A gondolatmenet érzelmi elemekből építkezett, a racionális elemek (elhamarkodott kezdeményezés, a következmények figyelmen kívül való hagyása) háttérbe szorultak benne.

Keményen ostorozta a „nemmel” szavazókat Schmitt Pál is, a Fidesz alelnöke 2005. március 15-én, a polgári körök rendezvényén, a budai Dísz téren. Beszédét fekete, zsinóros magyar ruhában mondta el több ezer fős, magyar zászlót lengető közönség előtt. Összekapcsolta a kettős állampolgárságról szóló népszavazást március 15-ével. A népszavazás sikertelensége „beárnyékolja a nemzeti ünnepet”, mondta. „*A nemzeti egység dátuma mögött leselkedik a szétszakítottság fekete magyar adventje, a rideg valóság, hogy azon a bizonyos december 5-én nem tudtunk egy kicsivel többen lenni, mint két millióan, akik szavaztunk volna Székelyudvarhely, Várad, Kassa, Eszék, Szabadka, Lendva, Várvidék magyar asszonyai, lányai, néhai bakái és unokáik, dédunokáik mellett, az egykori közösen kivívott magyar szabadság névtelen hősei emlékére*”. „*A kormány nehezen gyógyuló sebet ejtett a 15 milliós magyar nemzet lelkében a kettős állampolgárságról szóló referendum ügyében mutatott nemzetáruló politikájával*”. Arany Jánost idézte: „*Élni fog a nemzet, amely összetart*.” Batthyány Lajos miniszterelnök mai utódja pedig egységbontóként vonul be a történelembe: „*egy tál lencse miatt képes volt elárulni a 15 milliós magyar nemzetet, ő az anyagiasság hitvány álarca mögé bújva érvelt és állított szembe közösségeket, felelőségek lecserélésére buzdított, móresre tanította a pápát és az egyházakat, magunkra haragítja ormótlan viccével az egész arab világot*”. Átvitt értelemben rabok lettünk újra –

⁵¹⁰ Ugyanezen a rendezvényen Bayer Zsolt újságíró a „nem” szavazat mellett kampányolt baloldali vezetőkről azt mondta: „Jó, ha kimondjuk és megjegyezzük: ma a Magyar Köztársaság kormánya nemzet- és hazaáruló gazemberek gyülekezete” (MTI 2004. december 19.).

reménytelenségünk rabjai, mert „*nincsenek példaképeink, kapaszkodóink és elegendő hitünk*” (MTI 2005. március 15.).

c) A baloldal nemzeti diskurzusának változása

A népszavazással a nemzeti tematika kapcsán előtérbe került egy másik alaptermatika: a demokratikus alaptermatika is. A nemzeti tematika új korszakát jelezte, hogy a baloldal megpróbált aktív módon közreműködni a tematizációkban. Ennek előzményei 2002-ig nyúlnak vissza. Miután az MSZP megnyerte a választást, nemzeti diskurzusa erőteljesebb lett, és a korábbinál gyakrabban használta a „nemzet” fogalmát.⁵¹¹ Medgyessy Péter kormányát „a nemzeti közép kormányának” nevezte. Nyíltan felvállalta a kultúrnemzet-koncepciót, amennyiben a 15 milliós magyar nemzetről beszélt. 2003-ban Medgyessy már „a köztársaság kormányaként” emlegette a kormányt. A további változások Gyurcsány Ferenc színrelépéséhez kapcsolódnak, aki miután 2004 szeptemberében miniszterelnök lett, felvette a nemzeti tematika addig csak a jobboldalon gombolyított fonalát. Magához ragadta a demokratikus tematika vezetését, és ezen belül tematizálta a köztársasági eszmét.

Orbán Viktor éwertékelő beszédei a diszkurzív politikai cselekvés sokak által értelmezett megnyilvánulásai. Gyurcsány Ferenc miniszterelnökként maga is mondott éwertékelő beszédeket.⁵¹² Ezekre ugyancsak nagy figyelem irányult. A 2005-ös és a 2006-os beszédek tartalomelemzése azt mutatja, hogy a két politikus nemzetfogalma eltérően épül fel. Orbán nemzetfogalma elsősorban kultúrnemzet-konstrukció, emellett államnemzeti elemei is vannak. Gyurcsány nemzetfogalma elsősorban államnemzet-konstrukció, emellett

⁵¹¹ Medgyessy Péter miniszterelnök-jelölt 2002. január 8-án, a Pilvax kávéházban meghirdette „Egyetértésben a nemzettel” című programját. A program inkább a demokrácia működéséről (a parlament normális működésének helyreállítása, az igazságszolgáltatás függetlenségének és a tájékoztatás pártatlanságának biztosítása) szól, de háttérben a politikai nemzet fogalma húzódik meg (a kisebbségek parlamenti képviseletét veti fel). A kormány 2005-ben programot dolgozott ki a határon túli magyarok állampolgársághoz jutásának könnyítésére.

⁵¹² Orbán 2005. február 16-án a Kőröcsarnokban, 2006. január 29-én a Syma Csarnokban beszélt. Gyurcsány beszédeinek helyszíne 2005. február 14-én is, 2006. január 30-án is a Parlament volt.

kultúrnemzeti elemei is vannak. Orbán elsősorban érzelmi elemekből építkezik, Gyurcsány elsősorban racionális elemekből. A legfontosabb különbség azonban az, hogy Orbán diskurzusában a nemzeti közösség hangsúlyozottan politikai jellegű elkülönülést is jelent, míg Gyurcsány a nemzeti közösséghez nem társít politikai különbségeket (Murányi I. 2006a).

Az MSZP aktívabb nemzeti tematizációi együtt jártak a párt önmeghatározásának újrafogalmazásával és egy adekvát politikai filozófia megfogalmazására való törekvéssel. A párt egyre gyakrabban illette magát a „szociáldemokrata” jelzővel. Immár hangsúlyosan használta a nemzeti színeket. A nemzeti színek hármására építette rendezvényei, megjelenései és kommunikációja – a 2006-os választások közeledtével pedig plakátjai – vizuális háttérét, miközben visszatért a baloldal hagyományos piros színének használatára is. Nagygyűlésein ugyancsak nyíltan használta a nemzeti és a baloldali szimbólumokat.

(a) *A tizenötmillió nemzet.* Antall József óta minden miniszterelnök értelmezi a tizenötmillió magyar közösséget. „*Várunk benneteket, megteszünk minden azért, hogy minél hamarabb köztünk legyetek*”, mondta Medgyessy Péter miniszterelnök Magyarország EU-csatlakozásának perceiben a határon túli magyaroknak (*Népszabadság* 2004. május 3.). A Gyurcsány-kormány 2004. szeptember 27-én elfogadott programja („Lendületben az ország”) saját megfogalmazása szerint „*tízmillió magyar állampolgár programja, amely egy tizenötmillió nemzet iránti felelősséggel készült*”. Az *Új magyar szociáldemokrácia* című programban önálló fejezet foglalkozik a nemzet és a szociáldemokrácia viszonyával. Meghatározása szerint az új magyar szociáldemokrácia nemzetfelfogása jogkiterjesztő és befogadó.

A kampánycsend előtti napon, 2004. december 3-án, a közszolgálati televízió esti vitaműsorában⁵¹³ Gyurcsány Ferenc azt mondta, szeretné, ha nem magyarságvizsgának fognák fel a népszavazás kérdését. „*Nem arról van szó, hogy a magyarságunk erre a kérdésre adott*

⁵¹³ A vita kezdeményezője Tőkés László református püspök volt, az Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács elnöke. Rajta kívül még Duray Miklós, a Szlovákiai Magyar Koalíció Pártjának elnöke és Ágoston András, a Vajdasági Magyar Demokrata Párt elnöke vitatkoztak Gyurcsány Ferenc miniszterelnökkel.

válaszban mutatkozik meg”. Több ízben is utalt arra, hogy a határon túli magyarok iránt is felelősséget érez: „15 milliós magyarságért vagyok felelős, belföldön és külföldön élőknek. Azt szeretném kérni, hogy senki ne gondolja azt, hogy az esetleges nem válasz a magyarság megtagadása lenne”. Majd így folytatta: „magyar vagyok, magyarnak születtem és hazafivá lettem. A sorsom arra rendelt, hogy felelősséget viseljek 15 millió magyar honfitársamért, 15 millió polgárért. Ennek a felelősségnek kívánok megfelelni, ennek a felelősségnek úgy tudok megfelelni, hogy ha együttműködést, hogyha tárgyalást és párbeszédet kínálok, ezért nem a szavazásra, nem az igen szavazására, hanem az attól való távolmaradásra biztatok, hogy kezdődhessen a tárgyalás, hogy ne erőszakkal próbáljuk megoldani azt, ahogy látszik a vitából is, hogy nincsen még kész a magyar nemzet. Türelmet kérek, együttműködést egy 15 milliós magyar nemzet nevében”.

Gyurcsány 2005 februárjában, a Parlamentben elmondott évértékelő beszédében a következő hónapok egyik feladatának nevezte, hogy „vállaljuk nemzeti felelősségünket a határon túl élő honfitársainkért, alkossuk meg a következő évtized nemzeti fejlesztési programját” (Index 2005. február 14.).⁵¹⁴ A 2006-os választás megnyerése után miniszterelnök-jelöltként is hangsúlyozta, hogy 10 millió magyar felhatalmazásával, de 15 millió magyar érdekében kíván majd kormányozni.

Gyurcsány retorikájában a 15 millió magyarra való hivatkozás a nemzet szimbolikus egyesítését jelentette. 2006. március 15-én üzenetben fordult a határon túli magyarokhoz. Ebben azt írta: „március 15-e tizenötmilliós közösségünk talán legfontosabb napja”. A nemzeti sorskérdések pártpolitikai csatározásoktól való elválasztásáról is szólt. Ezeket kormányzati ciklusokon átívelően is megvédi attól, hogy bárki is kampánytémává tegye vagy tehesse. „Ilyen sorskérdés (...) a nemzet határok feletti, békés újraegyesítésének szent ügye is, amelyben közel másfél évtizeden át megvolt a nemzeti konszenzus. És amelyben – ezt

⁵¹⁴ A beszéd érdekessége, hogy átveszi a Fidesz jelszavát, és utal a bal- és a jobboldal közös érdekeire is: „Munka, otthon és biztonság – akarja ezt a jobb- és a baloldal egyaránt.”

szenvedélyesen hiszem – lehet újra nemzeti konszenzus, ciklusokon és országhatárokon átívelő egyetértés, ha minden anyaországi és határon túli magyar politikusoknak újra a felelős hazafiság lesz a vezérlőelve a nemzetpolitika közös alakításában.” „Március 15-e megfelelő nap, hogy emlékeztessük magunkat arra: nem lehet nemzetegyesítő politika az, amely csak megosztottabbá tesz. Március 15-e tehát az összefogásra képes és kész nemzet ünnepe. 15 milliós közösségünk legfontosabb napja” (MTI 2006. március 15.).

(b) *A demokratikus tematika.* A nemzeti tematika kontextusában változást jelentett a demokratikus tematika lassú előretörése. Gyurcsány színrelépésétől kezdődően tudatosan elevenítette fel a republikánus hagyományokat.⁵¹⁵ Rendszeresen használta a „harmadik köztársaság” kifejezést, és összekapcsolta a demokratikus tematikát a modern baloldali értékvilággal (nyitottság, a társadalmi igazságosság és a piacgazdaság összeegyeztetése, szolgáltató állam stb.), az európaiság értékvilágával és a nemzeti tematikával. Az új tematika a 2006-os országgyűlési választási küzdelemben erősödött fel. A kampányban az MSZP vezetői már igyekeztek a demokratikus retorikával élni. A párt május 1-i kampányzáró nagygyűlésére a „köztársaság barátait” hívták. A résztvevőket az elsőként felszólaló Juhász Ferenc, az MSZP alelnöke „a köztársaság baráti társaságának” nevezte.

Az MSZP felevenítette a 19. századi magyar történelem Kölcsey által megfogalmazott „haza és haladás” kifejezését.⁵¹⁶ Tudatosan vállalta az 1956-os forradalom baloldali hagyományait. A 2006-os országgyűlési választások kampányidőszakában az a

⁵¹⁵ Ennek első, demonstratív kifejeződését a 2006-os választási kampányban láthattuk, amelynek irányításában Gyurcsány Ferenc is részt vett, amikor is az MSZP koncertet rendezett „a köztársaságért”, mintegy ellenpontoszva így a jobboldali pártok kampányát meghatározó nemzeti retorikát.

⁵¹⁶ Hiller István, az MSZP elnöke 2005 januárjában, a párt egyik konferenciáján így fogalmazott: „a sikeres Magyarország kulcsa a haza és haladás politikájában van”. Egy interjúban azt mondta a haza és haladás viszonyáról: „(Kölcsey) egyetlen köztöszóba sűrítette a magyarság érdekét. Ma is ez a nemzeti politika lényege.” (168 óra 2005. március 16.)

„haza” és a „haladás” a magyar történelemben egymást gyakran kizáró alternatívája helyett egymást feltételező, egymást erősítő viszonyára helyezte a hangsúlyt.⁵¹⁷

A demokratikus tematika az Orbán Viktor által vezetett nemzeti tematikától való különbözőségben kezdett formálódni. „Orbán a végtelent látja, és abban gondolkodik. Ő a nemzet »kiválasztottja«, én a köztársaság megválasztottja vagyok. Ő küldetést érez a munkája iránt, én meg késztetést”, fogalmazta meg Gyurcsány a kettőjük közötti különbséget (*Hetek* 2006. április).

A két tematika különböző prioritásai akkor váltak igazán szembevetővé, amikor Orbán Viktor a 2006-os választási kampányban szembeállította *a nemzet* és *a köztársaság* eszméjét. Értelmezései egyfajta diszkurzív párba első csörtéjét jelentették a két eszme viszonyát különbözőképpen látó politikusok és a tematizáció multiplikálásában közreműködő értelmiségiek között. Azt mondta március 11-én a Fidesz választmányi ülése után, miniszterelnök-jelöltté választása alkalmából: „Számunkra a köztársaság egy üres szó, (...) az csak egy ruha, valójában a nemzet a test, azon a köztársaság a ruha, az emberek, azok a nemzetben élnek a köztársaság legfeljebb a ház, amiben lakunk”. „A mi jövőnk a nemzetben van, nem a köztársaságban, nem a bankokban, nem a nagyvállalatokban, hanem (...) a magyar emberekben”. „A magyar nemzet a mi közösségünk, a köztársaság csak a lakásunk. Ha úgy tetszik, a magyar nemzet a test, a köztársaság pedig a ruha.” A választmány tagjaihoz pedig így szólt: „mi a magyar országépítő életerő örökösei vagyunk” (www.fidesz.hu). Két nappal később, a *Magyar Rádió* Háttér című műsorában azzal árnyalta megfogalmazását, hogy kifejtette: a köztársaság nemcsak ruha, hanem ház is, és a ház nem tud családot teremteni. „A köztársaság legfeljebb a ház, amiben lakunk, és a ház ugye nem tud családot teremteni, de a családok tudnak házakat építeni, ezért elsőbbség illeti meg a nemzetet minden más formával szemben. (...) A mi jövőnk az a nemzetben van, és nem a köztársaságban, nem a

⁵¹⁷ A 2006-os országgyűlési választások első fordulójának másnapján, április 10-én, a budapesti Batthyány-örökmécsesenél tartott beszédében hivatkozott a „haza vagy haladás” helyett a „haza és haladás” lehetőségére. Ugyanezt tette a második forduló előtti kampányban több alkalommal is.

bankokban, nem a nagyvállalatokban, hanem egész egyszerűen a magyar emberekben, a nemzetben.”

Gyurcsány március 15-én, a Nemzeti Múzeum kertjében elmondott beszédében reagált Orbán köztársasággal kapcsolatos gondolataira. *„A rendszerváltás és forradalom testvérek, és tévednek azok, akik azt mondják, hogy a köztársaság csak ruha, cicoma a nemzet testén, mert a köztársaság mi magunk vagyunk.”* Aki a köztársaságot kicsinyli le, minden magyart támad, mert a köztársaság és nemzet nem egymást helyettesítő, hanem egymást feltételező fogalmak. Haza csak egy van, s benne kapcsolódik össze köztársaság és nemzet. Arra kérte hallgatóságát: legyenek a köztársaság barátai.

Orbán Viktor válasza március 15-i beszédében hangzott el. Beszéde a nemzeti tematika korábbi nyomvonalának folytatása volt. *„A 12 pont mindent túlélte, mert a nemzet alkotása, s nem valamiféle köztársasági szabásminta: önmagában tehetetlen, a nemzet nélkül értelmetlen.”* Választani kell, mondta: *„nemzetközi vagy nemzeti érdekeket szolgálunk, továbbra is mások vagy végre a magyarok lesznek a legfontosabbak az országban, és kiszolgáltatott nép maradunk vagy cselekvő nemzet leszünk”.* Beszédét azzal zárta, hogy Magyarországnak nemzeti programra és kormányra van szüksége (NOL 2006. március 16.).

A népszavazással, majd a 2006-os országgyűlési választással a nemzeti tematika a rendszerváltás utáni korszakának határához érkezett. A népszavazás pártpolitikai szempontból kudarc volt a Fidesz számára. Nemzeti tematizációinak nem volt elégséges mozgósító erejük. Az állampolgárság kérdésében kevesebb „igen” szavazat született, mint az EU parlamenti választások során. A 2006-os országgyűlési választás eredményeként az MSZP és az SZDSZ alakítottak kormányt.

7. Összefoglalás

A nemzeti tematika az első kormányzati ciklusban politikai és erkölcsi értelemben is *kétosztatú társadalomképet* sugallt. Az egyik oldalra kerültek a nemzetiek, a másikkra a nemzetietlenek: a szocialisták és a liberálisok, akik a volt kommunista rendszerhez kötődnek és erkölcsi szempontból kifogásolhatók. A kétosztatú társadalomkép épített az előző korok nemzeti tematikáinak hagyományaira. Ismerős volt a pártállami időszakból, és folytatta a két világháború közötti időszak kétpólusú modelljét.

A Fidesz kormányra kerülve 1998-tól vette át a nemzeti tematika vezetését. Felépítette a tematika szimbolikus világát. Ennek jegyében a fővárosban új nemzeti központ létrehozásába kezdett. Az új Nemzeti Színház a nemzeti kultúra történelmi szerepét hangsúlyozta; a Millenáris Park újraértelmezte a modern kulturális, egyszersmind politikai városi teret; a Terror Háza Múzeum átértelmezte a közelmúlt magyar történelmét.

A millenniumi emlékünnepélyek és zászlószentelések a nemzeti múlt, a magyar államiság, az egyházak és a kormányzó jobboldali pártok összekapcsolásának alkalmai voltak. 1998 és 2002 között, a Fidesz kormányzása idején csaknem kétszeresére emelkedett az egyházak költségvetési támogatása, és a közszolgálati televízióban háromszorosára növekedett a vallási programok műsorideje (Babus 2002: 75). A korona áthelyezése a Parlamentbe az államiság közjogi kontinuitását fejezte ki. A tömegrendezvényeket a nemzeti színek és a párttal való identitást kifejező jelek együttese határozta meg. A 2002-es választás kokárdakampánya azt hivatott kifejezni, hogy a magyar nemzet igazi politikai képviselői a jobboldali pártok, és akik igaz magyarok, a kokárda viselésével fejezik ki politikai elkötelezettségüket.

A rendszerváltás után a nemzet diszkurzív fogalma a kultúrnemzeti modellt követte. A Fidesz diskurzusaiban 2003-ig egy szűkebb nemzetfogalom rajzolódott ki, amely csak a társadalom egy részére: a jobboldali érzelmű emberekre terjedt ki, valamint a határon túli

magyarokra. A nemzet érzelmi, cselekvési és értékrendbeli közösséget jelentett, amelyet ellenfelei megpróbáltak kishitűvé tenni, de amely szemben áll a gonosz erőkkal.

A tágabb nemzetfogalom 2003 után, a párt második orientációváltását követően formálódott. Ebbe mindenki beletartozott, politikai és eszmei elkötelezettségétől függetlenül, kivéve a nemzet ellenségeit, a kormányzó szocialistákat és liberálisokat. Ez a fogalmi konstrukció a 2002-es választás elvesztése után a Fidesz parlamentarizmus feletti politikai szerepének legitimálására szolgált.

A nemzet politikai képviselete a Fidesz tematizációiban egyrészt arra épült, hogy a rendszerváltás igazi megvalósítója, másrészt 2003 után arra, hogy a párt az egész nemzetet képviseli. A 2002-es választás elvesztése után az ellenzéki pozíció kedvezett a parlamentarizmust megkerülő nemzeti érdekképviselőten alapuló politikai szerepfelfogásnak.

A Fidesz szövetséggé alakulása és a polgári körök létrejötte után az *„egy a zászló, egy a tábor”* jelszó jegyében képzelte el a politikai képviseletet. A bal- és a jobboldaliak nemzeti egységbe foglalásának és a nemzeti kormány szükségességének hangsúlyozásával a párt vezetője az egész nemzet érzelmileg legitim vezetőjének szerepébe került.

A felkínált politikai cselekvési formák (nemzeti összefogás, új szövetség, országértékelő beszélgetések, nemzeti konzultáció, nemzeti petíció) a közvetlen részvétel ígéretét tartalmazták, de – eltérően a többpárti demokráciákra jellemző cselekvési formáktól – ezekben a felülről kezdeményezett akciókban a résztvevők legfeljebb csak a végrehajtásban jeleskedhettek.

A Fidesz és személy szerint a párt vezetője sikerrel szólította meg a társadalmat a nemzeti tematikával. A nemzetre, mint értékre fel tudta fűzni a családi, közösségi, társadalmi és politikai élet sok jelenségét. A párt elnöke jelentős társadalmi csoportokkal tudta magát elfogadtatni a nemzet érzelmi vezetőjeként. A nemzeti tematikán keresztül sikerrel közvetítette egy érzelmi alapú, morális kategóriákkal operáló politikai világkép mintáját. A

Fidesz világképében a jogállam alárendelődött a kultúrállam sajátos koncepciójának, a többpártrendszer pedig a nemzeti egység akadályaként értelmeződött.

A Fidesz tematizációiban a rivális politikai pártok diabolizálódtak. Képüket a „nemzetidegen” és a „nemzetellenes” attribúciók szövedékében konstruálta meg, saját nemzetegyesítő küldetésének ellenpólusaként. A tematizációk szerint a baloldal a múltban is nemzetellenes volt, a szocialista-szabaddemokrata kormány nem képviseli a nemzet érdekeit. A nemzet egyesítése csak a Fidesz tartós kormányzásával valósítható meg. Ezzel a gondolatmenettel a Fidesz kétségbe vonta a baloldali és a liberális politikai oldal jogát a kormányzásra, hasonlóan a két világháború közötti időszak politikai osztályának logikájához, amely szerint a baloldali kormányzásnak Magyarországon nem lehet legitimitása. A 2002-es választási kampányban erősödött fel a nemzetet fenyegető pénzvillám víziója, amelyben a pénztőke fenyegeti a kultúrát és a munkaalapú gazdaságot. A Fidesz a nagytőke és a pénztőke érdekeit képviselő szocialista és liberális párt üzleti szemléletével és érdekeivel állította szembe a saját, a magyarság érdekeit érzelmi, lelkiismereti, erkölcsi szempontból egyaránt képviselő küldetését.

A státusztörvény és a kettős állampolgárság ügye a törvénykezés és a politikai gyakorlat szintjén vetette fel a magyar nemzet fogalmának kérdését, kultúr- és államnemzeti elemeinek viszonyát, a magyar állam fennhatóságának határait, a magyar állam és a magyar nemzet kapcsolatát.

A nemzeti tematika rendszerváltás utáni történetében a népszavazással először lett egy nemzeti tematizáció – a kettős állampolgárság kérdése – nyíltan és önállóan a pártok közötti versengés tárgya. Minden korábbi alkalomnál láthatóbbá vált, hogy a nemzeti tematika vezetése és a vezetéséért folyó versengés pártpolitikai megfontolásokon alapuló identitás-stratégiai célokat szolgál. A kettős állampolgárság tematizációja a kormányoldal és az ellenzék közötti politikai kötélhúzás volt. A politikai tét olyan nagy volt, hogy a jobboldal

nemzeti tematikája ellenében formálódni kezdett a másik póluson is a nemzeti tematika. A baloldal nemzeti kérdésekhez való viszonyában fordulat következett be. A baloldali politikusok hangsúlyozták, hogy az önmeghatározásokban a nemzethez tartozás az első, csak ezután következik a politikai orientációk szerinti csoport-hovatartozás. Az MSZP felvállalta a kultúrnemzet-koncepciót. 15 milliós magyar nemzetről beszélt, és a kormány 2005-ben programot dolgozott ki a határon túli magyarok állampolgársághoz jutásának könnyítésére.

A kormányoldal és az ellenzék más-más magatartási mintákat kínált, és más-más érvekre hivatkozott. A szocialisták és a liberálisok diskurzusában a racionális elemek domináltak, a jobboldaléban az érzelmié. Az előbbiek elsősorban pénzügyi és gazdasági érvekkel éltek, az utóbbiak a nemzetegyesítés morális kötelezettségét hangsúlyozták.

A 2004. december 5-i népszavazással a nemzeti tematika egy korszaka kezdett lezárulni. Ezzel párhuzamosan egy másik tematika: a demokratikus tematika kezdett előtérbe kerülni. A népszavazás látványosan bizonyította a nemzeti identitás kérdéseinek nyitottságát és politikai törekénységét. Nem született elegendő számú érvényes szavazat amellett, hogy az országgyűlés hozzon törvényt a kettős állampolgárságról. Nyilvánvalóvá vált, hogy a nemzeti identitás alapvető kérdéseiben (abban, hogy ki a magyar és mit jelent magyarnak lenni a magyar állampolgárság szempontjából, illetve, hogy mit jelent a magyar állampolgárság), a rendszerváltás után másfél évtizeddel sincs a politikai rendezéshez szükséges társadalmi konszenzus. Ugyanakkor az is kiderült, hogy a nemzeti tematizáció mozgósító ereje pártpolitikai szempontból csak korlátozott.

A népszavazás után a Fidesz által vezetett nemzeti tematika baloldali elemekkel bővült. A párt fokozatosan nyitott az alacsonyabb társadalmi státuszúak és az idősebb korosztályok felé, diskurzusait baloldali szociális és gazdaságpolitikai tematizációk dominálták.

2004 őszétől a szocialista-liberális kormány meghirdette az „új nemzetpolitikát”.⁵¹⁸ A szocialista párt önmeghatározásában előtérbe került a köztársasági eszme, amely különösen 2004 szeptemberétől (a miniszterelnök-váltással) erősödött fel. Gyurcsány Ferenc tudatosan elevenítette fel a republikánus hagyományokat. Összekapcsolta a demokratikus tematikát a modern baloldali értékvilággal, az európaiság értékvilágával és a nemzeti tematikával. A köztársasági eszme politikai filozófiai jelentősége abban van, hogy a nemzeti kérdések megközelítésére új értelmezési kereteket kínál: a kulturálisan együvé tartozó nemzet koncepciójához képest az államiságra, illetve az állam és az állampolgárok viszonyára helyezi a hangsúlyt.

⁵¹⁸ Ennek elemei: az úgynevezett nemzeti vízum, valamint a szomszédos országokban élő magyarok állampolgársághoz jutásának a könnyítése.

C. NEMZETI TEMATIKA ÉS POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓ

I. Kollektív identitásminták a politikai szocializációban

A politikai szocializáció minden társadalomban magán viseli annak a politikai rendszernek a bélyegét, amelyben zajlik (Percheron 1974 és 1993; Szabó 1989 és 2000). Az is közös a politikai rendszerek szocializációs modelljeiben, hogy törekszenek a felnövekvő nemzedékek lojalitásának biztosítására. Abban azonban már különbség van közöttük, hogy az adott modell milyen társadalomtörténeti előzményekre épült, milyen magatartási eszmények jegyében zajlik a politikai szocializáció, valamint, hogy az állampolgári lojalitás elérésére milyen identitásstratégiák és eszközök szolgálnak.

A pártállami és a demokratikus rendszerek politikai szocializációs modelljei között strukturális és történeti különbségek egyaránt vannak. A 20. században a közép-európai országokban a politikai szocializáció általában *revolutív modellt* követett, míg a nyugati világban inkább evolutívat. A revolutív modellben a társadalom nagy része kényszerült politikai identitása többszöri újrafogalmazására. A politikai magatartást a politikához való aszimmetrikus viszony határozta meg, az egymást váltó identitásstratégiák pedig rendszerint kétosztatú – a korszakonként különbözőképpen definiált „jókra” és „rosszakra”, elsőrendű és másodrendű állampolgárookra különülő – társadalomkép jegyében fogalmazódtak meg. A revolutív események (forradalmak, hatalomváltások) mély nyomot, sebeket, megrázkódtatásokat, szörnyű veszteségeket okoztak a bűnbakoknak kijelölt csoportokban.

A szocializáció politikai keretei (a politikai rendszer, az államiság és az államhatárok) a térség minden országában többször is megváltoztak. Magyarországon például kilencszer

változott meg alapjaiban a politikai hatalomgyakorlás módja,⁵¹⁹ az országhatárokat pedig négyszer rajzolták újjá.⁵²⁰

A nyugati demokráciákban a második világháború után éppen az állampolgári emancipáció terén következtek be a legnagyobb változások. Az egyén és a hatalom viszonya mind kiegyensúlyozottabb lett. Az emberek elsősorban mint szolgáltatásokkal találkoztak a gazdasági, politikai és kulturális hatalommal. A hatalom fölötti társadalmi kontroll abban tette érdekeltté a függőségi viszonyok szereplőit, hogy ezeket a viszonyokat lélektani értelemben egyenrangú viszonyokként realizálják. A politikai szocializáció *evolutív modellt* követett. Ebben a modellben a demokratikus normák (a demokratikus játékszabályok és az egyén szabadsága) alkotják az egyén és az állam viszonyát legitimáló ideológia alapjait, folyamatosan tovább adódnak nemzedékről nemzedékre, és mélyen gyökereznek az állampolgárok emlékezetében. A különböző csatornákon – például a családi szocializációban és az iskarendszerben – közvetített értékek nem mondanak ellent egymásnak, inkább kiegészítik egymást.

Ez a folyamat nem ment végbe Közép- és Kelet-Európában. A társadalom hétköznapi működéséről szerzett tapasztalatok a politikai világ rendi jellegét erősítették meg. A társadalmi szerepviszonyok (iskola és család, hivatal és ügyfél, kereskedelem és vevő, egészségügy és beteg, rendőrség és állampolgár) alá- és fölérendeltségi viszonyok szövevényeként realizálódtak. Leképezték a politikai viszonyokat: a hatalomelosztás sajátosságait, az érdekvédelmi szervezetek hiányát, a közvélemény figyelmen kívül hagyását, a párt mindenhatóságát, az individuális értékek alacsony árfolyamát. A viszontszolgáltatásként nyújtható szívességek, összeköttetések, a konvertálható hatalom, a

⁵¹⁹ Az Osztrák–Magyar Monarchia után a polgári demokratikus forradalom (1918), majd a Tanácsköztársaság (1919), aztán a Horthy-korszak (1919–1944) és a nyilaskeresztes korszak következett (1944–1945). A háború utáni többpártrendszerű parlamentarizmust (1945–49) a Rákosi-korszak követte. Az 1956-os forradalom leverése után kezdődött Kádár-korszak az 1989-es rendszerváltással zárult le.

⁵²⁰ Az első világháború után a trianoni békeszerződéssel, 1938-ban az első, 1940-ben a második bécsi döntéssel, a második világháború után a párizsi békeszerződéssel.

megvásárolható vagy megnyerhető jóindulat nemcsak az érdekérvényesítés leghatékonyabb, hanem sokszor a kizárólagos eszközeit is jelentették. A társadalom hétköznapi működése a többség számára az állampolgári kisebbségi érzést termelte újjá. Ennek feldolgozására azonban a társadalmi kommunikációban nem alakultak ki nyilvános értelmezési sémák. Az okok tehát sokszor egyedieknek, esetieknek, a személyes kvalitásoktól függőeknek tűntek.

A kommunista rendszerek politikai szocializációja a kollektivistikus embereszmények jegyében zajlott. Az iskola, a médiumok, az ifjúsági szervezetek nem az individuumot, hanem a társadalmi osztályt, illetve a csoportot (a munkahelyi, iskolai és szervezeti „kollektívákat”) tekintették a társadalmi folyamatok alanyának. Az individualitásnak nem volt helye ebben a modellben, hiszen az eszményi magatartás a szocializmus eszméjével, az adott politikai rendszerrel és a konkrét politikai gyakorlattal való teljes azonosulás volt. Az elsajátíttatni kívánt személyiségértékeket egy absztrakt személyiségfogalomból dedukálták, amelynek nem sok köze volt a valósághoz. A totális társadalom-átalakítás eszméjének megfelelően a szocializációban is a jövőre orientáltság dominált, ha egyre kisebb lendülettel és egyre kevesebb hittel is. A szocializációs törekvéseket nem a személyes érvényesülésen alapuló legitimitás biztosításának igénye vezérelte, hanem a hitbeli, világnézeti, érzelmi legitimitás biztosításáé (Szabó I. 2000: 35–56).

1. A pártállam politikai szocializációs modellje

A pártállami rendszerek politikai szocializációs modelljei közötti hasonlóságokról és különbözőségekről keveset tudunk.⁵²¹ Minden bizonnyal közös bennük, hogy nem a már létező normákra épültek, hanem ezek gyökeres átalakítására törekedtek; hogy új erkölcsi és

⁵²¹ A pártállamok Csanádi Mária által leírt összehasonlító modellje az újratermelődés, a reformok és átalakulások hatalmi-strukturális hátterén alapul. A szerző háromféle hatalmi eloszlási mintázatot és önreprodukciós dinamikát különböztet meg: az önkizsaroló (ilyen például Románia esete), önbomlasztó (például Magyarország esete) és önzugorító (például Kína esete) mintázatot (Csanádi 2005: 197–227). Ezekben a rendszermodellekben minden bizonnyal értelmezhetőek a rendszerek működését, fennmaradását és reprodukcióját befolyásoló politikai szocializáció különböző modelljei is.

ideológiai mintákat, valamint új embereszményt alkottak; hogy nem tették lehetővé az állampolgári emancipáció megtanulását és politizáló közösségek formálódását; végül pedig, hogy meg akarták változtatni a politikai identitásokat (Bajomi-Lázár 1996: 215; Szabó I. 2000). A rendszerváltás előtti és utáni, a posztoszocialista országokra is kiterjedő, a politikai világkép különböző dimenzióira irányuló, nagy nemzetközi összehasonlító vizsgálatokból (Hankiss 1982; International Social Survey Program /ISSP/ 1985-től kezdődően; International Social Justice Project /ISJC/ 1991; 1996) ugyancsak arra következtethetünk, hogy a politikai rendszerek strukturális hasonlósága a szocializáció modelljeinek a hasonlóságát is jelentette.

Bár a közép-európai országok állami, nemzeti és kulturális mintáiban jelentős különbségek vannak, a politikai feltételek állandó változásából következően több közös vonás is van bennük. A kollektív élményekben, az egyén és a politikailag megformált világ közötti kapcsolatokban, a társadalom működéséről, a társadalmi részvételről, az igazságosságról és az érvényesülésről megszerezhető tapasztalatok közötti hasonlóságok hátterében a politikai szocializáció-modellek szerkezeti hasonlóságai is meghúzódtak. A modellek sajátosságai között találunk olyanokat, amelyek mélyen gyökereznek a pártállami korszakot megelőző időszakokban. Ilyen több országban az alattvalói politikai kultúra hagyománya, a politikához való aszimmetrikus viszony, a politikai konverzió, a politikai autarchia hagyománya és a kisebbségi identitás kifejezésének politikai korlátozása. Emellett találunk olyat is, amely egyértelműen a pártállami időszakhoz kötődik. Ilyen a kettős politikai szocializáció, amelyet a formális és az informális szocializáció kettőssége és a közöttük lévő törés jellemez.

(a) *Alattvalói politikai kultúra.* Közép-Európában voltak hagyományai az alattvalói politikai szocializációnak is, de egy olyan, modern szocializációnak is, amely az individualizáción, az állampolgári emancipáción, a politikai részvételen és az értékek pluralizmusán alapult.⁵²² A pártállami rendszerek azonban felszámolták azt az intézményrendszert, amelyekre a szocializáció korábbi modellje épült. A magántulajdon

⁵²² Ez utóbbi modell a leginkább a két világháború közötti Csehszlovákiában erősödött meg.

felszámolása jelentős társadalmi csoportokat (parasztok, kisiparosok, kiskereskedők, közép- és felső rétegek) fosztott meg a gazdasági önvédelem lehetőségétől, a korábbi társadalmi és politikai szervezetek széttűzése pedig az intézményes önvédelem lehetőségétől.

A politikai szocializáció közép-európai modelljei a dominánsan alattvalói típusú politikai kultúrával (Almond – Verba 1997: 25–30) jellemezhető magatartások hagyományaira épültek. Erre a típusra a politikai passzivitás, a rendszertudat, a nyilvánosság és a politikai intézmények kerülése a jellemző; az aktív részvétel a kiválasztottak: az apparátus és a nómenklatúra tagjainak sajátja. Együtt járt vele a valóság szakralizált meghatározottsága és a politikus személyiségek felfokozott jelentősége.

A totalitarizmus – Kelet-Európától eltérően – az individualizáció útján előrehaladt társadalmakban vált kollektív élménnyé. A kelet-európaiaktól különböző közép-európai hagyományok is szerepet játszottak abban, hogy 1953 és 1981 között Közép-Európában nyílt konfrontációkra került sor a civil társadalom és a politikai hatalom között.

(b) A politikához való aszimmetrikus viszony. A Közép-Európában végbement modernizáció nem járt együtt a politikai alanyiségon alapuló állampolgári kultúra megerősödésével. Az emberek meghatározó élményévé vált, hogy inkább ők vannak a politikáért, mintsem őkértük a politika; hogy nem a jog, hanem a különböző akaratok mozgatják az eseményeket: a joggyakorlat alárendelődik a politikai akaratnak.

A pártállami rendszer a végrehajtói erényeket jutalmazta. A politikai alávetettség élménye a politika iránti gyanakvással, rendies politikaképek rögzülésével és továbbélésével járt együtt. A szocializációs modellben a hatalom természetrajza a többség számára átláthatatlan volt. Az e tudásból való részesedés vagy kirekesztettség mentén rajzolódott ki a társadalom nem nyilvános hatalmi szerkezete és ennek intézményesült hálójára (Csanádi 2006).

(c) A politikai konverziók. A gyakori politikai fordulatok többször is társadalmi méretű reszocializációra kényszerítették a társadalmakat. Az embereknek ilyenkor újra kellett

fogalmazniuk a hatalomhoz való viszonyukat és politikai identitásukat, és számot kellett vetniük korábbi politikai szerepeikkel (Moscovici – Mugny 1987; Ajtony 2000). Erre azért kényszerültek rá, mert az egymást váltó (és sokszor egymással ellentétes ideológiát hirdető) kurzusok nemcsak politikai lojalitásukra, hanem érzelmeikre is igényt tartottak. Különösen igaz volt ez a diktatúrákra, amelyek jogi és politikai legitimitáció híján alapvetően érzelmileg (megfélemlítéssel és az érzelmi azonosulás biztosításával) akarták magukat elfogadtatni. És mivel a hatalomváltás sokszor az államhatárok megváltozásával is járt, sokan nemcsak politikai, hanem állampolgári és nemzeti identitásuk újrafogalmazására is rákényszerültek (például az első világháborút, majd a második világháborút lezáró békeszerződés következtében). A közelmúlt eseményei közül a két Németország egyesítésére vagy az egykori Jugoszlávia szétesésére érdemes utalnunk.

(d) *A politikai autarchia hagyománya.* A szervezett érdekérvényesítés lehetőségei hiányában a társadalom tagjai elsősorban azt tanulták meg, hogy egyéni „különbékéiket” hogyan kössék meg a hatalommal, és hogy milyen együttélési (vagy túlélési) technikákat dolgozzanak ki. A politikai fordulatok kompenzálására olyan védekező-elhárító mechanizmusok alakultak ki, amelyek lehetővé tették a kontinuitások őrzését a hétköznapi életvilágban. A családi szocializációban tovább adódtak azok a technikák, amelyekkel az egyéni élet szintjén lehetett „korrigálni” a politikai cikcakkokat, és az intézményes politikai világ megkerülésével, a személyes kapcsolatok mozgósításával és a kölcsönös szívességek piacosításával lehetett birtokba venni, depolitizálni és komfortossá tenni a társadalmi lét kis szegleteit. Olyan adaptív életstratégiák alakultak ki, amelyek az egyéni élet szintjén megteremtették a politikai élet szintjén hiányzó kontinuitásokat. Az emberek ezekkel az egyéni kontinuitásokkal próbálták védeni identitásukat a politikai fordulatokkal szemben, és összeegyeztetni múltjukat a jelennel és a jövővel.

(e) A kisebbségi csoportidentitások egyenrangúságának korlátai. Közép-Európában az intézményes politikai szocializáció hagyományosan nem kedvezett annak, hogy a kisebbségek állampolgári jogaikban egyenrangúak legyenek a többséghez tartozókkal. Arra is több példa volt, hogy az állampolgári jogok nem egyformán illették meg a különböző kisebbségek tagjait.⁵²³ A pártállami rendszerek is korlátozták a kisebbségeket identitásuk megőrzésében és kifejezésében. Nem voltak önállóan működő szervezeteik, a meglévők pedig rendszerint protokolláris funkciókat láttak el. Ez gyengítette a csoportidentitásokat, mivel a családi szocializációra túlzott terhek hárultak fenntartásukban, és erősítette az asszimilációs kényszert.

(f) A politikai szocializáció megkettőződése. Az államszocialista időszakban a politikai szocializáció megkettőződött. A kettős politikai szocializáció a formális és a nem formális szocializáció divergenciájából és inkompatibilitásából következett. A valóságnak kettős meghatározottsága volt: egy hivatalos, a formális helyzetekre érvényes, a pártállami ideológia által szakralizált meghatározottsága és egy nem hivatalos, a nem formális helyzetekben használatos, mindennapi meghatározottsága (Szabó I. 2000: 124). A valóság hivatalos meghatározásában nem volt helyük a hivatalos értelmezésektől eltérő vagy ezekből kihagyott kollektív élményeknek és sérelmeknek. A direkt politikai szocializáció legfontosabb ágense, az iskola a hivatalos életvilágnak megfelelő viselkedés elsajátítását biztosította, míg a nem formális helyzetekre érvényes valóságértelmezéseket elsősorban a család közvetítésével lehetett megtanulni.

Az intézményes szocializáció nem a tényleges politizálási képességek kialakítására irányult, hanem egy demonstratív viselkedés megtanulására. Társadalomképe a valóságtól függetlenedett, idealizált kép volt, amelynek a normái mások voltak, mint a tapasztalati világ normái. Ez a társadalomkép sokkal inkább egy politikai fikcióra vonatkozott, mint a

⁵²³ Emlékeztetünk a közép-európai zsidóság Holokausztba torkollt sorsára, egyes kisebbségek (Magyarországon a németek, Csehszlovákiában a németek és magyarok) második világháború utáni, kollektív jogfosztására és az államszocialista időszak diszkriminatív kisebbségpolitikájára.

társadalmi gyakorlatra. Így az új nemzedékek a nem formális szocializációban – a családban, a tapasztalatok világában, az iskola tényleges gyakorlatában – szembesültek azzal, hogy a társadalom nem olyan és nem úgy működik, mint ahogy azt az intézményes szocializáció láttatni szeretne volna. (Például, hogy a hirdetett társadalmi egyenlőség és igazságosság nem érvényesül, hogy az érdekérvényesítés leghatékonyabb módjai informálisak, hogy a mindennapi élet nem olyan, mint amilyennek a tankönyvek rajzolják stb.) Ezeket a tapasztalatokat azonban nem kapcsolhatták össze azokkal a valóságképekkel és értelmezési sémákkal, amelyekkel a formális szocializációban találkoztak. A felnövekvő nemzedékek a *formális szocializációban* megtanulták azokat a normákat, eszméket és viselkedési mintákat, amelyeket a hatalom elvárt tőlük, és azokat a sajátos politikai rituálékat is, amelyeket a nyilvános és formális politikai helyzetekben követniük kellett. A *nem formális szocializációban* megtanulták, hogyan kell a hatalmat a lehető legkevésbé irritálva, a játékszabályok látszólagos betartásával, adott esetben politikai eszközöket is igénybe véve kiépíteni egyéni érdekérvényesítő stratégiáikat.⁵²⁴ A kettős politikai szocializációhoz hozzátartozott egyfajta politikai cinizmus. Ugyanakkor a politikai túlélés ésszerű technikája is volt, amelynek szerepe volt a rendszerváltásban is.

Az iskolai szocializáció deklarált célja a „szocialista embertípus” kialakítása volt. A direkt ideológiai tartalmak az oktatás egészét átszínezték, ha egyre csökkenő intenzitással is. Az ideológiai nevelést az is elősegítette, hogy a politikai gyermek- és ifjúsági szervezetek az iskolában működtek, a tanárok közreműködésével. Ugyanakkor az indirekt politikai szocializáció (az iskolák belső világa, a társadalom működéséről szerzett tapasztalatok, a személyes viselkedési minták) rejtetten vagy az utalások nyelvén folyamatosan megkérdőjelezte a direkt szocializációban közvetített eszmények és tartalmak érvényességét.

⁵²⁴ Például minden gyerek tagja volt az Úttörőszövetségnek, és majdnem minden középiskolás belépett a KISZ-be, mert a KISZ ajánlása szükséges volt az egyetemi továbbtanuláshoz. A felsőbbéves egyetemisták nagy része azonban már kilépett a KISZ-ből, vagy teljesen formálissá tette tagságát. Amikor pedig a fiatalok munkába álltak, abban az esetben, ha szakmai karriert akartak csinálni, sokan beléptek az MSZMP-be.

2. Magyar sajátosságok

A politikai szocializáció modellje Magyarországon is magán viselte a közép-európai sajátosságokat. A pártállami modell a huszadik század ötödik politikai rendszerében kezdett formálódni. Ahogy erről már a pártállam-nemzeti tematikával kapcsolatban szó volt, 1948-tól gyökeresen megváltoztak a politika intézményes közvetítésének az alapelvei. 1956 előtt a direkt politikai szocializációs hatásoknak tulajdonították a legnagyobb jelentőséget. Egyedülálló sajátosság volt azonban, hogy a politikai szocializáció modellje az 1956-os forradalom után átalakult.

A Rákosi-korszak konfliktustagadó politikai szocializációs modelljét a Kádár-korszakban a konfliktuskerülő politikai szocializáció modellje váltotta fel. A konfliktuskerülő modell az ideológiai jellegű konfliktusok eliminálását, „szőnyeg alá söprését” jelentette; egyfajta kitérést a másfajta ideológiák alapján lehetséges valóságértelmezések elől. A politikától való távolságtartás jegyében az iskola és az ifjúsági szervezetek mellett a családok is a konfliktusok kerülésére szocializálták gyermekeiket. A rendszer identitásstratégiájában felértékelődött az indirekt politikai szocializáció, amely a kultúra megnövekedett mozgásterén keresztül érvényesült. A levert forradalom egyik sajátos vívmánya volt a különalkuk megkötésének a lehetősége, a másik vívmánya pedig egy sajátos ideológiai rejtőzködés, amely idővel egyre inkább ideológiai visszavonulássá változott. A különalkukra, a rejtőzködésre, majd a visszavonulásra a hatalom és az egyének közötti viszony kádári koncepciója („aki nincs ellenünk, mellettünk van”) nyújtott lehetőséget.

A magyar politikai osztály fokozatosan kihátrált a létező szocializmus apoteózisát jelentő egykori ideológia mögül. A hatalomgyakorlást megpróbálta minél pragmatikusabb alapokra helyezni, arra törekedve, hogy a pragmatikus szempontok a hatalom alapjait (tulajdonviszonyok, egypártrendszer, a Szovjetunióhoz való viszony, a politikai szocializáció

modellje) ne érintsék. A konfliktuskerülő politikai szocializációs modell a rendszert elfogadók számára paternalisztikus védettséget kínáló Kádár-korszak nagy vívmánya volt az előző időszak konfliktustagadó modelljéhez képest, hiszen megnőtt az egyéni mozgástér. Egyre nagyobb terük lett a politikai diskurzusokban a nem egyértelmű, illetve a ki nem mondott szavaknak, utalásoknak, célozgatásoknak. Amikor pedig a politikai osztálynak nyilvánosan megfogalmazott alternatív értékekkel kellett szembesülnie, legfeljebb csak ezek háritására vagy védekezésre tudott szorítkozni. A marxista-leninista ideológia a Kádár-korszakban fokozatosan kikopott a hivatalos politikai közbeszédből, anélkül, hogy új értékrendek kristályosodtak volna ki a kétségtelenül pragmatikus, szakszerű szempontok érvényesítésére törekvő hatalomgyakorlásban.

Romániában, az NDK-ban, Lengyelországban és Csehszlovákiában a szocializáció modellje a pártállami rendszer összeomlásával együtt, hirtelen omlott össze. A pártállami modell legfontosabb magyar sajátossága *a modell fokozatos dekonstrukciója* volt. Ez a folyamat az 1956-os forradalommal kezdődött. 1956 őszére a társadalom politikai megosztottsága (amely a kommunista rendszer hívei és a rendszerrel nem azonosulók között húzódott) a párton belüli irányzatok szerint rendeződött át. A társadalom ekkorra már elvesztette azt az illúzióját, hogy megteremthető egy polgári típusú demokrácia. Ez az illúzió még egyszer fellobbant ugyan a forradalom napjaiban, bukásával azonban nyilvánvalóvá vált mindenki számára, hogy az adott politikai rendszernek nincs alternatívája. Összességében a forradalom eseményei is inkább azt mutatták, hogy a szocializmust megreformálni akarók álltak szemben az ortodox kommunistákkal. Az előbbieket vagy a korábbi „hívőket” közül kerültek ki, vagy azok közül, akik korábban ugyan a polgári típusú társadalmi rendszer hívei voltak, de a politikai realitások átalakították magatartásukat. A leverett forradalom sajátos győzelme volt, hogy a sztálinizmus és a reformizmus küzdelme csak Magyarországon tudott tartósan kibontakozni, a Kádár-korszakban. Ez azonban megnehezítette a Kádár-rendszerrel

való szembenézést a rendszerváltás után, hiszen az 1989-90-ben létrejött többpártrendszerű demokráciában már egészen más politikai irányzatok álltak rendelkezésre.

A hatvanas évek közepétől a valóság legális meghatározásának hatalmi jellege kezdett leépülni. A politikai kérdések iránt nem érdeklődő rétegek (akik a lakosság többségét alkották) megszabadultak a párt politikájával és a hivatalos ideológiával való azonosulás kényszerétől. A hetvenes évek Magyarországnak nagy vívmánya: a társadalmi lét viszonylagos depolitizáltsága és dezideologizáltsága nemcsak a túlélési stratégiák eszköztárának a gyarapodását tette lehetővé, hanem a legalitás kereteinek a tágítását is.

Az intézményes szocializáció a hatvanas évek közepétől a hetvenes évek végéig többé-kevésbé sikeresen reprodukálta a politikai *status quót* elfogadó magatartásokat. A Kádár-rendszer egyre kevésbé tartott igényt a rendszerrel való érzelmi azonosulásra: megelégedett a politikai lojalitás kifejezésének a gesztusaival. Ezekért cserébe jelentős társadalmi csoportok tagjai számára tette lehetővé a pragmatikus értelemben vett boldogulást. Ekkorra már az egyéni stratégiák eszköztára lehetővé tette, hogy az emberek a kollektív frusztrációkat az egyéni boldogulás területén (például a fogyasztás, a mérsékelt gyarapodás, az utazási lehetőségek területén) valamelyest ellensúlyozni tudják, és kulturális tőkéjük birtokában a társadalmi státuszukból korábban elmozdított csoportok, illetve gyermekeik pozíciói is javultak a nagyobb mozgástérben (Utasi – A. Gergely – Becskeházi 1996).

A nyolcvanas évek elejére a direkt szocializációs törekvések háttérbe szorulása, a pluralisztikus értékek megjelenése előbb a második, majd az első nyilvánosságban, a politikailag illegitim szféra beszűkülése és a nyilvánosság politikai kontrolljának a gyengülése gyakorlatilag szertefoszlatta a politikai szocializáció addigi modelljét.

3. Összefoglalás

A pártállami rendszerek politikai szocializációs modelljeiben több közös vonás van. Közép-Európában gyakoriak voltak a politikai konverziók. A többszöri hatalomváltások után sokan kényszerültek a hatalomhoz való viszonyuk és politikai identitásuk újrafogalmazására. A szocializáció intézményei hagyományosan egyfajta alattvalói magatartás elsajátítására és a politikához való aszimmetrikus viszony kialakítására irányultak. A gyakori politikai fordulatok kompenzálására olyan védekező-elhárító mechanizmusok alakultak ki, amelyek lehetővé tették a kontinuitások őrzését a hétköznapi életvilágban. A kisebbségi csoportidentitások kifejezésére a közép-európai térségben hagyományosan korlátozottak voltak a lehetőségek. Magyarországon az 1956-os forradalom után a társadalom és a hatalom közötti hallgatólagos kiegyezés részeként megnyíltak a szakmai érvényesülés korlátozott lehetőségei, cserébe a társadalom lemondott a csoportidentitások kinyilvánításáról. A politikai szocializáció megkettőződése a pártállami időszak sajátossága. A formális, intézményes politikai szocializáció a hivatalos életvilágnak megfelelő viselkedés elsajátítását biztosította. A nem formális helyzetekre érvényes valóság-meghatározásokat elsősorban a család közvetítésével lehetett megtanulni. Magyar sajátosság volt, hogy a politikai szocializáció modellje a pártállami időszakban fokozatosan bomlott fel.

II. Nemzeti identitás és politikai szocializáció

1. A nemzeti tematika identitásformáló szerepe

A továbbiakban nézzük meg, hogy a rendszerváltás után Magyarországon milyen szerepet játszottak a politikai szocializációban a kollektív identitások kérdései. Ezek a kérdések másképpen vetődtek fel, mint a nyugati demokráciákban. A különbségeket nemcsak a rendszerváltás identitásokat átalakító hatásaival magyarázhatjuk, hanem azzal is, hogy a

politikai és a nemzeti identitások viszonya történelmileg másképp alakult, mint a nyugati demokráciákban.

A rendszerváltás felszínre hozta, hogy a magyar nemzeti identitásnak nincs érvényes, társadalmi konszenzuson nyugvó, a politikai intézményrendszer működésével támogatott és az intézményes szocializációban közvetített mintája. A társadalmi tudat mélyrétegeiben egymás mellett élnek a korábbi korszakokra jellemző identitásminták (például a két világháború közötti kultúrnemzeti identitás és a pártállam-nemzeti identitás mintája). Ugyanakkor a rendszerváltás után sem fogalmazódott meg a nemzetnek, mint demokratikus politikai közösségnek a koncepciója, amely az intézményes szocializáció kiinduló pontja lehetett volna. Nem alakult ki konszenzus a nemzeti és az állampolgári identitás viszonyában, a nemzeti szocializáció tartalmában és a szóba jöhető intézmények – például az iskola – szerepében sem.

A nemzeti identitás tartalma, az állampolgári kultúrában elfoglalt helye és a politikai identitással való kapcsolata a politikai csatározások szabad prédájává vált.⁵²⁵ A nemzeti tematika szabadon nyomulhatott be a nem formális szocializáció világába; a demokratikus alaptematika nem bizonyult erős riválisának. A nemzeti és a politikai identitás kérdései a rendszerváltás után egymásba fonódtak és a pártok közötti küzdelmek egyik kitüntetett területévé váltak. E küzdelmek nemcsak a nemzet fogalmáról, jelentőségéről, a nemzethez való tartozás kritériumairól folytak, hanem az identitások meghatározásáért és a nemzeti identitás politikai identitásként való kifejeződéséért is.

A demokrácia működtetéséhez és folyamatos megújításához nélkülözhetetlen mentalitások kialakulását megnehezítette, hogy a korábbi időszakok szocializációs modelljei

⁵²⁵ Az 1956-os forradalom évfordulójának állami megünneplése többször is botrányba fulladt. 1992. október 23-án Göncz Árpád SZDSZ-es köztársasági elnök, egykori 1956-os halálraítélt az árpádsávos zászlókkal felvonuló tüntetők fütyülése miatt nem tudta végigmondani ünnepi beszédét. 1994 és 1997 között a szocialista miniszterelnök, Horn Gyula karhatalmista múltja miatt többen nem vettek részt a hivatalos ünnepségeken. 2001-ben Medgyessy Pétert, az MSZP miniszterelnök-jelöltjét a 301-es parcellánál mondott beszéde közben zavarták meg bekiabálók, Mécs Imre SZDSZ-es képviselőt, akit 1956-ban halálra ítélték, a Bem-szobornál lehazaárulózták és kifütyülték, Demszky Gábor főpolgármestert, a demokratikus ellenzék egykori tagját a 301-es parcellánál fütyülték ki.

rendre vakvágányra futottak, a demokratikus szocializáció modellje pedig lassan épült. Így az első években szocializációs vákuum jött létre. A kollektív identitások konstruálásához és a politikai tájékozódáshoz szükséges, legláthatóbb nyomvonalakat, „rácsokat” (Muxel 1996) nem a család, nem az iskolai állampolgári szocializáció, nem a civil szervezetek, nem is a társadalmi tapasztalatok kínálták, hanem a politikai pártok és az őket megszemélyesítő politikusok. Ahogy ezt a korábbi fejezetekben megpróbáltam bizonyítani, a jobboldali pártok felismerték az identitások átalakításának jelentőségét az új politikai közösségek megteremtésében. A direkt politikai szocializáció hagyományait folytatva szólították meg célközönségüket a nyitott nemzeti kérdések mentén. A Fidesz 1998-as kormányra kerülését követően tudatosan törekedett arra, hogy a nemzeti tematikát a szocializációs minta részévé tegye.

Az első szabad választás nyomán kialakult pártstruktúrában a rétegpártok voltak túlsúlyban. A választók csaknem fele a társadalmi háttérével összefüggésbe hozható pártra szavazott. 1990-hez képest az 1994-es választás eredményeinek alakulásában még növekedett a társadalmi-demográfiai jellemzők magyarázó ereje (Tóka 1994; 2005 Stumpf 1996; Angelusz – Tardos 2005). 1998-tól azonban e tényezők magyarázó ereje csökkent (Tóka 1998; Angelusz – Tardos 2005; Karácsony 2006). A pártválasztásokat már alapvetően nem befolyásolták markáns státushatások. Igaz volt ez a leendő első választókra is.⁵²⁶

Nyugat-Európában azzal magyarázzák a hagyományos társadalmi jellemzők gyengülő hatását, hogy a pártok kevésbé tekinthetők egyes társadalmi csoportok képviselőinek, valamint, hogy a szavazói viselkedés egyéni döntés eredménye, nem a közösségi hovatartozás kifejeződése. A posztkommunista rendszerekre fokozottan igaz a társadalom és a pártok

⁵²⁶ 2000-ben az utolsó éves középiskolások 44%-a a Fideszt választotta. Köztük minden státuszcsoport megközelítőleg egyformán képviseltette magát. Az MSZP és az SZDSZ választói körében (összesen 31%) valamivel jelentősebb volt a magasabb státuszú családokból kikerülő diákok aránya. A 10% által választott MIEP hívei a leginkább vegyes összetételűek, köztük több a magasabb státuszú (Szabó I. – Örkény 2002).

közötti kötelékek gyengülése, a társadalmi státusz csekély hatása a pártválasztásokra (Enyedi 2004: 121–123).

Magyarországon a szociológiai tényezők gyenge magyarázó ereje azzal is összefügg, hogy változott a pártstruktúra, és magas volt a pártpreferenciáikat megváltoztatók aránya.⁵²⁷ Választásról választásra magas volt a határozott pártpreferenciával nem rendelkezők aránya is. Az első szabad választás sikeres pártjai összezsugorodtak, az akkor kevésbé támogatott Fidesz és MSZP megerősödtek. A közvélemény-kutatások alapján joggal állapította meg Karácsony Gergely 2006-ban, hogy *„az első szabad választáson legtöbb szavazatot kapott két pártra ma legfeljebb a választók egytizede szavazna, míg a jelenleg a szavazók 90%-át maga mögött tudó két nagy párt 1990-ben még csak a voksok 20%-át kapta meg”* (Karácsony 2006: 161).

A választók egyik tapasztalata volt, hogy sem saját társadalmi helyzetük, sem pedig a pártok programja, kormányzási kompetenciája, hozzáértése, valamint ideológiai orientációja nem nyújt elégséges támpontot választói döntéseik meghozatalához.

Ugyanakkor a társadalom egyre inkább megtanulta a legfontosabb pártok (MSZMP, Fidesz, SZDSZ, MDF) ideológiai (baloldali, jobboldali, liberális) orientációit. Végbement egy politikai–ideológiai tömbösödés, a pártpreferenciákban megerősödött a bal–jobb tengelyen elfoglalt hely magyarázó ereje. Angelusz Róbert és Tardos Róbert elemzéséből tudjuk, hogy a tömbösödésben szerepet játszanak a kulturális csoport-hovatartozások különböző (területi, világnézeti és életkori) tényezői: a településtípus, a regionális hovatartozás, a vallás és az életkor. A második kormányzási ciklustól kezdődően egyre erősödő összefüggést lehetett kimutatni a pártválasztások és a személyes mikrokörnyezet politikai jellege (a kapcsolati háló pártszimpátiája) között is (Angelusz – Tardos 2005). Az azonos pártpreferencia a kapcsolati

⁵²⁷ 1992 és 1995 között a magyar háztartási panel vizsgálatban a választóknak csak a 4%-a választotta mind a négy évben ugyanazt a pártot, és csak a 16%-uk szavazott 1990-ben is, 1994-ben is ugyanarra a pártra (Fábián – Tóth I. Gy. 1996). Az 1990-es, '94-es és '98-as választásokon résztvevők mintegy 40%-a változtatott pártot (Gradwohl – Marián – Szabó I. 1998).

hálók nagyobb részét jellemzi. 1997–98-ban a fontos kapcsolatok (házastárs, gyerek, szülő, testvér, barát, munkatárs, szomszéd, ismerős) 47%-át, 2003-ban a 67%-át jellemezte azonos pártpreferencia. A politikai homofília az MSZP-vel rokonszenvezők kapcsolathálózatában 58-ról 70%-ra emelkedett; a Fidesszel rokonszenvezők kapcsolathálózatában 53-ról 72%-ra (Angelusz – Tardos 2005: 110–121). Ezek az összefüggések a személyközi kommunikációval átszőtt csoportok fontosságára hívják fel a figyelmet.

a) A fiatal nemzedékek politikához való viszonyának sajátosságai. A fiatalok politikai értékeire, választói aktivitására és magatartására minden országban megkülönböztetett politikai és kutatói figyelem irányul. Nyugat-Európában a fiatal szavazókra hagyományosan inkább jellemző a mindennapi élet liberális értékvilága (Percheron 1978; Ipsos 2001; Muxel 2001; 2002). Ugyanakkor az is igaz, hogy a társadalmi integrációjukat tekintve kevésbé sikeres, alacsony iskolai végzettségű ifjúsági rétegek között népszerűbbek a szélsőjobboldali pártok. Az önálló életkezdéssel, családalapítással és a szakmai pályafutás megalapozásával elfoglalt fiatalokra Anne Muxel kifejezésével élve összességében egyfajta politikai moratórium jellemző. Elfordulnak a politikai intézményektől, és kevésbé aktívak a választásokon is (Muxel 1996).

A magyar fiatalok körében más sajátosságok figyelhetők meg. A pártszimpátiák alakulásában az életkornak nagyobb szerepe van, mint a társadalmi státusznak, a vallásnak vagy a régióknak (Tóka 1996; 1998; Angelusz – Tardos 2005; Karácsony 2005). 1990 óta a Fidesz minden más pártnál népszerűbb volt a fiatalok között. A 35 év alattiak körében minden közvélemény-kutatás szerint a Fidesz vezet. Magyar sajátosság az is, hogy a fiatal választóknak nem alacsonyabb a részvételük, mint más korcsoportoké (Karácsony 2005). A Fidesz nagymértékben tudja befolyásolni fiatal választói aktivitását.

A pártválasztások életkori metszete és a bizonytalanok magas aránya felértékelte az olyan, az egész társadalmat és mindenekelőtt a fiatalokat elérő identitás-tényező jelentőségét,

mint amilyen a nemzeti alaptematika. Az identitások befolyásolásának abból a szempontból van jelentősége, hogy melyik párt nyeri meg négyévente a választásokat. A választásokon 600 ezer fiatal szavazhatott először. Többek között az ő megnyerésük volt a választások tétje. A Fidesz identitásstratégiája a párt első orientációváltása után főként a fiatalokra irányult, második orientációváltása után azonban már a társadalom egészére. A párt a nemzeti tematikát sikerrel vitte be a nem formális szocializációba. Újrafogalmazta a nemzetet, mint a politikai identitás alapját.

b) Generációs különbségek a politikai szocializációban. A Fidesz népszerűsége a fiatal korosztályok körében a rendszerváltással alapozódott meg. A rendszerváltás után a nemzedékek közötti politikai választóvonal a múlthoz való viszony mentén épült ki (Karácsony 2005). A fiatal nemzedékek és az őket szocializálók közötti konfliktusok a politikai identitások közötti konfliktusok is voltak. A fiatalok sokkal inkább elutasítják az MSZP-t, mint az idősebb nemzedékek, és az antikommunista beállítódás is inkább jellemző rájuk, mint azokra, akik életkoruknál fogva valamennyire integrálódtak a Kádár-rendszerbe. A Fidesz és az MSZP támogatóinak életkor szerinti különbségei a nemzedékek eltérő politikai szocializációjával magyarázhatók.⁵²⁸ A fiataloknak mások voltak viszonyítási szempontjaik, mint az előző nemzedékek viszonyítási szempontjai. A Rákosi-korszakhoz nem fűzték őket személyes tapasztalatok, szüleik viszonylagos gyarapodását pedig a Kádár-korszakban nem annyira eredménynek, mint inkább adottságnak vették.

A késő kádári korszak gazdasági válságának, az életszínvonal romlásának a statisztikai adatok szerint a fiatalok egyértelműen a vesztesei voltak (Andics – Gázsó – Harcsa 1984; Rédei – Salamin – Újvári 1984). Többségük anyagi helyzete rossz volt, meg kellett küzdeniük az önálló életkezdés és lakáshoz jutás egyre nagyobb terheivel. Ugyanakkor az egyre

⁵²⁸ 2005 első és második félévében is a 18–30 év közöttiek 38–38%-a választotta a Fideszt, míg az MSZP-t csak a 21, illetve a 19%-uk (Medián).

erőtlenebb rendszerbe életkoruknál fogva is, a szabadság egyre táguló kis köreinek köszönhetően is csak gyengén integrálódtak.

A fiatal nemzedékek pártválasztásában – eltérően a nyugati világ fiataljaitól – nem az ideológiai orientációk jelentik a kiinduló pontot. Akik a hétköznapi életvilág liberális értékeit elfogadják, gyakran elutasítják a politikai értelemben vett liberális értékeket (a többség és a kisebbség viszonyával, a homoszexualitással, az emberi jogokkal kapcsolatban). A fiatal korosztályok hétköznapi értékrendjének több eleme (például az abortusszal kapcsolatos nézeteik, a drogokkal kapcsolatos véleményük) nem egyezett a Fidesz által képviselt állásponttal (Karácsony 2005). A középiskolások pártpreferenciái és világképük ideológiai iránya között sem voltak erős összefüggések (Szabó I. – Örkény 2002).

Mi tehát a pártszimpátiák alapja? A fiatalok ahhoz a párthoz kötötték a rendszerváltást, amely rendszerváltó nemzedékeket tudott kijelölni, és magát e nemzedékek képviselőjeként tudta megfogalmazni, függetlenül attól a tényről, hogy a rendszerváltás evolutív, tárgyalásos módon ment végbe.⁵²⁹ Ez a párt a Fidesz volt. A párt politikai síkra terelte a generációs különbségeket. Sikeresen azonosította magát a rendszerváltást fiatalon megélő korosztályokkal, és antikommunista retorikája is a fiatalokat érintette meg a leginkább. Azok körében lett a legnépszerűbb, akik életkoruknál fogva a legnyitottabbak voltak az identitással összefüggő kérdések iránt; akikben a késő kádári korszak már kevés nyomot hagyott; akiknek a felnőtté válása alapvetően a rendszerváltás utáni időszakra esett, és akik életkoruknál fogva a legnyitottabbak voltak az identitással összefüggő kérdések iránt. Az 1975 után született nemzedékek számára a Fidesz azt testesítette meg, hogy a rendszerváltás politikai nemzedékváltás is. Körükben volt a legnagyobb esélye annak, hogy a múlt rendszerrel azonosított baloldali és a baloldal szövetségeseihez kötött liberális értékekkel *szemben*

⁵²⁹ Az SZDSZ csak rendszerváltó értelmiségi csoportokat tudott maga mögött felmutatni.

fogalmazzák meg saját értékvilágukat, és hogy a párt egyfajta élcsapatává váljanak.⁵³⁰ Annak, hogy a Fidesszel mint rendszerváltó párttal azonosulhattak a késő kádári korban született nemzedékek, fontos lélektani velejárója volt, hogy mentesültek a szüleik nemzedékére vetülő kollaboráció bélyegétől. Egyfajta erkölcsi felmentést kaptak a rendszerváltás előtt történtek felelőssége alól is, a rendszerváltás levezénylésével kapcsolatos felelősség alól is. Azaz felmentést kaptak mind a történelmi kontinuitásban, mind a diszkontinuitásban való részvétel felelőssége alól.

c) Az ifjúsági kultúra stílusjegyei a Fidesz identitásstratégiájában. A Fidesz sikeresen alkalmazta az ifjúsági kultúra stílusjegyeit kommunikációjában (beszédmód, tömegrendezvények, marketing), és sikerrel jelenítette meg a rendszerváltást nemzedékváltásként, magát pedig a fiatal nemzedékek pártjaként. A párt akcióinak végrehajtása (tömegdemonstrációk, rendezvények, kampányok, aláírásgyűjtések stb.) nem igényelte azokat a politikai cselekvési formákat, amelyek döntésekkel, mérlegelésekkel, kockázatokkal, a felelősség kis egyéni köreinek kirajzolódásával jártak volna együtt.

A felkínált értékvilághoz, közösségi formákhoz és cselekvési mintákhoz a rendszerváltás utáni fiatal nemzedékek értékvilága több kapcsolódási pontot kínált. A rájuk fókuszáló identitásstratégia kiindulhatott abból, hogy a politikai intézményekhez negatív érzelmek fűzik őket, a politikai szférát elutasítják (Szabó I. – Örkény 1998: 27–42; Csákó – Berényi – Bognár – Tomay 2001). A fiatalok értékvilágának ugyancsak fontos sajátossága volt Magyarországon, hogy a politika világában nem igazodnak el (Szabó I. – Örkény 1998: 43–70).

⁵³⁰ Orbán 2002. május 7-én, a Disz téren a következő szavakkal fordult a fiatalokhoz: „*Akik a nyilvánosság előtt vállalják meggyőződésüket, hiába fiatalok, joggal tarthatnak attól, hogy velük szemben a kigúnyoltatás, a nyilvános megszégyenítés eszközével fognak élni azok, akik 1947 óta mindig ezt teszik. Akik minden tőlük különbözőt megsemmisítendőnek tartanak, akik nacionalistának, antiszemitának, fasisztának bélyegzik mindazokat, akik nem az általuk szabott szellemi vágányon haladnak. Akik a Kossuth téren megjelent másfélmillió ember láttán maoista nagygyűlést emlegetnek és a fiatalok arcáról a Hitlerjugend újjászületése jutott az eszükbé. Kedves fiatal barátaim, tudniuk kell, tudnotok kell, hogy készen állnak, akik bélyeget sütnék rátok éppen a tolerancia nevében*” (www.orbanviktor.hu).

d) *A fiatalok demokráciaképe.* A kutatások szerint a fiatalok inkább hárítják az állampolgári részvétel felelősségét. A demokráciától elsősorban a gondoskodó, jóléti szolgáltatásokat nyújtó állam feladatainak teljesítését várják el, a társadalmi cselekvési lehetőségek, a különböző önszerveződések és civil kezdeményezések nem vagy csak kevésbé vonzóak számukra. A 2005-ös *Iskola és demokrácia* című kutatás szerint a középiskolások inkább „védőpajzsnak”, paternalisztikus társadalompolitikának tekintették a demokráciát. Kétharmaduk személyes biztonságot remél a demokráciától, és csak minden második diák értette bele a demokráciába a többpártrendszert, az egyesülési szabadságot, a beleszólást a politikába és a kisebbségi jogok érvényesülését. A demokrácia fogalmába a különböző, előre megadott elemek közül a törvény előtti egyenlőséget és a magánélet tiszteletben tartását értik bele a leginkább, a legkevésbé pedig a többpártrendszert és a kisebbségek jogainak védelmét. Demokráciaképükben keverednek a demokratikus és az antidemokratikus elemek. Több mint kétharmaduk értett egyet azzal, hogy *„az országnak elsősorban keménykezű vezetőkre van szüksége”*, valamint azzal, hogy *„olyan pártra van szükség, amely, ha szükséges, oda is üt”* (Csákó 2007a).

A fiatalok demokráciaképe elsősorban az egyén és a hatalom közötti kapcsolaton alapul, nem a különböző állampolgári közösségek és a hatalom közötti kapcsolatok rendszerén. Nem érzékelik a demokratikus közösségek lehetséges skálájának jelentőségét, amely az állampolgári közösségektől (lokális közösségek, civil szervezetek, egyesületek stb.) a politikai közösségeken át (pártok, szakszervezetek, ifjúsági szervezetek stb.) a transznacionális mozgalmakig (környezetvédelem, feminista mozgalmak, antiglobalista mozgalmak, békemozgalmak stb.) terjed. A demokratikus közösségek választhatóságon alapuló, több pólusú, többközpontú, bonyolult dinamikájú világa, amelyben az egyes közösségek társadalmi súlya érdekeik érvényesítésének, törekvéseik, céljaik, programjaik

képviselőtének függvénye, a demokrácia-kutatás tapasztalatai szerint nem érinti meg őket (Csákó 2007a; 2007b).

d) *Tekintélyelvűség a Fidesz identitásstratégiájában.* A rendszerváltás utáni politikai szocializáció egyik fő sajátossága, hogy a fiatalok körében az a párt bizonyult a legbefolyásosabbnak, amelynek identitásstratégiája a szocializációs minta kontinuuus, premodern, a pártállami korszakra is jellemző elemeire épült: a tekintélyelvű konfliktuskezelési módok társadalmi elfogadottságára, az intézmények iránti bizalmatlanságra, a hierarchikus hatalmi viszonyok ismerősségére. A Fidesz identitásmintájában az *érzelmek* (a lelkesedés, a rajongás, a harcosság, a szenvedélyesség, a gyűlölet) és a *hit* játszották a fő szerepet. Kollektivisztikus emberképe ellentmondott a rendszerváltást követő másfél évtizedben végbement modernizációval együtt járó individualizációnak. A párt a gondoskodó, paternalista hatalom képével kapcsolta össze saját képét és hatalomgyakorlási módját. Úgy kínált rendszerváltó élményt a fiatal nemzedékeknek, hogy ezeknek – a rendszerváltás evolutív és tárgyalásos jellegéből, illetve életkorukból adódóan – nem volt, nem lehetett tényleges részük a rendszerváltásban. A rendszerváltás élményét utólagosan és szimbolikusan nyújtotta antikommunizmusával, a múlt radikális elutasításával, a nemzeti ügyek képviselőtének felvállalásával.⁵³¹

e) *A nemzet alapú politikai közösség mintája.* A Fidesz értelmezésében az állampolgárok és a hatalom közötti kapcsolatok alapja a nemzet, mint pártpolitikailag értelmezett politikai közösség. A nemzeti alapú identitáskonstrukció a társadalom politikai megosztottságán alapult. Ebben az identitáskonstrukcióban nem volt helye a modern, racionális elveken, mérlegelésen, döntéseken, kölcsönösségen alapuló hatalomgyakorlásnak

⁵³¹ A Gallup 1993-ban, 1994-ben és 1997-ben vizsgálta a politikai generációk és a pártok támogatása közötti összefüggéseket. Öt generációt különítettek el (1919-es, 1933-as, 1945-ös, 1956-os és 1968-as generáció). A Fideszt elsősorban a 40 év alattiak, az MSZP-t a negyven év fölöttiek támogatták. Minél fiatalabb volt egy generáció, annál többen tartották magukat liberális gondolkodásúnak és annál kevesebben konzervatív gondolkodásúnak. 1993-ban és 1997-ben az SZDSZ szavazótáborának háromnegyede tartotta magát liberálisnak, az Fidesz szavazótáborának 69, illetve 58%-a (az MSZP táborában 51, illetve 57% volt az arányuk).

és a hatalom ellenőrzésének, bírálatának, a folyamatok befolyásolásának, a konszenzuskeresésnek.

Sokak számára volt vonzó a Fidesz kollektív identitás-konstrukciója. A párt azonban nem tudta ezeket a vonzalmakat választási nyereséggé konvertálni sem 2002-ben, sem 2006-ban. A konzervatívok aránya összességében nem volt elegendő ahhoz, hogy tartós politikai hatalomra tegyen szert. Identitáskonstrukciója elfogadásának határait a társadalmi, gazdasági és kulturális élet modernizációs folyamatai húzták meg, amelyek új értékek és értékrendek kialakulásához, másfajta politikai identitásokhoz vezettek.

2. A politikai szocializáció fragmentált modellje

Magyarországon a 20. század politikai fordulataival a politikai szocializáció modellje is rendre megváltozott. A Rákosi-rendszer *konfliktustagadó* politikai szocializáció modelljét az 1956-os forradalom után a Kádár-rendszer *konfliktuskerülő* modellje váltotta fel. A rendszerváltás alapjaiban értelmezte át az állam és az állampolgár viszonyát. Megteremtődött a demokratikus politikai szocializáció lehetősége. A demokratikus rendszerekre jellemző *konfliktuskihordó politikai szocializációs modell* kikristályosodása azonban nehéz folyamatnak bizonyult.

A rendszerváltás utáni időszak politikai szocializációjának modelljét egyrészt a Rákosi-korszak konfliktustagadó és a Kádár-korszak konfliktuskerülő modelljéhez képest értelmezhetjük, másrészt a nyugat-európai demokráciákra jellemző modellhez képest. Ez utóbbit *konfliktuskihordó politikai szocializációs modellnek* nevezem. Mielőtt megvizsgálánk a rendszerváltás utáni modellt, nézzük meg röviden, mi jellemzi a demokratikus politikai szocializáció modelljét.

a) A demokratikus politikai szocializáció modellje

A nyugati democráciákban a konfliktuskihordó modell azoknak az ellentmondásoknak a kezelésére csiszolódott ki, amelyek a modern democráciákban feszülnek. Ezek egyrészt az érdekek sokféleségéből, másrészt az értékrendek sokszínűségéből következnek. Feloldásukra a demokratikus szocializáció modellje a konfliktuskezelés kompromisszumos módjait kínálja. Maga a modell olyan, konzisztens struktúra, amelynek tényezői: a formális (iskola, szervezetek, egyházak), a nem formális (család, kortársi csoportok, média, kapcsolatok hálózata), a kulturális (világkép-konstrukciók, gondolkozási, magatartási és cselekvési minták) és a diszkurzív tényezők (alaptermatikák, különböző tematizációk), valamint a tapasztaltok, élmények egymást feltételezik. Az elsődleges életvilág formális és nem formális közösségei kiegészítik benne egymást.⁵³² Ezért képes a konfliktusok tárgyalásos, proceduális, kompromisszumokra épülő kezelésére. Képes folyamatosan megújulni és reagálni a kollektív identitásokat érintő társadalmi kihívásokra. Ilyen kihívás például, ha egyes társadalmi csoportok – például a bevándorlók – családi és kulturális szocializációjában az állam és az állampolgárok közötti kapcsolatok mintái nagyon különböznek a formális, intézményes szocializáció mintáitól.

A modell politikai támogatottságot élvez. Az Európai Unióban a társadalompolitika centrumában az aktív állampolgárság fejlesztése áll.⁵³³ A helyi, regionális, nemzeti, illetve transznacionális közösségek legfontosabb stabilizáló tényezője az állampolgárok aktív társadalmi szerepvállalása. A demokratikus állampolgárrá nevelés alapelveiben a politikai aktorok egyetértenek; kérdései önálló kutatási és szakpolitikai területté váltak. Az aktív állampolgár képzése két pilléren nyugszik: az oktatáspolitikán és az ifjúságpolitikán. Az *ifjúsággal kapcsolatos szakpolitikák* (oktatáspolitiká, ifjúságpolitika, foglalkoztatáspolitiká,

⁵³² A politikai szocializációs modell fogalmával könyvem első részében (A nemzeti tematika) részletesen foglalkoztam.

⁵³³ Az aktív állampolgárság alapvető társadalmi fontossága rajzolódik ki az Európai Bizottság szakértői anyagából (European Commission 2004).

szociálpolitika), az ifjúságkutatások, valamint a fiatalok társadalmi életének színterei és formái nyitott, konzisztens alrendszer alkotnak.

A második világháború befejezése óta a *közoktatás* egésze Nyugat-Európában mindinkább a demokratikus állampolgári szocializáció jegyében zajlik. Ez az európai oktatási reformok közös célja is.⁵³⁴ A társadalomismeret és az állampolgári ismeretek az oktatás gondosan kimunkált részei. Abból indulnak ki, hogy az állampolgári ismeretek és társas értékek (a tolerancia és a szolidaritás) taníthatóak, a cselekvési, valamint döntési képességek fejleszthetőek. Az, hogy az iskolának elő kell segítenie az esélyegyenlőség érvényesülését, ugyancsak az állampolgári szocializáció társadalompolitikai fontosságát jelzi. Az iskola belső világa (diákönkormányzat; tanár-diák viszony; az iskola, a szülők és az iskolafenntartók viszonya) arról tanúskodik, hogy az iskolát a (demokratikus társadalmi) élet tanítómesterének tekintik.

A 90-es évek oktatási reformjai a demokratikus állampolgári nevelés célkitűzéseinek előtérbe kerülését mutatták. Az Európai Unióban a 90-es évek második felére általánossá vált állampolgári nevelési koncepció szerint az oktatásban elsőbbségük van a tapasztalatoknak, a demokratikus állampolgárságnak és az emberi jogokat tiszteletben tartó attitűdöknek.⁵³⁵ Az iskolai állampolgári nevelés része az iskola belső világában érvényesülő demokrácia is. Ugyanakkor az állampolgári nevelés kérdései túlnőnek az iskola falain. A fiatalok tapasztalati tanulását elősegítő kezdeményezések társadalompolitikai támogatásban részesülnek, kereteit szakmai szempontok figyelembe vételével biztosítják.

⁵³⁴ Ezt tükrözi például az Európa Tanács EDC projektje (Education for Democratic Citizenship), amely két szakaszból épült fel (1997–2000 és 2001–2004 között). Más – nevelési lehetőségét magában hordozó – intézményekkel együtt, amelyeknek eltérő alapfeladatuk van (média, NGO-k, könyvtárak, ifjúsági klubok), az iskola és az egyetem jelenti az EDC fő intézményi alapját. „Az oktatás–állampolgárság–demokrácia egyenlete azzá a területté vált, ahova a legkülönbözőbb közönség elvárásai csoportosultak, úgymint: a vezető döntéshozók, politikusok, tanárok, edzők, szülők, üzletemberek, főnökök, a civil szféra dolgozói, NGO-szakértők, papok, a különböző közösségek vezetői, média-specialisták, ifjúsági vezetők, emberi jogi aktivisták, a hadsereg, a rendőrség, a bevándorlási hivatal dolgozói stb.”, olvashatjuk a tapasztalatokat összefoglaló tanulmányban (www.oki.hu).

⁵³⁵ „A politikai közösséghez tartozásában definiált állampolgár átadja helyét annak az állampolgárnak, aki helyzetek és összefüggések sokaságában él közösségi életet a társadalomban”, írja az Európa Tanács Demokratikus állampolgárrá nevelés projektje keretén belül készített tanulmányában François Audigier (www.culture.coe.fr.citizenship).

A politikai szocializáció demokratikus modelljének stabilitásához hozzájárul, hogy a legtöbb nyugati országban a nemzeti identitással kapcsolatos, alapvető kérdések (így az, hogy ki tartozik a nemzethez és milyen kritériumok alapján, valamint, hogy milyen viszonyban van egymással az állampolgári és a nemzeti identitás) már lezárultak az elmúlt évszázadban. A nemzeti identitás konszenzuális kereteit az „ünnepi” társadalmi gyakorlat újra és újra megerősíti az összetartozást kifejező szimbólumokkal, ünnepekkel, hagyományokkal, szertartásokkal és emlékezésekkel, a hétköznapi tapasztalati világa pedig folyamatosan visszaigazolja, hogy mit jelent az adott nemzet tagjaként állampolgárnak lenni. Az európai polgár eszméjével a tagországok polgárainak többsége azonosul, a fiatalok pedig az átlagosnál nagyobb arányban fogadják el (Eurobarométer 2005). A nemzeti szocializáció az állampolgári szocializáció integráns része. Így a nemzeti identitás formálódásában is az iskola szerepe a meghatározó.

A nyugati világban a második világháború, de különösen az 1968-as diáklázadások után felértékelődött az *ifjúságpolitika*.⁵³⁶ Ennek alapját a fiatalokkal foglalkozó szakemberek (tanárok, az önkormányzatokban, iskolákban, civil szervezetekben, szakszolgálatokban dolgozó ifjúságsegítők, ifjúságpolitikusok) számára elérhető ifjúságpolitikai stratégia alkotja. Az ifjúságpolitikai stratégiák nyilvánosak és az ifjúsági szektor egészét orientálják. Fő törekvésük az állampolgári aktivitás elősegítése a nem formális nevelés lehetőségeinek hasznosításával. Az ifjúságpolitikák abból indulnak ki, hogy a legfontosabb problémák (az egyenlőtlenségek, a társadalmi önszerveződés, az érdekérvényesítés problémái, a többség és a kisebbségek viszonyának problémái, az emberi és állampolgári jogok érvényesülése stb.) a gyerekeket és a fiatalokat fokozottan sújtják. Mivel ők életkoruknál fogva is hátrányban vannak a felnőttekhez képest, sikeres integrációjuk elősegítése, jogaik és érdekeik

⁵³⁶ Itt utalnék az Európai Bizottság *Ifjúság 2000–2006* című, a nem formális nevelés különböző területeit (ifjúsági munka, ifjúsági kezdeményezések, önkéntes munka, ifjúsági cserék és önszerveződések, nemzetközi hálózatok stb.) érintő közösségi akcióprogramjára, amely 31 országra terjedt ki (a meghirdetése idején még tagjelölt országokra is).

érvényesítésének biztosítása a felnőtt társadalom fontos feladata. A célkitűzések megvalósulását segíti, hogy hatékony egyeztetési mechanizmusok épültek ki a közigazgatási és az ifjúságpolitikai szintek között. Az ifjúságpolitika egymáshoz illeszkedő, egymást feltételező elemekből felépülő rendszerében (a) az állami, helyi és civil intézmények, (b) a pénzügyi, gazdasági és jogi feltételek, (c) az infrastruktúra és (d) a szakemberképzés egyaránt fontos szerepet játszanak.

Megnőtt az *ifjúságkutatás* jelentősége. Kiépültek az ifjúságpolitika és az ifjúságkutatások közötti közvetítések, valamint a fiatalok társadalmi integrációját elősegítő kormányzati és nem kormányzati intézmények közötti egyeztetési mechanizmusok. Kiépültek azok a csatornák is, amelyek biztosítják a szaktudományi eredmények hasznosulását az iskolai állampolgári nevelésben, valamint a tanárképzésben és az ifjúságsegítő szakemberek képzésében. A társadalompolitikai nyitottság elősegíti, hogy a kutatói figyelem az új nemzedékek kollektív identitásának alakulására irányuljon, hiszen ez gyakran égető társadalmi kérdés is.⁵³⁷

A demokratikus politikai szocializáció modelljében a vallási, nemzeti, demokratikus, európai *alaptermatikák* helye, jelentősége és szerepe más, mint a posztkommunista országok modelljeiben. A modell legfontosabb diszkurzív tényezője a demokratikus, illetve az európai alaptermatika. Az Eurobarométer 2005-ös adatfelvétele szerint az európai polgár eszméjével a tagországok polgárainak többsége azonosul, a fiatalok pedig az átlagosnál nagyobb arányban fogadják el ezt az eszmét.

A legtöbb nyugati országban a nemzeti identitással kapcsolatos, alapvető kérdések (így az, hogy ki tartozik a nemzethez és milyen kritériumok alapján, valamint, hogy milyen viszonyban van egymással az állampolgári és a nemzeti identitás) már lezárultak az elmúlt évszázadban. A nemzeti szocializáció nem különül el az állampolgári szocializáció egészétől,

⁵³⁷ A politikai szocializáció-kutatások számára annak idején a fasiszmus előretörése és társadalmi támogatottsága jelentett olyan kihívást, amely nyomán végig kellett gondolni a kollektív magatartások alakulásának és az intézményes szocializáció identitásformáló szerepének kérdéseit.

így a nemzeti identitás formálódásában is az iskola, a legfontosabb formális szocializációs intézmény szerepe a meghatározó. A nemzeti szocializáció jól bejáratott mechanizmusok között zajlik. A nemzeti identitás konszenzuális kereteit az „ünnepi” társadalmi gyakorlat újra és újra megerősíti a nemzet összetartozását kifejező szimbólumokkal, ünnepekkel, hagyományokkal, szertartásokkal és emlékezésekkel, a hétköznapi tapasztalati világa pedig folyamatosan visszaigazolja, hogy mit jelent az adott nemzeti közösség tagjaként állampolgárnak lenni.

b) A fragmentált modell

A rendszerváltás után Magyarországon a kollektív identitással kapcsolatos kérdések megőrizték átpolitizáltságukat. Azzal, hogy a nemzeti alaptematika lett a szocializáció legfontosabb diszkurzív tényezője, a nemzeti és a politikai identitás kérdései összefonódtak egymással. Az iskolai állampolgári nevelés és a nem formális tanulás kérdései nem váltak kormányzatokon átívelő társadalompolitikai kérdésekké. Mind az iskolai szocializációra, mind az iskolán kívüli szocializációra kevesebb kutatói és szakpolitikai figyelem irányult, mint a nyugati demokráciákban.⁵³⁸

A kutatások és a szakpolitikák (oktatás- és ifjúságpolitika) közötti csatornák esetlegesek, a kutatási eredmények gyakran kívül maradnak a szakpolitikák horizontján. A tanárképzés, az iskolai állampolgári szocializáció és a tapasztalati tanulás színterei között nem alakultak ki közvetítő mechanizmusok. Mindezek a sajátosságok kedveznek annak, hogy a politikai szocializáció szövedékét alkotó elemek egymástól elkülönüljenek.

⁵³⁸ A 2005-ös évet az Európa Tanács a demokráciára nevelés európai évének nyilvánította. Ennek nem volt különösebb oktatáspolitikai, tudománypolitikai és sajtóvisszhangja Magyarországon. Csákö Mihály kezdeményezésére 2005 szeptemberében közös projektet hoztak létre hazai ifjúságszociológusok (Csákö Mihály, Domokos Tamás, Ligeti György, Murányi István, Péntek Eszter és Szabó Ildikó) *Iskola és demokrácia* címmel a középiskolások politikai szocializációjának sztemerdizált kérdőívvel történő vizsgálatára. A projekt nem részesült semmilyen támogatásban, a négy megyére (Baranya, Fejér, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar) és Budapestre kiterjedt, hétezer fős adatfelvételben és az adatrögzítésben szociológus hallgatók működtek közre szakmai gyakorlat keretében (Ligeti 2006; Csákö 2007a; 2007b; Murányi I. – Szabó I. 2007).

Az állampolgári szocializációban az iskola nem játszik meghatározó, szakpolitikailag és módszertanilag megtervezett szerepet. Az iskola szakmaisága és hatékonysága esetleges, a meglévő oktatáspolitikai és ifjúsáspolitikai lehetőségeket sem használja ki az állampolgári nevelés területén (Sik D. 2007; Csákó 2007b). Ezt támasztja alá a társadalomismeret magyarországi oktatásának tapasztalatairól rendelkezésre álló néhány tanulmány is (Knausz 2003; Csernyus é. n.). A tanárképzésben nincs helyük a civil társadalom önszerveződésével kapcsolatos ismereteknek. Az interneten is elérhető tantárgykínálat tanúságai szerint a tanárjelöltek rendszerint a gyerekek iskolán kívüli életével kapcsolatos kurzusokkal (szabadidő-pedagógia, mozgalompedagógia, ifjúságsegítés) sem találkoznak.

*Az iskolán kívüli állampolgári szocializációnak a jelentősége a rendszerváltás óta növekedett. Az ifjúsági szervezetek az iskola falain kívülre kerültek. Az Úttörőszövetség mellett 1989-ben újjáalakult Magyar Cserkészszövetség is működni kezdett, és sorra alakultak más szervezetek is. Bár a civil szervezetek száma növekvőben van, a fiatalok életében játszott szerepük korlátozott.*⁵³⁹ *Az ifjúsági szervezetek vonzásköre szűk (Zsebéné Dobó 2007). A fiataloknak csak a 6–10%-a tagja valamilyen szervezetnek, öntevékeny csoportnak, illetve közösségnek. (Stumpf 1995: 110–121; Szabó I. – Örkény 1998: 95–128; Gázsó T. – Szabó A. 2002: 254–259; Csákó 2006; Zsebéné Dobó 2007).*

Magyarországon a rendszerváltás óta az állampolgári magatartások formálódásában a nem formális szocializáció identitásformáló szerepe a meghatározó. Ez a szerep azonban elsősorban nem a civil szerveződésekhez, hanem a fiatalok szocializációjában tudatosan részt vevő pártokhoz – a leghatékonyabban a Fideszhez – kötődik, és jórészt a politika világát közvetítő, a nemzeti tematikát sokakhoz eljuttató médiumokon keresztül érvényesül. Abba a

⁵³⁹ A Gyermek- és Ifjúsági Szervezeti Kataszterben 2001-ben 971 szervezet regisztráltatta magát. Ezek alapítványként vagy egyesületként működnek. Egy részük minden bizonnyal alvó szervezet (Szabó I. – Rigó 2004).

térbe, amelyből a formális politikai szocializáció kiszorult, a jobboldali pártok által vezetett nemzeti tematika nyomult be.⁵⁴⁰

A rendszerváltás utáni időszak politikai szocializációs modellje mint *fragmentált modell* írható le. A modellt a szocializáció tényezői (család, iskola, médiumok, kulturális közvetítők, tartalmak) közötti gyenge és esetleges kapcsolatok jellemzik. Az állampolgári kultúra hangsúlytalan benne, ugyanakkor a pártokhoz kötődő tartalmak túlsúlyosak. A modell leképezi azt a tényt, hogy a társadalompolitikában a demokratikus állampolgári nevelés eszméje marginális, az iskolai állampolgári nevelés és a nem formális tanulás kérdései nem váltak stratégiai kérdéseikké. Legfőbb jellemzőjének azt tartom, hogy bár a demokratikus szocializáció lehetőségei megteremtődtek, a szocializáció alapvetően nem az állampolgári közösségbe, mint a demokratikus rendszer alapját jelentő konszenzuális politikai közösségbe való integrálódást segíti elő.

Mivel a fragmentált modellben a demokratikus állampolgári szocializáció nem elsődleges cél, a nemzeti, illetve a politikai közösségi integráció sajátos veszélyeket rejt magában. Mindkét integráció megosztó lehet, átjárhatatlan árkokat húzhat a saját csoport és a másik csoport között, és akadályozhatja a demokrácia társadalom-lélektani újratermelődését.

A fentiekből is következik, hogy az állampolgári szocializációt maga alá gyűrő nemzeti szocializáció veszélyét abban látom, hogy összefonódott a pártpolitikai identitással. A nemzet felfogásában – ahogy ezt az eddigiekben megpróbáltam bemutatni – Magyarországon nincs társadalmi és politikai konszenzus, a nemzeti identitás meghatározása pártpolitikai küzdelmek tétje lett. A pártpolitikai szocializáció dominanciája pedig azzal a veszéllyel jár, hogy a pártpolitikán felülemelkedő osztársadalmi érdekek belátásának képessége nem válik az állampolgári kultúra alapértékévé.

⁵⁴⁰ A nemzeti tematikát vezető Fidesz tisztában volt azzal is, hogy a formális szocializációnak, elsősorban az oktatásnak milyen jelentősége van a nemzeti szocializációban. Külön elemzés tárgya lehetne, hogy kormányzásának oktatáspolitikája hogyan kapcsolódott a párt által vezetett nemzeti tematikához. „Az oktatás nemzeti sorskérdés”, mondta Orbán Viktor a Független Pedagógus Fórumon 2004. szeptember 18-án.

A fragmentáltságot több tényező tartja fent. Mindenekelőtt az, hogy nincs társadalmi és politikai konszenzus a nemzeti és az állampolgári identitás kívánatos mintáiban, és nincs stratégia a demokratikus állampolgári szocializáció elősegítésére. Az ilyen konszenzust kezdeményező civil szerveződések nem tudnak áttörni a pártpolitikai érdekek elsődlegességén.⁵⁴¹

Az iskolai nemzeti, politikai és állampolgári szocializáció tartalmát illetően sincs konszenzuson nyugvó állami akarat. A modellben leértékelődik az iskola szerepe, ugyanakkor felértékelődik az iskolán és a szervezeteken kívüli nem formális szocializáció jelentősége. A szocializáció folyamata azonban akkor is zajlik, ha legfontosabb intézményes tényezője, az iskola megpróbál kimaradni belőle.⁵⁴² A szocializációs vákuumba könnyen be tudnak nyomulni más ágensek (például az egyházak, különböző személyek, illetve a politikai pártok által vezetett nemzeti tematika).

A rendszerváltás óta az iskola politikai szocializációs tevékenységét – egyfajta reakcióként arra, hogy a pártállami időszakban részt kellett vennie a politikai és ideológiai indoktrinációban – az „elhárítás attitűdje” jellemzi (Csákó 2007b.). Sem az iskola, sem a tanárok számára nem egyértelmű a politikai szocializációban való szerepük, mivel a politikát

⁵⁴¹ Jól illusztrálja ezt a pártoktól független Kézfogás 2003 Alapítvány a Nemzeti Összefogásért és Megbékélésért kezdeményezésének kudarca. Az alapítványt szegedi civilek hozták létre 2002 decemberében „*a magyar nemzet (...) régi és újkeletű megosztottságának felszámolására*” (fővédnökök: Gyulay Endre szeged-csanádi megyés püspök és Botka László, Szeged MSZP-s polgármestere). Szórolapokon közzétett bemutatkozó felhívásuk szerint „*Minél többen dolgozunk az osztársadalmi viselkedési normák megfogalmazásán, annál előbb lehetünk a mai jellemzően széthúzó helyett végre alapvetően összetartó nemzet. (...) Valakinek végre hidat kell vernie a magyarok között, ezt mi most megkíséreljük.*” A március 15-e megünneplését tartották az első próbatételnek. „*Ki fog derülni, ki hogyan viszonyul a nemzeti ünnepeinkhez, ezáltal a nemzet fogalmához. Szerintünk pártos rendezvényeket nemzeti ünnepeinken nem illik tartani, ezért mindannyiunknak azon önkormányzati közös ünnepségen a helye, ahol aznap tartózkodik. Aki magyarnak vallja magát, ünnepnapjainkon nem szakíthatja ki magát a nemzet egészéből, nem vonulhat félre.*” Az alapítvány olyan politizálási stílust akart a fiatal generációk aktivizálásával elősegíteni, amelyben a politikusok nem ellenségek, hanem ellenfelek. 2005 szeptemberében az alapítvány kezdeményezésére három parlamenti párt ifjúsági szervezete (a Fiala Baloldal – Ifjú Szocialisták, az SZDSZ Új Generációja és az MDF Ifjúsági Demokrata Fóruma) közös nyilatkozatot írt alá *Egy Magyarország, egy magyarság* címmel. Ebben állást foglalnak amellett, hogy a nemzeti jelképek és ünnepek a nemzet egységét fejezzék ki, valamint, hogy „*a politikai ellenfeleknek egymás méltóságát, hazafias érzéseit megbecsülve, sportszerűen kell küzdeniük hitük, értékrendjük és politikai meggyőződésük nagyobb támogatottságáért*” (168 Óra 2005. szeptember 27.). Végül a Fidesz és az MDF kihátrált az állásfoglalást aláíró ifjúsági szervezetei mögül, az alapítvány pedig elhalt.

⁵⁴² Csákó Mihály megfogalmazásában: „*A politika szégyenlős elhallgatása vagy felháborodott elátkozása vagy a politikából való rezignált kiábrándulás egyaránt szocializáló hatása*” (Csákó 2007b.).

gyakran a napi pártpolitikával azonosítják.⁵⁴³ Az iskolai állampolgári szocializáció deficitjeit a középiskolások körében végzett vizsgálatok is igazolták (Szabó I. – Örkény 1998; Csákó 2007b). A diákok kevéssé látják, hogy milyen összefüggések vannak érdekeik, igényeik érvényesítése, sérelmeik orvoslása és a rendelkezésükre álló demokratikus formák között. *„Ha az iskolai demokrácia gyakorlata gyenge, akkor nemigen tudja segíteni a demokráciával kapcsolatos igények világos megfogalmazását sem”* – vonja le a következtetést Csákó Mihály (Csákó 2007b).

A fragmentáltsághoz egy általános, a jóléti társadalmakban a hatvanas évektől megfigyelhető tendencia is hozzájárul: a kulturális minták változása. Az intézményes szocializáció valamelyest háttérbe szorult, a családi szocializáció gyengült, a kortárs csoportok, illetve csoportkultúrák szocializációban játszott szerepe pedig növekedett. A háttérben a jóléti társadalmak sajátosságait találjuk: egyrészt „az individuális szabadság kommercializálódását” (Debreczeni 2006: 23), másrészt a megnövekedett szabadidőt és az ifjúsági kultúra önállósodását, valamint mintaadóvá válását.

c) A múlthoz való viszony a fragmentált modellben

A politikai szocializáció fragmentált modelljét fenntartó tényezők között kiemelten említhetjük a múlthoz és a nemzethez való viszony lezáratlan kérdéseit, illetve a feldolgozatlan történelmi sérelmeket. A szisztematikus feldolgozás legfőbb akadálya, hogy hiányoznak a politikai feltételei: a huszadik század fontos eseményeinek megítélésében és a magyar nemzet fogalmának jelentésében nem alakult ki konszenzus. A közgondolkodásban továbbra sem tisztázódott, hogy mit jelent a nemzethez és az állampolgári közösséghez való

⁵⁴³ „A politikai pártok munkahelyi jelenlétét tiltó törvény nyomán keletkezett helyzetben az iskolák és a pedagógusok többsége szinte még a politika szót is aggályosnak tekinti az iskola falain belül” – írja Csákó Mihály. „A pártpolitizálással egy kalap alá kerül a politikai intézményrendszer megismerése, még inkább a tudatos állampolgári magatartás és kultúra kialakítása. Miközben a tanköteles kor határa már a 18. életévre emelkedett, sok pedagógus és iskolaigazgató „éretlennek” tekinti tanítványait arra, hogy politikáról halljanak, és az iskola segítse őket felkészülni választópolgárságukra, teljes jogú állampolgárságukra” (Csákó 2007b).

tartozás. A nemzeti identitás kérdései összefonódnak a politikai identitás kérdéseivel. A fragmentált modellben markáns, sokszor a politikai identitás függvényében értelmezhető külső és belső ellenségképek szolgálnak viszonyítási pontokként az identitások felépítéséhez.

A 20. század történelmének közgondolkodásbeli feldolgozása egyik közép- és kelet-európai országban sem könnyű.⁵⁴⁴ A történelmi emlékezet szálait a rendszerváltások elvágják, a magántörténelmek és a kollektív élmények egy része feldolgozatlan maradt. A politikai rendszerek a történelmet átértelmezték, a különböző nemzedékek az iskolai történelemoktatásban sokszor egymásnak ellentmondó értékelésekkel találkoztak.

A történelmi tudat ellentmondásairól több kutatás tanúskodik. Ezek szerint a magyar társadalom megosztott a közelmúlt politikai korszakainak és e korszakok meghatározó politikusainak megítélésében (Karácsony 2005: 163–180; Marián 2006; Marián – Szabó I. 2007). Több olyan kérdésben, amelyeket a történettudomány alaposan feldolgozott (a trianoni veszteségek okai, a világháborúkban való részvétel okai, a magyar állam felelőssége a magyar zsidóság nagy részének elpusztításában, az 1956-os forradalom iránya), a közgondolkodásban egymással teljesen ellentétes értelmezések élnek egymás mellett.⁵⁴⁵ Ezekről a kérdésekről a nyilvános diskurzusokban (politikusi megnyilvánulások, publicisztikai írások, különböző sajtótermékek, honlapok stb.) is nagyon sokféle értelmezés található.

A különböző forrásokból származó tartalmak a szocializáció folyamatában ismeret- és vélemény-alakzatokká, magatartási értékekké szerveződnek. Erősíthetik a demokratikus

⁵⁴⁴ Nyugat-Németországban a nemzetiszocialista múlt feldolgozásának szükségességében és a felelősség kérdésében a kiépülő liberális demokrácia minden politikai tényezője egyetértett. Az erre az egyetértésre épülő társadalompolitika és ezen belül az oktatás- és ifjúságpolitika a hatvanas évek végétől kezdett hatékonyvá válni. Az új nemzedékek az iskolai oktatásban és a nem formális tanulás államilag támogatott formái között ismerhették meg, hogy milyen út vezetett a második világháborúhoz, a holokauszthoz és a háború veszteségeihez. Ugyanakkor Kelet-Németországban a háborút, a népiertást, a szenvedéseket és a pusztulást a politikai közbeszédben és a történelem oktatásában úgy tulajdonították a náciknak, hogy őket mintegy leválasztották a német népről. Így a „nép” ebben a logikában csak az eseményeken kívül maradt szemlélője vagy elszennvedője volt a nemzetiszocialista időszaknak.

⁵⁴⁵ Egy 2005 tavaszán készült felmérésből például az derült ki, hogy a lakosság harmada szerint 1945. április 4-én a szovjet csapatok felszabadították az országot, másik harmada szerint viszont megszállták, míg a harmadik harmad szerint sem egyik, sem másik kifejezés nem illik arra, ami ekkor történt. *Az esemény megítélésében nagyobb volt a különbség a jobboldali és a baloldali, illetve liberális szavazók között, mint a legtöbb aktuális kérdésben* (Karácsony 2005).

állampolgári magatartásokat, a másokkal való szolidaritást, de a különböző ellenségek képeket és előítéleteket is.⁵⁴⁶ Az iskolának abban van szerepe, hogy a felnövekvő nemzedékek megtanulnak-e eligazodni a különböző források és értelmezések között, valamint, hogy képesek-e önálló véleményt alkotni a vitatott kérdésekben. Ezt az orientációs szerepet az iskola a rendszerváltás után is csak korlátozottan tudta ellátni. Különösen a történelemtanárok számára jelentett nehézséget az átértelmezett történelmi mozzanatok tanítása.⁵⁴⁷

A nemzeti identitás formálódásában a történelem oktatása meghatározó szerepet játszik. Az oktatással kapcsolatos kérdések (oktatási tartalmak, módszerek, tankönyvek) külön kutatási területet alkotnak. Itt csak utalok rá, hogy a szocializáció fragmentált modelljében a nyitott történelmi kérdésekben megnő a tanár egyéni értelmezéseinek és a különböző szocializációs ágensek értelmezéseinek jelentősége. Nagyobb a valószínűsége, hogy a különböző értelmezések elkerülik egymást, ütköztetésükre, társadalmi cselekvésként felfogható kommunikációjukra nem kerül sor.

d) Nemzeti ünnepek

⁵⁴⁶ Ez utóbbiakra figyelmeztetnek az előítéletekkel kapcsolatos kutatások is (Kovács A. 1997; Fábíán 1999; Murányi I. 2006). Magyarország felelősségének megítélése szempontjából érdekes egy 2003-ban, a felnőtt lakosság körében végzett vizsgálat. 54% értett egyet azzal, hogy „többet kellene tanítani az iskolában a zsidóüldözésekről, hogy többet ne fordulhassanak elő”, míg 33% nem értett egyet ezzel. A holokauszt időpontját 67% ismerte. 4% szerint nem is voltak gázkamrák. 57% értett egyet azzal, hogy Magyarországnak is van felelőssége abban, ami a magyar zsidósággal történt. 45% inkább nem értett egyet azzal, hogy a zsidók jogosan kérnek kárpótlást a magyar államtól. 1995-ben 26%, 2003-ban 35% értett egyet azzal, hogy „a zsidók még üldöztetésükből is előnyöket próbálnak kovácsolni” (Szonda Ipsos).

⁵⁴⁷ „A rendszerváltás kisebb-nagyobb morális válságot okozott a történelemtanárok körében, hiszen a közoktatás szereplői közül az ő szakmai és emberi hitelük devalválódott a leginkább. Nemcsak az volt a probléma, hogy elvesztették szavahihetőségüket azzal, hogy az egyik órán (évben) még a keleti orientáció, az internacionalizmus, a kollektivitás, az államszocializmus stb. fontosságát hangsúlyozták, a következő órán (évben) pedig már a nyugati orientáció, a hazafias nevelés, az egyéni szabadság és a demokrácia mellett érveltek. (...) Sokkal nagyobb gondnok keletkeztek abból, hogy a tananyag látványos megváltozása miatt megkezdődött a történelem tantárgy hitelvesztése, erodálása is, ami még inkább elbizonytalanította a tanárokat. A hagyományos értelemben vett történelem tantárgy legitimitását, tudományos jellegét ugyanis az adja, hogy magát a múltat jeleníti meg, „ahogy történt”. (...) A rendszerváltás után ezzel szemben megfogalmazódott egy sokszínű polgári társadalom megteremtésének igénye. Ebben a helyzetben a diákokat már egy állandóan változó társadalmi környezetben történő eligazodásra kell felkészíteni, a fő cél már az, hogy önálló, jogaikat ismerő, vállalkozó szellemű „jó polgárokat” neveljünk” (Jakab Gy. 2000: 39–40).

A nemzeti ünnepeknek kettős arcuk van: egy múltidéző és egy jelent idéző.⁵⁴⁸ Az ünnep lehetőség a történelem, a nemzet, a társadalom, a más népekhez fűződő kapcsolatok fontos kérdéseinek újragondolására és az eredeti eseményhez fűződő viszony kiépítésére.⁵⁴⁹ Az ünneplők „történelemrekonstrukciójától” függ, hogy a jelen számára mit jelent a múlt. Ahol konszenzus van az események értékelésében, az ünneplés az együvé tartozás megerősítése is. Tudatosítja a közös múlt értékeit, jelentőségét és az együvé tartozás szempontjából megfogalmazható tanúságait. Konszenzus hiányában az ünneplések a múltról beszélők hiteltelenségét és a jelen intézményei iránti gyanakvást erősítik.

Magyarországon a politikai rendszerek igyekeztek magukat visszamenőleg is legitimálni a múltban, és saját szerepükkel összekapcsolni az ünnepekben megidézett eseményeket. A rendszerváltás után az egymással versengő pártok önmeghatározásaiban voltak felfedezhetőek a történelmi legitimációra irányuló törekvések. Az ünnepek bizonytalan értelmezésében tetten érhető a történelem többszöri politikai átírásának öröksége is.⁵⁵⁰ A pártállam eszmei, történelmi és uralmi kezdeteit jelentő ünnepek (március 21-e, április 4-e és november 7-e) a rendszerváltással megszűntek.⁵⁵¹ Mások (augusztus 20.) átalakultak: jelentésrétegeik vagy kiestek, vagy módosultak. Megint mások (október 23.) hivatalosan felejtésre ítélt események évfordulójából hivatalosan átértékelt események ünnepei lettek.

A rendszerváltással az ellenforradalomnak minősített 1956-os eseményekből forradalom lett, október 23-ából pedig nemzeti ünnep. A váltásokat a közgondolkodás némi fáziskéséssel követte. 1988-ban, az első ilyen tárgyú kutatásban 40–40% tekintette forradalomnak, illetve ellenforradalomnak az 1956-os eseményeket. A legnagyobb zavart egy

⁵⁴⁸ „Az ünnep felbontja múlt, jelen és jövő konvencionális viszonyát, és egy olyan intenzív jelent teremt, amely önmagában egyszerre hordozza a múltat és a jövőt” (Beke 2003: 5).

⁵⁴⁹ „Az ünnep ugyanis általában valamely alapító esemény drámai formában történő újra-jelenvalóvá-tétele, azaz reprezentációja. Az ünnepi szertartásban tehát a múltat ismétljük meg, ezáltal válik átélhetővé az éppen aktuális ünnep jelene, amely egyben magában hordozza a jövőbeli ünnep ígéretét” (Beke 2003: 5).

⁵⁵⁰ Ahogy a klasszikus pedagógusvica fogalmazott a nyolcvanas évek derekán a történelemtanároknak tartott továbbképzések lényegéről: „Mától kezdve minden másképpen volt.”

⁵⁵¹ A Kádár-korszakban a közgondolkodás „kettős könyveléssel” kezelte a társadalmi-politikai ünnepeket: elkülönítették a saját életükben legfontosabbnak tartott ünnepeket a politikai szempontból legjelentősebbnek tartott ünnepektől (Dögei 1979; Szabó I. 2000: 104–108).

évvel később lehetett észlelni, amikor hivatalosan „népfelkelésnek” minősítették az 1956-os forradalmakat. Ekkor 12% tekintette ellenforradalomnak; 22% népfelkelésnek, ami ellenforradalomba torkollott, 28% szerint végig népfelkelés volt, 24% szerint forradalom (Vásárhelyi 2003). 2003-ban már a lakosság 58%-a tekintette 1956-ot forradalomnak és szabadságharcnak (17% ellenforradalomnak, 12% népfelkelésnek). Ekkor sokan egyszerre gondolták azt, hogy a forradalom célja a polgári Magyarország megteremtése és azt, hogy a szocializmus megreformálása volt (Marketing Centrum).⁵⁵²

Március 15-e és október 6-a megítélésében nincsenek nagy társadalmi különbségek. Azonban még a politikai fordulatokat leginkább átvészelő március 15-e forradalmi hagyományainak és a nemzeti függetlenséget megtestesítő jelentéseinek értelmezései is többször változtak.⁵⁵³

A nemzeti ünnepekhez hasonlóan az *emléknapok* (az aradi vértanúk, a holokauszt és a kommunizmus áldozatainak emléknapja) is lehetőséget kínálnak az iskolának az állampolgári közösségek történelmi együvé tartozásának megerősítésére.⁵⁵⁴ Ezeken új politikai rítusokat lehet meghonosítani. Ugyanakkor az emlékezés az európai hagyományokhoz is kapcsolódik (Czigány 2002). Az iskola ilyenkor élhet a nyitott történelmi kérdések megvitatásának, a „történelemrekonstrukciónak” a lehetőségeivel.

A sok helyen élő ünneplési sablonok azonban akadályozzák az emlékezésben rejlő lehetőségek kibontakozását és a részvételen alapuló demokrácia gyakorlását. Az ünneplési és

⁵⁵² Itt csak utalok a történelem oktatásának szerepére a forradalomhoz való viszony kialakításában. Először az 1990–91-es tanév átmeneti tankönyvében szerepelt, hogy 1956-ban forradalom és szabadságharc volt. Előtte a tankönyvek ellenforradalomról beszéltek. Tudjuk azonban, hogy a nyolcvanas években sok tanár már kihagyta a történelemnek ezt az eseményét, hogy elkerülje a nyilvános kategorizációt. 2006-ban a hivatalos tankönyvjegyzékben 38 nyolcadikos és ötven tizenkettedikes tankönyv és oktatási segédanyag szerepelt. Ezek mindegyike forradalomként tárgyalja az 1956-os eseményeket.

⁵⁵³ Március 15-e csak a hetvenes években lett „tanítás nélküli munkanapként” tanítási szünnap. A hetvenes években a KISZ KB még a feltűzhető kokárda formáját és méretét is szabályozta. 1986. március 15. pedig a „láncbíró csatáról” emlékeztet: a több ezer, spontán felvonuló budapesti fiatal a rendőrség bekerítette, és a tüntetőkre gumibotokkal támadt. Március 15. csak 1988-ban lett hivatalos nemzeti ünnep.

⁵⁵⁴ 2000 óta Magyarországon kötelező az iskolákban holokauszt-emléknapot (a budapesti gettó felszabadulásának 1945. január 27-i felszabadulásának évfordulóján) és a kommunista diktatúrák emléknapját (Kovács Béla parasztpárti képviselő 1947. február 25-i, szovjet hatóságok általi letartóztatása évfordulóján) tartani. Az előbbivel a magyar közoktatás európai sztenderdekhez kíván igazodni, az utóbbihoz nincsenek minták. Azt, hogy mit jelent az emléknap, sok iskolában most tanulják.

megemlékezési sémák ugyanakkor egyfajta védekezést is jelentenek: eltakarják az egymás mellett élő különböző értelmezéseket és a közöttük való eligazodás nehézségeit.⁵⁵⁵

Az ünnepeket a rendszerváltás óta a politikai közösségek között kirajzolódott nemzeti törésvonal határozza meg. A megemlékezések a múlt örökségéért, a politikai pártok történelmi legitimációjáért és önmeghatározásuk történelmi beágyazásáért folytatott küzdelmek színtereivé, a nemzeti tematika tematizációinak kitüntetett alkalmaivá váltak. A legfontosabb nemzeti ünnepek (március 15. és október 23.) nyilvános megemlékezéseit – különösen a központi megemlékezéseket – 2002 óta egyre élesedő politikai csatározások kísérik. Ezek nem könnyítik meg a közelmúlt feldolgozását. 2003-ban a legtöbben (43%) az 1848–49-es forradalom és szabadságharc emlékét érezték magukhoz a legközelebb állónak. Az 1956-os forradalom emléknapiját a 90-es évekhez mértékhez képest kevesebben választották (10%). A megkérdezettek 29%-a szerint a politikai élet szereplői nem emlékeznek meg méltóan a forradalomról. 86% értett egyet abban, hogy a pártoknak – félretéve ellentéteiket – közösen kellene ünnepelniük (Marketing Centrum).

e) A nemzetfogalom és a nemzeti szocializáció

A modern kollektív identitásokban az államhoz való viszony és a nemzet fogalmának meghatározása elkerülhetetlen. A politikai szocializáció fragmentált modelljében megnő a nem formális elemek jelentősége és a nemzeti kérdéseket tematizáló politikai aktorok mozgástere. A nemzeti tematika előtérbe kerülésének kedvez, ha a demokratikus állampolgári közösség eszméje nem tud megerősödni.

⁵⁵⁵ A szülők nemzedéke gyakran más ünnepek szellemében szocializálódott iskolás korában, mint gyermekeik. Bár az iskolák önállósága növekedett, a formális ünneplések hagyománya mélyen rögzült. Pátoszukkal nem fér össze az események valóságához tartozó félelem, szorongás, bizonytalanság, dilemma, konfliktus, megalkuvás, esendőség vagy tévedés. Érzelmi sablonjaik kívül maradnak a diákok mindennapi életvilágán, és nem utalnak a korabeli cselekvési kényszerekre. A diákokban elsősorban képek ragadnak meg: nevek, fegyverek, harc, vér, halál. Az ünnepekről emelkedett kategóriákban (hősök, szabadság, önfeláldozás, véráldozat stb.) gondolkodnak, amelyek mögött nem látnak valóságos folyamatokat, és amelyeknek átélése nem könnyű (Szabó I. 2006).

A nemzetkonstrukciók képlékenysége, átmenetisége, inkonzisztenciája leképezi azt a közép- és kelet-európai sajátosságot, hogy a nemzeti és az állampolgári identitások nem esnek szükségszerűen egybe. A nemzetfogalom jelentésével kapcsolatos kérdések eredendően nem a politikai szocializáció, hanem az adott politikai rendszer, az állam, valamint az állam és polgárai közötti kapcsolatok kérdései. Politikai és társadalmi konszenzus nélkül önmagában mindegyik szocializációs tényező hatékonysága korlátozott az ellentmondások feloldásában, az identitások összeegyeztetésében, a nemzetfogalmakkal összefüggő konfliktusok kezelésében.

Magyarországon a *nemzeti szocializáció* az állampolgári szocializációtól elkülönült, nagyfokú önállóságra szert tett terület mind az iskolai, mind pedig az iskolán kívüli (szervezetekhez, politikai megmozdulásokhoz, ünnepekhez, illetve a családhoz és kortársi csoportokhoz kötődő) szocializációban. Ahogy erről már szó volt, a nemzeti szocializációban az iskolán kívüli világ játszik meghatározó szerepet. A nemzeti tematikával a politikai aktorok közvetlenül is belépnek a nemzeti szocializáció folyamatába. Ennek különösen akkor van jelentősége, ha a szocializáció szövedékében hangsúlytalan a demokratikus tematika, illetve, ha az iskolai állampolgári szocializáció nem hatékony.⁵⁵⁶

Az, hogy a közép-európai térségben az állampolgárság és a nemzetiségi hovatartozás nem esik szükségszerűen egybe, nemcsak konfliktusok forrása lett, hanem megnehezítette a hovatartozások közötti eligazodást és a nemzet fogalmának az értelmezését is.⁵⁵⁷ Az elmúlt évtizedek felnőttek és fiatalok körében végzett kutatásai szerint a nemzetfelfogások elmosódottak, egymással interferálnak, sok bizonytalanság van bennük. Az államnemzet és a

⁵⁵⁶ Sik Domonkos elméletileg bizonyította Hannah Arendt politikai filozófiája segítségével, hogy egy, a viselkedésformák elsajátítását elősegítő szocializációs ágens (az iskolát) nem helyettesíthet egy, az értékek elsajátítását elősegítő ágens, és empirikusan igazolta, hogy az állampolgári viselkedésre vonatkozó attitűdöket legnagyobbbrészt az iskola határozza meg (Sik D. 2006).

⁵⁵⁷ A szomszédos országokban élők nemzet- és közösségfogalmára, valamint világképére befolyással van, hogy többségi vagy kisebbségi helyzetben élnek-e (Veres 2000; Sólyom 2000; Csepeli – Örkény – Székelyi 2002). Az erdélyi magyar fiatalok között közösségi identitását két komponens alkotja: a kultúrnemzeti és az állampolgári identitás (Veres 2000).

kultúrnemzet egymás mellett élő modelljei a nemzetképekben nem zárják ki egymást.⁵⁵⁸ Az egymás mellett élő kultúrnemzet- és államnemzet-felfogások mellett egy harmadik típusú alakzat is kimutatható, amelyben a két modell kritériumai összefonódnak egymással (Csepeli 1992; Szabó I. – Murányi I. 1993; Lázár 1996; Szabó I. – Örkény 1996; 1998; 2001; 2002; Veres 1998; 2000; Murányi I. 2006b). Azok, akire ez utóbbi alakzat jellemző, egyszerre tekintik a magyar nemzetet a magyar állampolgárok közösségének (amelybe beletartoznak a magyarországi kisebbségek) és ugyanakkor a határoktól és állampolgárságtól függetlenül a nyelvi, kulturális, etnikai szempontból együvé tartozók közösségének. Annak eldöntésében, hogy „ki számít magyarnak”, az állam- és a kultúrnemzet-koncepciók logikái között a különböző kritériumok közül az önbesorolás és az anyanyelv képezik a hidat. A nemzet fogalmi konstrukcióiban jogi, állampolgársági kritériumok, morális szempontok, érzések, teljesítmények is megtalálhatók. Ezeket a konstrukciókat a demográfiai és társadalmi változók csak korlátozottan magyarázzák. A tágabb értelmezési mezőben ott találjuk a vallásosság, az értékrend, az életforma magyarázó erejét, az esetleges politikai elkötelezettséget, az egyéni élettörténetet (személyes élményeket, kapcsolatokat).

A nyelvi és etnikai alapú kultúrnemzet-felfogás etnikai alapú ellenségképek felépítésével és erősítésével járhat együtt (Csepeli 1992: 11–19). A magyarság etnikai alapú felfogása főként hátrányos társadalmi környezetben függ össze az előítéletességgel. A kultúrnemzeti felfogásban az ellenségkép erőteljesebb, mivel ennek identitáserősítő funkciója van. A középiskolások körében a kultúrnemzet-felfogás inkább intoleranciával és xenofóbiával jár együtt, míg az államnemzet-felfogás elfogadói más csoportok iránt nyitottabbak (Szabó I. – Örkény 1998: 159–225; Murányi I. 2006b).

⁵⁵⁸ Az első ilyen tárgyú, 1973-as kutatásból az derült ki, hogy a pártállami rendszerben a két modell között a mérleg nyelve inkább az államnemzeti modell felé billent. Arra a kérdésre, hogy kik tartoznak a nemzethez, 73% válaszolta, hogy a Magyarországon élő nemzetiségek, és 45%, hogy a szomszédos országokban élő magyarok. A nyugati országokban élő magyarokat mindössze 25% tartotta a nemzethez tartozóknak (Lázár 1996).

A nemzet fogalmának bizonytalanságai kedveznek a szomszéd népekkel és a hazai kisebbségi csoportokkal szembeni előítéleteknek. A fiatalok egy része számára vonzó a szélsőjobboldali értékvilág sok eleme.⁵⁵⁹ Többségük cigányellenes, általában elutasítóak más népekkel szemben, főként azoknak az országoknak a többségét alkotó népekkel szemben, amelyekben sok magyar él. Az interetnikus kapcsolatok megítélésében alig vannak közöttük különbségek pártszimpátiáik függvényében. Értékvilágukat a hagyományos társadalmi és kulturális változókkal csak korlátozottan lehet magyarázni (Szabó I. – Örkény 1998; 2000; 2002: 404–430; Murányi I. 2006b).

(a) *A szocializációs tényezők közötti viszony.* A politikai szocializáció szakirodalmában egyetértés van abban, hogy a társadalmi személyiség formálódásában a család szerepe a legfontosabb, már csak érzelmi kötelékei miatt is. A család evidenciaként adja tovább a nemzeti hovatartozás bizonyosságát és a csoportközi viszonyokat értelmező gondolkozási mintákat. A család adja tovább a pártpreferenciákat, a pártválasztások mögött meghúzódó világképeket is (Percheron – Jennings 1981; Percheron 1982). A legtöbb nyugati országban a családi szocializációt tekintik elsődlegesnek a fiatalok magatartásának alakulásában (*Education at a Glance* 1995). A magyar társadalom a családhoz képest kitüntetett szerepet tulajdonít az iskolának. A családok az iskolára hárítják a nagyobb felelősséget. Ennek hátterében talán az áll, hogy a társadalmi játékszabályok gyakori változása miatt elbizonytalanodtak gyermeknevelési eszményeikben, és úgy vélik, hogy az iskola mint professzionális intézmény jobban tudja, hogy mi segíti elő a gyerekek *társadalmi* fejlődését.⁵⁶⁰

⁵⁵⁹ 2000 decemberében például az utolsó éves középiskolások egytizede mondta, hogy a Magyar Igazság és Élet Pártjára szavazna (Szabó I. – Örkény 2002).

2005-ben a Felvételi Információs Iroda vizsgálata szerint a biztosan továbbtanulni szándékozó 10. évfolyamos középiskolások 7, a 12. évfolyamosok 12%-a válaszolta azt, hogy Hitler a kedvenc történelmi személyisége. Ez az arány a katonai, rendészeti pályára készülők között 20% (www.fisz.hu).

⁵⁶⁰ 1994-ben az OECD-országokban az iskola kívánatosnak tartott felelősségét vizsgálták. A vizsgálat kérdéseit Magyarországon is feltették 1996-ban. Minden országban azt vizsgálták, hogy milyen legyen az iskola felelőssége a családhoz képest a fiatalok személyes és társadalmi fejlődésében. Az OECD-országokban átlagosan 33% mondta, hogy az iskola felelőssége a családokhoz képest kisebb legyen; Magyarországon 16%. Azt, hogy

Az iskola az oktatásban, az iskola belső világában, az iskolai tevékenységeken keresztül a nemzeti azonosságtudat ismereti, érzelmi és normatív dimenzióit formálja. Az iskola tervezett és rendszeres tevékenysége révén a szocializációs modell legalkalmasabb intézménye a különböző hatások feldolgozásának és a kollektív identitások felépítésének elősegítésére, a demokratikus magatartási készségek és kompetenciák kifejlesztésére. Ha tisztázatlanok a szocializáció tartalmai, alapelvei és célkitűzései, a pártpolitikai és a konszenzuális állampolgári szempontok közötti különbségek, az iskola igyekszik kitérni a szocializációval kapcsolatos feladatai elől.

A kollektív identitás a történelemmel, a társadalommal, az állammal, a nemzettel, az emberek különböző csoportjaival és a politikával kiépített viszonyok rendszere. Ezért nagy jelentősége van a történelem, az irodalom, a társadalomismeret oktatásának. Az állampolgári magatartások kiépítéséhez szükséges ismereteket az iskola közvetíti a tanulók számára. Kihasználhatja a nemzeti ünnepek és emléknapok lehetőségeit, és az iskolai munka részévé teheti a kommunikatív cselekvési formákat: a beszélgetéseket és vitákat. Az ismeretek rendszerezésében és feldolgozásában az iskola különleges helyét rendszerszerűsége, formalizáltsága, szakmaisága és a tankötelezettség biztosítja.

A múlt iskolai olvasata befolyásolja a nemzetképeket, a más népekhez és csoportokhoz való viszonyt. Nagy jelentősége van annak, hogy mit hallanak a diákok a történelem neuralgikus kérdéseiről, a történelmi felelősségről. Itt csak utalok rá, hogy bár sok korszerű oktatási program és oktatási segédanyag foglalkozik a holokauszttal, ezek használata nem általános. A magyar holokauszttal kapcsolatos ismeretek hiányosak, eseményeinek értelmezése ellentmondásos.⁵⁶¹

ugyanolyan legyen, az OECD-országokban 63%, Magyarországon 56% válaszolta. Végül az OECD-országokban mindössze 5% tartotta volna kívánatosnak, hogy az iskola felelőssége nagyobb legyen a fiatalok társadalmi fejlődésében, mint a családé, ugyanakkor nálunk 28% (*Education at a Glance* 1995; Marián 1997).

⁵⁶¹ 1994-ben a felnőttek 77%-a tudta, hogy mikor volt a holokauszt, és egyötödük volt tisztában a magyar áldozatok számával. 24% szerint a magyar holokausztért kizárólag a náci Németország a felelős, 35% szerint a németek és a magyarok egyformán felelősek, 4% szerint elsősorban a magyarokat terheli felelősség. 40% tisztában van azzal, hogy a magyar hatóságok közreműködtek a zsidók deportálásában. Minden negyedik

A 2005-ös *Iskola és demokrácia* kutatás szerint nemcsak a történelmi, hanem a társadalmi ismeretek átadásában is a történelem játssza a legnagyobb szerepet. A középiskolások 37.5%-a jelölte meg ezt a tárgyat. Ugyanakkor azok körében, akik szeretik a történelmet, már 76.5% volt a történelmet társadalomismereti forrásként megjelölők aránya. (Csákó 2007b).

Az iskola a maga belső világával a társadalmi tapasztalatok talán legfontosabb forrása. A társadalom szerkezetének, működésének, szabályainak a személyközi kapcsolatok révén is belátható mintája. Az iskolai élet olyan társadalmi gyakorlóterepe, ahol normákat, társadalmi játékszabályokat lehet megtanulni, részvételi és cselekvési módokat begyakorolni, és egyúttal kipróbálni az egyéni és a csoportos érdekérvényesítés különböző formáit.

Az iskola akkor tud a szocializáció hatékony tényezője lenni, ha törekvéseiben társadalmi és szakpolitikai támogatottságot élvez. Hatékonyságát befolyásolja állampolgári nevelési stratégiája; az, hogy a szereplőknek mennyire van lehetőségük demokratikus gyakorlatra, valamint, hogy milyen tanári magatartások, iskolán belüli kapcsolatok és hatalmi viszonyok hitelesítik a közvetített tartalmakat.⁵⁶² Az iskolai állampolgári szocializációt meghatározza, hogy az oktatáspolitikai milyen jelentőséget tulajdonít neki, és hogy hol jelöli ki a helyét a közoktatásban, a tanárképzésben és a tanárok továbbképzési rendszerében.

megkérdezett szerint a magyar hatóságok ameddig csak lehetett, védték a zsidóságot. Minden harmadik megkérdezett úgy gondolja, hogy a magyar lakosság segítette és bújtatta az üldözötteket a holokauszt idején. Ugyanennyien hiszik, hogy az emberek együtt éreztek az üldözöttekkel, de nem segítették őket. 48% tartja a történeteket a magyar és a zsidó nép közös tragédiájának, 27% kizárólag a zsidók tragédiájának. 47% értett egyet azzal, hogy „nem lehet úgy beszélni a holokauszt áldozatairól, hogy ugyanakkor ne beszéljünk a kommunizmus áldozatairól is”; egyharmaduk pedig azzal, hogy „elég volt a holokauszt áldozatainak emlegetéséről, most már beszéljünk a kommunizmus áldozatairól”. 44% szerint „a zsidóság befolyását mutatja, hogy sokkal több szó esik a holokausztról, mint a kommunizmus áldozatairól”. Ugyanennyien gondolják, hogy „a holokauszt állandó felemlítése csak az antiszemitizmust szítja”. Azzal, hogy „itt az ideje, hogy befejezzük a múlttal való foglalkozást, és a jelen problémái felé forduljunk”, a felnőttek kétharmada értett egyet (Vásárhelyi 2004: 7).

⁵⁶² A demokratikus magatartási értékek iskolai képviselőit megnehezíti, hogy a társadalomban élő embereszmények a 90-es években az átmenet jellegzetes vonásait mutatták: a hierarchikus viselkedésre jellemző tulajdonságokat valamivel fontosabbnak tartották a gyerekeknél, mint az emancipált állampolgárra jellemző tulajdonságokat. 1995-ben a felnőttek 32%-a tartotta fontosnak, hogy a gyerekek tiszteltettségüket legyenek, 19%, hogy illedelmesek, 15% pedig, hogy engedelmesebbek. A kiegyensúlyozottságot 24%, az önállóságot 20%, a magabiztosságot 11% emelte ki. Egynegyedük úgy gondolta, hogy a szülőknek bele kell szólniuk a fiatalok öltözködésébe (több mint felük pedig, hogy ebbe beleszólhatnak), egyötödük szerint pedig a hajviseletbe (több mint felük szerint ebbe beleszólhatnak) (Marketing Centrum).

Magyarországon a diákok állampolgári ismereteiben, társadalomképében, a politikai intézmények iránti bizalmában, politikai érzelmeik és a más csoportokhoz való viszonyulásaik alakulásában a legnagyobb különbségek az iskola típusa mentén mutathatók ki (Szabó I. – Örkény 1998; Szabó I. – Lannert – Örkény 1999; Csákó 2006).⁵⁶³ Az iskolarendszer inkább reprodukálja a politikai kultúra megtanulásában is az előnyöket és a hátrányokat, mintsem csökkentené a különbségeket (Nagy 1999).⁵⁶⁴ Ennek ellenére a közoktatásban a rendszerváltást követő másfél évtizedben az állampolgári nevelés kérdése nem vált stratégiai kérdéssé.⁵⁶⁵ Ebben szerepet játszik a két, már említett tényező: az, hogy nem kristályosodtak ki a demokratikus társadalom állampolgári mintái, valamint az, hogy a történelemmel és a nemzettel kapcsolatos alapvető kérdések nyitottak maradtak. Ezért válhatott a szocializációs modell tartalmi meghatározása pártpolitikai kérdéssé. A konszenzus hiányából következően a kollektív identitással kapcsolatos kérdésekre az iskolában is rávetül a politika árnyéka.⁵⁶⁶

(b) A nem formális szocializáció tényezőinek szerepe. Az iskola és a család mellett a tapasztalati tanulás tényezőinek (a civil szervezeteknek, társadalmi mozgalmaknak, ifjúsági kezdeményezéseknek) mint a tapasztalati tanulás színtereinek van szerepük az állampolgári szocializációban. Segítik a nemzeti és az állampolgári (vagy európai polgári) identitás társadalmi gyakorlatban történő kifejeződését.

⁵⁶³ A politika és a politizálás iránti bizalmatlanság a középiskolások politikai világképének alapvonása. A bizalmatlanság attól függően kisebb vagy nagyobb körökben, hogy előnyösebb vagy hátrányosabb karrierre készíti-e fel őket iskolájuk. A politikára vonatkozó negatív állításokkal elsősorban az alacsonyabb presztízsű középfokú oktatási intézményekben értenek egyet (Szabó I. – Örkény 1998: 84–85).

⁵⁶⁴ A második világháború után kialakuló közoktatásban Közép-Európában jóval nagyobb szakadék volt a tömegek és az elit oktatása között, mint a nyugati világban. Ez az oka, hogy az iskolarendszerben a szerkezeti változások ellenére is vannak archaikus elemek. Ilyen például az érettségit nem adó szakmunkásképzés zsákutcája.

⁵⁶⁵ 2006-ban a demokráciára nevelés gyakorlata mindössze két felsőoktatási intézmény kurzuskínálatában szerepelt, az erkölcsi és állampolgári nevelésről egy, a társadalmi és állampolgári ismeretekről ugyancsak egy helyen kínáltak kurzust. Változást jelenthet, hogy 2006-ban akkreditálták a társadalomismeret alapképzést. A demokráciára neveléssel kapcsolatban vannak akkreditált pedagógus továbbképzési programok, de ezek tartalmáról és hatékonyságáról tudomásom szerint nem készült átfogó elemzés. Ugyanakkor nagyon gazdag a magyar nyelven hozzáférhető szakirodalmi kínálat. A nem formális nevelés terén is egyre több lehetőség van a demokráciára neveléssel kapcsolatos programokra (Soros Alapítvány, az Európai Bizottság Ifjúság 2000–2006 Programja) és több képzést szerveznek ifjúságsegítők számára is (ilyenek a Mobilitás képzései).

⁵⁶⁶ „Nem látni a politikától a történelmet”, fogalmazott egy középiskolai tanár (Czigány 2002).

A fragmentált modell nem tud hatékonyan reagálni az új társadalmi kihívásokra: a szélsőjobboldali jelenségekre, a nagy integratív folyamatok ellenhatásaira, az újrafogalmazódó interetnikus és interkulturális viszonyokra és a nemzeti identitás problémáira. Kevéssé érvényesül az iskola rendszerező, strukturáló, szakmailag megalapozott szocializációs tevékenysége. Ugyanakkor megnő a médiumok közvetítésében sokakhoz eljutó nem formális tényezők szerepe. A média közvetetten sokféle tapasztalathoz, a nemzeti identitás szempontjából fontos élményeket (olimpiai játékok, nemzetközi versenyek, sztárok, kulturális tartalmak, történelemhez kapcsolódó tartalmak) közvetít. Közvetítésében a politikai aktorok tematizációi sokakhoz jutnak el. A politikailag vezetett nemzeti tematika a fragmentált modellben kézzelfogható, valóságos és a társadalmi cselekvések szintjére lefordítható politikai entitássá válik.

Magyarországon a rendszerváltást követő másfél évtizedben tisztázatlanok maradtak a nemzeti és az állampolgári identitások, illetve a politikai és az állampolgári identitások közötti viszonyok. E viszonyok tisztázatlansága gátolja, hogy a formális szocializáció legfontosabb intézménye, a közoktatási rendszer hatékonyan tudjon közreműködni a demokratikus állampolgári kultúra megalapozásában. Az iskola azonban önmagában nem tudja felvállalni az állampolgári és a nemzeti identitás formálásának feladatát. Ezért inkább a konfliktuskerülő politikai szocializáció hagyományait folytatja. Ha lehet, kitér az állampolgári szocializációban való közreműködés feladatai elől, inkább a konfliktuskerülés mintáit közvetíti, folytatva a Kádár-korszak konfliktuskerülő politikai szocializációjának hagyományait. A társadalmi rendszer folyamatos megújulásához szükséges állampolgári ismereteket, értékeket, készségeket, a konfliktusok konszenzushoz vezető kezelését az iskolában csak esetlegesen lehet elsajátítani. A demokratikus tapasztalatok megszerzésének további kereteit jelentő civil kezdeményezések csak keveseket érintenek.

Ugyanakkor a nemzeti tematikát vezető politikai szereplők a politikai szocializációs modell legdinamikusabb és nagy nyilvánosságot élvező tényezőiként összekapcsolják a politikai és a nemzeti identitás kérdéseit, átpolitizálják a nemzet fogalmát és a nemzethez tartozás kritériumait. Ezzel konfliktusélező mozzanatokot visznek a politikai szocializáció modelljébe, mivel a társadalom egyes csoportjai kívül maradnak a politikai szempontok mentén meghatározott nemzeten.

A fragmentált modell fontos tartalmi jellemzője a nem formális szocializációhoz kötődő nemzeti tematika hangsúlyos jelenléte. Ahogy az előző részekből is kiderült, a rendszerváltás után a 20. században immár harmadszor (először a Horthy-korszakban, másodszor a pártállami időszakban) fogalmazódott újra a nemzeti tematika. Ez azért volt lehetséges, mert az alapvető nemzeti kérdésekben (a nemzet fogalma, a nemzethez tartozás kritériumai, a múlthoz való viszony, az állam és az állampolgárok közötti, illetve a nemzet és az állampolgári közösség közötti viszonyok) nem alakult ki konszenzus. A nemzeti tematika ráépülhetett ezekre az állásfoglalást és konszenzust igénylő kérdésekre, és egyfajta válaszrendszert kínált ezekre.

A nemzeti tematika előtérbe kerülésének pártpolitikai okai is voltak. A 20. századi magyar történelemben nem volt olyan jobboldali politikai hagyomány, amelynek mintájára a rendszerváltás után a jobboldal fel tudott volna épülni. A nemzeti tematikával helyre lehetett állítani egy történelmi kontinuitást, amely megszakadt a pártállam kiépülésével és a két világháború közötti időszak államilag vezetett nemzeti tematikájának a teljes elutasításával. A Fidesz 1996-os fordulata után az állampolgárok és a hatalom viszonyának értelmezésében a nemzetből, mint pártpolitikailag értelmezett közösségből indult ki. A nemzeti tematika a Fidesz vezetésében épült be a politikai szocializáció modelljébe a nem formális szocializáció tartalmi tényezőjeként.

A nemzeti tematika a politikai szocializációs modell legdinamikusabb és nagy nyilvánosságot élvező tényezőjévé formálódott. A tematika vezetői összekapcsolták a politikai és a nemzeti identitás kérdéseit, átpolitizálták a nemzet fogalmát és a nemzethez tartozás kritériumait. A nemzeti identitás tartalma és helye az állampolgári kultúrában így könnyen válhatott a politikai csatározások szabad prédájává. Ezzel a tematikát vezető politikai szereplők folyamatosan konfliktusélező mozzanatokot visznek a politikai szocializáció modelljébe, mivel a társadalom egyes csoportjai kívül maradnak a politikai szempontok mentén meghatározott nemzeten. A nemzeti tematika a fragmentált modellben kézzelfogható, valóságos és a társadalmi cselekvések szintjére lefordítható politikai entitássá vált, amely megosztja a társadalmat. A fragmentáltságot fenntartja, hogy az alternatívát jelentő demokratikus tematika alapeszméje, a demokratikus állampolgári közösség eszméje Magyarországon a rendszerváltás óta eltelt másfél évtizedben nem tudott megerősödni.

3. Összefoglalás

A rendszerváltás felszínre hozta, hogy a magyar nemzeti identitásnak nincs társadalmi konszenzuson nyugvó, a politikai intézményrendszer működésével megtámogatott és az intézményes szocializációban közvetített mintája. A pártpreferenciákat a szociológiai tényezők kevésbé magyarázták. A legfőbb különbség a választók életkorában volt. A Fidesz a fiatal nemzedékek körében volt a legnépszerűbb, akik számára nemcsak a rendszerváltást, hanem a nemzedékváltást is megtestesítette. A párt az állampolgárok és a hatalom viszonyának értelmezésében a nemzetből, mint pártpolitikailag értelmezett közösségből indult ki. Identitásmintája a szocializációs minta hagyományos, premodern elemeire, a vezetők és a vezetettek hierarchikus viszonyára épült.

A modern demokráciákban a politikai szocializáció modellje társadalmi konszenzuson nyugszik. Alapelveiben a politikai élet aktorai egyetértenek; kérdései alapvetően szakpolitikai

kérdések. A nemzeti szocializáció az állampolgári szocializáció része. A modell legfontosabb diszkurzív tényezője a demokratikus, illetve az európai alaptematika. A demokratikus politikai szocializáció modellje konzisztens modell, tényezői egymást feltételezik. Képes az új társadalmi kihívásokra reagálni.

A magyarországi politikai szocializáció rendszerváltás utáni modelljét fragmentált modellnek nevezhetjük. A nemzeti és az állampolgári identitás mintái, a múlt kérdései, az előző korszakok megítélése és a nemzet fogalmának értelmezése megosztja a társadalmat és a politikai élet szereplőit. Nem formálódott ki az állampolgári identitással kapcsolatos kérdéseket szakpolitikai síkra és társadalmi gyakorlatra lefordító ifjúságpolitikai stratégia. A modell nem tud választ adni a kollektív identitásokat érő kihívásokra. Ugyanakkor jelentős benne a nem formális tényezők, így a nemzeti tematika identitásformáló szerepe. Az iskolai állampolgári szocializáció alacsony hatásfokú; hasonlóan a Kádár-korszakhoz, most is alapvetően a konfliktusok kerülésére szocializál.

A nemzeti tematika elsősorban a nem formális szocializációban jut el a társadalom különböző csoportjaihoz, köztük az identitásminták iránt különösen fogékony fiatal nemzedékekhez. Mivel a tematikát egy politikai párt vezeti, amelynek identitáspolitikája támogatói táborának növelését szolgálja, a nem formális szocializációban szerepet játszó nemzeti tematika szükségszerűen vezet a konfliktusok éleződéséhez.

D. ÖSSZEGZÉS

Könyvemben a nemzeti tematika kettős – diszkurzív és szocializációs – arculatát vizsgáltam a különböző politikai korszakokban (a dualizmus kora, a Horthy-korszak, a Rákosi- és a Kádár-korszak, a rendszerváltás és a rendszerváltást követő másfél évtized). A modern magyar társadalom történetének egészére igaz, hogy az identitás képződésében a nemzet játszott

kitüntetett szerepet, és nem a bizonytalan, változó és kiszámíthatatlan értékrend alapján álló állampolgári közösség, nem az áttekinthetetlen és gyakran mesterségesen összezilált társadalmi struktúrában elfoglalt, nehezen értelmezhető hely, nem is a vallás. A nemzeti tematika minden korszakban újrafogalmazódott. Arra kerestem a választ, hogy mivel magyarázható, hogy Magyarországon minden politikai korszakban a nemzeti tematika lett a politikai szocializáció modelljének meghatározó diszkurzív tényezője. A demokratikus tematika, amely a hagyományos demokráciákban a 19. század végétől, a munkásmozgalom politikai tényezővé válásától kezdődően egyre erőteljesebb lett és a 20. század második felében már egyértelműen meghatározta a politikai diskurzusokat, a rendszerváltás után sem vált dominánssá.

Azzal a lehetőséggel, hogy a kollektív identitások formálódásának folyamatába folyamatos diskurzusokban épülő tematikával be lehet avatkozni, a Horthy-korszakban és a pártállami időszakban elsősorban az állam élt, a rendszerváltás után elsősorban a jobboldali pártok. Közös volt valamennyi korszakban, hogy a beavatkozások célja a nemzeti identitás politikai meghatározása volt. Minden politikai korszakban kiépültek azok a közvetítő mechanizmusok, amelyeken keresztül a nemzeti tematika eljutott az identitásformálás szempontjából megcélzott csoportokhoz. A Horthy-rendszerben és a pártállami időszakban a szocializáció legjelentősebb formális intézményei ennek szolgálatában álltak. A rendszerváltás utáni nemzeti tematika az előző korszakoktól eltérően nem hatotta át a szocializáció formális intézményeit. Elsősorban diskurzusokban érvényesült: a tematikát vezető párt közvetlenül, illetve a médiumokon keresztül törekedett tematizációit eljuttatni a megcélzott csoportoknak.

A huszadik század hatalom- és kurzusváltásainak egyik közös vonása az volt, hogy a hatalomváltás egyúttal elitváltás is volt. Ennek az volt a következménye, hogy az elit csoportok alapvetően nem a társadalmi mobilitás lehetséges csatornáin keresztül alakultak ki,

hanem mindenekelőtt az aktuális politikai szándékok függvényében. A nemzeti tematika vezetése mögött a saját politikai bázis megteremtésének törekvése húzódott meg. Ez felértékelte az identitásstratégiák jelentőségét, a társadalmi siker zálogaként a politikai lojalitást, miközben a rendszerváltások nyomán a társadalmi struktúrában elfoglalt helyek átrendeződtek, az addig érvényesnek tűnő mobilitási pályák pedig megtörttek.

A nemzeti tematika Magyarországon minden más tematikánál alkalmasabbnak bizonyult arra, hogy a kollektív önmeghatározások legfontosabb szervező eleme legyen. A rendszerváltásokkal az érvényes identitás- és magatartásminták is széttörttek. A demokratikus tematika pedig, amely az állampolgári egyenlőség elve alapján az állampolgárok politikai közösségébe mindenkit tudott volna integrálni vallási, politikai, etnikai hovatartozásától függetlenül, nem tudott megerősödni. Így a nemzeti tematika kínált lehetőséget olyan szimbolikus közösségkonstrukciókra és -rekonstrukciókra, amelyek sokaknak szolgálhattak vonatkoztatási csoportként. Kijelölte az egyén helyét egy makroközösségben. A folyamatosság élményét nyújtotta, eltakarva a társadalomban elfoglalt hely bizonytalanságát.

A rendszerváltást követő másfél évtizedben a valós nemzeti problémákra és az önmeghatározások szükségleteire reflektáló nemzeti tematika a pártok közötti versengés egyik eszköze lett. Meghatározó szerepet játszott mind a politikai önmeghatározásokban, mind pedig a politikai identitások alakításáért folytatott küzdelemben. A lezáratlan és kibeszéletlen nemzeti kérdések lehetővé tették, hogy a politikai élet egyes aktorai ezek mentén szólítsák meg az állampolgárokat különböző politikai, gazdasági és társadalmi ügyekben. A nemzeti tematizációk rajzolták meg a legfontosabb törésvonalat a pártok, és az egyik legfontosabb törésvonalat a társadalmi csoportok között. A rendszerváltást követő másfél évtizedben a pártstruktúra átrendeződött. Ezek a változások is szerepet játszottak abban, hogy a közgondolkodásra jellemzőbbek voltak az ideológiai elemeket is tartalmazó világképek, mint

a politikai ideológiák. Az újrafogalmazott nemzeti tematika az újrafogalmazódó identitások és világképek egyik fő tényezőjévé is vált.

A pártok nemzettel kapcsolatos felfogásában és tényleges magatartásában a kultúrnemzeti és az államnemzeti elemek keveredtek. Mindegyikük felvállalta a határon túli magyarok érdekeinek képviselését és támogatását. Ugyanakkor jelentős különbségek is voltak közöttük.

(a) A különbségek egyrészt a jogi megoldásokban, az állampolgárság kérdésében, a nemzetkonceptiók és az állam viszonyában nyilatkoztak meg. A határon túli magyarok teljes körű állampolgárságának megadásától minden kormány elzárkózott, de az állampolgárság szimbolikus kiváltását célzó státusztörvény a Fidesz kormányzása idején született meg. Ellenzéki pártokként a jobboldali pártok már az állampolgárság megadása mellett foglaltak állást.

(b) Különbség volt a pártok között abban is, hogy a nemzet fogalmába mennyire értették bele politikai ellenfeleiket, illetve a más pártok támogatóit, és kit tekintettek a nemzet hiteles politikai képviselőjének. A Fidesz az első időszakban saját bázisával azonosította a nemzetet, majd mindenkivel, kivéve a szocialista–szabaddemokrata kormánykoalíciót.

(c) Különbségek voltak a pártok között a nemzeti és a parlamenti legitímáció, illetve a nemzet és a köztársaság közötti viszony értelmezésében. A jobboldali pártok közül a Fidesz a nemzeti legitímációt a parlamenti legitímáció fölé, a nemzetet a köztársaság elé, míg a szocialista és a szabaddemokrata párt ezeket a viszonyokat fordítva értelmezte.

(d) A különbségek negyedik csoportját a nemzet fogalmának meghatározásában használt érzelmi, hitelvű és morális elemek szerepét tekinthetjük. Ezekkel az elemekkel elsősorban a jobboldali pártok éltek. A konkrét megnyilatkozásokban és a gyakorlati politizálásban összességében a jobboldali pártokra inkább a kultúrnemzeti, a szocialista és a liberális pártra inkább az államnemzeti modell volt jellemző.

A rendszerváltás után a 20. században immár harmadszor fogalmazódott újra a nemzeti tematika. Ez azért volt lehetséges, mert a nemzet fogalma, a nemzethez tartozás kritériumai, a múlthoz való viszony, az állam és az állampolgárok közötti, illetve a nemzet és az állampolgári közösség közötti viszonyok kérdéseiben változatlanul nem alakult ki társadalmi konszenzus. A politikailag vezetett tematika ráépülhetett ezekre az állásfoglalást és konszenzust igénylő kérdésekre, és egyfajta válaszrendszert kínált ezekre.

A nemzeti tematika előtérbe kerülésének pártpolitikai okai is voltak. A 20. századi magyar történelemben nem volt olyan jobboldali politikai hagyomány, amelynek mintájára a rendszerváltás után a jobboldal fel tudott volna épülni. A jobboldali gyökerek megtalálására, valamiféle kontinuitás helyreállítására elsősorban Antall József idején történtek kísérletek. A nemzeti tematikával helyre lehetett állítani egy történelmi kontinuitást, amely megszakadt a pártállam kiépülésével és a két világháború közötti időszak államilag vezetett nemzeti tematikájának a teljes elutasításával. Ezek a kísérletek más tényezőkkel együtt (az átalakulással járó halmozott bizonytalanság, a politikai és a kormányzati tapasztalanság, szakemberhiány, gazdasági nehézségek stb.) az első szabad választást megnyerő MDF választási kudarcához vezettek.

A Fidesz ideológiai önmeghatározásában 1994 után jelentős változások mentek végbe. A nemzeti tematikát 1996-tól a jobboldalra átkerült Fidesz vezette. A rendszerváltás utáni pártok közül a Fidesznek volt a leginkább tudatos identitásstratégiája. Vezetői olyan párttá formálták, amelyben a kommunikáció stílusának, dramaturgiai körülményeinek, a tényleges vagy potenciális támogatókkal való kapcsolatoknak, a tömegrendezvényeknek nagy szerep jutott. A nemzeti tematika, mint gondosan felépített diszkurzív valóság ebben a szimbolikus üzeneteket professzionálisan elhelyező kommunikációs rendszerben beágyazódott a társadalmi, gazdasági és politikai élet szövedékébe.

A nemzeti tematika valós társadalmi szükségletekre épített, amikor egyszerre kínált fel értelmezési sémákat a politika világára és identitásmintát a politikai közösségeiket keresők számára. Érintette és stimulálta a lehetséges politikai hovatartozások identitásbeli, érzelmi alapjait. A nemzeti identitás politikai identitássá való alakításával játszott közre a pártkötődések alakításában. A tematikában összekapcsolódott a nemzeti közösség és a tematikát vezető pártot támogató politikai közösség. A nemzeti diskurzusokkal olyan politikai közösség formálására nyílt lehetőség, amelyben az összetartozás érzését a közös múlt és a közös jövő képével, a nemzeti jelleget kifejező hagyományokkal, szimbólumokkal és a nemzethez tartozás újrafogalmazott kritériumaival lehetett erősíteni. A politikai identitások a nemzeti tematikával megrajzolt törésvonal mentén fogalmazódtak meg.

A Fidesz a nemzeti szimbólumok világát átemelte a politikai identitások formálására irányuló törekvései eszköztárába. Nemzeti tematikájában az alapvetően kultúrnemzeti modellnek megfelelő nemzet olyan érzelmi, értékrendbeli és cselekvési közösségként jelent meg, amely előbb csak a párt mögött állók politikai közösségével volt azonos, majd egy olyan, szélesebb közösséggel, amelynek a párt az egyetlen hiteles képviselője, és amelybe politikai orientációtól függetlenül mindenki beletartozik. 2002-ben a párt az országgyűlési választás elvesztése után újabb orientációváltást hajtott végre és a baloldal felé nyitott. Ekkortól már az egész nemzet politikai képviselőjének tekintette magát, a nemzetet pedig a parlamenti legitimáció alternatívájának.

A Fidesz politikai ellenfeleit a rendszerváltással leváltott kommunista rendszer képviselőiként határozta meg. Diskurzusaiban a szocialista–szabaddemokrata kormánykoalíció a nemzet ellenségeiként, a Fidesz nemzetegyesítő küldetésével szemben a nemzet megosztóiként, az idegen pénztőke érdekeinek kiszolgálóiként jelent meg, akik nem rendelkeznek a parlamenti legitimációnál magasabbra helyezett nemzeti legitimációval. A politikai ellenfelek reprezentánsait a Fidesz tematizációi gyakran kriminalizálták.

2004-től, a kettős állampolgársággal kapcsolatos népszavazás közeledtével a nemzeti tematika kétpólusúvá vált. Megerősödött a szocialista és a szabaddemokrata párt részvétele a nemzeti diskurzusokban, a kettős állampolgárság kapcsán markáns alternatív értelmezéseket fogalmaztak meg. A szocialista és a szabaddemokrata párt diskurzusaiban előtérbe került egy alternatív, a republikánus hagyományokhoz kapcsolódó alaptermatika is, a demokratikus alaptermatika.

A rendszerváltással a Kádár-rendszer konfliktuskerülő politikai szocializációs modellje megszűnt, de a demokratikus rendszerekre jellemző konfliktuskihordó modell nem alakult ki. A nemzeti tematika a Fidesz vezetésében épült be a politikai szocializáció modelljébe a nem formális szocializáció tartalmi tényezőjeként.

A rendszerváltás utáni politikai szocializáció modelljét fragmentált modellként írhatjuk le. A fragmentáltság háttérében a múlthoz való viszony nyitott, a társadalmat megosztó kérdéseit találjuk. A fragmentáltságot fenntartja, hogy a demokratikus állampolgári közösség eszméje nem tudott megerősödni, integratív ereje kevésbé érvényesül. Tisztázatlanok maradtak a nemzeti és az állampolgári identitások, illetve a politikai és az állampolgári identitások közötti viszonyok. Ezek tisztázatlansága gátolja, hogy a formális szocializáció legfontosabb intézménye, a közoktatási rendszer hatékonyan tudjon közreműködni a demokratikus állampolgári kultúra megalapozásában. Az iskola, ha lehet, kitér az állampolgári szocializációban való közreműködés feladatai elől, inkább a konfliktuskerülés mintáit közvetíti, folytatva a Kádár-korszak konfliktuskerülő politikai szocializációjának hagyományait. A társadalmi rendszer folyamatos megújulásához szükséges állampolgári ismereteket, értékeket, készségeket, a konfliktusok konszenzushoz vezető kezelését az iskolában csak esetlegesen lehet elsajátítani. A demokratikus tapasztalatok megszerzésének fontos kereteit jelentő civil kezdeményezések pedig csak keveseket érintenek.

A markánsan megfogalmazott, sokakhoz eljutó nemzeti tematika – ellentétben a demokratikus tematikával – megosztó tematikává vált az adott kontextusban. A konfliktusok éleződéséhez járul hozzá azzal, hogy (a) pártpolitikai szempontokból kínál válaszokat a történelmi, társadalmi, gazdasági és kulturális kérdésekre, hogy (b) pártpolitikai (hatalmi, választási) célok szolgálatában áll, és hogy (c) egyes csoportokat – politikai pártokat vagy e pártok híveit – ellenséggként határoz meg, akiket nem ért bele a nemzet fogalmába.

A politikailag vezetett nemzeti tematikában – a korábbi politikai időszakok hagyományainak megfelelően – a csoportok közötti határokat külső és belső ellenségek jelölik ki. A nemzeti és a politikai közösségek közötti határok egybeesnek, így a nemzet fogalmából egyesek politikai alapon záródnak ki. A tematika olyan, érzelmi és hitelvű viszonyokat fogalmaz meg a hatalom és az egyén között, amelyekben a demokratikus rendszerek ellenőrzési és procedurális eljárásai korlátozottak. A konfliktusok élezésével és az állam és az állampolgárok, a politikai hatalom és az állampolgárok közötti viszonyok premodern mintáinak fenntartásával nehezíti a demokratikus politikai szocializáció modelljének kiépülését.

A demokratikus tematika alapszerkezetének kialakítására a demokráciát működtető állami és politikai intézményrendszer (például az alkotmány, a törvényhozási rendszer, a jogrendszer, a választási, a közigazgatási és a pártrendszer) mellett az oktatási és a kulturális intézmények, valamint a civil szervezetek szolgálnak. A rendszerváltás után ezek az intézmények kiépültek Magyarországon. Ezekről függ, hogy az egyének milyen tapasztalatokat szereznek szocializációjuk során. Ezekre az intézményekre épülhet az a társadalompolitika, amely az iskolai és az iskolán kívüli állampolgári nevelés pilléreire nyugvó demokratikus szocializáció modelljének kialakítására irányul. A demokratikus politikai szocializáció intézményesülése azonban úgy tűnik, hosszú folyamat.

Köszönetnyilvánítás

Amikor a nemzeti tematika és a politikai szocializáció közötti kapcsolatokkal kezdtem foglalkozni, kitaposatlan úton indultam el. Munkám elkészítésében nagy segítséget jelentett, hogy barátaim, kollégáim elolvasták kéziratom korábbi változatait. Mindenekelőtt Csanádi Máriának tartozom köszönettel, aki kérdéseivel, észrevételeivel és szerkezeti javaslataival nagy segítséget nyújtott dolgozatom végső megformálásához. Sokat köszönhetek Rigó Róbert társadalomtörténeti megjegyzéseinek. Hálás vagyok Csákö Mihálynak, Paul Gradvohnak, Makai Évának, Murányi Istvánnak, Örkény Antalnak, Sípos Júliának, Sólyom Andreának és Trencsényi Lászlónak, hogy véleményükkel és javaslataikkal segítettek a továbblépésben. Kende Péter, Pál Gábor, Szabó Márton és Szűcs Zoltán Gábor megjegyzései könyvem kulcsfogalmainak árnyalásában jelentettek nagy segítséget. Köszönöm Erős Ferenc, Nagy Péter Tibor és Szabó Máté kritikai észrevételeit. Nagyon jó érzés most, munkám befejeztével köszönetet mondani nekik.

Bibliográfia

Achard, Pierre (1993): Discourse and social praxis in the construction of nation and state. *Discourse & Society* 1. 75–98.

A. Gergely András (1997): *Kisebbség, etnikum, regionalizmus*. Budapest, MTA Politikatudományi Intézete

Ágh Attila (1990): Közvélemény pedig nincsen. *Jel-Kép*, 3. 5–16.

Ágh Attila (2002): Médiavilág Magyarországon. In: Enyedi Nagy Mihály, Polyák Gábor, Sarkady Ildikó (szerk.): *Médiakönyv*. Budapest, Enamiké, 17–24.

Ágoston Vilmos (2004): *Médianacionalizmus és európai integráció. Magyarország és Románia*. Budapest, Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, Műhelytanulmány 6.

Ajtony, Árpád (2001): Conversion, identité et changement social. *Bulletin de Psychologie* No. 54. Párizs

Albert B. Gábor (2005): *Tudatformálás vagy tudattorzítás?* Budapest, Természet- és Társadalombarát Fejlődésért Közalapítvány – Kölcsey Intézet

Almond, Gabriel – Verba, Sidney (1997): Állampolgári kultúra. Bevezetés a politikai kultúrába. *Szociológiai Figyelő* 1–2. 17–52.

Anderson, Benedict (2006): *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest, L'Harmattan

Andics Jenő – Gázsó Ferenc – Harcsa István (1984): Az ifjúság önálló élet- és pályakezdésének főbb jellemzői, konfliktusai. In: *A magyar ifjúság a nyolcvanas években*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 225–264.

Andor Mihály – Liskó Ilona (1991): *Igazgatócserék*. Budapest, Akadémiai Kiadó

Angelusz Róbert – Tardos Róbert (1994): Paletta fekete-fehérben. Hozzászólás Körösi András tanulmányához. *Politikatudományi Szemle* 3.

Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2005): A választói tömbök rejtett hálózata. In: Angelusz Róbert és Tardos Róbert (szerk.): *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány 65–92.

Babik József (1894): *Magyarok hazája költők dalaiban. Hazafias költemények gyűjteménye*. Eger, az Érseki Lyceum Könyvnyomdája

Babus Endre (2002): Trón és oltár. Az Orbán-kormány mérlege V. *HVG* március 9. 75–77.

Baillet, Dominique (2001): *Militantisme politique et integration des jeunes d'origine maghrébine*. Paris, Harmattan

Bajomi-Lázár Péter (1996): Nemzeti ünnepek a tankönyvekben. Politikai szocializáció az általános iskolában a szocializmus éveiben. *Új Pedagógiai Szemle* 7–8., 215–225.

Bajomi-Lázár Péter (2006): *Média és társadalom*. Budapest, Antenna Könyvek

Bakk Miklós (2005): *A politikai identitás ontológiai alapjai*. Kolozsvár, doktori értekezés. <http://adatbank.transindex.ro/vendeg>

Balla Bálint (1990): Kifelé a káderrendszerből. In: Balla Bálint és Kende Péter (szerk.): *Sztalinizmus és desztalinizáció Magyarországon. Felszámoltuk-e a szovjet rendszert? Politikai tanulmányok*. Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 85–115.

Balla D. Károly (2003): A megkongatott nemzetstratégia. *Népszabadság*, 2003. július 29.

Bartha Eszter (2008): „Te és az üzemed”. Szocialista kollektívák és munkáspolitikai az 1970-es és 1980-as években az NDK-ban és Magyarországon. In: Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában*. Budapest, Nyitott Könyvműhely 231–263.

Bánffy Miklós (1934): *Megszámláltattál...* Kolozsvár, Erdélyi Szépművészeti Céh

Bánffy Miklós (1937): *És híjjával találtattál* Kolozsvár, Erdélyi Szépművészeti Céh

Bánffy Miklós (1940): *Darabokra szaggattatol* Kolozsvár, Erdélyi Szépművészeti Céh

Bárdos-Féltoronyi Miklós (2001): *Egyházak és államok Köztes-Európában*. Budapest, Balassi Kiadó

Baugnet, Lucy (1998): *Identité sociale*. Paris, Dunod

Beke Judit (2003): A néven szólítás ünnepe. *Iskolakultúra* 6–7.

Belényi Gyula (2003): A sztalinizmus Magyarországon: a Rákosi-rendszer. *Korunk*, február

Beluszky Pál – Győri Róbert (1999): A magyarországi városhálózat és az EU-csatlakozás. *Tér és Társadalom* 1–2., 1–30.

Berger, Peter L. – Luckmann, Thomas (1998): *A valóság társadalmi felépítése*. Budapest, Jósöveg Műhely Kiadó

Berger Zsolt – Pozsgai Gábor (2002): Panem et circenses! Még egyszer az országimázsról. *Élet és Irodalom*, május 10.

Bibó István 1986. *Válogatott tanulmányok I. A kelet-európai kis népek mizériái*. Budapest, Magvető Könyvkiadó

Boros Géza (2003): Trianon köztéri revíziója. *Mozgó Világ* 2.

- Bourdieu, Pierre (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó
- Breznysnyánszky László (2001): A 20. század iskolamodelljeinek politikai szocializációs hatásrendszere. *Új Pedagógiai Szemle* 4.
- Certeau, Michel de – Julia, Dominique – Revel, Jacques (2002): *Une politique de la langue. la Révolution française et les patois : l'enquête de Grégoire*. Paris, Gallimard, Folio Histoire
- Czigány Szilvia (2002): *Középiskolai emléknapi és demokratikus állampolgári szocializáció*. Egyetemi szakdolgozat, ELTE Szociológiai Intézet, kézirat
- Csanádi Mária (1995): *Honnan tovább? A pártállam és az átalakulás*. Budapest, T-Twins Kiadó, MTA Közgazdaságtudományi Intézet
- Csanádi Mária (2005): A pártállamok összehasonlító modellje: az újratermelődés, a reformok és átalakulások hasonlóságainak és eltéréseinek hatalmi-szerkezeti háttere. *Politikatudományi Szemle* 1., 197–227.
- Csákó Mihály – Berényi Eszter – Bognár Éva – Tomay Kyra (2000): Politikai szocializáció Magyarországon a kilencvenes években. *Szociológiai Szemle* 1., 50–68.
- Csákó Mihály (2007a): *Fiatalok demokráciaképe*. Budapest, kézirat
- Csákó Mihály (2007b): *Demokráciára nevelés az iskolában*. Budapest, kézirat
- Cseh Gergő Bendegúz – Kalmár Melinda – Pór Edit (1999): *Zárt, bizalmas, számozott. Tájékoztatáspolitikai és cenzúra 1956–1963 (Dokumentumok)*. Budapest, Osiris Kiadó
- Csepeli György (1987): *Csoporttudat – nemzettudat. Esszék, tanulmányok*. Nemzeti identitás és attitűd Magyarországon a 70-es években. Budapest, Magvető Könyvkiadó
- Csepeli György (1988): Negatív identitás Magyarországon. *Társadalomkutatás*, 4.
- Csepeli György (1992): *Nemzet által homályosan*. Budapest, Századvég Kiadó
- Csepeli György – Örkény Antal (1996): Jelképek és eszmék az európai nemzeti himnuszokban. *Régió* 2., 3–34.
- Csepeli György – Örkény Antal (1998): Nemzetközi összehasonlító vizsgálat a nemzeti identitásról. *Szociológiai Szemle* 3.
- Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária (1999): Az együttélés reprezentációja Erdélyben. *Szociológiai Szemle* 3., 73–95.
- Csepeli György (2002): Átalakuló nemzeti identitás. *Kritika* 9., 9–11.
- Csergő, Zsuzsa – Goldgeier, James M (2001): Virtual Nationalism. *Foreign Policy* 7–8., 76–78.
- Csergő, Zsuzsa – Goldgeier, James M (2004): Nationalist Strategies and European Integration, *Perspectives on Politics* 2, 21–37.
- Csergő, Zsuzsa – Goldgeier, James M (2005): *The European Union, the post-communist world, and the shaping of national agendas*. In: European Union Studies Association 9th Biennial Conference, March 31–April 2.
- Csernyus László (é. n.): *A társadalomismeret modultantárgy bevezetésének első tapasztalatai*. www.oki.hu
- Csigó Péter – Csité András – Vedres Balázs (2001): *Értelmiség, média és politika Magyarországon a rendszerváltást követő időszakban*. A Magyar Szociológiai Társaság Viselkedéstudományi Szakosztályának vitaülése, Budapest, június 15.

- Csöte András (2002): Balliberálisok, jobboldaliak, függetlenek és extravagánsok. A közéleti elitértelmiség csoportjai a médiafogyasztók szemével. *Századvég* 22.
- Csizmadia Ervin (1995): *A magyar demokratikus ellenzék 1968–1988. I. Monográfia, II. Dokumentumok*. Budapest, T-Twins Kiadó
- Csizmadia Ervin (1998): A szamizdat szubkultúrája. *Budapesti Negyed* 4.
- Csizmadia Ervin (2004): A lírikus monológja. Az Orbán-beszéd és a profetikus politika. *Élet és irodalom*, március 5., 6.
- Csoóri Sándor (1990): Nappali Hold. *Hitel* szeptember 5.
- Csurka István (1990): Apák és fiúk. *Magyar Fórum*, augusztus 20.
- Dávidházi Péter (2004): *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Budapest, Akadémiai Kiadó – Universitas Kiadó
- Debreczeni József (2002): *Orbán Viktor*. Budapest, Osiris Kiadó
- Debreczeni József (2006): Populizmus, fasizmus, náciizmus. *Mozgó Világ*, 17–36. oldal
- Derville, Jacques – Croizat, Maurice (1979): La socialisation des militants communistes français. *Revue française de science politique*, No. 4–5. Párizs
- Delannoi, Gil (1999): *Sociologie de la Nation*. Paris, Armand Colin
- Donáth Péter (2008a): *A magyar művelődés és a tanítóképzés történetéből 1868–1958*. Budapest, Trezor Kiadó
- Donáth Péter (2008b): *Oktatáspolitikai és tanítóképzési Magyarországon 1945–1960*. Budapest, Trezor Kiadó
- Dögei Ilona (1979): *Társadalmi, politikai ünnepeink. Részvétel a FIN ünnepein*. ILV Sajtó- és Közvéleménykutató Osztálya, kézirat
- Draskovich Zita (2006): Politikai transzcendencia. A Fidesz valóságértelmezése a 2002-es választási kampánytól a Szövetség megszületéséig. In: Szabó Márton (szerk.): *Fideszvalóság. Diszkurzív politikatudományi értelmezések*. Budapest, L'Harmattan Kiadó
- Duray Miklós (2001): Státustörvény, kettős állampolgárság vagy külhoni állampolgárság, *Magyar Nemzet*, november 16.
- Education at a Glance* (1995)
- Enyedi Zsolt (1998): *Politika a kereszt jegyében*. Budapest, Osiris Kiadó
- Enyedi Zsolt (2004): Pártpolitika a posztkommunista világban és Nyugat-Európában. *Politikatudományi Szemle* 3., 121–142.
- Enyedi Zsolt (2004): A voluntarizmus tere. A pártok szerepe a törésvonalak kialakulásában. *Századvég* 3.
- Erényi Tibor (1998): 1848 és a magyar baloldal 1948-ban. *Eszmélet* 37.
- Erős, Ferenc – Kovács, András – Lévai, Katalin (1985): «comment j'en suis arrivé à apprendre que je suis juif». *Actes de la Recherche en Sciences sociales*, No 56.
- Erős Ferenc (2001): *Az identitás labirintusai*. Janus – Osiris Könyvkiadó, Budapest
- Erős Ferenc (2007): *Trauma és történelem*. Szociálpszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányok. József Műhely Kiadó, Budapest

European Commission (2004): *Supporting Active Citizenship, Equal Opportunities and Social Cohesion*. DG Education and Culture, Brussels

Farkas Mária (2007): A népiskolai történelemtanítás és a nemzetiségek a dualizmus korában. In: Donáth Péter (szerk.): *Filozófia – művelődés – történet 2007*. Budapest, Trezor Kiadó, 231–276.

Farkas László (1986): A szakszervezeti tömegpolitikai oktatás néhány kérdése a hallgatók véleményének tükrében. *Tájékoztató*, Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete

Fábián Zoltán – Tóth István György (1996): Szavazói táborok és szavazói mobilitás 1990–5. In: Sík Endre és Tóth István György (szerk.): *Társadalmi páternoszer 1992–1995*. Budapest, TÁRKI, 152–165.

Fábián Zoltán (1999): *Tekintélyelvűség és előítéletek*. Budapest, Új Mandátum Kiadó

Feischmidt Margit (2005): Hozzászólása a kettős állampolgárságról. *Kisebbségkutatás* 1.

Ferge Zsuzsa (1969): *Társadalmunk rétegződése*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Gagy József (2004): *A krízis éve*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó

Gaiser, Wolfgang – Gille, Martina – Krüger, Winfried – de Rijke, Johann (2001): Désintérêt pour la politique en Allemagne de l’Est et de l’Ouest? Prises de position des jeunes et des jeunes adultes allemands. *Agora* 1., 97–114.

Gángó Gábor (2003): Az 1868. évi nemzetiségi törvény korunk nemzetiségi politikájának tükrében. *Barátság* 5., 4027–4031.

Gaszó Tibor – Szabó Andrea (2002): Társadalmi közérzet, politikához való viszony. In: Szabó Andrea – Bauer Béla – Laki László (szerk.): *Ifjúság 2000. Tanulmányok I.* Budapest, Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, 240 – 261.

Gáti Tibor – Horváth Ágota (1992): A háború előtti kisvárosi középosztály utótörténete. *Szociológiai Szemle* 1. 81–97.

Gergely Ferenc (1989): *A magyar cserkészlet története 1910–1948*. Budapest, Göncöl Kiadó

Gerő András (1998): *Az államosított forradalom. 1848 centenáriuma*. Budapest, Új Mandátum Kiadó

Gerő András (2004): *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika 19–20. századi történetéből*. Budapest, PolgArt

Gimpel, James G. – Lay, J. Celeste – Schuknecht, Jason E. (2003): *Cultivating Democracy. Civic Environments and Political Socialization in America*. Washington, Brookings Institution Press

Gombár Csaba (2005): Törésvonalak. *Kétezer* 6.

Göschel, Albrecht (2001): Nyugat és Kelet feszültségei. Mentalitáskutatás egy „kultúra-, elbeszélés- és emlékezet-közösségben” a Német Szövetségi Köztársaság új szövetségi államaiban. *Regio* 1. 22–44. oldal

Gradwohl, Paul – Marián Béla – Szabó Ildikó (1998): A folyamatosság forradalma, avagy a Kádár-korszakhoz való viszony szerepe a magyar politikai közgondolkodásban. *Politikatudományi Szemle* 2., 5–26.

Gyáni Gábor (2003): *Posztmodern kánon*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó

Gyáni Gábor – Kövér György (2004): *Magyarország társadalomtörténete. A reformkortól a második világháborúig*. Budapest, Osiris Kiadó

Gyurkó László (1962): Erkölc és dogmák. *Új Írás* 7.

Habermas, Jürgen (1971): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest, Gondolat Kiadó

Hadas Miklós – Karády Viktor (1995): Futball és társadalmi identitás. Adalékok a magyar futball társadalmi jelentéstartalmának történelmi vizsgálatához. *Replika* 17–18., 89–119.

Hann Endre – Tomka Miklós – Pártos Ferenc (1979): *A közvélemény a cigányokról*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Tanulmányok, beszámolók, jelentések

Hann Endre – Vásárhelyi Mária (1986): *Ha a Nyugathoz mérjük magunkat...* Tömegkommunikációs Kutatóközpont, kézirat

Hann Endre – Lázár Guy (1988): A tájékoztatási eszközök tevékenységének megítélése. In: Kulcsár László (szerk.): *Az információ társadalmi útjai. Tanulmányok*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 158–169.

Hann Endre – Lázár Guy – Vásárhelyi Mária – Beck László – Tóka Gábor (1991): *Hol tart a szabad gondolat?* Budapest, Politikai Tanulmányok Intézete

Hegedűs András (1966): *A szocialista társadalom struktúrájáról*. Budapest, Akadémiai Kiadó

Hegedűs András (1989): *Élet egy eszme árnyékában*. Budapest, Bethlen Gábor Könyvkiadó

Heller Mária – Rényi Ágnes (1994): Diszkurzív stratégiák az új magyar nyilvánosságban. A népi-urbánus vitától a magyar-zsidó szembenállásig főbb tényezői a magyar társadalomtörténetben. In: Fűzfa Balázs és Szabó Gábor (szerk.): *A zsidókérdésről*. Szombathely, Németh László Szakkollégium

Herder, Johann Gottfried (1978): *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások*. Budapest, Gondolat

Hobsbawn, Eric John (1999): *A nacionalizmus 200 éve*. Budapest, Maecenas Kiadó

Honvári János (szerk.) (1996): *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Budapest, Aula Kiadó

Horváth Márton (1950): *Lobogónk, Petőfi. Irodalmi cikkek és tanulmányok*. Budapest, Szikra Kiadó

Hubai László (2002): Parlamenti választások és a politikai rendszer a Horthy-korszakban. In: Püski Levente és Valuch Tibor (szerk.): *Mérlegen a XX. századi magyar történelem. Értelmezések és értékelések. Jelenkortörténeti műhely III. 1956-os Intézet – Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke*, 89–106.

Hunyady György – Pörzse Katalin (1976): *Vélekedések a XX. század történetéről és a családok múltjáról*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Piros tanulmányok, VIII. 14.

Hunyady György (1997): A nemzeti identitás és a sztereotípiák görbe tükre. *Új Pedagógiai Szemle* 10.

Huszár Tibor (1980): *Adalékok a munkaerkölcs történetéhez és szociológiájához*. Az Oktatási Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztálya, Szociológiai Füzetek 19.

Ignotus (1908): A magyar kultúra s a nemzetiségek. *Nyugat* 4.

Ilyés Gábor (2004): „*Fiúk, fel a fejfel!*” Nyíregyháza (kiadó megjelölése nélkül)

- Illyés Gyula (1979): *Szellem és erőszak*. Budapest, Magvető Kiadó
- Jakab Zoltán (1976): „Ezt a nevet már hallottam...” Fiatalok ismeretei, hiedelmei Rákosi Mátyásról és Rajk Lászlóról. *Rádió és Televízió Szemle* 2., 129–139.
- Jakab György (2000): A történelem tanítása az ezredfordulón. *Új Pedagógiai Szemle* 6., 36–51.
- Janics Kálmán (1979): *A hontalanság évei: A szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után 1945–1948*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern – München
- Jászi Oszkár (1986): A Monarchia jövője. In: Ring Éva (szerk.): *Helyünk Európában I*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 84–114.
- Jennings, Kent M. – Niemi, Richard. G. (1974): *The Political Character of Adolescence. The Influence of Families and School*. Princeton, Princeton University Press
- Jennings, Kent M. – Percheron, Annick (1981): *Political Continuities in French Families. A new Perspective on an Old Controversy*. The City University of New York
- Joó Adrienn (2006): Az elemi népoktatás és a tanítóképzés reformja a Nemzetnevelés tükrében. *Iskolakultúra* 6., 3–23.
- Juhász Gyula (1987): *Magyarország nemzetközi helyzete és a magyar szellemi élet 1938–1944*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (2002): Kampány és értékek. A pártok arculatának dimenziói 2002. tavaszán. *Politikatudományi Szemle* 3–4., 167–198.
- Kádár Gábor – Vági Zoltán (2000): A magyar holokauszt sajátos vonási 1944–1945. *História* 3.
- Kádár Gábor – Vági Zoltán (2005): *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése*. Budapest, Hannah Arendt Egyesület, Jaffa Kiadó
- Karácsony Gergely (2005): A történelem fogságában. Generációk, életutak és politikai preferenciák Magyarországon. In: Angelusz Róbert és Tardos Róbert (szerk.): *Törések, hálók, hidak*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 161–206.
- Karády Viktor (1985): A magyar zsidóság helyzete az antiszemita törvények idején. *Medvetánc* 2–3.
- Karády Viktor (1991): A magyarországi antiszemitizmus: kísérlet egy kérdéskör történeti megközelítésére. *Regio* 2.
- Karády Viktor (1997a): *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945)*. Budapest, Replika Kör
- Karády Viktor (1997b): *Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció*. Budapest, Cserépfalvi Kiadó 151–195.
- Karády Viktor (2000): *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok*. Budapest, Replika Kör
- Karády Viktor (2001): *Önazonosítás – sorsválasztás: A magyar–zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai*. Budapest, Új Mandátum Kiadó
- Karády Viktor – Kozma István (2002): *Név és nemzet: családnev-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig*. Budapest, Osiris Kiadó
- Kardos József (2003): Deák Ferenc és a kiegyezés a tankönyvekben. *Könyv és Nevelés* 4.

- Karsai Gábor (2004): Nemzeti rövidlátás. *Népszabadság*, június 5.
- Katus László 1988. A nemzetiségi kérdés és Horvátország története a 20. század elején. In: Hanák Péter (főszerk.): *Magyarország története 1890–1918*. II. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1003–1063.
- Kántor Zoltán (1999): Integráció, stabilitás és konfliktus. *Magyar Kisebbség* 1.
- Keményfi Róbert (2001): „...nemzetiségek esetleges terjeszkedésének megállapíthatására...” Rövid háttérrel egy Fejérváry miniszterelnökhöz címzett felirathoz. In: Cserevnyák László (szerk.): *Tanulmányok Farkas József tiszteletére*. Mátészalka, kiadó megjelölése nélkül
- Kende Péter (1994): Politikai közösség és nemzet. *Magyar Tudomány* 4.
- Kiss Endre (1998): Kísérlet a posztoszocialista nemzetproblematika értelmezésére. *Új Holnap* 1.
- Knausz Imre (2003): *A társadalmi ismeretek oktatása Európában és Magyarországon. Előadás a szegedi Pedagógiai Nyári Egyetemen*. www.knauszi.hu/tarseu.html
- Korom Mihály (1997): A Rákosi-uralom legfőbb törvénysértő szerve és fő felelősei. In: Izsák Lajos és Stemler Gyula (szerk.): *Vissza a történelemhez...* Budapest, Napvilág Kiadó, 217–228.
- Komoróczy Géza (2006): Zsidó nép, zsidó nemzet, zsidó nemzetiség. *Élet és Irodalom*, június 16.
- Kovács András (1997): *A különbség köztünk van. Az antiszemitizmus és a fiatal elit*. Budapest, Cserépfalvi Könyvkiadó
- Kovács Éva – Tóth István János (1992): Ki mit mondott 1990-ben? Választási pártprogramok elemzése. *Politikatudományi Szemle* 1., 99–124.
- Kovács Ferenc (1976): *A munkásosztály politikai-ideológiai műveltségéről és aktivitásáról*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Kovács M. Mária (2005): Rejtély a kettős állampolgárság körül. *Népszabadság*, szeptember 9.
- Kozári Monika (2007): *A dualista rendszer*. Budapest, Pannonica Kiadó
- Köteles Pál (1982) Töprengés egy torzkép előtt. *Tiszatáj* 9.
- Körösenyi András (1993): Bal és jobb. Az európai és a magyar politikai paletta. *Politikatudományi Szemle* 3., 94–111.
- Körösenyi András (1996): Nomenklatura és vallás. Törésvonalak és pártrendszer Magyarországon. *Századvég* 1.
- Kőszeg Ferenc (2004): Nem és nem. *Magyar Narancs*, november 25.
- Kövendi Dénes (1994): Magyarok és nem magyarok. A fogalmi szétválasztás kirekesztést sugall. *Magyar Nemzet*, június 27.
- Kövér György (2004): Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig*. Budapest, Osiris Kiadó
- Lányi Katalin (Gyulai Ágost művének felhasználásával szerk.) (2003): *Történelmi szemléltetőanyag az első világháború korából*. Budapest, Fekete Sas Kiadó – Magyar Pedagógiai Társaság

- László T. László (2005): *Egyház és állam Magyarországon (1919–1945)*. Budapest, Szent István Társulat
- Lázár Guy (1983): *A magyar lakosság politikai-történelmi tudata a közvélemény-kutatások tükrében 1969–1980*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont
- Lázár Guy (1984): Kik tartoznak a nemzethez? Fiatalok a magyarság ismerveiről és a határokon túli magyarokról. *Ifjúsági Szemle* 2., 39.
- Lázár Guy (1988): A nyugati tömegkultúra hazai recepciója. *Kultúra és közösség* 3.
- Lázár Guy (1992): A politikai közvélemény a Medián kutatásainak tükrében. In: *Magyarország politikai évkönyve 1992*. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Economix Rt., 575–603.
- Lázár Guy (1992): Körkörös félelem. Közvélemény-kutatás a háborús veszélyről. *Köztársaság* 17.
- Lázár Guy (1995): A kisebbségek szerepe a nemzeti identitás kialakulásában. *Regio* 1–2., 28–63.
- Lázár Guy (1996): A felnőtt lakosság nemzeti identitása a kisebbségekhez való viszony tükrében. In: Terestyéni Tamás (szerk.): *Többség – kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből*. Budapest, Osiris – MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, 9–115.
- Lendvay Judit (1996): A nemzetben való gondolkodás két fő típusa: a nemzetkép és a nemzeti sztereotípiák. In: Terestyéni Tamás (szerk.): *Többség – kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből*. Budapest, Osiris – MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, 117–160.
- Ligeti György (2006): A jogállam polgárai. A legfrissebb kutatási eredmények serdülők körében. *Új Pedagógiai Szemle* 4.
- Liskó Ilona (szerk.) (1995): Történelmi lecke. *Educatio* 2., 285–310.
- Lippmann, Walter (1922): *Public opinion*. New York, Free Press
- Lipset, Seymour Martin – Rokkan, Stein (1967): Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments: An Introduction. In: Lipset – Rokkan (szerk.): *Party Systems and Voter Alignments: Crossnational Perspectives*. New York, Free Press
- Litván György (1993): Újrakezdés, szakítás és folytonosság Magyarországon (1945–1948). In: Glatz Ferenc (szerk.): *Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 269–276.
- Löfgren, Orvar (1989): A nemzeti kultúra problémái svéd és magyar példák. *Janus*, tél 13–28.
- Lukacs, John (1996): *Budapest 1900. A város és kultúrája*. Budapest, Európa Könyvkiadó
- Majsai Tamás (2000): A soá és a zsidóság a református hittankönyvekben. In: Nagy Péter Tibor (szerk.): *Oktatáspolitikai és vallásszabadság*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó
- Marián Béla (1993): A politikai közvélemény a Medián kutatásainak tükrében. In: *Magyarország politikai évkönyve 1993*. Budapest, Demokrácia kutatások Magyar Központja Alapítvány, 641–659.
- Marián Béla (1997): *Közoktatás és közvélemény*. OKI – Marketing Centrum
- Marián Béla – Szabó Ildikó (1999): Politikai érzelmek hálójában. Ideológiai orientációk érzelmi meghatározottsága a közgondolkodásban. *Szociológiai Figyelő* 1–2.

- Marián Béla (2004): *Balról jobbra, jobbról balra...* Marketing Centrum, kézirat
- Marián Béla (2006): *Történelmi emlékezet és politika*. A Marketing Centrum 2006. szeptemberi vizsgálatának összegző elemzése. Marketing Centrum, kézirat
- G. Márkus György (1994): Rokkan és Lipset törésvonal-elmélete és a posztkommunista Európa realitásai. In: Balogh István (szerk.): *Törésvonalak és értékválasztások*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, 27–47.
- G. Márkus György (1998): Törésvonal-szerkezet és pártrendszer. In: Kurtán S. *et al.* (szerk.): *Magyarország évtizedkönyve*. Budapest, Demokrácia Kutatások Alapítvány, 372–384.
- Marshall, T. H. 1973. *Class, Citizenship, and Social Development*. Westport, Greenwood Press
- Martin, Mevius (2005): *Agents of Moscow: the Hungarian Communist Party and the origins of socialist patriotism 1941–1953*. Oxford, Oxford University Press
- Mester Béla (2005): A nemzet mint kommunikációs közösség. *Beszélő* 6–7., 140–146.
- Mészáros István (1996): *Felekezeti népiskolai tantervek*. Budapest, Országos Köznevelési Intézet
- Mészáros István (1995): Klebelsberg Kunó, az iskolareformer. In: Zombori István (szerk.): *Gróf Klebelsberg Kunó emlékezete*. Szeged
- Mezei Tibor (1999): Cselekvés, politika és normativitás. *Szociológiai Figyelő* 1–2. 14–23. oldal
- Moscovici, Serge – Mugny, Gabriel (1987): *Psychologie de la conversion. Etudes sur l'influence inconsciente*, Editions Delval, Párizs
- Mouzelis, Nicos (1986): *Politics in the Semi-Periphery: Early Parliamentarism and Late Industrialization in the Balkans and Latin-America*. London, Macmillan
- Mód Aladár (1949): A nacionalizmus ellen. *Társadalmi Szemle* 8–9.
- Mód Aladár (1966a): Optimizmus vagy pesszimizmus történelemszemléletünkben. Részlet egy készülő, a nemzet és szocialista nemzet kérdéseivel foglalkozó munkából. *Új Írás* 3., 91–97.
- Mód Aladár (1966b): A nemzeti kérdés jelentőségéről. (A történészvita elvi kérdései.) *Új Írás* 5., 105–111.
- Monori Áron (2002): Egy antiszemita lap és egykori előfutára. *Médiakutató*, tavasz
- Monori Áron (2004): Közérdekű propaganda. *Élet és Irodalom*, december 10., 7.
- Az MSZMP VIII. kongresszusának jegyzőkönyve* (1963): Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Mossuz-Lavau, Janine (1979): *Les jeunes et la gauche*. Párizs, Fondation Nationale des Sciences Politiques
- Murányi Gábor (2005): Harcok József Attila birtoklásáért. Az átértelmezésig és tovább. *HVG* 14., 79–83.
- Murányi István (2004): Fiatalok vallásos szocializációja és előítéletessége. *Educatio* 4.
- Murányi István (2006a): *Nemzet és politika. Évértékelő beszédek tartalomelemzése*. Előadás a Magyar Pszichológiai Társaság XVII. Országos Tudományos Nagygyűlésén, Budapest, május 26.
- Murányi István (2006b): *Identitás és előítélet*. Budapest, Új Mandátum Kiadó

- Murányi István (2007): *Tizenévesek nemzeti büszkeségét meghatározó politikai szocializációs tényezők*. Debreceni Egyetem, kézirat
- Murányi István – Szabó Ildikó (2007): Középiskolások előítéletességének egy lehetséges magyarázata: az életforma. *Educatio* 1.
- Muxel, Anne (1996): *Individu et Mémoire familiale*. Párizs, Nathan
- Muxel, Anne (1996): *Les jeunes et la politique*. Párizs, Hachette
- Muxel, Anne (2001): *L'expérience politique des jeunes*. Párizs, Presses de Sciences Po
- Nagy Lajos Géza (1989): A kettészakadt társadalom. A lakosság, az értelmiség és saját tagságának képe az MSZMP-ről. *Jel-Kép* 4., 52–64.
- Nagy Mária (1999): Közoktatás a politikai rendszerváltozás utáni Közép-Európában. *Új Pedagógiai Szemle* 11., 45–61.
- Nagy Péter Tibor (2002): Hajszalcsövek és nyomáscsoportok. Oktatáspolitikai a 19–20. századi Magyarországon. Budapest, Oktatókutató Intézet, Új Mandátum Könyvkiadó
- Nagy Péter Tibor (2000): *Járszalag és aréna. Egyház és állam az oktatáspolitikai erőterében a 19. és 20. századi Magyarországon*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó
- Nagy Sz. Péter (szerk.) (1990): *A népi-urbánus vita dokumentumai 1932–1947*. Budapest, Rakéta Kiadó
- Nárai Márta (2004): A civil szervezetek szerepe és jelentőségük. *Educatio* 4.
- Némédi Dénes (1985): *A népi szociográfia 1930–1938*. Budapest, Gondolat
- Némédi Dénes (2000): Nemzet, Európa, NATO (Az államfői beszédek elemzése 199–1997). *Jel-Kép* 3.
- Nyerges András (2005): Színreállítás. Horthy és a szent fertőzet. *ÉS*, november 26.
- Örkény Antal (1997): *Hétköznapi igazsága*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó
- P. Miklós Tamás (2006): *A Magyar Cserkészfiúk Szövetsége és az Úttörőmozgalom „egyesülése” 1948-ban. Kutatási zárótanulmány*. Budapest, Magyar Pedagógiai Társaság
- Pataki Ferenc (2005): *A Nékosz-legenda*. Budapest, Osiris
- Poór István (szerk.) (1980): *Harckocsik és páncélozott járművek típuskönyve*. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó
- Palonen, Emilia (2006): *Fidesz-diskurzus és Budapest. Határteremtés és térfoglalás*. In: Szabó Márton (szerk.): *Fideszvalóság. Diskurzív politikatudományi értelmezések*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 13–40.
- Papp István (2002): A Nékosz legendája és valósága. In: Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Budapest, Osiris, 309–339.
- Parragi Mária (2000): A magyar állampolgársági jog és a külföldön élő magyarság. *Kisebbségkutatás* 1.
- Percheron, Annick (1974): *L'univers politique des enfants*. Párizs, Fondation Nationale des Sciences Politiques – Armand Colin
- Percheron, Annick – Subileau, Françoise (1978): Définition du champ politique. In: Annick Percheron (szerk.): *Les 10–16 ans et la politique*. Párizs, Fondation Nationale des Sciences Politiques, 139–202.

- Percheron, Annick – Jennings, M. Kent (1981): Political Continuities in French Families: A New Perspective on an Old Controversy. *Comparative Politics* Vol. 13, No. 4., 421–436.
- Percheron, Annick (1982): Préférences idéologiques et morale quotidienne d’une génération à l’autre. *Revue française de science politique* 2.
- Percheron, Annick (1993): *La socialisation politique*. Paris, Armand Colin
- Percheron, Annick (1971): Az egyén politikai formálódása. In: Szabó Ildikó – Csákó Mihály (szerk.): *A politikai szocializáció. Válogatás a francia nyelvterület szakirodalmából*. Budapest, (1999) Új Mandátum Kiadó, 18–43.
- Percz László (2005): „Nemzeti kultúra”: nyitott vagy zárt? *Beszélő* 6–7., 146–152.
- Petrák Katalin – Milei György (szerk.) (1959): *A magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. Válogatott rendeletek. Dokumentumok, cikkek*. Budapest, Gondolat Kiadó
- Polónyi István (2002): *Az oktatás gazdaságtana*. Budapest, Osiris Kiadó
- Pótó János (1982): Közép-Kelet-Európa népei, *História* 4–5.
- Pukánszky Béla (2006): *A nőnevelés évezredei*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Pünkösti Árpád (1986): *Az elithez tartozni. A téveszelnökök kapcsolatrendszere*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont
- Pünkösti Árpád (1992): Az utolsó csatlós daróca. *Tekintet* 3.
- Ráczkevi Ágnes (2004): Hatásvadászat. Az első tömegmédiium nyomában a politikai nevelésben. *Educatio* 4.
- Rédei Mária – Salamin Pálné – Újvári József (1984): A fiatalok anyagi-jövedelmi és lakáshelyzete. In: *A magyar ifjúság a nyolcvanas években*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó 147–175.
- Rév István (2004): Auschwitz 1945–1989 (rekonstrukció). *Élet és Irodalom*, május 7.
- Révai József (1949): Lenin útján. In: Fokasz Nikosz – Örkény Antal (szerk.): Magyarország társadalomtörténete 1945–1989. Budapest, (2000) Új Mandátum Kiadó 67–74
- Riba István (2004): Pártfordulatok. *HVG*, december 3., 119.
- Ring Éva (2004): *Államnemzet és kultúrnemzet válaszütaján. A modern nemzetek születése Közép-Kelet-Európában*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó
- Rockenbauer Zoltán – Vágvolgyi B. András (1991): A szimbolikus külpolitika kritikájához. *Népszabadság*, április 13.
- Romsics Ignác (1996): Nemzeti traumánk: Trianon. In: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Budapest, Osiris Kiadó
- Romsics Ignác (2001): *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris Kiadó, harmadik, javított és bővített kiadás
- Romsics Ignác (2001a): Egy korszak mérlege. A Horthy-Magyarország két évtizede. *Rubicon* 1–2.
- Romsics Ignác (2001b): Magyar nemzetiségpolitikai gondolkodók V. *Európai utas* 1.
- Róna-Tas András (1996): *A honfoglaló magyar nép*. Budapest, Balassi Kiadó
- Sik Domonkos (2007): *Az iskola mint politikai szocializációs ágens*. Kézirat

Simon János (1992): A demokrácia „másnapja” Magyarországon (avagy hogyan is demokratizálódunk 1991-ben?). In: *Magyarország politikai évkönyve*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány – Economix Rt.

Simon János (1999): Két lábon álló demokrácia, avagy mit jelent a politikai elit számára a baloldal és a jobboldal? *Politikatudományi Szemle* 2., 95–116.

Schnapper, Dominique (1994): *La communeauté des citoyens. Sur l'idée modern de nation*. Paris, Gallimard

Schnapper, Dominique (2000): *Qu'est-ce que la citoyenneté?* Párizs, Gallimard

Sólyom Andrea (2000): Társadalmi integrációs modellek és politikai cselekvési minták erdélyi középiskolás fiatalok körében. In: Veres Valér (szerk.): *Nemzeti vagy nemzedéki integráció? Erdélyi középiskolások átalakulásban*. Kolozsvár – Budapest, Limes – Új Mandátum Kiadó, 85–108.

Sólyom Andrea (2007): *Középiskolások és egyetemisták társadalmi és politikai értékvilága az empirikus kutatások tükrében*. Csíkszereda, Doktori értekezés kézírata

Standeisky Éva (2005): *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom*. Budapest, 1956-os Intézet – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

Standeisky Éva (2001): Bűnbocsánat. Erdélyi József pere és költői rehabilitálása. 2000 Irodalmi és társadalmi havilap, június, 49–62.

Stark Tamás (2000): Magyarország háborús embervesztesége. *Rubicon* 9. 440–48.

Stumpf István (1995): Ifjúság, politikai részvétel, pártpreferenciák. In: Gazsó Ferenc és Stumpf István (szerk.): *Vesztesek. Ifjúság az ezredfordulón*. Budapest, Ezredforduló Alapítvány, 110–121.

Stumpf István (1996): A választói magatartás hullámázása. In: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport*. Budapest, TÁRKI – Századvég Kiadó 135–148.

Szabolcs Ottó – Unger Mátyás (szerk.) (1971): *Szocialista hazafiságra és proletár nemzetköziségre nevelés a történelemtanításban*. Budapest, Tankönyvkiadó Vállalat

Szabó Attila (2000): Falusi népiskoláink kiépítése. *Új Pedagógiai Szemle*, november

Szabó Ildikó (1980): *A fiatalok történelmi ismeretei*. Kézirat

Szabó Ildikó (1981): Szimbólumok, személyiségek – vélemények. *Ifjúsági Szemle* 1.

Szabó Ildikó – Csepeli György (1984): *Nemzet és politika a 10–14 évesek gondolkodásában*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Tanulmányok, beszámolók, jelentések

Szabó Ildikó (1984): *Politikai szocializáció és identifikáció. Az „ifjúsági problémától” az ifjúság problémáiig*. Kézirat

Szabó Ildikó (1989): *Az 1956 utáni kultúrpolitika*. Kézirat

Szabó Ildikó – Zsíros Mária (1989): *Egy év mérlege*. Kézirat

Szabó, Ildikó – Wald, Paul (1992): Hongrie: antisémitisme ou anti-assimilationnisme? *La nouvelle Alternative*, No. 26., 47–51.

Szabó Ildikó – Murányi István (1993): Nemzet és magyarság. Állampolgárság és magyarság egy kutatás tükrében. *Regio* 1., 121–133.

- Szabó Ildikó – Örkény Antal (1996): 14–15 éves fiatalok interkulturális világképe. In: Terestyéni Tamás (szerk.): *Többség – kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből*. Budapest, Osiris – MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, 161–235.
- Szabó Ildikó – Örkény Antal (1998): *Tizenévesek állampolgári kultúrája*. Budapest, Minoritás Könyvek
- Szabó Ildikó (1999): Iskola és társadalom. Közoktatással kapcsolatos társadalmi elvárások Magyarországon. *Új Pedagógiai Szemle* 9., 27–42.
- Szabó Ildikó – Örkény Antal (2001): *Középiskolások értékvilága és Európa-képe Magyarországon és Romániában*. Minoritás Alapítvány, kézirat
- Szabó Ildikó (2000): *A pártállam gyermekei. Tanulmányok a magyar politikai szocializációról*. Budapest, Új Mandátum Kiadó
- Szabó Ildikó – Csákó Mihály (szerk.) (1999): *A politikai szocializáció. Válogatás a francia nyelvterület szakirodalmából*, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest
- Szabó Ildikó – Lannert Judit – Örkény Antal (1999): East of West, West of East. The Value Orientations of Hungarian Secondary School Students in the Mirror of an Empirical Survey. Az IPSA Research Committee on Political Socialization and Education kerekasztal – konferenciájára készült előadás. *Changing Political Horizons: National, Transnational and Global Perspectives on Political Socialization and Education*, Budapest
- Szabó, Ildikó (1998): *Political Socialization in Hungary. The duality of Institutional and Non-Institutional Processes*. Peter Lang, Frankfurt am Main – Bern – New York – Paris
- Szabó Ildikó – Falus Katalin (2000) Politikai szocializáció közép-európai módra. A magyar eset. *Magyar Pedagógia* 4., 383–400.
- Szabó Ildikó – Örkény Antal (2002): Társadalmi értékminták, politikai orientációk. *Educatio*, ősz, 404–430.
- Szabó Ildikó (2004): Kollektív identitásminták a politikai szocializációban. *Educatio* 4., 551–567.
- Szabó Ildikó – Rigó Róbert (2004) Az ifjúsági munkát végző civil szervezetek részvétele az ifjúságsegítő szakemberek felsőfokú képzésében. *Új Ifjúsági Szemle*, tél, 44–60.
- Szabó Ildikó (2005): Rendszerváltás és nemzeti tematika. *Politikatudományi Szemle*, 2., 89–110.
- Szabó Ildikó (2006): Nemzetfogalom és nemzeti identitás a dualizmus korában és a Horthy-korszakban. *Politikatudományi Szemle* 1., 201–250.
- Szabó Márton (1994): A metaforikus politika. *Politikatudományi Szemle* 3., 91–111.
- Szabó Márton (1997): Vázlat a politika diszkurzív értelmezéséről. In: Szabó Márton (szerk.): *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról*. Budapest, Scientia Humana, 13–47.
- Szabó Márton (2003): *A diszkurzív politikatudomány alapjai*. Budapest, L'Harmattan Kiadó
- Szabó Márton (2007): A dolgozó mint állampolgár. Fogalomtörténeti tanulmány a magyar szocializmus három korszakáról. *Korall* 27., április, 99–119.
- Szabó Miklós (1984–1985): Magyar nemzettudat-problémák a húszadik század második felében. *Medvetánc* 4–5.

- Szabó Miklós (1988): Rendszertudat és nemzettudat. A mai magyar társadalom politikai tudatát meghatározó nemzedékek nemzettudat-élményeiről. *Iffúsági Szemle* 4.
- Szabó Róbert (1998): Politikai propaganda és történelmi ünnep. Adalékok az 1948. márciusi centenáriumi ünnepségek történetéhez. *Történelmi Szemle*, 3–4.
- Szajda Szilárd (2003): Fordulat vagy a fejlődés betetőződése? A rendszerváltás reprezentációja a magyar sajtóban 1947 és 1951 között. *Médiakutató*, 55–72.
- Szalai Anna (2002): Bevezető. In: Szalai A. (szerk.): *Házalók, árendások, kocsmárosok, uzsorások. Zsidóábrázolás a reformkori prózában*. Osiris Kiadó, Budapest, 90–97.
- Száraz György (1976): *Egy előítélet nyomában*. Budapest, Magvető
- Száraz György (1983): *Egy furcsa könyvről*. Budapest, Magvető
- Szegedy-Maszák, Mihály (ed.) (2001): *National Heritage – National Canon*. Budapest, Collegium Budapest, V. Collegium Budapest Workshop Series No. 11.
- Szegedy-Maszák Mihály (1998): *Irodalmi kánonok*. Debrecen, Csokonai Kiadó
- Szücs Jenő (1983): *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Budapest, Magvető Kiadó
- Szücs Jenő (1985): Történelmi „eredet”-kérdések és nemzeti tudat. *Valóság* 3.
- Szücs Zoltán Gábor (2006): „Két verzió áll előttünk”. Diszkurzív politológiai esettanulmány a címervitáról. *Társadalom és Politika* 3–4. 155–189.
- Tajfel, Henri (1998): Csoportközi viselkedés, társadalmi összehasonlítás, társadalmi változás. In: Erős Ferenc (szerk.): *Megismerés, előítélet, identitás*. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény. Budapest, Wesley János Lelkészképző Főiskola – Új Mandátum, 132–141.
- Tamás Pál (2001): A tematizációról. In: Béres István – Horányi Özséb (szerk.): *Társadalmi kommunikáció*. Budapest, Osiris Könyvkiadó, 396–420.
- Tarnóczy Mariann (2001): Akadémiánk és a határon túli magyar kutatás. *Magyar Tudomány* 7.
- Terestyéni Tamás (2004): Fekete pont. A középiskolai történelem- és társadalomismeret-tankönyvek romákkal kapcsolatos tartalmi. *Beszélő* 5.
- Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság. In: Kollega Tarsoly István (főszerk.): *Magyarország a XX. században I–V*. II. kötet, V. fejezet: Népesség és társadalom. Szekszárd, Babits Kiadó, 1996–2000.
- Tóka Gábor (1992): A kakukk fészke: Pártrendszer és törésvonalak Magyarországon. *Politikatudományi Szemle* 2., 123–159.
- Tóka Gábor (1994): Pártok és választók 1990-ben és 1994-ben. *Társadalmi Riport* 1.
- Tóka Gábor (1998): A választói magatartás. *Társadalmi Riport*
- Tóth Judit (2001): Státusmagyarság. *Mozgó világ* 4., 12–19.
- Tóth Judit (2004): Hogyan vélekednek az állampolgárságról a parlamentben? *Regio* 4., 36–50.
- Tóth-Matolcsi László (2005): Ravasz László és Bibó István nemzetértelmezései. *Beszélő* 6–7., 157–162.
- Tóth Pál Péter (1997): *Haza csak egy van? Menekülők, bevándorlók, új állampolgárok Magyarországon (1988–1994)*. Budapest, Püski Kiadó

- Tóth Pál Péter (1993): Adalékok a magyar migrációs politikai stratégia kialakításához. *Kisebbségkutatás* 3., 382–393.
- Tóth Pál Péter (1999a): A népi mozgalom, mint a magyar társadalom megkésett fejlődésének eredménye. *Tekintet* 8., 49–58.
- Tóth Pál Péter (1999b): *Szórványban*. Budapest, Püski Kiadó
- Tóth Pál Péter (2002): Magyarország népessége 1850-től napjainkig. *Korunk* 2.
- Tölgyessy Péter (2006): Ki a magyar, mi a magyar? *Népszabadság*, március 25.
- Trencsényi Balázs (2007): *A politika nyelvei*. Budapest, Argumentum Kiadó
- Trencsényi László (é. n.): *Húsz esztendeje... Kísérletek az úttörőmozgalom reformjára a 80-as években*. Magyar Úttörők Szövetsége, Dokumentumok: Reformkísérletek a 80-as években. www.uttoro.hu.
- Unger Mátyás (1976): *A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemkönyveinkben*. Budapest, Tankönyvkiadó
- Utasi Ágnes – A. Gergely András – Becskeházi Attila (1996): *Kisvárosi elit*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete
- Várnagy Elemér (1994): Emberebb ember. *Sík Sándor pedagógiája a Fiatall Magyarországon*. Neveléstörténeti sorozat II. Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem, BTK Pedagógia Tanszék
- Vásárhelyi Mária (2003): Csalóka emlékezet. *Élet és Irodalom*, június 16.
- Vásárhelyi Mária (2004): A munka ránk eső része... *Élet és Irodalom*, június 25. 7.
- V. Domokos György (1990): A kisebbség és a zsarnokság. *Népszabadság*, április 29.
- Veres Valér (2000): Az erdélyi magyarok és románok közösségi identitása a társadalmi struktúra tükrében. *Szociológiai Szemle* 4., 57–86.
- Veres Valér (2000): Nemzeti és állampolgári identitás az erdélyi középiskolások körében. In: Veres Valér (szerk.): *Nemzeti vagy nemzedéki integráció? Erdélyi középiskolások átalakulásban*. Kolozsvár – Budapest, Limes – Új Mandátum Kiadó, 13–56.
- Veugelers, John W. P. (1999): A Challenge for Political Sociology: The Rise of Far-Right Parties in Contemporary Western Europe. *Current Sociology* No 4., 78–100.
- Vörös Boldizsár (2000): Károlyi Mihály tér, Marx-szobrok, fehér ló. Budapest szimbolikus elfoglalásai 1918–1919-ben. *Budapesti Negyed* 3–4.
- Vonyó József (2002): A Magyar Hiszekegy születése. *História* 1.
- Vonyó József (2001): *Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus. Tanulmányok*. Pécs, pro Pannonia Kiadói Alapítvány
- Závecz Tibor (2002): Éles verseny a pártlista első helyéért. A pártok és a politikusok megítélése 2001-ben. In: Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve I*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyarországi Központja Alapítvány, 581–591.
- Zeidler Miklós (2001): Közvélemény és propaganda. Irredenta kultusz Magyarországon a két háború között. *Rubicon* 8–9.

Zeidler Miklós (2003): Magyar irredenta kultusz a mindennapokban. In: Takáts József (szerk.): *Az irodalmi kultusz kutatás kézikönyve. Tanulmánygyűjtemény*. Budapest, Kijárat, 75–87.

Zeke Gyula (1990): Statisztikai mellékletek (1735–1949). In: *Hét évtized a hazai zsidóság életében*. Vallástudományi Kiskönyvtár I. rész. MTA Filozófiai Intézet, Budapest

Zinner Tibor (1979): Adatok a szélsőjobboldali egyesületek megalakulásának körülményeihez. *Történelmi Szemle* 3–4., 562–576.

Zombory Máté (2004): A bűnös nemzet és Európa. A bűn reprezentációja az ünnepi diskurzusban. *Jel-Kép* 3., 47–58.

Zsebéné Dobó Marianna (2007): *Ifjúsági közösségek és szervezetek szerepe a politikai szocializációban*. Előadás a XIII. Politológus Vándorgyűlésen, Pécs, 2007. június

Zsíros Mária (1979): Fiatalok ismeretei politikai alapfogalmakról *Ifjúkommunista* 2.

Zsíros Mária (1985): *A KISZ szervezettsége és befolyása egy empirikus kutatás tapasztalatai alapján*. Budapest, KISZ KB Ifjúság- és Közvéleménykutató Csoportja, sokszorosított kézirat

Zsíros Mária (1988): A KISZ szervezettségének és befolyásának problémái az 1980-as évek elején. In: *Ifjúsági rétegek és a KISZ*. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 247–306.

Wald, Paul (1994): *Juifs et Hongrois. Constitution discursive des catégories sociales dans un corpus de courrier de lecteurs*. Kézirat

Társadalmi helyzetkép – 1999. (2000) KSH, Budapest

Tézisek a burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról (1973): In: Vass Henrik – Ságvári Ágnes (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 358–380.

A szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus időszerű kérdései. A magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség állásfoglalása. (1974) Budapest, Kossuth Könyvkiadó

Várnagy Elemér (1994): „Emberebb ember” és Páva István (1994): „Magyarabb magyar”. *Sík Sándor pedagógiája a Fiatalkor Magyarországon*. Neveléstörténeti sorozat II. Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem, BTK Pedagógia Tanszék

Az MSZMP országos értekezletének határozata 1957. június 27–29. (1973): In: Vass Henrik – Ságvári Ágnes (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó

A gazdasági átalakulás számokban 1989–1997 (1997) Budapest, Pénzügyminisztérium

Az ifjúság életkörülményei (1984). Budapest, Statisztikai Kiadó